

ЕМИЛ
ЗОЛА

Жерминал

ЗЛАТНА КОЛЕКЦИЯ XIX ВЕК

ЕМИЛ ЗОЛА ЖЕРМИНАЛ

Превод: Никола Шивачев

chitanka.info

Експлоатацията на човек от човек, хилядите лица на ежедневното насилие, неволите на един живот, в който е забранено дори да се надяваш — така в романа „Жерминал“ (1885 г.) Емил Зола рисува трагичната картина на условията, в които живеят и работят миньорите в едно френско село през XIX век. Прочут със своето открито писмо „Аз обвинявам“ във връзка с аферата „Драйфус“, писателят с пламенна съпричастност разкрива в този изключителен роман социалните проблеми и противоречията на индустриалното общество. Зола слиза в земните недра заедно със своите миньори, за да разкаже историята на първата стачка в едно общество, което все още е сляпо пред предизвикателствата на новата епоха.

Емил Зола, основател и най-виден представител на натурализма, е роден на 2 април 1840 г. в Париж. Прекарва детството и юношеството си в Екс ан Прованс, където баща му работи като инженер. Преждевременната смърт на баща му го принуждава да прекрати учението и да започне да работи, за да се прехранва. През 1862 г. постъпва в издателство „Ашет“ и това му дава възможност да опознае писателските среди в Париж. Започва журналистическа дейност и сътрудничи на различни френски вестници и списания. Първият значим роман на Зола, „Тереза Ракен“, излиза от печат през 1867 г. и е определен като начало на ново литературно направление — натурализма. Изучавайки творчеството на Флобер и Балзак, както и теорията на Дарвин, писателят стига до заключението, че художествената литература трябва да пресъздава живота такъв, какъвто е, т.е. натуралистично. В периода 1870–1893 г. Емил Зола създава белетристичния цикъл „Ругон-Макарови“, който включва 20 романа, сред които „Вертеп“, „Нана“, смятаният за върховно постижение „Жерминал“, „Човекът звяр“, „Пари“ и „Разгром“. В тях описва героите и средата с изключителен реализъм, разобличава лицемерието и низостта на френската буржоазия и това често предизвиква скандал и ожесточени критики от страна на консервативните и морализаторски среди. Емил Зола умира на 30 септември 1902 г.

ПЪРВА ЧАСТ

I.

През голата равнина, в беззвездната, тъмна и гъста като мастило нощ един човек вървеше сам по главния път от Маршиен за Монсу, десет километра паваж, прокаран направо през нивята със захарно цвекло. Пред себе си той не виждаше дори черната земя, а огромния хоризонт чувстваше само по поривите на мартенския вятър — могъщи, сякаш морски вихрушки, вледенени, след като са измели безкрайни мочурища и голи земи. Никакъв силует на дърво не се очертаваше пред него, паважът се простираше право като вълнолом сред заслепяващата пелена на мрака.

Човекът бе тръгнал от Маршиен към два часа. Той вървеше с широки крачки, като трепереше под изтърканата си памучна куртка и кадифените панталони. Малък вързоп, увит в кърпа на квадрати, му пречеше много и той го стискаше ту с единия, ту с другия лакът към хълбоците си, за да може да пъха до дъното на джобовете си едновременно и двете ръце — ръце, вкочанявали от студ, които кървяха от камшиците на източния вятър. Една-единствена мисъл изпълваше неговата празна глава на работник без работа и без подслон — надеждата, че след разсъмване няма да бъде толкова студено. Вървеше вече един час, когато вляво, на два километра от Монсу, забеляза червени огънове, три мангала, които горяха на открито като увиснали във въздуха. Отначало се поколеба, обзет от страх, после не можа да устои на болезнената нужда да си сгрее за миг ръцете.

Изровен път водеше натам. Всичко изчезна. Вдясно от човека имаше стобор, някаква стена от дебели дъски покрай железопътна линия; вляво пък се издигаше тревист склон с неясни пирамиди на върха, очертанятията на село с прихлупени, еднообразни покриви. Той направи около двеста крачки. Внезапно след един завой на пътя огньовете отново се появиха близо до него, без пак да може да разбере как така горят високо в мъртвото небе като димящи луни. Но долу, на земята, друго зрелище го накара да се спре. Това беше някаква тежка маса, разкривена грамада от сгради, в която се извисяваше силуетът на фабричен комин, бледи светлини излизаха от замърсените прозорци!

Пет-шест унили фенера висяха отвън по гредите, почернелите дървета загатваха смътно силуетите на гигантски скели и от това фантастично видение, потънало в мрак и дим, се издигаше само един глас — мощното и продължително дихание на изпускана пара, която не се виждаше.

Едва сега човекът разбра, че това е мина. Обзе го срам: но какво пък? Работа няма да има. И вместо да се запъти към сградите, най-сетне се реши да се изкачи по насипа, върху който в железни кошове горяха три огъня от каменни въглища, за да осветяват и топлят работата. Работниците от подготвителните изработки се бяха забавили, та още вадеха изкопаната пръст. Сега чуваше как маневристите тласкат влакчетата по скелите, различаваше живите сенки, които обръщаха вагонетките край всеки огън.

— Добър ден — каза той, като приближи до единия кош.

С гръб към мангала стоеше конярят, старец във виолетова вълнена фланела и с каскет от заешка кожа на главата; в това време конят му, едър и жълт, чакаше неподвижен като пън да изпразнят шестте вагонетки, които беше докарал. Маневристыт при тумбачката, червенокосо и мършаво момче, съвсем не бързаше и натискаше лоста с ленива ръка. А там горе се засилваше леденият вятър, чиито отмерени пориви режеха като коса.

— Добър ден — отвърна старецът.

Настъпи мълчание. Почувствал, че го гледат с недоверчиво око, човекът веднага каза името си.

— Казвам се Етиен Лантие, машинист съм... Намира ли се тук работа?

Пламъците го осветяваха, беше на около двадесет и една години, много мургав, красив мъж, силен на вид въпреки дребния си ръст.

Поуспокоен, конярят поклати глава.

— Работа за машинист? Не, не... А и вчера пак се явиха двама. Няма нищо.

Фученето на вятъра прекъсна разговора им. После Етиен попита, като посочи тъмната маса от сгради в дъното на табана:

— Това е мина, нали?

Този път старецът не можа да отговори. Силен пристъп на кашлица го задушаваше. Най-сетне той плю и върху озарената земя хрчката му остави черно петно.

— Да, мина, „Ненаситната“... Вижте, селището е съвсем близо!

И на свой ред с протегнатата ръка той сочеше в нощта селото, чиито покриви младият човек беше различил. Но шестте вагонетки бяха празни и без да плесне камшика, той ги последва със схванати от ревматизъм крака, едрият жълт кон потегли самичък, повлече се тежко между релсите под нова вихрушка, от която козината му настръхна.

„Ненаситната“ се очертаваше вече по-ясно. Етиен, увлякъл се пред мангала да грее нещастните си разкървавени ръце, гледаше, различаваше всяка част на мината, окатранения сортировъчен хангар, кулата на шахтата, огромното помещение на подемната машина, малката квадратна кула на водната помпа. Тази мина с ниските си тухлени сгради, скътана в една падина и издигнала комина си като заплашителен рог, му приличаше на зло, ненаситно животно, клекнало тук, за да изяде света. Той я разглеждаше и мислеше за себе си, за скитническия си живот, вече цяла седмица, откак търсеше място; виждаше се отново как работи в железопътната работилница, как удря плесница на своя началник, как го изпъждат от Лил, как го пъдят отвсякъде; в събота бе пристигнал в Маршиен, където казваха, че имало работа в стоманолеярните. И нищо — нито в стоманолеярните, нито в „Сонвил“, та трябваше да прекара неделята скрит под дървения материал в склада на една коларска работилница, откъдето пазачът го бе изгонил в два часа през нощта. Нищо, нито сантим, нито дори кора хляб: какво щеше да прави така по пътищата, без цел, без да има дори къде да се подслони от ледения вятър? Да, това наистина беше мина, малкото фенери осветяваха площадката, а една внезапно отворена врата му даде възможност да види ярко осветените пещи на генераторите. Той си обясняваше дори как помпата изпуска парата, това тежко и продължително пухтене, свистящо непрекъснато като задавено дишане на чудовище.

Маневристът при тумбачката, превил гръб, дори не вдигна очи към Етиен, който се готвеше да вземе малкия си вързоп, паднал на земята, когато пристъп на кашлица извести за връщането на коняря. Той бавно се измъкна от мрака, следван от жълтия кон, който изкачваше нови шест пълни вагонетки.

— Има ли фабрики в Монсу? — попита момъкът.

Старецът изхрачи черно, после отвърна през вятъра:

— О, фабрики да търсиш! Какво нещо беше преди три-четири години! Всичко фучеше, хората все не достигаха, никога не се е печелило така... А ето че сега трябва да си стягаме коланите. Истинско нещастие в нашия край, уволняват хората, работилниците се затварят една след друга... Може би не е виновен императорът, но защо ще ходи да се бие в Америка? Да не говорим, че холерата мори и добитъка, и хората.

И така, с оскъдни думи, със задъхване, двамата продължиха да се оплакват. Етиен разказваше за безрезултатните си скитания от една седмица: нима трябваше да пукне от глад? Скоро пътищата ще бъдат пълни с просяци. Да, казваше старецът, зле ще свърши това, защото не е позволено от Бога да се изхвърлят толкова християни на улицата.

— Няма месо всеки ден.

— Поне хляб да имаше!

— Наистина хляб поне да имаше!

Гласовете им се губеха, вихрушките отнасяха думите с тъжното си виене.

— Вижте! — извика много високо конярят, като се обърна на юг. — Монсу е там...

И с протегнатата отново ръка той посочи невидими в мрака точки, като ги наименуваше. Там, в Монсу, захарната рафинерия „Фовел“ работела още, но рафинерията „Отон“ била съкратила персонала си, само мелницата „Дитийол“ и фабриката за минни възета „Бльоз“ още се държали. После с широк жест той посочи на север почти половината хоризонт: машиностроителните работилници „Сонвил“ не били получили две трети от обичайните си поръчки; от трите високи пещи на стоманолеярните в Маршиен само две били запалени; стачка заплашвала дори стъкларската фабрика „Гажбоа“, защото искали да намалят надниците.

— Знам, знам — повтаряше младият човек при всяко посочване. — Оттам идвам.

— Ние тук я караме засега — добави конярят. — Макар че мините намалиха добива. А погледнете насреща в „Победа“, там горят само две коксови батерии.

Той плю и тръгна подир сънливия си кон, впрегнат в празните вагонетки.

Сега Етиен можеше да огледа целия край. Мракът беше все така дълбок, но ръката на стареца го бе изпълнила с големите бедствия, които младият човек несъзнателно чувстваше в този час около себе си навсякъде в безграничното пространство. Не въргаляше ли през голото поле мартенският вятър вика на глада? Вихрушките се разбеснях, те сякаш носеха смърт на труда, немотия, която щеше да убие много хора. И с блуждаещи очи той се силеше да пробие мрака, измъчван от желание и от страх да види.

Всичко чезнеше сред неизвестността на непрогледния мрак, в далечината той различаваше само високите пещи и коксовите батерии. И те, батериите от по сто комина, наредени полегато, очертаваха рампи от червени огньове; а по-наляво другите две кули горяха със син пламък в открито небе като гигантски факли. Беше тъжно като при пожар, нямаше други небесни светила на зловещия хоризонт освен тези нощни огньове на каменните въглища и желязото.

— Вие да не сте от Белгия? — подзе зад Етиен конярят, който се бе върнал.

Този път той караше само три вагонетки. Искаха поне тях да изпразнят: авария в товарната клетка, някаква счупена гайка, щяла да спре работата за цели петнайсет минути. Долу при табана бе настъпила тишина, маневристите не разтърсваха вече скелите с продължителен громол. В мината се чуваха само далечни удари от чук, който биеше върху ламарина.

— Не, от Юга съм — отвърна младият човек.

След като изпразни вагонетките, маневристът при тумбачката седна на земята, доволен от престоя; и все така див и мълчалив, той само повдигна към коняря своите големи угаснали очи, сякаш отегчени от толкова много думи. Старецът наистина имаше навик да говори така дълго. Изглежда, че лицето на непознатия му харесваше и той бе обзет от непреодолимо желание за откровен разговор, което понякога кара старите хора да си говорят сами на висок глас.

— Аз — каза той — съм от Монсу, казвам се Неумирация.

— Това прякор ли е? — попита учуден Етиен.

Старецът самодоволно се изкикоти и посочи „Ненаситната“:

— Да, да. Измъквали са ме три пъти отдолу. На парчета, първия път целия опърлен, втория — чак гърлото ми беше пълно с пръст,

третия — с издут от вода корем, като жаба... И като разбраха, че не искам да пукна, нарекоха ме Неумирация, на шега.

Той още повече се развесели, но смехът му, който приличаше на скърцане на лошо смазан скрипец, накрая се превърна в ужасен пристъп на кашлица. Мангалът сега напълно осветяваше голямата му глава с оредяла бяла коса, с плоско, мъртвешки бледо лице, нашарено със синкави петна. Беше дребен, с огромна шия, с голи прасци и стъпала, с дълги ръце, чиито квадратни китки достигаха до коленете му. Впрочем и той като коня, който стоеше неподвижен на краката си, без привидно да страда от вятъра, изглеждаше като от камък и сякаш не усещаше нито студа, нито вихрушките, които свистяха в ушите му. Когато се изкашля с дълбоко раздиране на гърлото, той се изхрани до крака на мангала и земята почерня.

Етиен го гледаше, гледаше и земята, която той цапаше.

— Отдавна ли — попита — работите в мината?

Неумирация разтвори широко двете си ръце.

— Отдавна, ехей!... Да!... Нямах осем години, когато слязох, знаете, и то точно в „Ненаситната“, а съм на петдесет и осем сега. Направете ми сметката. Всичко съм бил там долу — отначало чирак, после извозвач, когато имах сили да тикам, после копач в продължение на осемнайсет години. След това заради проклетите крака ме поставиха да копая пръст, да насипвам, да поправам пътя и най-сетне трябваше да ме изтеглят отдолу, защото докторът казваше, че там ще си остана... И така, има пет години оттогава, ме направиха коняр... Хм, не е лошо, нали — петдесет години в мината, от които четирийсет и пет под земята!

Докато говореше, горящи въглени, които падаха от време на време от мангала, осветяваха бледото му лице с кървави отблясъци.

— Казват ми да си почина — продължи той. — Аз не искам и те ме смятат за много глупав!... Ще карам още две години, докато стана на шейсет, за да имам пенсия сто и осемдесет франка. Ако днес им кажа сбогом, ще ми дадат сто и петдесет. Хитри са тия типове!... Пък и още съм здрав освен краката. Това е от водата, която е влязла под кожата, защото много съм се мокрил в забоите. Има дни, когато не мога да помръдна крака си, без да викна.

Кашлицата пак го прекъсна.

— И от това ли кашляте? — каза Етиен.

Но той отвърна „не“ със силно поклащане на главата. А после, когато можа да говори:

— Не, не, хванах хрема миналия месец. Никога не съм кашлял, а сега не мога да се отърва... И смешно е, че храча, храча...

Хъхрене раздра гърлото му, той плюе черно.

— Това кръв ли е? — най-сетне се осмели да попита Етиен.

Неумирация бавно изтриваше устата си с опакото на ръката си.

— Въглища... Имам в гърдите си с какво да се топля до края. А пък ето пет години кракът ми не е стъпил долу. Имам си ги на склад, изглежда, без да съм знаел. Хе, консервирали са се!

Настъпи мълчание, далечният чук биеше равномерно долу в мината, вятърът фучеше с жалбата си като вик на глад и умора, идващ от глъбините на нощта. Пред пламъците, които се разпиляваха, старецът продължаваше със заглъхващ глас да предъвква спомените си. А, разбира се, не от вчера той и неговите се блъскат в мината! Родът им работи за Компанията на мините в Монсу от нейното основаване, а това е отдавна, има вече сто и шест години. Неговият дядо, Гийом Майо, като петнадесетгодишен хлапак открил богатите и дебели въглища в „Рекияр“, първата мина на компанията, една стара и изоставена днес мина, ей там, до рафинерията „Фовел“. Всички в този край знаят това, а и доказателството е, че откритият пласт се казва „Пласт Гийом“, на името на неговия дядо. Той не го познава, бил едър, както разказват, и много силен, умрял от старост на шестдесет години. После баща му, Никола Майо, наречен Червения, едва на четиридесетгодишна възраст останал в „Ненаситната“, която прокарвали по това време: при едно срутване бил смазан напълно, скалите изпили кръвта и схрускали костите му. Двама от чичовците му и трима от братята му също оставили там кожата си по-късно. Той, Венсан Майо, който се измъкнал почти цял, само с болни крака, минавал за хитрец. Впрочем какво да се прави? Трябва да се работи. Така е от баща на син, както ако биха работили друго нещо. Неговият син, Тусен Майо, сега се разсипва от работа, пък и внуците му, и всичките му роднини, които живеят насреца, в миньорското селище. Сто и шест години копане, хлапетата след старите, за същия господар: е? Мнозина буржоа не биха могли да разкажат така добре родословието си!

— Поне хляб да има! — прошепна отново Етиен.

— Та това и аз казвам, докато има хляб, може да се живее.

Неумирация млъкна с очи, обърнати към селището, където една след друга пламваха светлини. От камбанарията на Монсу удари четири часът, студът ставаше по-силен.

— И богата ли е вашата компания? — подзе Етиен.

Старецът вдигна рамене, после ги отпусна, сякаш притиснати от камара монети.

— Да, да. Не толкова богата като съседката си, компанията в Анзен. Но милиони и милиони все пак. Не могат да се изброят... Деветнайсет мини, от които тринайсет в експлоатация — „Ненаситната“, „Победа“, „Сърцеядката“, „Миру“, „Свети Тома“, „Мадлен“, „Фьотри Кантел“, други още; и шест изчерпани или за вентилация, като „Рекияр“... Десет хиляди работници, концесии, които се разпростират върху шейсет и седем общини, добив пет хиляди тона дневно, една железопътна линия, която свързва всички мини, и работилници, и фабрики!... Да, да! Имат си пари!

Шум от вагонетки върху скелите накара големия жълт кон да наостри уши. Долу клетката навярно бе поправена, маневристите бяха подновили работата. Докато впрягаше коня, за да слезе пак, конярят добави тихо, като се обърна към него:

— Не трябва да навикваш да бърбиш, проклет ленивецо!... Ако господин Енбо знаеше как си губиш времето!

Етиен замислен гледаше нощта. Той попита:

— Значи на господин Енбо е мината?

— Не — обясни старецът, — господин Енбо е само генерален директор. И той е платен като нас.

Младият човек посочи с жест необятния мрак.

— На кого е тогава всичко това?

Неумирация остана за миг задавен от нов пристъп на кашлица, толкова силен, че не можеше да си поеме дъх. Най-сетне, когато се изхрачи и избърса черната пяна от устните си, той каза през вятъра, който се усилваше:

— Хм, на кого е всичко това ли?... Не се знае. На хора.

И с ръка посочи в мрака някаква неопределена точка, някакво непознато и далечно място, населено от тия хора, за които Майови копаеха въглищата в продължение на повече от един век.

Гласът му изразяваше религиозен страх, сякаш бе говорил за някакво недостижимо светилище, където се криеше сито и приклегло божество, на което те всички отдаваха плътта си, без да го бяха виждали.

— Поне хляб да имаше до насита! — каза за трети път Етиен без видима връзка.

— Ами да! Ако имаше винаги хляб, щеше да е много хубаво!

Конят бе тръгнал, конярът изчезна на свой ред с провлечена стъпка на инвалид. При тумбачката маневристът не бе мръднал; свит на кълбо, забил брада между коленете си, той бе вперил големите си угаснали очи в празното пространство.

Макар че вдигна вързопа си, Етиен не тръгна. Той чувстваше как вихрушките вледеняват гърба му, докато гърдите му горяха пред големия огън. Може би все пак нямаше да е зле да попита в мината: старецът навярно не знаеше, пък и той се примиряваше, щеше да приеме каквато и да е работа. Къде да отиде и какво да прави в този край, изтощен от безработицата? Но смущаваше го някакво колебание, някакъв страх от „Ненаситната“ сред тази гола равнина, потънала в гъстия мрак. При всяка вихрушка вятърът се засилваше, като че ли го духаше самият безкрайно разширяващ се хоризонт. Никакъв просвет не светлееше в мъртвото небе, само високите пещи и коксовите батерии пламтяха и окървавяха мрака, без да осветяват каквото и да е. И „Ненаситната“, приклегла като свиреп звяр в дъното на своята дупка, се снишаваше още повече и дишаше все по-тежко и по-дълбоко, сякаш от мъчителното смилане на човешка плът.

II.

Сред нивята с жито и захарно цвекло миньорското селище Двеста и четиридесетте спеше под черната нощ. Едва се забелязваха четирите грамади малки къщички, опрели гръб в гръб, корпуси, подобни на казарми или болници, геометрични, успоредни, разграничени от три широки алеи, разделени на еднакви градини. А в пустото поле се чуваше само жаловитият стон на вихрушките, които фучаха през разкъртените летви на оградите.

У Майови, на номер 16 във втория корпус, нищо не помръдваше. Гъст мрак изпълваше единствената стая на първия етаж и сякаш притискаше с тежестта си съня на живите същества, чието присъствие се долавяше тук, струпани накуп, с отворени уста, смазани от умора. Въпреки острия студ навън тежкият въздух имаше жива топлина, оная сгорещена задуха, която се усеща дори и в най-добре поддържаните стаи, където е струпан човешки добитък.

Стенният часовник в стаята на приземния етаж удари четири часа, но още нищо не помръдна, свистяха само леки вдишвания, придружени от две звучни хъркания. И изведнъж Катрин се надигна. Макар и уморена, тя по навик бе доловила през пода четирите удара на звънеца, без да намери сили да се пробуди напълно. А после, отпуснала крака извън завивките, най-сетне драсна клечка кибрит и запали свещта. Но продължаваше да седи и главата ѝ така натезаваше, че се отпускате между раменете, като се поддаваше на непреодолимата нужда да падне отново върху възглавницата.

Сега свещта осветяваше стаята, четвъртита, с два прозореца, задръстена с три легла. Имаше и един шкаф, една маса, два стола от старо орехово дърво, опушеният им цвят рязко се отделяше от стените, боядисани в светложълто. И нищо друго освен дрипи, окачени на пирони, една стомна, поставена на пода до червен гювеч, служещ за леген. В леглото отляво Захари, най-големият момък, на двадесет и една година, беше легнал с брат си Жанлен, който навършваше единадесетата си година; в другото отдясно спяха прегърнати две дечица. Ленор и Анри, тя на шест години, а той на четири; третото

легло Катрин споделяше със сестра си Алзир, толкова хилава за нейните десет години, че едва ли би я чувствала до себе си, ако гърбицата на малкото недъгаво дете не се забиваше в слабините ѝ. Стъклената врата беше отворена, виждаше се коридорът пред стълбището, нещо подобно на дълга тясна стая, в която бащата и майката заемаха четвъртото легло, до което се бяха принудили да нагласят люлката на последното си дете, Естел, навършила едва три месеца.

И все пак Катрин направи отчаяно усилие. Тя се протягаше и забиваше двете си ръце в червеникавите си коси, които падаха разчорлени върху челото и врата ѝ. Беше слабичка за петнайсетте си години и под тясната ѝ риза се показваха само посинели крака, сякаш татуирани от възлицата, и нежни ръце, чиято млечна белота изпъкваше силно в сравнение с бледия тен на лицето, вече изхабено от постоянното миене с черен сапун. Една последна прозявка разтвори малко голямата ѝ уста с прекрасни зъби сред анемичната бледнина на венците; в това време сивите ѝ очи плачеха за пропъдения сън с такъв болезнен и съкрушен израз, който сякаш изпълваше с умора цялата ѝ голота.

Обаче от стълбището долетя мърморене — гласът на Майо, който заекваше дрезгаво:

— По дяволите! Време е вече... Ти ли запали, Катрин?

— Да, тате... Току-що звънна долу.

— Побързай, мързелано! Ако не беше танцувала толкова вчера, в неделя, щеше да ни събудиш по-рано... Ех, че ленив живот!

И той продължи да мърмори, но сънят го обзе отново, ругатните му се объркаха и заглъхнаха в ново хъркане.

Младото момиче, по риза, с боси крака по пода, сновеше из стаята. Като минаваше пред леглото на Анри и Ленор, то праметна над тях завивката, която се беше смъкнала, те не се събудиха, потънали в тежък детски сън. Алзир с отворени очи се обърна, за да заеме топлото място на голямата си сестра, без да промълви нито дума.

— Хайде, Захари! Хайде и ти, Жанлен! — повтаряше Катрин, изправена пред двамата братя, които лежаха по корем, забили носове във възглавницата.

Тя трябваше да хване големия за рамото и да го разтърси; а после, докато той ругаеше, реши да ги отбие, като издърпа завивката.

Това я развесели и тя започна да се смее, когато видя двете момчета да се съпротивляват с голи крака.

— Глупаво е, остави ме! — изръмжа Захари злобно, като седна. — Не обичам шегите... По дяволите! За какво трябва да се става!

Той беше слаб и неугледен, с продълговато лице, прошарено тук-там с редки косми брада, с жълтеникава коса и анемично бледен като всички в семейството. Ризата му се бе надигнала до корема и той я смъкна не от свян, а защото му беше студено.

— Часовникът удари долу! — повтори Катрин. — Хайде, хоп! Татко се сърди.

Жанлен, свит на кълбо, затвори очи и каза:

— Я се разкарай, аз спя!

Тя отново се засмя добродушно. Той беше толкова дребен, с тънки и дълги ръце и крака с огромни стави, подути от скрофули, че тя го вдигна на ръце. Но той започна да рита и маймунското му посърнало и косматото лице, продупчено от две зелени очи и разтегнато от големите уши, бледнееше от ярост, че е слаб. И без да каже дума, той я ухапа по дясната гърда.

— Проклет мръсник! — прошепна тя, като се въздържа да извика, и го остави на земята.

Алзир, мълчалива и придърпала завивката до брадичката си, не беше заспала отново. Тя следеше с умните си очи на недъгаво дете сестра си и двамата си братя, които сега се обличаха. Друга нова разпра избухна около легена — момчетата изблъскаха младото момиче, защото се миело много дълго. Хвърлили ризите и още подути от сън, те се миеха без свян, със спокойна непринуденост на кученца, израснали заедно. Впрочем Катрин бе готова първа. Тя навлече миньорските си панталони, облече платненото жакетче, завърза синята шапчица над кока си и в тези дрехи, понеделнишки чисти, тя приличаше на млад момък, нищо не бе останало от пола й освен лекото поклащане на бедрата.

— Когато старият се върне — каза злобно Захари, — ще бъде доволен, че намира леглото разтурено... Ще му кажа, че ти го направи, да знаеш.

Старият бе дядото, Неумиращия, който работеше през нощта и спеше през деня: така че леглото никога не изстиваше, винаги имаше в него някой да хърка.

Без да отвърне, Катрин започна да издърпва завивката и да я оправя. Но в това време се чуха шумове зад стената от съседната къща. Тези тухлени сгради, построени икономично от компанията, бяха с толкова тънки стени, че и най-слабите звуци преминаваха през тях. Живееха лакът до лакът през цялото време и от интимния живот не оставаше нищо скрито дори за децата. Тежки стъпки бяха разтърсили някакво стълбище, после като че ли падна нещо меко и последва въздишка на задоволство.

— Чудесно! — каза Катрин. — Левак слиза, а Бутлу веднага отива при Леваковица.

Жанлен се изкиска, дори очите на Алзир блеснаха. Всяка сутрин те се забавляваха така със съжителството на тримата съседни: един копач, който имаше за наемател работник от подготвителните изработки, така че жената разполагаше с двама мъже — с единия през нощта, а с другия през деня.

— Филомен кашля — подзе Катрин, след като се послуша.

Тя говореше за първородната дъщеря на Левакови. Едно високо деветнадесетгодишно момиче, любовница на Захари, от когото имаше вече две деца, но с толкова слаби гърди, че беше сортировачка, защото не ставаше за работа под земята.

— Ами, Филомен! — отвърна Захари. — Тя не ще и да знае, спи си! Ех, че е хубаво да се спи до шест часа!

Той обуваше панталоните си, когато отвори един прозорец, обзет от някаква внезапна мисъл. Навън, в мрака, миньорското селище се пробуждаше, една след друга започваха да блестят светлини през капациите на прозорците. Избухна нова разпра: той се наведе, за да издебне дали отсреща, от Пиеронови, няма да излезе главният надзирател на „Ненаситната“, когото обвиняваха, че спи с Пиероновица; а пък сестра му изкрещя, че мъжът от вчера е на дневна смяна в товарището и че следователно Дансар не е могъл да спи тази нощ там. Въздухът нахлу на ледени вълни, двамата разпалено спореха, като всеки поддържаше, че неговите сведения са точни, а в това време се разнесоха писък и плач. В люлката си Естел се бунтуваше срещу студа.

Изведнъж Майо се разбуди. Какво става с него? Пак бе заспал като безделник. И той се разпсува така силно, че децата в стаята престанаха да дишат. Захари и Жанлен довършваха миенето си така

бавно, сякаш вече бяха уморени. Алзир продължаваше да гледа с широко отворени очи. Двете хлапета, Ленор и Анри, прегърнати, не бяха се помръднали и въпреки врявата дишаха съвсем тихо както преди.

— Катрин, дай ми свещта! — извика Майо.

Тя закопча палтенцето си и занесе свещта в стаичката, като остави братята си да търсят своите дрехи при слабата светлина, която проникваше през вратата. Баща ѝ скочи от леглото. Тя обаче не остана горе, а обута в грубите си вълнени чорапи, слезе пипнешком и запали в долната стая друга свещ, за да приготви кафето. Дървените обувки на цялото семейство бяха под бюфета.

— Ще млъкнеш ли, гнидо! — подзе Майо, разгневен от виковете на Естел, която не преставаше.

Той беше дребен като стария, Неумирация, и слаб като него, с голяма глава, плоско и бледо лице под жълтеникава, много ниско остригана коса. Детето крещеше още по-силно, изплашено от големите възлести ръце, които се размахваха над него.

— Остави я, нали знаеш, че няма да млъкне — каза Майовица, като се изтегна по средата на леглото.

Тя също се беше разбудила и се оплакваше, че е глупаво, дето никога не я оставят да спи през цялата нощ. Не могат ли да се измъкнат тихичко? Потънала в завивката, тя показваше само продълговатото си лице с остри черти и груба красота, вече поувехнала на тридесет и девет години от мизерен живот и седемте деца, които бе родила. С очи, вперени в тавана, тя говореше бавно, докато мъжът ѝ се обличаше. Нито единият, нито другият чуваха вече малката, която се задавяше от пицене.

— Ей, знаеш ли, останала съм без пари, а сме едва понеделник, още шест дни до плащането... Няма начин да се изкара. А пък всички вие донасяте общо девет франка. Как искаш да свържа двата края? Вкъщи сме десет гърла.

— Как! Девет франка! — развика се Майо. — Аз и Захари по три: това прави шест... Катрин и старият по два: това прави четири; четири и шест — десет... А и Жанлен един, единайсет.

— Да, единайсет, но има недели и неработни дни... Никога повече от девет, разбираш ли!

Той не отговори, улисан да търси по земята кожения си колан. А като се изправи, каза:

— Не трябва да се оплакваме, аз съм все пак здрав. А не са малко тия, които на четиридесет и две години ги прехвърлят в поддържането.

— Възможно е, драги мой, но това не ни храни... Какво да правя, кажи? Нищо ли нямаш у теб?

— Имам две су.

— Запази си ги, за да пиеш халба бира... Господи, какво ще правя? Шест дни, това няма край. Дължим шейсет франка на Мегра, който завчера ме изпъди. Но това не пречи да отида пак при него. Ако обаче се заинати и откаже...

И Майовица продължи с отчаян глас и с неподвижна глава, като от време на време притваряше очи под тъжната светлина на свещта. Тя нареждаше, че бюфетът е празен, че децата искат филии с масло, че дори кафе няма, пък и водата причинява колики и че много дни вече залъгват глада си само с варено зеле. Постепенно трябваше да повишава глас, защото ревът на Естел заглушаваше думите ѝ. Писъците ставаха нетърпими. Майо като че ли изведнъж ги чу и излязъл от кожата си, грабна малката от люлката, хвърли я в леглото на майка ѝ и закрещя от гняв:

— Дръж, вземи я, че ще я смажа!... Дяволско дете! Нищо не му липсва, суче, а се оплаква повече от другите!

Естел наистина започна да бозае. Скрита под завивката, успокоена от топлината на леглото, сега тя само лакомо мляскаше.

— Не са ли ти казали буржоата от „Пиолен“ да наминеш при тях? — подзе бащата след кратко мълчание.

Майката със съмнение сви отчаяно устни.

— Да, срещнаха ме, разнасят дрехи на бедните деца... Добре де, ще заведе тази сутрин у тях Ленор и Анри. Дано ми дадат поне сто су!

Отново настъпи мълчание. Майо беше готов. Той остана за миг неподвижен, после отсече с глухия си глас:

— Какво да се прави? Това е то, намери поне нещо за чорбата... Приказките нищо не помагат, ами да вървя на работа.

— Разбира се — отвърна Майовица. — Духни свещта, нямам нужда да гледам цвета на мислите си.

Той изгаси свещта. Захари и Жанлен вече слизаха, той ги последва и дъските на стълбището заскърцаха под тежките им крака,

обути във вълнени чорапи. Зад тях коридорчето и стаята потънаха отново в мрак. Децата спяха, дори клепащите на Алзир бяха спуснати. Но майка ѝ сега лежеше с отворени очи в тъмнината, а Естел, която смучеше увисналата гърда на изтощената жена, мъркаше като малко котенце.

Долу Катрин най-напред се погрижи за огъня в желязната печка със скара в средата и огнища от двете ѝ страни, в които непрекъснато горяха каменни въглища. На всяко семейство компанията раздаваше месечно по осемстотин килограма плака, долнокачествени въглища, събирани по извозните пътища. Те се подпалваха трудно и затова младото момиче всяка вечер зариваше огъня, а сутрин го разпалваше, като прибавяше ситни, грижливо подбрани хубави въглища. После, след като сложи чайника върху печката, тя клекна пред бюфета.

Помещението, което заемаше целия приземен етаж, боядисано в ябълковозелен цвят, застлано с чисто измити и посипани с бял пясък плочки, беше доста просторно. Освен бюфета от лакирано чамово дърво мебелировката се състоеше от една маса и столове от същото дърво. На стените бяха залепени нарисуваните с ярки бои портрети на императора и императрицата, дадени от компанията, войници и светии, изпъстрени с варак, които изпъкваха ярко сред светлата голота на стаята; нямаше други украшения освен една кутия от розов картон върху бюфета и стенния часовник с безвкусно нашарен циферблат, чието грубо тиктакане сякаш изпълваше пустото пространство под тавана. Близо до вратата за стълбището друга врата водеше към мазето. Въпреки чистотата миризмата на печен лук, останал от снощи, отравяше топлия въздух, този тежък въздух, вечно напоен с лютивина на въглища.

Пред разтворения бюфет Катрин размишляваше. Бе останал само един комат хляб, бяло сирене имаше достатъчно, но масло — само една лъжица, а трябваше да направи филии за четиримата. Най-сетне тя се реши, нарязва хляба, взе едно парче и го покри със сирене, а друго понамаза с масло, после ги залепи. Това беше „тухличката“, двойната филия, която отнасяха всяка сутрин в мината. И за кратко време четири тухлички бяха наредени върху масата, разпределени със строга справедливост — най-дебелата за бащата, най-малката за Жанлен.

Катрин, която изглеждаше напълно заета с работата си, все пак мислеше за историите, които Захари разказваше за главния надзирател

и Пиероновица, затова пооткрехна входната врата и хвърли поглед навън.

Вятърът продължаваше да духа, все повече светлинки блестяха по ниските фасади на селището, над което слабо трептеше зората. Вече започнаха да се разтварят врати и черни върволици от работници потъваха в нощта. Толкова ли е глупава да се излага на студа, товарачът положително спи и ще отиде на работа чак в шест часа! Но тя все стоеше и гледаше къщата от другата страна на градините. Вратата се отвори, любопитството ѝ се разгоря. Но беше малката на Пиеронови, Лиди, която тръгваше за мината.

Шум от свистене на пара я накара да се обърне. Тя затвори вратата и изтича: водата кипеше и преливаше, гасеше огъня. Кафе нямаше и тя се принуди да прекара водата през вчерашната утайка, после сипа в кафеника ситна захар. В това време баща ѝ и двамата ѝ братя тъкмо слизаха.

— Дявол да го вземе! — извика Захари, като навря нос в чашата си. — От това кафе няма да ни заболи главата!

Майо вдигна примирено рамене.

— Ха, щом е топло, все пак е хубаво!

Жанлен бе събрал трохите от филиите и си правеше попара. След като пи, Катрин изпразни кафеника в тенекиените манерки. Прави, едва осветени от димящата свещ, и четиримата гълтаха бързо.

— Готови ли сме най-сетне! — каза бащата. — Би помислил човек, че сме рентиери!

Но един глас долетя от стълбището, чиято врата бяха оставили отворена. Майовица викаше:

— Вземете всичкия хляб, имам малко фиде за децата!

— Да, да! — отвърна Катрин.

Тя отново бе заринала огъня и бе избутала към края на печката остатъка от чорбата, която дядото щеше да намери топла, когато се прибере в шест часа. Всеки взе дървените си обувки изпод бюфета, праметна през рамо връвта на манерката и пъкна тухличката си на гърба между ризата и палтото. И излязоха — мъжете напред, момичето подир тях, след като духна свещта и превъртя ключа. Къщата отново потъна в тъмнина.

— Я виж, тръгваме заедно! — каза един мъж, който затваряше вратата на съседната къща.

Беше Левак със сина си Бебер, хлапак на дванайсет години, голям приятел на Жанлен. Катрин, изненадана, приглушено се изсмя в ухото на Захари: така значи? Бутлу дори не е дочакал да тръгне съпругът!

Сега в миньорското селище светлините гаснеха. Една последна врата хлопна, всичко отново заспа, жените и малките деца продължиха съня си, но вече по-нашироко в леглата. И от притихналото село на „Ненаситната“, която пухтеше, бавна колона от сенки вървеше срещу вихрушките: отиваха на работа миньорите, разкършили рамене и със скръстени на гърдите ръце, които не знаеха къде да даянат, а на гърба на всеки тухличката издуваше по една гърбица. Облечени в тънки платнени дрехи, те трепереха от студ, но без да бързат много, напредваха по пътя, трополейки като стадо.

III.

Етиен, слязъл най-сетне от табана, влезе в „Ненаситната“; хората, към които се обръщаше да пита дали има работа, клатеха глава и всички му казваха да дочака главния надзирател. Оставяха го да се движи свободно из слабо осветените, пълни с тъмни ями сгради, страшни със заплетените си зали и етажи. След като изкачи една тъмна, полуразрушена стълба, той се намери на разклатено мостче, после премина през склада на сортировъчната, потънал в такъв мрак, че трябваше да върви с ръцете напред, за да не се блъсне. Изведнъж пред него две огромни жълти очи разкъсаха мрака. Намираше се под кулата, в приемната, в самата уста на шахтата.

Един надзирател, Ришом, дебелак с лице на добродушен стражар, разполовено от сиви мустаци, тъкмо се отправяше към канцеларията на приемчика.

— Нямате ли нужда тук от работник за каквато и да е работа? — попита отново Етиен.

Ришом щеше да каже не, но се въздържа и като се отдалечи, отвърна като другите:

— Почакайте господин Дансар, главния надзирател.

Тук бяха окачени четири фенера, а прожекторите, които изливаха цялата си светлина върху шахтата, ярко осветяваха железните рампи, сигналните ръчки, спирачките, направляващите греди, по които се плъзгаха двете клетки. Останалото пространство, огромното помещение, подобно на църква, тънеше в мрак и беше изпълнено с големи, плаващи сенки. Блестеше само лампистерната в дъното, а в канцеларията на приемчика една хилава лампа мъждукаше като гаснеща звезда. Добивът на въглища бе подновен и по железните обръщателни плочи ехтеше нестихващ трясък от непрекъснато търкалящите се пълни вагонетки и от сноването на маневристите, чиито дълги превити гърбове се открояваха сред вълнението на всички тези черни и шумни предмети, които се движеха.

За миг Етиен остана неподвижен, зашеметен и заслепен. Беше се вледенил, въздушни течения нахлуваха отвсякъде. След това той

направи няколко крачки, привлечен от машината, която виждаше сега да блести със своите стоманени и медни части. Тя се намираше на двадесет и пет метра зад шахтата, в една по-висока зала, и седеше така здраво върху тухления си фундамент, че работеше с пълна пара, с цялата мощ на своите четиристотин коня, без стените да потрепнат от движенията на грамадното бутало, което изскачаше и потъваше като в масло. Машинистът, изправен пред командния лост, се вслушваше в сигналните звънци, не изпускаше от очи контролното табло, където шахтата с различните си етажи бе означена с една вертикална бразда, по която сновяха окачени на конец оловни топчета, представляващи клетките. И при всяко издигане, когато машината се пускаше в ход, барабаните, двете огромни колела с петметров радиус, по които двете стоманени въжета се навиваха и развиваха в обратна посока, започваха да се въртят с такава скорост, че се превръщаха в облак сив прах.

— Ей, пази се! — извикаха трима маневристи, които влачеха една гигантска стълба.

Етиен едва не бе премазан. Очите му почнаха да привикват, той виждаше как във въздуха като стоманена лента летят въжетата, които в миг изкачваха кулата, навиваха се там на барабаните, за да се спуснат пак отвесно в шахтата с прикачени към тях клетки. Барабаните бяха монтирани на желязно скеле като на камбанария. Движението приличаше на птичи полет, без шум, без сблъскване, бърз, непрекъснат бяг насам-натам на въже с огромна тежест, което можеше да издигне до дванадесет тона при скорост десет метра в секунда.

— Пази се де, дявол да те вземе! — извикаха отново маневристите, които тласкаха стълбата към другата страна, за да проверят барабана вляво.

Етиен се върна бавно в приемната. Гигантският полет над главата му го замайваше. И зъзнец сред въздушните течения, оглушен от трясъка на вагонетките, той се загледа в движението на клетките. Близо до шахтата имаше сигнален звънец, един тежък чук с лост, който, теглен отдолу с въже, падаше върху желязна плоча. Един удар за спиране, два за спускане, три за изкачване — и това продължаваше без прекъсване като заглушаващи шума удари с боздуган, придружени от ясен звън; а същевременно работникът, който ръководеше маневрата, увеличаваше още повече шума, като с викове предаваше нареждания на машиниста по разговорната тръба. В тая бъркотия клетките се

появяваха и потъваха, изпразваха се и се пълнеха, без Етиен да може да разбере нещо от сложното движение.

Той разбираше само едно: шахтата поглъщаше в търбуха си наведнъж по двадесет-тридесет души, и то така лесно, сякаш не ги усещаше как преминават през него. Спускането на хората започваше от четири часа. Те идваха от бараката боси, с лампа в ръка и чакаха на малки групи, докато се съберат достатъчно на брой. Без шум, с леко появяване като нощно животно, желязната клетка се изкачваше от тъмата и закотвяше върху спирачките своите четири етажа, във всеки от които имаше по две вагонетки, пълни с въглища. Маневристите от различните площадки избутваха вагонетките и ги заместваха с други празни или предварително натоварени с укрепителен материал. И именно в празните вагонетки се скупчваха работници, по петима във всяка, до четирийсет наведнъж, когато всички биваха празни. Даваше се нареждане по разговорната тръба, някакво глухо и неясно мучене, докато дръпнат четири пъти сигналното въже към дъното, „сигнал за месо“, с който се предизвестяваше този товар от човешка плът. После, след леко подрусване, клетката потъваше мълчаливо, падаше като камък и оставяше над себе си само трептящия бяг на въжетото.

— Дълбоко ли е? — попита Етиен един миньор, който чакаше до него със сънлив вид.

— Петстотин петдесет и четири метра — отвърна човекът. — Но дотам има четири хоризонта, първият е на триста и двацет.

И двамата млъкнаха, вперили очи в подемното въже, което се изкачваше. Етиен подзе:

— А ако се скъса?

— Ех, ако се скъса...

Миньорът довърши с жест. Редът му бе дошъл, клетката се появи пак така леко и неуморно. Той клекна вътре с другите, тя потъна пак, после, само след четири минути, изскочи отново, за да вземе нов товар от хора. В продължение на половин час шахтата погълна много хора с повече или по-малко лакома уста в зависимост от дълбочината на хоризонта, на който слизаха, но безспирно, винаги изгладняла, сякаш имаше гигантски търбух, способен да смели цял един народ. Шахтата се пълнеше и пълнеше, но мракът не оживяваше, клетката се изкачваше от бездната със същата мълчалива ненаситност.

На Етиен започна да му прилошава както върху табана. Защо да упорства? Този главен надзирател ще го напъди като другите. Смътен страх го накара да се реши изведнъж: тръгна си и навън се спря пред сградата на генераторите. Широко отворена врата даваше възможност да се видят седемте парни котела с по две пещи. Сред бялата пара и свистенето на клапаните огняр пълнеше една от пещите, чиято изгаряща топлина се чувстваше чак до прага, и младият човек, щастлив, че чувства топлина, започна да се приближава, но забеляза нова група въглекопачи, които пристигаха в мината. Бяха Майови и Левакови. Като видя начело на групата Катрин с нейния благ вид на момче, хрумна му суеверната мисъл да попита за последен път.

— Кажу, другарю, при вас няма ли нужда от работник за каквато и да е работа?

Тя го изгледа, изненадана и малко изплашена от този неочакван глас, който идваше от тъмнината. Но зад нея Майо бе чул и отговори, като го заприказва за миг. Не, нямаха нужда от никого. Този клет работник, който се луташе по пътищата, предизвика интерес у него. След като се разделиха, каза на другите:

— Ех, всеки може да изпадне така... Не трябва да се оплакваме — който няма работа, мре от глад.

Групата влезе и тръгна право към бараката — широко, грубо измазано помещение, покрай чиито стени имаше шкафчета, заключени с катинари. В средата един железен мангал, някакво подобие на печка без врата, беше зачервен и така натъпкан с разпалени въглища, че въглени пращяха и падаха по утъпкания пръстен под. Помещението се осветяваше само от този огън, чиито кървави отражения танцуваха по мръсните дървени стени и стигаха чак до тавана, покрит с черен прах.

Когато Майови влизаха, смях ехтеше в затопления въздух. Тридесетина работници стояха прави, с гръб към пламъка, и се приличаха с истинска наслада. Преди слизането всички идваха тук да поемат и да отнесат с кожата си хубава порция топлина, за да устоят на влагата в шахтата. Тази сутрин обаче те се веселяха повече, шегуваха се с Мукет, осемнайсетгодишна извозвачка, едно добродушно момиче, чиито гърди и огромен задник изпълваха до пръсване блузата и панталоните му. Тя живееше в „Рекияр“ с баща си, стария Мук, коняр, и с брат си Муке, маневрист, но тъй като работните им смени бяха различни, ходеше сама в мината и лете сред нивята, а зиме край някоя

стена тя се отдаваше на удоволствие с поредния си любовник за седмицата. Цялата мина се изреждаше — истинска въртележка на приятели без каквито и да било последици. А веднъж, когато я упрекваша заради един ковач от Маршиен, тя щеше да се пукне от яд и крещеше, че се уважава много, че ръцете си реже, ако някой може да се похвали, че я е видял с друг освен с въглекопач.

— Значи не е вече дългият Шавал? — казваше през смях един миньор. — Това мъниче ли си повела? Че на него ще му трябва стълба!... Видях ви аз зад „Рекияр“. Бас държа, че се е качил на камък.

— Е, та? — отвърщаше Мукет развеселена. — Какво ти влиза в работата? Никой не те е викал да повдигаш.

И тази добродушна грубоватост удвояваше смеха на мъжете, които разтърсваха рамене, нагрети от печката; а и самата тя се друсаше от смях и се разхождаше сред тях със своите прекалено обилни телеса, смешно пристегнати в неприличния ѝ костюм.

Но веселото настроение спадна, Мукет започна да разказва на Майо, че Флоранс, едрата Флоранс, няма да идва вече: намерили я снощи вдървена в леглото, едни казват от разрив на сърцето, други — от литър хвойновка, изпита набързо. И Майо изпадна в отчаяние: пак несполука, губеше една от извозвачките си, без да може да я замени веднага! Той работеше на акорд, на неговия забой бяха четирима копачи — той, Захари, Левак и Шавал. Ако само Катрин извозва, работата щеше да страда. Изведнъж той извика:

— Чакайте! Ами онзи човек, който търсеше работа!

Точно по това време Дансар минаваше пред бараката. Майо му разказа случая и поиска разрешение да наеме човека, като наблягаше върху желанието на компанията да замени извозвачките с момчета както в Анзен. Главният надзирател първо се усмихна, защото обикновено миньорите се противопоставяха на проекта да се махнат жените от подземната работа, тъй като се грижеха да настанят дъщерите си и малко ги трогваше въпросът за морала и хигиената. Сетне, след като се подвоуми, той разреши, но с уговорката, че ще поиска разрешението му да бъде одобрено от господин Негрел, инженера.

— А, добре! — каза Захари. — Но този човек трябва да е вече далече, ако все така тича!

— Не — каза Катрин, — видях го, че спря при парните котли.

— Хайде, хайде, мързелано! — изкрещя Майо.

Младото момиче се затича, когато вълна от миньори се запъти към шахтата, и отстъпи мястото край огъня на други. Жанлен, без да дочака баща си, отиде да вземе лампата си с Бебер, едно дебело и наивно момче, и с Лиди, слабичко десетгодишно момиченце. Тръгнала пред тях, Мукет крещеше по тъмната стълба, наричаше ги мръсни хлапаци и заплашваше, че ще ги наплеска, ако я ощипят.

В помещението на парните котли Етиен наистина разговаряше с огняря, който пълнеше пещите с въглища. Той потръпваше зиморничаво от мисълта, че ще трябва отново да потъне в нощта. И все пак се реши да тръгне, но в този момент почувства една ръка на рамото си.

— Елате — каза Катрин, — има нещо за вас.

Отначало той не разбра. После, обзет от радост, стисна буйно ръцете на младото момиче.

— Благодаря, другарю... Ах, та вие сте прекрасно момче!

Тя започна да се смее, като го гледаше в червения отблясък на пещите. Смешно ѝ беше, че я взе за момче, така слабичка още и с кок, скрит под шапчицата. Смееше се и той от радост, двамата останаха така засмени един срещу друг с пламнали бузи.

В бараката Майо, клекнал пред шкафчето си, събуваше дървените си обувки и дебелите вълнени чорапи. А когато Етиен се изправи пред него, уговориха всичко с две думи: тридесет су дневно, работата е уморителна, но ще свикне бързо. Копачът го посъветва да не си събува обувките и му даде една стара барета, кожена шапка за предпазване на главата, средство, което бащата и децата не използваша. Извадиха инструментите от сандъка, в който беше и лопатата на Флоранс. После, след като заключи дървените обувки и чорапите, а така също и вързопа на Етиен, Майо изведнъж прояви безпокойство:

— А къде се бави този нехранимайко Шавал? Пак е тръшнал някое момиче на камъните!... С половин час сме закъснели днес.

Захари и Левак спокойно припичаха раменете си. Най-сетне първият каза:

— Шавал ли чакаш?... Той е дошъл преди нас и веднага е слязъл.

— Как! Ти знаеш, пък нищо не ми каза!... Хайде! Хайде! Да побързаме.

Катрин, която грееше ръцете си, трябваше да последва групата. Етиен ѝ направи път и започна да се изкачва след нея. Той отново тръгна по лабиринт от тъмни стълби и коридори, по които босите крака вдигаха лек шум като стари терлици. Но блесна лампистерната, една остъклена зала, изпълнена с рафтове, по чиито лавици бяха наредени стотици лампи на Дейви, проверени, измити още предишния ден, запалени сега като свещи около ковчега на мъртвец. На гишето всеки работник вземаше своята, маркирана с неговия номер, преглеждаше я и бързо я затваряше, а в това време маркьорът, седнал пред една маса, вписваше в регистъра часа на слизането.

Майо трябваше да се намеси за лампата на своя нов извозвач. Имаше и още една формалност — работниците преминаваха пред един контрольор, който трябваше да установи, че всички лампи са добре затворени.

— Дявол да го вземе! Не е топло тук — прошепна Катрин, като трепереше.

Етиен само кимна с глава. Намираше се пак пред шахтата, в огромното помещение, продухвано от вятъра. Наистина той се смяташе за безстрашен, но все пак едно неприятно вълнение стискаше гърлото му сред трясъка на вагонетките, тъпите удари на сигналите, задавеното мучене на разговорната тръба, пред непрекъснатия полет на тия стоманени въжета, които се отвиваха и навиваха с пълна скорост по барабаните на машината. Клетките се изкачваха и слизаха, пълзейки като нощно животно, поглъщаха непрекъснато хора, които устата на шахтата сякаш изпиваше. Сега бе неговият ред, но му беше много студено и пазеше нервно мълчание, което караше Захари и Левак да се кискат, защото и двамата бяха против наемането на този непознат. Най-вече Левак, който се чувстваше засегнат, че не бе попитан. И затова Катрин остана доволна, когато чу как баща ѝ обяснява на младия човек:

— Погледнете, над клетката има резервна спирачка, железни шипове, които ще се забият в направляващите греди, ако се скъса въжето. О, работи, но невинаги!... Да, шахтата е разделена на три отделения, обковани с дъски от горе до долу: по средата клетките, вляво коминът — изходът със стълби...

Но той прекъсна, за да се скара, без да посмее да повиши много глас:

— Какво се мотаем, дявол да го вземе! Защо ни оставят да мръзнем така!

Надзирателят Ришом, който също се готвеше да слиза с карбидна лампа, закачена на кожената му миньорска шапка, го чу как се оплаква.

— Пази се, и стените имат уши! — прошепна той бащински, като стар миньор, останал верен на другарите си. — Нали трябва да свършат маневрите... Ето на, наш ред е, качвай се с хората си.

Клетката, обкована със стоманена ламарина и със ситна решетка, наистина ги очакваше, здраво прикрепена върху спирачките. Майо, Захари, Левак и Катрин се вмъкнаха в една от долните вагонетки и тъй като трябваше да бъдат петима, Етиен влезе при тях, но хубавите места бяха заети и той трябваше да се свие до младото момиче, единият лакът, на което се забиваше в корема му. Лампата му пречеше, посъветваха го да я закачи на едно от копчетата на куртката си. Но той не чу и я задържа несръчно в ръка. Товаренето продължаваше над тях и под тях като безредно натъпкване на добитък. Защо не тръгват, какво става? Струваше му се, че чака от дълго време. Най-сетне някакво раздрусване го разклати и всичко потъна в мрак, предметите около него полетяха, а той изпитваше мъчително замайване от спускането, от което му се повръщаше. Това продължи, докато бяха на светло, когато преминаваха двата приемни етажа сред вихрения полет на скелите. После, потънал в мрака на шахтата, той беше зашеметен и нямаше ясна представа за това, което чувстваше.

— Ето, че тръгнахме — каза спокойно Майо.

Всички се бяха настанили удобно. От време на време той се питаше слиза ли, или се качва. Клетката сякаш застиваше, когато се спускаше направо, без да докосва направляващите греди, после започваха внезапни раздрусвания, някакво разклащане по гредите, което го караше да се страхува от катастрофа. Всъщност не можеше да различи стените на шахтата през решетката, до която беше прилепил лицето си. Лампите осветяваха слабо купчината тела в краката му. Само карбидната лампа на надзирателя, който беше в съседната вагонетка, светеше като фар.

— Тази шахта е с диаметър четири метра — продължаваше да го осведомява Майо. — Обковката на стените има нужда от поправка, защото водата просмуква от всички страни... Ето, стигаме вече, чувате ли?

Етиен точно се питаше какъв е този шум от пороен дъжд. Отначало няколко едри капки звъннаха върху покрива на клетката, сякаш започваше да вали, а сега дъждът се засилваше, струеше, превръщаше се в истински потоп. Навярно покривът беше продупчен, защото струя вода падаше върху рамото му и го мокреше до кости. Студът ставаше леден, спускаха се във влажна тъма, когато преминаха бързо едно ослепително светло място, което се мярна като пещера, където хора се движеха сякаш под блясъка на светкавица. И след миг потънаха пак в мрака.

— Това е първото товарище... Намираме се на триста и двайсет метра... Погледнете скоростта...

И като вдигна лампата си, той освети една от направляващите греди, която летеше като железопътна релса под влак, пуснат с пълна пара, освен това нищо друго не се виждаше. Трите следващи товарища отминаха като проблясъци на светкавица. Оглушителният дъжд шибаше мрака.

— Колко е дълбоко! — прошепна Етиен.

Това спускане като че ли продължаваше часове. Той страдаше от неудобното положение, което беше заел, не смееше да се помръдне, измъчван най-вече от лакътя на Катрин. Тя не казваше нито дума. Той чувстваше само, че е до него, че го топли. Когато най-сетне клетката спря на дъното, на петстотин петдесет и четири метра, той се учуди, като разбра, че слизането е продължило точно една минута. Но шумът на спирачките, които се забиха, чувството на здрава земя под него изведнъж го развеселиха и той заговори шеговито с Катрин на „ти“.

— Какво имаш под кожата си, че си толкова горещ?... Лакътят ти май остана в корема ми.

Тя също избухна в смях. Толкова ли бе глупав, че още я взема за момче! Нима е сляп?

— В очите ти е влязъл моят лакът — отвърна тя сред буря от смехове, които младият човек, изненадан, не можеше да си обясни.

Клетката се изпразваше, работниците преминаваха през товарището, едно помещение, издълбано в скалата, с иззидан свод, осветено с три големи карбидни лампи. Товарачите силно изтласкваха пълни вагонетки по железните плочи. От стените лъхаше миризма на зимник, някаква селитрена прохлада, смесена с топъл лъх от съседната конюшня. Зееха отворите на четири галерии.

— Насам — каза Майо на Етиен. — Има още. Ще трябва да ходим цели два километра.

Работниците се разделяха, изчезваха на групи в дъното на тия черни дупки. Петнадесетина души навлязоха в отвора на лявата галерия; Етиен крачеше последен, зад Майо, пред когото вървяха Катрин, Захари и Левак. Това беше една хубава извозна галерия, прокопана в твърда скална маса, толкова здрава, че е трябвало да бъде укрепена само на отделни места. Един след друг с малките пламъчета на лампите те вървяха, вървяха, продължаваха да вървят, без да разговарят. Младият човек се спъваше на всяка стъпка, заплиташе крака в релсите. От минута насам го безпокоеше някакъв тъп шум, далечен шум от буря, който сякаш се увеличаваше и идваше от недрата на земята. Не беше ли това трясък от срутване, което смазваше над главите им огромната маса, отделяща ги от надземния свят? Една светлинка проряза мрака и той почувства как скалата затрепери, а когато се прилепи към стената както другарите си, видя, че край него минава един голям бял кон, впрегнат във влак от вагонетки. На първата седеше Бебер с юзди в ръце, Жанлен пък, опрял длани в края на последната, тичаше бос.

Пак тръгнаха. По-нататък стигнаха до един разклон, две нови галерии се отвориха и групата пак се раздели — работниците постепенно се разпръсваха по всички работни места на мината. Тук вече извозната галерия беше укрепена, дъбови греди подпиряха тавана, обвиваха ронливата скала в дървена рамка, зад която се забелязваха шистови плочи, искрящи от слюда, и дебел пласт пясъчници, безцветни и грапави.

Влакчетата от вагонетки, пълни или празни, минаваха непрекъснато, разминаваха се с трясък, разнасян в мрака от някакви подобни на призраци животни, които вървяха в тръс. На двойната линия за гариране спеше дълга черна змия, един спрял влак, чийто кон изпръхтя; той бе така потънал в мрака, че смъртно очертаната му задница приличаше на скала, паднала от свода. Вентилационни отвори се отваряха и затваряха бавно. Колкото повече напредваха, галерията ставаше по-тясна, по-ниска, с неравен таван, който караше гърбовете непрестанно да се превиват.

Етиен удари силно главата си. Ако не беше кожената шапка, щеше да разбие черепа си. А при това следеше внимателно пред себе

си всички жестове на Майо, чийто тъмен силует се очертаваше под светлината на лампите. Нито един от работниците не се удряше, навярно те познаваха всяка гърбица, напречна греда на крепежа или издатина на скалата. Младият човек се измъчваше и от хлъзгавата почва, която ставаше все по-кишава. От време на време преминаваше през истински локви, които чувстваше само по шляпането в мръсната кал.

Но това, което най-вече го учудваше, бяха резките промени в температурата. Долу в шахтата беше твърде хладно, а в извозната галерия, през която нахлуваше въздух за цялата мина, духаше леден вятър, който се засилваше като буря между тесните стени. По-нататък, колкото повече навлизаха в междинни галерии, които получаваха само скромнен дял от чистия въздух, вятърът стихваше, температурата се повишаваше, жегата ставаше задушна, тежка като олово.

Майо отдавна не бе отварял уста. Той тръгна надясно по една нова галерия, като каза просто на Етиен, без да се обръща:

— Пластът „Гийом“.

В този пласт се намираще и техният забой. Още при първите крачки Етиен си нарани главата и лактите. Наклоненият таван се спускаше така ниско, че на места в продължение на двадесет-тридесет метра той трябваше да върви превит одве. Водата достигаше до глезените. Вървяха така двеста метра и изведнъж Левак, Захари и Катрин изчезнаха, сякаш излетяха през тясна цепнатина, която зееше пред него.

— Сега ще се изкачим — подзе Майо, — окачете лампата си на някой илик и се хващайте за дърветата.

И също изчезна. Етиен трябваше да го следва. Този комин в пласта беше предназначен за миньорите и свързваше всички второстепенни галерии. Беше широк колкото дебелината на пласта, едва шестдесет сантиметра. За щастие младият човек беше тънък, защото като още неопитен той се повдигаше с излишно напрежение на мускулите, свиваше рамене и бедра и напредваше само със силата на дланите си, които вкопчваше в гредите. На петнадесет метра по-горе стигнаха първата подетажна галерия, но трябваше да продължат, защото забоят на Майо и хората му се намираще на шестата подетажна галерия, в ада, както те казваха; и галериите бяха разположени една над друга на петнадесет метра, изкачването продължаваше безкрай по

тази цепнатина, която стържеше гърба и гърдите. Етиен се задъхваше, сякаш тежестта на скалите бе смазала крайниците му, ръцете му отмаляха, краката му се натъртиха и най-вече поради недостиг на въздух чувстваше, че кръвта ще разпука кожата му. В една галерия той смътно забеляза две клекнали същества, едно дребно и едно дебело, които бутаха вагонетки — бяха Лиди и Мукет, вече на работа. А на него му оставаше да се изкатери още над две етажни галерии. Потта го заслепяваше и той се отчайваше, че няма да настигне другите, чиито гъвкави крайници чуваше леко да се приплъзват по скалата.

— Кураж, стигнахме! — каза гласът на Катрин.

Но когато наистина пристигна, друг глас извика от дъното на забоя:

— Е, какво е това? Подигравате ли се с хората?... Аз имам два километра път от Монсу и пак съм първи!

Беше Шавал, висок слаб момък на двадесет и пет години, кокалест и с груби черти на лицето, който се сърдеше, че бе чакал. Като забеляза Етиен, той запита с презрителна изненада:

— Какво е пък това?

А след като Майо му разказа случая, процеди през зъби:

— Значи момчета подяждат хляба на момичетата!

Двамата мъже си размениха погледи, пълни с инстинктивна, внезапно пламнала омраза. Етиен почувства тежка обида, без да разбере защо. Настъпи мълчание, всички започнаха да работят. Минните галерии постепенно се бяха напълнили, оживление настана в забоите по всички етажи, по всички участъци.

Ненаситната шахта беше погълнала дневната си дажба от хора, близо седемстотин работници, които се трудеха сега в този гигантски мравуняк, копаеха във всички посоки земята и я дупчеха като старо дърво, проядено от червеи. И сред тягостното мълчание под натиска на дебелия пластове човек би могъл, ако долепи ухо към скалата, да долови жуженето на тези човешки насекоми в движение — от полета на стоманеното въже, което изкачваше и спускаше клетката, та чак до ударите на инструментите, които къртеха въглищата в дъното на забоите.

Етиен се обърна и отново се видя притиснат до Катрин. Но този път той усети закръглеността на зараждащите се гърди и изведнъж разбра каква топлина го бе пронизала.

— Ти си била момиче? — прошепна той смаян.
Тя отвърна весело, без да се изчерви:
— Ами да... Вярно! Много късно го разбра!

IV.

Четиримата копачи се наредиха един над друг по цялата височина на фронта на забоя. Отделени с прикачени дъски, които задържаха изкопаните въглища, всеки от тях заемаше около четири метра от въглищния пласт, а този пласт беше толкова тънък, че на това място дебелината му бе едва петдесет сантиметра и те бяха като притиснати между тавана и стената, влачеха се по колене и лакти и не можеха да се обърнат, без да наранят раменете си. За да копаят въглищата, те трябваше да лежат на хълбок с извит врат и с косо вдигнати ръце да размахват кирката, миньорския копач с къса дръжка.

Най-отдолу беше Захари, Левак и Шавал над него, а Майо най-горе. Всеки прокопаваше най-напред шистовия слой с кирката си; после правеше два отвесни разреза в пласта и избиваше блока с един железен клин в горната част. Въглищата бяха тлъсти, блокът се разтрошаваше и парчетата падаха край корема и бедрата. А когато тия парчета, задържани от дъската, се натрупваха под тях, копачите потъваха като зазидани в тясна дупка.

Майо се измъчваше най-много. Горе температурата стигаше до тридесет и пет градуса, въздухът не достигаше и с течение на времето задухата ставаше непоносима. Освен това, за да вижда, той трябваше да окачва на пирон лампата близо до главата си и от тази лампа, която нагриваше черепа му, кръвта му започваше да ври. Но мъката му се увеличаваше най-вече от влагата. Вода струеше от скалата над него, на няколко сантиметра от лицето му, и едри, бързи капки непрекъснато и упорито падаха все на едно и също място. Той напразно извиваше врат и обръщаше глава, те биеха лицето му, разбиваха се и плющяха безспирно. Само след четвърт час беше цял мокър, плувнал в пот и от него се вдигаше топла пара като от пране. Тази сутрин пък една капка биеше ожесточено в окото му и го караше да псува. Той не искаше да изостави копаенето, нанасяше силни удари, които го разтърсваха между двете скали като листна въшка, попаднала между две страници на книга, застрашена да бъде напълно смазана.

Не си разменяха нито дума. Всички копаеха, чуваха се само нервните, тъпи и сякаш далечни удари. Шумовете звучаха дрезгаво, без отзвук в застоялия въздух. И като че ли тук мракът имаше необикновено черен цвят, плътен от летящия прах и наситен с газове, които пареха очите. Под металните шапчици фитилите на лампите мъждукаха като червеникави точки. Нищо не можеше да се различи, забоят се разтваряше и издигаше като широк плосък и наклонен комин, отрупван със сажди в продължение на десет зими. Движеха се призрачни силуети, в мъждукащите светлинки се виждаха закръглен хълбок, жилеста ръка, свирепо лице, начернено като за някакво престъпление. Понякога се открояваха и блясваха късове въглища, подпори и ръбове, осветени внезапно от блясък на кристал. После отново всичко потъваше в мрака, кирките удряха силно и глухо, чуваха се само тежкото дишане на гърдите, ръмжането от мъка и умора, от тежкия въздух и дъжда на подпочвената вода.

Захари, изморен от снощния гуляй, бързо изостави работата под предлог, че трябва да крепи, за да си почине малко, и тихичко си засвирука с разсеян поглед в тъмнината. Зад копачите имаше празно пространство от близо три метра, но още не бяха взели мерки да укрепят скалата, тъй като бяха нехайни към опасността и скъпяха времето си.

— Ей, аристократе! — викна младият човек на Етиен. — Подай ми подпори!

Етиен, който се учеше от Катрин как да върти лопатата, трябваше да изкачи подпори в забоя. От предната вечер бяха останали малко. Обикновено всяка сутрин сваляха дървета, нарязани по мярка на пласта.

— Побързай де, проклет мързеливец! — подзе Захари, като видя как новият извозвач несръчно се катери по въглищата, хванал в ръце четири дъбови бичмета.

Той правеше с кирката си един прорез в свода, а после друг в стената; забиваше в тях двата края на дървото, което така укрепваше скалата. Следобед работниците от подготвителните изработки разчистваха породата, оставена в галерията от копачите, и засипваха иззетите места от пласта заедно с крепежа, като оставяха открити само горната и долната галерии за извоз.

Майо престана да охка. Най-сетне беше откъртил своя блок. Той изтри с ръкав плувналото си в пот лице и се разтревожи от това, което Захари се бе заел да прави зад него.

— Я остави това — каза той. — Ще видим след закуската... По-добре сега да копаем, ако искаме да напълним определения брой вагонетки.

— Ама — отвърна момъкът — поддава. Виж, има пукнатина. Страх ме е да не се срути.

Но бащата вдигна рамене. Ами, ще се срути! Пък и да се срути, няма да е за първи път, ще се измъкнат някак. Накрая се разсърди и отпрати сина си в забоя.

И всички останали се мъчеха легнали. Левак, изтегнат на гръб, псуваше, като гледаше окървавения си ляв палец, одран от един падащ камък. Шавал, побеснял, свали ризата си и остана гол до кръста, за да не му е толкова горещо. Всички бяха вече почернели от въглищата, посипани със ситен прах, който потта размиваше и свличаше на струйки и локвички. И Майо първи отново започна да копае още пониско с опряна глава до скалата. Сега водната капка падаше върху челото му упорито и му се струваше, че пробива дупка в черепа му.

— Не трябва да обръщате внимание — каза Катрин на Етиен. — Те постоянно си дерат гърлата.

И продължи да го учи като услужливо момиче.

Всяка натоварена вагонетка пристигала горе така, както тръгвала от забоя, маркирана със специален жетон, за да може приемачът да я впише в сметката на участъка. И затова трябвало да се напълни грижливо, и то с чисти въглища, в противен случай отказвали да я приемат.

Младият човек, чиито очи привикваха към тъмнината, я гледаше — тя беше още бяла със своя анемичен тен, той не можеше да определи точно възрастта ѝ, даваше ѝ дванадесет години, толкова крехка му изглеждаше. А въпреки това я чувстваше по-възрастна заради момчешкото свободно държане и наивната ѝ дързост, която малко го смуцаваше: не я харесваше, намираше вида ѝ много хлапашки с тази бледа глава на Пиеро, стегната в шапчицата. Учудваше се най-вече от силата на това момиче, което беше не само пъргаво, но и сръчно. Тя пълнеше вагонетката си по-бързо от него с малки, равномерни и бързи загребвания с лопатата; после я избутваше

до наклона само с бавен тласък, без напъване, като преминаваше свободно под ниския скалист свод. А той се изпотрепваше, изкарваше вагонетката из релсите, изпаднаше в отчаяние.

Всъщност пътят съвсем не беше удобен. Имаше шестдесет метра от забоя до наклона. А галерията, която работниците от подготвителните изработки още не бяха разширили, беше истински тунел с много неравен свод, нагънат от множество издатини; на някои места вагонетката едва минаваше, извозвачът трябваше да се снишава, да тика на колене, за да не удари главата си. Впрочем подпорите вече се огъваха и чупеха. По средата им се появяваха дълги бледи трески, сякаш бяха претоварени патерици. Налагаше се да се пазят, за да не се издерат по тези места, и под бавния натиск, който чупеше дъбовите подпори, дебели като бедра, трябваше да пълзят по корем с тайната тревога, че гръбнакът им изведнъж може да изпука.

— Пак ли! — каза Катрин през смях.

Вагонетката на Етиен беше излязла от релсите в най-труднопроходимото място. Той все не успяваше да тика право по тези релси, които затъваха в мократа земя, и ругаше, нервираше се, яростно се бореше с колелата, но въпреки големите си усилия не можеше да ги постави на място.

— Почакай — подзе младото момиче. — Ако се ядосваш, нищо няма да оправиш.

Тя се плъзна сръчно, вмъкна се заднешком под вагонетката и с един напън на кръста я повдигна и намести. Тежестта беше седемстотин килограма. Изненадан и засрамен, той мънкаше извинения. Тя трябваше да му покаже как да се разкрачва, как да се опира с крака в подпорите от двете страни на галерията, за да има здрава опора. Тялото трябваше да бъде наведено, ръцете опънати надолу, така че да може да тика с всички мускули, с рамене и бедра. При едно избутване той я последва и я гледаше как тича с изопната задница и с толкова увиснали ръце, сякаш тича на четири крака като ония смешни джуджета, които играят в цирковете. Тя се потеше, задъхваше се, ставите ѝ пукаха, но не се оплакваше, а приемаше това с безразличието на навика, сякаш да ходиш превит одве, беше всеобща участ. А той не можеше да работи така, обувките му пречеха, тялото му изневеряваше, като ходеше с наведена глава. Само след няколко

минути това ставаше мъчение, непоносима агония, толкова тежка, че падаше на колене, за да вдигне глава и да диша.

После при наклона ги очакваше нова мъка. Тя го научи как да прикачва бързо вагонетката си. В горната и в долната част на този наклон, който обслужваше всички забои в хоризонта, стоеше по един чирак — горе спирач, а долу приемач. Тези нехранимайковци на възраст от дванадесет до петнадесет години си подвикваха мръсотии и за да ги предизвести, човек трябваше да крещи много силно. Когато имаше за изкачване празна вагонетка, приемачът даваше сигнал, извозвачката нагласяваше пълната вагонетка, чиято тежест издигаше другата, когато спирачът отпускате спирачката си. Долу, в галерията на дъното, се композираха влакчетата, които конете изтегляха до шахтата.

— Хей, проклетници! — викаше Катрин в изцяло укрепления с подпори, дълъг около стотина метра наклон, който кънтеше като гигантска разговорна тръба.

Чираците сигурно си почиваха, защото нито единият, нито другият отвърна. По всички етажи извозването спря. Най-сетне се обади един тънък глас на момиче:

— Сигурно някой от тях е върху Мукет!

Силен смях екна, извозвачките от целия пласт се превиваха.

— Кой се обади? — попита Етиен Катрин.

Тя каза, че е малката Лиди, една хлапачка, която вече знаела много и тикала вагонетката си като яка жена въпреки кукленските си ръце. А колкото до Мукет, нищо не й пречело да бъде едновременно и с двете момчета.

Но долетя гласът на приемача, който викаше да прикачват. Навярно долу минаваше някой надзирател. Извозът се поднови по деветте етажа, чуваха се само обичайните подвиквания на чираците, на които отвърщаха пръхтенията на извозвачките, димящи от пот по наклона като претоварени кобили. В мината се чувстваше животинският нагон, внезапно пламналото желание на мъжкаря, когато миньор срещнеше някое от тия момчета на четири крака, с вирнат задник, който разпуква мъжките панталони.

И при всяко завръщане Етиен намираще в дъното задухата на забоя, тъпия и отсечен ритъм на кирките, дълбоките и мъчителни въздишки на копачите, които упорито продължаваха работата си. И

четиримата се бяха съблекли голи, сливаха се с въглищата и бяха потънали в черна кал чак до гушата. По едно време трябваше да освободят Майо, който хриптеше, и да вдигнат дъските, за да се свлекат въглищата върху пода. Захари и Левак се ядосваха, че въглищният пласт ставал, както казваха те, по-твърд, а това щяло да се отрази пагубно върху добива им. Шавал се обръщаше, оставаше за миг легнал на гръб, за да ругае Етиен, чието присъствие наистина го озлобяваше.

— Влечуго такова! Няма сили колкото едно момиче!... Да си напълниш вагонетката! Какво, ръцете си ли пазиш... Дявол да те вземе, ще ти удържа десет су, ако станеш причина да ни откажат дори и една вагонетка!

Младият човек избягваше да отговаря, твърде щастлив досега, че бе намерил тази каторжна работа, като търпеше суровата йерархия между извозвача и майстор копача. Но нямаше вече сили, краката му бяха в кръв, ръцете му се гърчеха от остри спазми, кръстът му бе стегнат в железен обръч. За щастие беше десет часът и групата реши да закуси.

Майо имаше часовник, който почти не поглеждаше. И в мрака на тази беззвездна нощ той никога не се лъжеше дори и с пет минути. Всички облякоха ризите и куртките си. После, слезли от забоя, клекнаха с лакти върху коленете си и задници върху петите, заеха обичайната поза на миньорите, която запазваха и извън мината, без да чувстват нужда да седнат нито на камък, нито на греда. И всеки извади тухличката си и заотхапва бавно от дебелия резен, като подхвърляше по някоя дума за сутрешната работа. Катрин, останала права, най-сетне реши да отиде при Етиен, който се бе изтегнал по-встрани върху релсите, опрял гръб на подпорите. Там мястото беше почти сухо.

— Ти защо не ядеш? — попита тя с пълна уста и с тухличката си в ръка.

После изведнъж си спомни за това момче, скитащо в нощта вероятно без пари и без къшей хляб.

— Искаш ли да поделим закуската ми?

И понеже той отказваше, като с треперещ от големи болки в стомаха глас се кълнеше, че не е гладен, тя продължи весело:

— Ах, да не би да се гнусиш!... Гледай сега! Отхапала съм само от тази страна, а на тебе ще дам от другата.

И тя разчупи филиите на две. Младият човек взе своята половина и едва се въздържа да не я излапа наведнъж; той отпусна ръце върху бедрата си, за да не види тя как треперят. Със спокойното си другарско държане тя се излегна до него по корем, като с едната ръка подпираше брадичката си, а с другата бавно ядеше. Осветяваха ги лампите им, поставени между тях.

Катрин мълчаливо го изгледа за миг. Явно намираше, че е красив с това нежно лице и черните мустаци. Тя неопределено се усмихваше от удоволствие.

— Значи си машинист и са те уволнили от твоята железница...
Защо?

— Защото ударих шамар на началника си.

Тя остана изумена, потресена в своята наследствена представа за подчиненост, за сляпо послушание.

— Трябва да кажа, че бях пил — продължи той, — а когато пия, ставам луд, мога да се изям и да изям и другите... Да, не мога да изпия две малки чашки, без да почувствам нужда да изям някого... А после два дена съм болен.

— Не трябва да пиеш — каза тя сериозно.

— О, не се страхувай, аз се познавам!

И той клатеше глава, изпитваше омраза към ракията, омразата на изтърсак в поколение на пияници, чийто организъм дотолкова страдаше заради своя преситен и побъркан от алкохола род, че и най-малката капка беше станала за него отрова.

— Само за майка си се тревожа, че ме изхвърлиха на улицата — каза той, след като преглътна един залък. — Мама е нещастна и от време на време аз ѝ изпращам по сто су.

— А къде е майка ти?

— В Париж... Перачка на улица „Златна капка“.

Настъпи мълчание. Когато мислеше за тези неща, някакъв смут замъгляваше черните му очи — внезапният страх от онзи недостатък, който се таеше в здравето му младо тяло. За миг остана загледан в дълбокия мрак на мината; и в тази дълбочина, под тежестта на земята и задухата, той отново видя своето детство, майка си, тогава още красива и силна, изоставена от баща му, после пак взета от него, след като се бе омъжила за друг, живееща между тия двама мъже, които я изяждаха и с които се търкаляше по нанадолнището, в пиянството, в

калта. Това ставаше там, той си спомняше улицата, възкръсваха подробности: и мръсното бельо в пералнята, и пьянствата, които тровеха с воня къщата, и пестниците, които разбиваха мутрите.

— А сега — подзе той с бавен глас — с тия трийсет су няма да мога да ѝ правя подаръци... Тя сигурно ще пукне от мизерия.

После отчаяно вдигна рамене и отново отхапа от филията си.

— Искаш ли да пиеш? — попита Катрин, като отпущваше манерката си. — О, това е кафе, то няма да ти навреди... Присяда, като гълташ така.

Той обаче отказа: достатъчно било, че ѝ взел половината от хляба. Но тя настояваше добродушно и накрая каза:

— Е добре, ще пия първа, щом си толкова възпитан... Само че повече не бива да отказваш, ще бъде много неприлично.

И му подаде манерката си. Тя беше се надигнала на колене и той я гледаше съвсем близо до себе си, осветена от двете лампи. Защо ли му се беше видяла грозна? Сега, когато беше черна, с посипано от въглищен прах лице, тя му се струваше особено очарователна. В това черно лице зъбите блестяха от белота в твърде голямата уста, очите се разширяваха и светеха със зеленикав отблясък като котешки. Един кичур червеникава коса, измъкнал се изпод шапчицата, я гъделичкаше по ухото и я караше да се смее. Вече не изглеждаше толкова млада, все пак можеше да ѝ се дадат четиринадесет години.

— Само за да не те разсърдя — каза той, като пи и ѝ върна манерката.

Тя отпи втора глътка, принуди го и той да пие пак, като казваше, че иска да подели и кафето; и тънката шийка на манерката, която минаваше от уста в уста, ги забавляваше. Изведнъж той се запита дали не трябва да я сграбчи, за да я целуне по устните. Тя имаше дебели, бледорозови и силно очертани от въглищата устни, които предизвикваха у него все по-силно желание. Но не смееше, стесняваше се от нея, тъй като в Лил бе имал само най-долнопробни момичета, а сега не знаеше как се постъпва с работничка, която още живее в семейството си.

— Ти навярно си на четиринадесет години? — попита той, като се залови отново с хляба си.

Тя се учуди, почти се разсърди.

— Как така на четиринайсет! На петнайсет съм!... Наистина не съм едра. У нас момичетата не растат много бързо!

Той продължи да я разпитва, а тя разказваше всичко, без да бъде дръзка, нито срамежлива. Впрочем всичко за мъжа и за жената ѝ беше известно, но въпреки това той я чувстваше с девствено тяло, девствена като дете със закъснял пубертет поради средата с лош въздух и умора, в която живееше. Когато пак ѝ заговори за Мукет, за да я пообърка, тя разказа ужасни истории със спокоен и много весел глас: „Ах, тази какви ли не ги върши!“ И тъй като му се искаше да узнае дали и самата тя няма любовници, тя отвърна шеговито, че не искала да сърди майка си, но че и това неизбежно ще стане един ден. Раменете ѝ се бяха свили, потреперваше от студ в мокрите си от пот дрехи, а видът ѝ беше смирен и кротък, готов да понесе и събитията, и хората.

— Лесно ли се намират любовници, когато всички живеят заедно?

— Разбира се.

— Пък и това не наврежда никому... И на кюрето нищо не се казва.

— О, за кюрето не искам и да знам!... Но съществува Черния човек.

— Какво, Черния човек?

— Старият миньор, който се връща в мината и извива вратовете на лошите момичета.

Той я гледаше, страхувайки се, че се подиграва с него.

— Ти вярваш на тези глупости, толкова ли си невежа?

— Ами, аз знам да чета и да пиша... Това е полезно за нас, защото по времето на татко и мама нищо не са учили.

Тя наистина беше много мила. Когато изяде филията си, той ще я хване и ще я целува по дебелиите розови устни. Това бе решение от свенливост, една мисъл за насилие, която задавяше гласа му. Това момчешко облекло, тази блуза и тези панталони върху моминската снага го възбуждаха и смущаваха. Той глътна последната си хапка, пи от манерката ѝ и я върна, за да я допие. Сега, когато бе настъпил моментът да действа и той хвърляше тревожен поглед към миньорите в дъното, една сянка затули галерията.

От известно време Шавал се бе изправил и ги наблюдаваше отдалеч. Той се приближи, уверен, че Майо не може да ги види; и тъй

като Катрин още седеше на земята, хвана я за раменете, изви главата ѝ назад и притисна устата ѝ с груба целувка съвсем спокойно, преструвайки се, че не се интересува от присъствието на Етиен. В тази целувка имаше някаква изява на собственост, някаква решителност от ревност. Но момичето се възмути:

— Остави ме, чуваш ли!

Той задържа главата ѝ, гледаше я право в очите. Неговите червеникави мустаци и брада пламтяха в черното му лице с голям орлов нос. Най-сетне я пусна и си отиде, без да каже нито дума.

Тръпка смрази Етиен. Глупаво беше, че бе чакал. Несъмнено сега той не би я целунал, защото тя ще помисли, че иска да постъпи като другия. Честолюбието му беше наранено и той изпитваше истинско отчаяние.

— Защо ме излъга? — каза той тихо. — Той ти е любовник.

— Не, кълна ти се! — извика тя. — Между нас няма нищо. Понякога той иска да се шегува... Дори не е тукашен, едва преди половин година дойде от Па дьо Кале.

Двамата бяха се изправили, щяха да започват работа. Като го видя така охладнял, тя сякаш се натъжи. Нямахше съмнение, че го намираще по-красив от другия и може би би го предпочела. Измъчваше се, искаше ѝ се да се покаже мила с него, да го утеши; и понеже младият човек разглеждаше с почуда лампата си, която гореше със синкав пламък, заобиколен с широко бледо кръгче, тя се опита поне да го разсее.

— Ела, ще ти покажа нещо — прошепна дружелюбно.

Когато го заведе в дъното на забоя, тя му показа една пукнатина във въглищния пласт. Оттам излизаше слабо кипене, лек шум, подобен на цвъртене на птица.

— Сложи ръката си, чувстваш ли вятъра?... Това е гризу.

Той остана изненадан. Това било значи страшното, което хвърля всичко във въздуха? Тя се смееше, казваше му, че този ден имало повече и затова лампите били толкова синкави.

— Кога ще свършите с приказките, мързеливци! — кресна грубият глас на Майо.

Катрин и Етиен побързаха да напълнят вагонетките си и ги забутаха до наклона с превити гърбове, като лазеха под неравния свод

на галерията. Още при втория курс потта ги обля и костите им отново започнаха да пукат.

Подновиха работата и копачите в забоя. Много често те избързваха със закуската, за да не изстиват; а тухличките им, изядени тук, далеч от слънцето, мълчаливо и лакомо, тежаха като олово в стомасите им. Проснати на хълбок, те удряха още по-силно, обзети само от натрапчивата мисъл да напълнят повече вагонетки. Всичко чезнеше в този бяг да изкарат така тежко прехраната си. Не чувстваха нито водата, която струеше и подуваше краката им, нито спазмите от неудобните положения, нито задухата в мрака, където линееха като растения, поставени в зимник. При това колкото времето напредваше, толкова въздухът ставаше по-отровен, нагряваше се от пушека на лампите, от тежкия дъх, от нахлуването на гризу, който замрежваше очите като паяжина и който само нощното проветряване можеше да изчисти. А те в дъното на своята къртича дупка продължаваха да копаят под тежестта на земята без въздух в пламналите си гърди.

V.

Без да погледне часовника си, оставен в куртката, Майо се спря и каза:

— Вече е един часът... Захари, готово ли е?

От известно време момъкът крепеше. Но посред работата той се бе излегнал по гръб и с премрежени очи си припомняше вчерашната игра на кривак. Той се стресна и отвърна:

— Да, засега стига, утре ще видим.

И се върна на мястото си в забоя. Левак и Шавал също захвърлиха кирките. Имаха почивка. Всички изтриваха лицата си с голи ръце, като гледаха скалната маса на свода, където шистовите плочи се бяха напукали. Говореха само за работата си.

— Ама че късмет — прошепна Шавал, — да попаднем на пластове, които се срутват!... Не са имали това предвид при спазаряването.

— Мошеници! — изръмжа Левак. — Те гледат само да ни натопят.

Захари започна да се смее. Малко го интересуваше работата и другото, но му беше забавно да слуша как ругаят компанията. С невъзмутим вид Майо обясни, че характерът на пластове се променя на всеки двадесет метра. Трябва да бъдат справедливи, всичко не може да се предвиди. Но после, тъй като двамата продължаваха да бълват хули срещу началниците, той стана неспокоен и огледа наоколо.

— Шт! Стига толкова!

— Имаш право — каза Левак, който също сниши глас. — Опасно е.

Страхът от доносници ги преследваше дори и на тази дълбочина, сякаш въглицата на акционерите имаха уши и тук, в пласта.

— Няма да спра — добави високо Шавал с предизвикателен вид, — пък ако тази свиня Дансар ми заговори като завчера, ще му прасна една тухла в шкембето... Преча ли му аз да плаща на блондинките с нежна кожа.

Този път Захари прихна. Любовните похождения на главния надзирател и на Пиероновица бяха предмет на постоянни шеги в мината. Дори и самата Катрин, опряла се на лопатата си в долния край на забоя, се преви от смях и с две думи осведоми Етиен; но Майо се разсърди, обзет от страх, който не скриваше.

— Хей, ще млъкнеш ли?!... Говори, когато си сам, щом си търсиш белята.

Той още говореше, когато шум от стъпки долетя от долната галерия. Веднага след това инженерът на мината, малкият Негрел, както го наричаха помежду си работниците, се появи в горния край на забоя, придружен от Дансар, главния надзирател.

— Казах ли ви! — прошепна Майо. — Тук винаги има някой от тях, никнат изпод земята.

Пол Негрел, племенник на господин Енбо, беше момък на двадесет и шест години, слаб и хубав, с къдрави коси и тъмнокестеняви мустаци. Острият нос и живите очи му придаваха вид на любезен пор, а скептичният му ум се налагаше с рязка авторитетност в отношенията с работниците. Беше облечен като тях, изцапан като тях с въглища и за да ги накара да го уважават, проявяваше безумна храброст, като се провираше и в най-опасните места и биваше винаги първи при срутванията и избухванията на гризу.

— Стигнахме, нали, Дансар? — попита той.

Главният надзирател, белгиец с пълно лице и голям, похотлив нос, отвърна с прекалена любезност:

— Да, господин Негрел... Ето човека, когото са наели тази сутрин.

И двамата се бяха вмъкнали сред забоя. Повикаха Етиен. Инженерът вдигна лампата си и го изгледа, без да го разпитва.

— Добре — каза той най-сетне. — Никак не обичам да се вземат непознати от пътя... Гледайте да не се повтаря.

Той не пожела да изслуша обясненията, които му даваха, за изискванията на работата, за желанието да се заменят жените с момчета в извоза. Започна да разглежда свода, а в това време копачите се заловиха за кирките си. Изведнъж извика:

— Кажи, Майо, толкова малко ли те е грижа за хората!... Всичките ще бъдете затрупани, дявол да ви вземе!

— О, здрав е! — отвърна спокойно работникът.

— Как така здрав! Ами че скалата поддава, а вие поставяте подпори на повече от два метра, и то като че ли насила! Ах, колко си приличате вие, по-скоро ще оставите да ви смачкат главите, отколкото да оставите за малко копаенето и да се заловите с крепенето както трябва! Моля ви, укрепете това веднага. Поставете още толкова крепителен материал, чувате ли?

И той се разгневи от нежеланието на миньорите, които възразяваха, че те най-добре знаят как да пазят живота си.

— Хайде де! А когато главите ви бъдат смазани, вие ли ще понесете последиците? Съвсем не! Компанията ще трябва да дава пенсии на вас и на жените ви... Повтарям, че ви познавам: за да изкарате днес повече вагонетки, вие сте готови да оставите кокалите си.

Майо, въпреки че постепенно го обземаше гняв, все пак каза сдържано:

— Ако ни плащаха достатъчно, щяхме да крепим по-добре.

Инженерът вдигна рамене, без да отговори. Той вече слизаше от забоя и едва долу отсече:

— Остава ви един час, заловете се всички с тази работа и ви предупреждавам, че на участъка е наложена три франка глоба.

Копачите посрещнаха тези думи с глухо ръмжене. Задържахше ги само силата на йерархията, тази военна йерархия, която ги караше да превиват гръб един на друг, от чирака до главния надзирател. Все пак Шавал и Левак замахнаха гневно, но Майо ги възпираше с поглед, а Захари вдигаше подигравателно рамене. Впрочем Етиен беше може би най-потресен. Откакто се намираше в дъното на този ад, у него бавно се надигаше бунт. Той погледна Катрин, смирена и прегърбена. Възможно ли бе да се разсипват в една толкова тежка работа сред убийствения мрак и да не изкарват дори за насъщния!

А в това време Негрел се отдалечаваше с Дансар, който се бе задоволил да потвърди съгласието си само с продължително поклащане на глава. Техните гласове отново се чува, пак се бяха спрели и разглеждаха крепежа на галерията, която копачите трябваше да поддържат на една дължина от десет метра зад забоя.

— Нали ви казах, че никак не ги е грижа за хората! — крещеше инженерът. — А вие, дявол да ви вземе, не надзиравате ли?

— Как не, как не — мънкаше главният надзирател. — Нали съм тук да им повтарям тия неща.

Негрел повика невъздържано:

— Майо, Майо!

Всички слязоха. Той продължи:

— Погледнете това, може ли да удържи?... Чукнато е през куп за грош. Тази напречна греда едва се държи на подпорите, толкова набързо е поставена... Бога ми, сега разбирам защо поддържането ни струва тъй скъпо. Нали? Гледате да трае толкова, доколкото вие носите отговорност! А после всичко се изпочупва и компанията е принудена да издържа цяла армия от ремонтни работници... Погледайте малко нататък — истинска сеч.

Шавал поиска да каже нещо, но той не му даде възможност.

— Не, знам какво ще кажете пак. Да ви се заплаща повече, нали? Но чуйте, ще принудите дирекцията да направи следното: да, ще ви се заплаща отделно за крепенето, но съответно ще ви се намали възнаграждението за вагонетка. Ще видим дали ще спечелите... А сега укрепете това място веднага. Утре пак ще мина.

И той се отдалечи сред смайването, предизвикано от тази заплаха. Дансар, който досега бе толкова смирен пред него, остана няколко секунди, за да каже грубо на работниците:

— Заради вас ме ругаят, заради вас... Но аз няма да ви оставя само с три франка глоба! Пазете се!

А след като и той си отиде, Майо също избухна:

— Дявол да ги вземе! Което не е право, не е право! Аз обичам да съм спокоен, защото само така можем да се разберем, но в края на краищата те ни вбесяват. Чухте ли? Намаление за вагонетка, а отделно за крепежа! Нов начин да ни плащат по-малко!... Дявол да ги вземе! Дявол да ги вземе!

Той търсеше върху кого да се нахвърли, когато съгледа, че Катрин и Етиен стоят с отпуснати ръце.

— Я вие там, донесете ми подпори! Или това не ви засяга?... Като ви заритам...

Етиен отиде да товари, без да се сърди за тази грубост, толкова разярен срещу началниците, че миньорите му изглеждаха много кротки деца.

А Левак и Шавал изляха гнева си в псувни. Всички дори Захари крепяха с ожесточение. В продължение на половин час се чуваше само прашенето на подпорите, набивани с големи чукове. Те не отваряха вече уста, дишаха тежко, напъваха се с озлобение срещу скалата, която, стига да можеха, щяха да изблъскат и вдигнат с един само напън на раменете.

— Стига вече! — каза най-сетне Майо, разсипан от гняв и умора. — Часът е един и половина... Ах, какъв ден, не сме изкарали и петдесет су!... Отивам си, омръзна ми вече.

Макар че имаше още половин час работа, той се облече. Другите го последваха. Самият вид на забоя ги караше да излизат от кожата си. Понеже извозвачката беше подновила извоза, те я повикаха, раздразнени от старанието ѝ: ако въглищата имаха крака, щяха да излязат сами. И шестимата с инструменти под ръка тръгнаха по обратния сутрешен път, за да изминат двата километра до шахтата.

Катрин и Етиен влязоха в комина, когато копачите се плъзгаха вече надолу. Срецнаха малката Лиди, която, спряла се по средата на линията, за да им направи път да минат, им разказа, че Мукет изчезнала — получила такъв кръвоизлив от носа, че от един час си плиска лицето някъде, Бог знае къде. После, след като се разделиха, малката отново започна да буца вагонетката си, преуморена, изкаляна, напъваща мършавите си ръце и крака като някаква слаба черна мравка, която се бори с много тежък товар. Те започнаха да се свличат по гръб, като свиваха рамене от страх да не издерат кожата на челата си; спускаха се така стремително по наклона на излъсканата от задниците на миньорите скала, че от време на време трябваше да се придържат към гредите, за да не се запалят кълките им, както си казваха на шега.

Долу нямаше никого. Червени звезди чезнеха в далечината при един завой на галерията. Веселостта им спадна, тръгнаха с натежала от умора стъпка — тя напред, той зад нея. Лампите димяха, той едва я виждаше, сякаш бе потънала в черна мъгла; и пак го вълнуваше мисълта, че тя е момиче, защото съжеляваше, че бе постъпил глупаво, като не я целуна, а пък сега му пречеше споменът за другия. Сигурно го бе излъгала: другият ѝ е любовник, те се въргалат по всички купчини въглища, защото вече си кълчи бедрата като лека жена. Без да има причина, той ѝ се сърдеше, сякаш му бе изневерила. А тя се обръщаше непрекъснато, предупреждаваше го за препятствията, като

че ли го подканяше да бъде и той любезен. Бяха тъй далече от другите, че биха могли да се посмеят като добри приятели! Най-сетне навлязоха в извозната галерия и той се почувства облекчен от нерешителността, която го измъчваше, а пък тя за последен път отпрати към него поглед, изпълнен със съжаление за щастието, което никога вече няма да имат.

Сега около тях гъмжеше подземният живот, постоянно минаваха надзиратели, срещаха се и се разминаваха влакове, теглени в тръс от конете. Лампи непрекъснато блещукаха в нощта. Те трябваше да се прилепват към скалата, за да пропуснат сенките на хора и животни, чието дихание чувстваха по лицата си. Жанлен, който тичаше с боси крака след едно влакче, им подхвърли мръсна закачка, която те не чуха сред трясъка на колелата. Продължаваха да вървят, сега тя мълчеше и той, като не можеше да разпознае нито кръстовищата, нито пътищата от тази сутрин, си въобразяваше, че го въвлича все по-дълбоко и по-дълбоко в земята; а страдаше много от студа, който го беше пронизал при излизането от забоя, и го караше да трепери толкова по-силно, колкото повече се приближаваше към шахтата. В теснините струята пак духаше като буря. Беше се отчаял, че никога няма да стигнат, когато неочаквано се намериха в товарището.

Шавал ги изгледа накриво, свил подозрително устни. И другите, облени в пот, бяха там, на смразяващото течение, и мълчаливи като него преглъщаха гневни ругатни. Бяха пристигнали много рано и затова щяха да ги изкачат след половин час, още повече че правеха сложни маневри, за да свалят един кон. Товарачите продължаваха да прикачват вагонетки с оглушителния шум на раздвижено желязо, а клетките летяха нагоре, изчезваха в проливния дъжд, който се сипеше в черната дупка. Долу резервоарът, една десетметрова яма, в която шуртеше водата, лъхаше на тинеста влага. Около шахтата непрекъснато сновяха хора, дърпаха сигналните въжета, натискаха ръчките на командните лостове сред тая атмосфера, наситена с воден прах, който мокреше дрехите им. Червеникавата светлина на трите карбидни лампи открояваше големи движещи се сенки и придаваше на тази подземна зала облик на разбойническа пещера, на някакво убежище на бандити край планински поток.

Майо направи последен опит. Приблужи се до Пиерон, който бе постъпил от шест часа на работа.

— Слушай, ти можеш да ни пуснеш да се изкачим.

Но товарачът, хубав мъжага със здрави мишци и приятно лице, отказа с уплашен жест.

— Невъзможно, питай надзирателя... Ще ме глобят.

Наново се чуха приглушени ругатни. Катрин се наведе и прошепна на ухото на Етиен:

— Ела да видиш конюшната. Там е много приятно.

И те се измъкнаха, без да ги видят, защото беше забранено да се ходи там. Тя се намираше вляво, в края на една къса галерия. Дълга двадесет и пет метра, висока четири, издълбана в скалата и със свод от тухлена зидария, тя побираше двадесет коня. Там наистина бе приятно поради благотворната топлина на жив добитък и мириса на застланата свежа и чиста слама. Единствената лампа блещукаше спокойно като кандило. Почиващите коне обръщаха глави с големите си детски очи, а после, без да бързат, тези охранени и здрави работни добичета, обичани от всички, пак се навеждаха над ечемика си.

Но Катрин, която четеше на висок глас имената върху цинковите плочи над яслите, изпищя леко, като видя, че пред нея изведнъж се надигна някакво тяло. Беше Мукет, която, изплашена, се измъкваше от куп слама, където беше спала. В понеделник, когато биваше много изморена от неделните лудории, тя удряше силно с юмрук носа си, напускаше забоя, под предлог че отива да търси вода, и идваше да се зарови тук, при животните, в топлата сламена настилка.

Баща ѝ, от голяма слабост към нея, я закриляше с риск да има неприятности.

Точно в това време влезе дядо Мук, нисък, плешив и с измъчено лице човек, но все пак пълен, което бе рядко за един стар миньор на петдесет години. Откакто го бяха направили коняр, той толкова много дъвчеше тютюн, че венците кървяха в черната му уста. Като забеляза другите двама с дъщеря си, той се разсърди.

— Какво правите тук? Хайде вълн! Мъжища ми водите тук, магарици такива!... Идвате да мърсувате на чистичко в моята слама.

На Мукет ѝ стана забавно и започна да се превива от смях, Етиен си тръгна смутен, а Катрин му се усмихваше. Когато тримата се върнаха в товарището, Бебер и Жанлен пристигнаха с влак от вагонетки. Имаше престой за товарене на клетките и затова младото момиче се приближи до техния кон, погали го с ръка и започна да разказва за него на своя другар. Беше Боеца, най-старият в мината,

един бял кон, който от десет години бе под земята. От десет години живееше в тази дупка, заемаше едно и също място в конюшната, изпълняваше все същата задача из тъмните галерии, без оттогава да е видял дневна светлина. Много едър, с лъскав косъм и добродушен вид, той сякаш живееше като мъдрец, защитен от земните бедни. Освен това беше станал голям хитрец в този мрак. Той така бе опознал пътя, по който работеше, че с глава отваряше вентилационните отвори, а в много ниските места се навеждаше, за да не се наранява. Навярно броеше курсовете си, защото когато направеше определен брой пътувания, отказваше да тръгва на път и трябваше да го отвеждат до яслата му. Сега бе застарял, котешките му очи понякога се премрежваха от тъга. Може би смътно виждаше в своите далечни спомени мелницата край Маршиен, където се бе родил, онази мелница, кацнала на брега на Скарп, сред широки поляни, винаги разлюлени от вятъра. Там във въздуха блестеше нещо, някаква огромна лампа, точният спомен, за която се изплъзваше от животинската му памет. И той стоеше с наведена глава, треперещ върху старите си крака, мъчейки се напразно да си спомни слънцето.

А в това време маневрите в шахтата продължаваха, сигналният чук бе ударил четири пъти, сваляха коня; това събитие вълнуваше, защото понякога се случваше животното да бъде обзето от такъв ужас, че стигаше долу мъртво. Горе, обвит в мрежа, конят отчаяно се съпротивляваше; после, когато престанеше да чувства твърдата земя под краката си, той се вцепеняваше и изчезваше с разширени и неподвижни очи, без да трепне. Сега този кон беше много едър и не можеше да мине между направляващите греди, та трябваше да го увесят под клетката, като извият главата му и я завържат встрани. Спускането продължи три минути, от предпазливост забавяха хода на машината. Така че долу вълнението нарастваше. Какво ще стане? Нима ще го оставят по пътя да виси в мрака? Най-сетне той се появи, неподвижен като камък, с изцъклени очи, разширени от ужас. Беше дорест кон, едва тригодишен, на име Тромпет.

— Внимавайте! — викаше дядо Мук, натоварен да го приеме. — Дайте го насам, не го отвързвайте още.

След малко проснаха Тромпет като някаква безжизнена маса върху железните плочи. Той продължаваше да не мърда, сякаш бе още вдървен от кошмара на тази тъмна, безкрайна яма на това подземно

помещение, кънтящо от страшен шум. Развързаха го, когато Боеца, току-що разпрегнат, се приближи, протегна шия и започна да души този събрат, който бе дошъл така от земята. Работниците разтвориха кръга, като се шегуваха. Ах, на какво ли му мирише? Но Боеца, глух за подигравките, се вълнуваше. Той навярно откриваше в него хубавия лъх на свежия въздух, забравения аромат на слънце в тревите. И изведнъж се разнесе звучно цвилене, някакъв вик на ликуване, в който сякаш имаше и тон на умиление. Това беше поздрав към новодошлия, изблик на радост за стари неща, които бе подушил, и на мъка за този нов пленник, който ще се върне горе само мъртъв.

— Ах, какъв дявол е този Боец! — викаха работниците, развеселени от номерата на своя любимец. — Гледайте го как разговаря с другаря си.

Тромпет, макар и развързан, все още не мърдаше. Лежеше на хълбок, вцепенен от страх, сякаш мрежата продължаваше да го стяга. Най-сетне с удар на камшик го изправиха, замаян и със силно разтреперани крака. И дядо Мук отведе двете животни, които се побратимяваха.

— Е, какво, сега наш ред ли е? — попита Майо.

Трябваше да разчистят клетките, а освен това оставаха още десет минути до часа на изкачването. Постепенно работните места се опразваха, от всички галерии прииждаха миньори. Бяха се насъбрали вече петдесетина души, мокри и трепереци, с възпалени гърди, които свистяха. Въпреки благия си вид Пиерон зашлеви плесница на дъщеря си Лиди, защото бе напуснала забоя преди свършване на работното време. Захари скришом щипеше Мукет, колкото да се постопли. Но недоволството растеше. Шавал и Левак разказваха за заканата на инженера — вагонетката по намалена тарифа, а крепежът да се заплаща отделно; викове посрещнаха този проект, бунт се зараждаше в тясната дупка на около шестстотин метра под земята. И скоро гласовете станаха невъздържани — тези хора, изцапани с въглища и премръзнали от чакане, започнаха да обвиняват компанията, че тук, под земята, убива половината от работниците, а другата половина кара да пукат от глад. Етиен слушаше настръхнал.

— Бързайте, бързайте! — повтаряше надзирателят Ришом на товарачите.

Той се мъчеше да ускори маневрата за изкачването, защото никак не желаше да взема строги мерки, и се преструваше, че не чува. Обаче роптанията така се засилиха, че беше принуден да се намеси. Зад него крещяха, че това не ще продължи вечно и в едно прекрасно утро предприятието ще хвъркне във въздуха.

— Ти си разумен човек — каза той на Майо, — накарай ги да млъкнат. Щом не си по-силен, трябва да бъдеш по-умен.

Но не стана нужда да се намесва Майо, който притихваше и започваше да се тревожи. Изведнъж гласовете замлъкнаха. Негрел и Дансар, които се връщаха от проверката, се показаха от една галерия, и двамата също облени в пот. Навикът на дисциплината накара хората да се наредят и инженерът мина през групата, без да каже нито дума. Той влезе в една вагонетка, а главният надзирател в друга; дръпнаха пет пъти сигналното въже — знак, че се изкачва „тлъсто месо“, както наричаха началниците; после клетката полетя нагоре сред гробно мълчание.

VI.

В клетката, която го издигаше нагоре заедно с четирима други, Етиен реши да продължи гладния си поход по пътищата. По-добре беше да пукне веднага, отколкото да слезе отново в дъното на този ад, където не можеше да изкара дори за хляб. Катрин, пъкнала се в горния етаж на клетката, не беше до него със своята ласкава, замайваща топлина. И той предпочете да не мечтае за глупости, а да си отиде, защото с по-голямата си образованост чувстваше, че няма да бъде покорен като това стадо и в края на краищата ще удужи някой началник.

Внезапно бе заслепен. Изкачването беше толкова бързо, че остана смаян от яркия ден и клепачите му примигваха на светлината, от която вече бе отвикнал. И с голямо облекчение въздъхна, когато почувства, че клетката се заковава на спирачките си. Един маневрист отвори вратата и вълната от миньори заскача от вагонетките.

— Кажи, Муке — прошепна Захари в ухото на маневриста, — отиваме ли тази вечер във „Вулкан“?

„Вулкан“ се наричаше един кафе-шантан в Монсу. Муке смигна с лявото си око, като тихичко се изсмя с широко разтворена уста. Нисичък и дебел като баща си, той имаше дързък вид на веселяк, който прахосва всичко, без да мисли за утрешния ден. Точно в това време излизаше и Мукет и той я плесна здравата отзад в прилив на братска нежност.

Етиен едва позна високата приемна, която му се бе видяла така тъжна под дрезгавата светлина на фенерите. Тя беше гола и мръсна. Сива светлина проникваше през прашните прозорци. Само машината там, в дъното, блестеше с медните си части; стоманените възжета, покрити с грес, сновяха бързо като ленти, потопени в мастило; а горе барабаните, огромното скеле, което ги крепеше, клетките, вагонетките — цялата тази грамадна метална маса затъмняваше помещението със своето сиво и старо желязо. Тракането на колелата неспирно тресеше железните плочи; а в това време извозваните въглища разпръсваха

ситен прах, който застилаше с чернилка пода, стените чак до гредите на кулата.

Но Шавал, след като бе хвърлил поглед върху таблото с жетоните в малката остъклена канцелария на приемчика, се върна разгневен. Беше забелязал, че не са им приели две вагонетки, едната заради по-малко тегло, а другата, защото въглищата не били чисти.

— Добре приключваме деня — извика той. — Още двацет су по-малко!... Така е, щом като се наемат мързеливци, които работят с ръцете си, както свинята с опашката си.

А погледът, отправен накриво към Етиен, довършваше мисълта му. На Етиен му се поиска да отвърне с юмруци. Но после си каза, че няма да има никаква полза, щом си отива. Сега вече решението му бе окончателно.

— Първия ден не може всичко да е наред — каза Майо, за да ги усмири. — Утре той ще работи по-добре.

Всички бяха наежени, възбудени от някаква нужда да се карат. Когато бяха в лампистерната, за да върнат лампите си, Левак се нахвърли върху ламписта, когото обвиняваше, че лошо почиства лампата му. Задържаха се за малко в бараката, където огънят продължаваше да гори. Дори го бяха много засилили, защото печката беше зачервена и голямото помещение без прозорци сякаш пламтеше, толкова кървави бяха отблясъците на жаравата върху стените. Всички ръмжаха от радост, обърнали да нагреят отдалече гърбовете си, които вдигаха пара като казани с чорба. Когато им припареше на кръста, грееха коремите си. Мукет спокойно бе свалила панталоните, за да изсуши ризата си. Момчетата се подиграваха, избухна смях, защото неочаквано тя им показва задника си, с което най-силно изразяваше своето презрение.

— Отивам си — каза Шавал, който бе прибрал инструментите в своето шкафче.

Никой не помръдна. Само Мукет избърза и се измъкна след него, под предлог че и тя е към Монсу. Но продължаваха да се шегуват, защото се знаеше, че той вече не я иска.

В това време Катрин загрижено говореше на баща си. Той се учуди, после одобрително кимна с глава и повика Етиен, за да му даде вързопа:

— Вижте какво — прошепна, — ако нямате пари, ще пукнете до петнайсетото число... Искате ли да се опитам да ви намеря някакъв заем?

Младият човек остана за миг смутен. Тъкмо се канеше да си поиска тридесетте су и да се махне. Но се въздържа от срам пред момичето. То го гледаше втренчено, може би щеше да си помисли, че се е уплашил от работата.

— Знаете ли, нищо не ви обещавам — продължи Майо. — Може и да ни откажат.

И така Етиен не каза „не“. Ще откажат. Впрочем това съвсем не го обвързваше, винаги можеше да напусне дори и след като изяде парче хляб. Но после съжали, че не каза „не“, когато видя радостта на Катрин — радостна усмивка и дружелюбен поглед, щастлива, че му се е притекла на помощ. За какво е всичко това?

След като взеха дървените си обуца и заключиха шкафчетата, Майови излязоха от бараката последни, след другите, които тръгваха един след друг, щом се посгряваха. Етиен ги последва. Левак и момчето му се присъединиха към групата. Но когато преминаваха през сортировъчната, жестока разпра ги спря.

Това беше просторен хангар с почернели от праха греди, с големи отвори, през които непрекъснато се образуваше въздушно течение. Идващите направо от приемната вагонетки с въглища биваха изправвани механически върху корита, дълги улеи от ламарина, а отдясно и отляво на тези улеи изправените върху дървени стъпала сортировачки, въоръжени с лопати и гребла, събираха камъните и избутваха чистите въглища, които оттам през фуниеобразни отвори падаха във вагоните на железопътната линия под хангара.

Тук работеше Филомен Левак, слаба и бледа, с овчедушно лице на момиче, което храчи кръв. Главата ѝ бе забрадена със син вълнен парцал и с черни до лактите ръце тя сортиреше малко по-надолу от една стара вещица, майката на Пиероновица. Изгорялата, както я наричаха, страшна със своите очи на кукумявка и със свитите си устни като кесия на скъперник. Двете се бяха счепкали, защото младата обвиняваше старата, че не можела да напълни една кошница за десет минути. Плащаха им на кошница и затова кавгите не преставаха. Скубеха си косите, а ръцете им оставяха черни отпечатъци по зачервените лица.

— Прасни й един по главата! — викна отдолу Захари на любовницата си.

Всички сортировачки избухнаха в смях. Но Изгорялата се нахвърли злобно върху момъка.

— Я слушай, мръсноко, по-добре вземи, че осинови двете деца, които си й направил!... Може ли такова нещо, осемнайсетгодишна кобила, а едва се държи на крака!

Майо трябваше да обуздае сина си, който искаше да отиде да види, както той казваше, какъв цвят има кожата на този скелет. Един надзирател дотича и всички гребла започнаха да ровят въглищата. От горе до долу, от единия до другия край на улеите сега се виждаха само наведените гърбове на жените, които настървено си оспорваха камъните.

Навън вятърът внезапно бе утихнал, влажен студ лъхаше от сивото небе. Въглекопачите вдигнаха рамене, скръстиха ръце и тръгнаха разпръснато с клатушкане, при което едрите им кости изпъкваха под изтърканите дрехи. На тази дневна светлина те изглеждаха като банда негри, въргали се в тиня. Някои от тях не бяха дояли тухличката си и тези парчета хляб, пъхнати пак между ризата и куртката, ги правеха гърбави.

— Я виж! Ето го Бутлу — каза Захари, като се изкиска. Левак, без да спира, размени няколко думи с наемателя си, един дебел, черноок ерген на тридесет и пет години, спокоен и честен на вид.

— Готова ли е чорбата, Луи?

— Предполагам.

— Значи жената е любезна днес?

— Да, любезна, струва ми се.

Пристигаха други миньори от подготвителните изработки, нови групи, които една след друга нахлуваха в мината. Постъпваше смяната от три часа, други хора, които шахтата поглъщаше и които отиваха да заместят копачите по забоите. Работата в мината никога не преставаше, денонощно в нея човешки същества дълбаеха земята на дълбочина шестстотин метра под нивите със захарно цвекло.

Момчетата вървяха напред. Жанлен доверяваше на Бебер един сложен план — как да получат на кредит тютюн за четири су; Лиди крачеше отзад на почтително разстояние. Следваше Катрин със Захари

и Етиен. Никой не говореше. Едва пред кръчмата „Нанта“ Майо и Левак ги настигнаха.

— Стигнахме — каза Майо на Етиен. — Искате ли да влезем?

Разделиха се. Катрин остана за миг неподвижна, загледана за последен път в младия човек с големите, прозрачни като изворна вода зеленикави очи, които още повече изпъкваха като кристали в черното ѝ лице. Тя се усмихна и изчезна с другите по стръмния път, който водеше за миньорското селище.

Кръчмата се намиреше между селото и мината, там, където се пресичаха двата пътя. Беше зидана с тухли къща на два етажа, боядисана с вар от горе до долу и изпъстрена около прозорците с широка небесносиня ивица. На квадратна табела, закована над вратата, беше написано с жълти букви: „Нанта на Расеньор“. Зад къщата се простираше игрище за кегелбан, оградено с жив плет. И компанията, която бе опитала всички средства, за да купи този имот, врязан в нейните обширни владения, не можеше да търпи тази кръчма, изникнала в полето и зяпнала точно срещу изхода на „Ненаситната“.

— Влезте — повтори Майо на Етиен.

Малкото голо салонче блестеше с белите си стени, с трите си маси и дванадесет стола, с чамовото си тезгяхче, голямо колкото кухненски бюфет. На него имаше не повече от десетина халби, три бутилки с питиета, една гарафа, цинкова кутия с калаена канелка за точене на бира и нищо друго, нито картина, нито етажерка, нито някаква игра. В желязната печка, лакирана и излъскана, бавно гореше лопата въглища. Върху плочите на пода тънка пясъчна настилка попиваше постоянната влага в този дъждовен край.

— Една халба бира — поръча Майо на дебелото русо момиче, дъщеря на една съседка, която понякога наглеждаше кръчмата.

— Расеньор тук ли е?

Момичето завъртя канелката, като отвърна, че господарят скоро щял да се върне. Бавно, на един дъх, миньорът изпразни половината халба, за да измие прахоляците, които задръстваха гърлото му. Той не предложи нищо на другаря си. Имаше още един клиент, друг миньор, мокър и изпоцапан, който седеше на една маса дълбоко замислен и мълчаливо пиеше бирата си. Влезе и трети клиент, поиска бира само с жест, плати и си отиде, без да каже нито дума.

И ето че се появи с добродушна усмивка един пълен, тридесет и осем годишен мъж с обръснато, кръгло лице. Беше Расеньор, бивш копач, когото компанията бе уволнила преди три години след една стачка. Като много добър работник, който умееше да говори и стоеше начело на всички искания, той бе станал водач на недоволните. Жена му още тогава имаше заведение, както много други миньорски жени, така че, когато го изхвърлиха на улицата, той стана кръчмар, намери пари и издигна кръчмата си точно срещу „Ненаситната“ като предизвикателство към компанията. Сега заведението му процъфтяваше, ставаше средище, а той забогатяваше от гнева, който постепенно бе успял да разпали в сърцата на бившите си другари.

— Този момък наех тази сутрин — веднага обясни Майо. — Свободна ли е една от двете ти стаи и би ли му отпуснал заем за две седмици?

Върху широкото лице на Расеньор изведнъж се изписа дълбоко недоверие. Той изгледа бързо Етиен и отвърна, без дори да се престори, че съжалява:

— И двете стаи са заети. Няма начин.

Младият човек очакваше такъв отговор и все пак му стана неприятно и се учуди на внезапната мъка, която изпита при мисълта, че трябва да си отиде. Все едно, ще си замине, когато получи своите тридесет су. Миньорът, който пиеше сам на масата, си беше отишъл. Други продължаваха да влизат един по един, изплакваха гърлата си и поемаха своя път със същата отпусната походка. Беше просто промиване, без радост и страст, мълчаливо задоволяване на една нужда.

— Е, има ли нещо? — запита Расеньор с необикновен тон Майо, който довършваше бирата си на малки глътки.

Последният обърна гръб и видя, че няма други освен Етиен.

— Пак се спречкахме... Заради крепенето.

Той разказа случката. Лицето на кръчмаря почервения, от вълнение кръвта го издуваше, изскачаше като пламък от кожата и очите му. Най-сетне избухна:

— А, добре! Загубени са, ако се опитат да намалят заплащането!

Етиен го смущаваше. Въпреки това той продължи, като от време на време го поглеждаше накриво. С недомлъвки и премълчавания той говореше за директора, господин Енбо, за жена му, за племенника му,

малкия Негрел, но без да ги именува, повтаряше, че положението не може да продължава така и че краят ще дойде тези дни. Мизерията била много голяма, той изброи фабриките, които се затваряха, и работниците, които оставаха без работа. От един месец той раздавал повече от шест ливри хляб дневно. Бяха му казали вчера, че господин Деньолен, собственикът на една съседна мина, не знаел как да издържи на удара. Освен това от Лил получил писмо, пълно с тревожни съобщения.

— Знаеш — прошепна той, — писмото е от онзи човек, когото ти видя тук една вечер.

Но бе прекъснат. Влезе съпругата му, една едра, слаба и темпераментна жена с дълъг нос и морави бузи. В политиката тя беше много по-крайна от мъжа си.

— Писмо от Плюшар — каза тя. — Ах, ако той ни беше водач, работите щяха да тръгнат по-добре.

От известно време Етиен слушаше, разбираше за какво се говори, вълнуваше се от тия въпроси за мизерията и за разплатата. Това име, споменато така неочаквано, го накара да изтръпне. Той каза на висок глас, сякаш несъзнателно:

— Аз познавам Плюшар.

Всички го изгледаха и той трябваше да поясни:

— Да, аз съм машинист, той ми беше началник в Лил... Способен човек, често съм разговарял с него.

Расенъор го разгледа отново и по лицето му се изписа бърза промяна, внезапна симпатия. Най-сетне той каза на жена си:

— Майо ми води господина, негов извозвач, за да види дали има стая горе и дали не можем да му отпуснем заем за две седмици.

И така въпросът беше уреден с малко приказки. Имаше стая, наемателят си бил отишъл тази сутрин. След това кръчмарят, много възбуден, се увлече още повече, като повтори, че от собствениците искал само възможното, без да предявява неизпълними условия, както мнозина други. Жена му вдигаше рамене и настояваше безусловно за правото си.

— Довиждане — прекъсна разговора Майо. — И все пак ще трябва да копаем, а щом ще слизаме в мината, все ще има хора да загиват... Я се виж какъв юнак стана за тия три години, откакто напусна.

— Да, много се поправих — съгласи се самодоволно Расењор.

Етиен отиде чак до вратата, като изказваше благодарност на миньора, който си тръгваше, а Майо клатеше глава, без да каже нито дума, и младият човек го проследи с поглед как мъчително се изкачва по пътя за селището. Госпожа Расењор, заета с обслужване на клиенти, го помоли да почака една минута, за да го заведе в стаята му, където да се поизмие. Трябваше ли да остане? Обзе го колебание, някакво притеснение, което го караше да съжалява за свободата по широките пътища, за глада под слънцето, понасян с радост, защото сам си господар на себе си. Струваше му се, че са се изминали години от часа, когато сред вихрушките се беше изкачил на табана, до часовете, прекарани под земята, пълзейки по корем в тъмните галерии. Изпитваше отвращение, че ще трябва да започне отново, това беше несправедливо и много тежко, неговото мъжко честолюбие се бунтуваше при мисълта да бъде животно, което ослепяват и смазват.

Докато Етиен се бореше така със себе си, очите му блуждаеха из огромната равнина и постепенно я опознаваха. Той се изненада, не беше си представял така хоризонта, когато старият, Неумирация, му го показваше с жест в мрака на нощта. Пред себе си в една падина наистина откриваше „Ненаситната“ с нейните дървени и тухлени сгради, насмолената с катран сортировъчна, кулата с керемиден покрив, машинното отделение и високия бледочервен комин, всичко това струпано и грозно на вид. Но двора, който се простираше около сградата, той не си представяше така широк, подобен на мастилено езеро с надигнали се вълни — купищата въглища, увенчани на върха с високи скели, които крепяха релсите на въздушните линии. Единият край на двора беше задръстен от крепителен материал и приличаше на окосена гора. Вдясно хоризонтът беше затулен от табана, огромен като гигантска преграда, обрасъл вече с трева в старата си част, а от другия край прояден от вътрешен огън, който от една година гореше с гъст дим, като образуваше на повърхността дълги ивици кървава ръжда по бледосивите шисти и пясъчници.

По-нататък се разстилаха безкрайни нивя, засети с жито и захарно цвекло, голи по това време на годината, блата с оскъдна растителност, осеяни тук-там с хилави върби, и в далечината ливади, разграничени с тънки редици тополи. А най-далече като малки петна се белееха градовете — на север Маршиен, на юг — Монсу, а на изток

Вандамската гора препречваше хоризонта с моравата ивица на голите си дървета. И под оловносивото небе на тази мрачна зимна привечер му се струваше, че цялата чернилка на „Ненаситната“, всичкият отделящ се от въглищата прах е паднал върху равнината, посипал е дърветата, настлал е пътищата, засял е земята.

Етиен гледаше и това, което най-много го учудваше, беше един канал, канализираната река Скарп, която не бе видял през нощта. Този канал се простираше право от „Ненаситната“ до Маршиен като лента от матово сребро, дълга две левги, подобен на булевард с високи дървета от двете страни, булевард, който се издига над низините и се губи в безкрая със зелените си брегове и бледата си вода, по която се плъзгаха червените кърми на шлепове. Близо до мината имаше пристан с кораби, които товареха с вагонетки направо от кейовете. После каналът правеше завой и прекосяваше блатата и сякаш цялата душа на тази гола равнина беше там, в правата водна линия, която я пресичаше като голям път за извозване на въглищата и желязото.

Погледът на Етиен се изкачи от канала върху построеното на платото селище, от което се виждаха само червените керемиди. После пак се върна към „Ненаситната“, спря се долу под глинения склон, където имаше два грамадни купа тухли, направени и изпечени там на място. Разклонение от железопътната линия на компанията минаваше зад една ограда и обслужваше мината. Сега навярно спускаха долу последните групи работници от подготвителните изработки. Само един вагон, тикан от хора, изскърца остро. Това не бяха вече неизвестното в мрака, загадъчните трясъци, блясъците на непознати светила. Високите пещи и коксовите батерии в далечината бяха избледнели след разсъмването. Чуваше се пак безспирното пухтене на помпата, която дишаше все така тежко и продължително като ненаситна ламя и чиято сива пара той сега различаваше.

И тогава Етиен внезапно се реши. Може би му се бе сторило, че отново вижда светлите очи на Катрин там горе, в началото на миньорското селище. Може би това се дължеше по-скоро на полъха на бунта, който идваше от „Ненаситната“. Той не знаеше, но искаше да слезе пак в мината, за да страда и се бори, мислеше страстно за тези хора, за които говореше Неумирация, за това преситено, клекнало божество, на което десет хиляди гладни отдаваха плътта си, без да го познават.

ВТОРА ЧАСТ

I.

Имението на Грегоарови „Пиолен“ се намираше на два километра от Монсу, на изток, по пътя за Жоазел. Беше голяма четвъртита къща без стил, изградена в началото на миналия век. От обширните земи, които владееха отначало, бяха останали само тридесетина хектара, оградени със стени, които лесно се поддържаха. Особено известни бяха овощната и зеленчуковата градина, прочути със своите плодове и зеленчуци, най-хубави в този край. Паркът вече не съществуваше, заменяше го малка горичка. Алеята със старите липи, един свод от зеленина, дълъг триста метра от желязната врата до каменната стълба на къщата, беше една от забележителностите в тази гола равнина, където големите дървета от Маршиен до Бони се брояха на пръсти.

Тази сутрин Грегоарови бяха станали в осем часа. Обикновено се размърдваха един час по-късно — много обичаха да си поспят, но бурята през нощта ги беше разстроила. Когато съпругът ѝ веднага тръгна да види дали вятърът не бе причинил щети, госпожа Грегоар слезе в кухнята по пантофи и с фланелен пенъоар. Ниска и дебела, макар вече на петдесет и осем години, тя все още имаше пълничко, детски учудено лице под блестящо бялата си коса.

— Мелани — каза тя на готвачката, — да бяхте направили козунак тази сутрин, тестото е готово. Госпожицата ще стане след половин час и ще закуси с чаша шоколад... Ах, ще бъде хубава изненада!

Готвачката, стара мършава жена, която слугуваше у тях от тридесет години, се засмя.

— Да, наистина изненадата ще бъде чудесна... Печката е запалена, фурната трябва да е вече гореща, пък и Онорин ще ми помогне малко.

Онорин, момиче на около двадесет години, прибрано още като дете и отгледано в къщата, служеше сега като камериерка. Цялата прислуга се състоеше от тези две жени и кочияша Франсис, който вършеше по-тежката работа. Един градинар и една градинарка

отглеждаха зеленчуците, плодовете, цветята и домашните птици. И понеже прислугата беше тук отдавна и отношенията бяха свойски, този малък свят живееше в добро разбирателство.

Госпожа Грегоар, която беше обмислила още в леглото изненадата с козунака, остана, за да види как ще бъде сложено тестото във фурната. Кухнята беше просторна, от изрядната чистота и от множеството чинии, прибори и тенджери, с които бе изпълнена, личеше, че заема важно място в домакинството. Тук миришеше приятно, на добра храна. Рафтовете и шкафовете бяха препълнени с продукти.

— И хубаво да се зачерви, нали? — нареди госпожа Грегоар, като мина в трапезарията.

Въпреки че имаха централно отопление в цялата къща, в тази стая пламтеше весело и огън от каменни въглища. Впрочем тук нямаше никакъв лукс: голяма маса, столове, един бюфет от махагоново дърво и само два дълбоки фотьойла издаваха любовта към удобен живот, към продължително заседяване на масата. Никога не влизаха в гостната, седяха си тук семейно.

В това време господин Грегоар се върна, облечен в дебела памучна дреха, също зачервен за своите шестдесет години, с добродушно и почтено лице сред снежната белота на къдравите си коси. Той бе видял кочияша и градинаря, нямаше повреда, само един кюнец бе паднал от комина. Всяка сутрин той обичаше да обхожда „Пиолен“, което не беше толкова голямо имение, че да му причинява грижи, но му създаваше всичките радости на собственик.

— А Сесил? — попита той. — Няма ли да стане днес?

— Нищо не мога да разбера — отвърна жена му. — Струва ми се, че я чух да се размърдва.

Масата бе сложена — три купички върху бялата покривка. Изпратиха Онорин да види какво става с госпожицата. Но тя веднага се върна, като едва сдържаше смеха си, и зашепна тихо, сякаш говореше там горе, в стаята:

— Ах, ако господинът и госпожата можеха да видят госпожицата!... Тя спи, ах, тя спи, спи като младенец!... Нямате представа, истинско удоволствие е да я гледаш.

Бащата и майката размениха разнежени погледи. Той каза, като се усмихна:

— Ще дойдеш ли да видим?

— Миличкото ми детенце! — прошепна тя. — Идвам.

И се качиха заедно. В цялата къща само тази стая беше луксозно наредена, тапицирана със синя коприна и пълна с полирани мебели, боядисани целите бели със сини черти по каприза на това разглезено и напълно задоволено от родителите си дете. В неясната белота на леглото, полуосветено от дневната светлина, която проникваше през пролуката на една завеса, девойката спеше, облегнала глава на голата си ръка. Тя не беше красива, но много здрава, много добре развита, зряла за своите осемнадесет години — имаше прекрасно тяло, свежо като мляко, кестенява коса и валчесто лице с волево носле, потънало между бузите ѝ. Завивката се беше смъкнала и тя дишаше така леко, че дори не повдигаше натежалите си вече гърди.

— От този проклет вятър навярно не е могла да затвори очи — каза тихо майката.

Бащата ѝ направи знак да мълчи. И двамата се наведоха и гледаха с обожание девствената голота на тази толкова дълго желана дъщеря, която им се роди късно, когато вече не я очакваха. Тя им се виждаше съвършена, намираха, че не е много пълна, че дори никога не е достатъчно добре нахранена. А тя продължаваше да спи, без да чувства, че са до нея, че са се навели над главата ѝ. Но изведнъж лека тръпка смути неподвижното ѝ лице. Те се изплашиха да не се разбуди и си тръгнаха на пръсти.

— Шт! — каза господин Грегоар пред вратата. — Ако не е спала, трябва да я оставим да спи.

— Докогато си иска, милата ми — наблегна госпожа Грегоар. — Ще я чакаме.

Те слязоха и се настаниха във фотьойлите на трапезарията, а в това време слугините се смееха на дълбокия сън на госпожицата и без да роптаят, държаха шоколада върху печката. Той бе взел един вестник, тя плетеше голям вълнен шал за завиване на крака.

Беше много топло, никакъв шум не се вдигаше в безмълвната къща.

Състоянието на Грегоарови, което им даваше близо четиридесет хиляди франка рента, беше изцяло вложено в една акция на мините в Монсу. Те с удоволствие разказваха за произхода на състоянието си, което започваше от самото създаване на компанията.

В началото на миналото столетие луда страст бе пламнала от Лил до Валансиен за търсене на каменни въглища. Успехите на концесионерите, които по-късно образуваха компанията в Анзен, замаяха главите. Във всяка община сондираха земята; образуваха се дружества и концесии никнеха за една нощ. Но между упоритите от това време барон Дерюмо бе оставил спомен като най-дързък ум. В продължение на четиридесет години той неуморно се бе борил с постоянните трудности: първи безплодни проучвания, изоставени нови шахти след дълги месеци работа, срутвания, които засипваха галериите, внезапни наводнения, които удавяха работниците, стотици хиляди франка, хвърлени под земята, после неприятности с администрацията, паники сред акционерите, борба със собствениците на земята, решили да не признават кралските концесии, ако не се преговаря най-напред с тях. Най-сетне той успя да образува дружество „Дерюмо, Фокеноа и сие“ за експлоатация на концесията в Монсу и когато шахтите започнаха да дават слаби доходи, едва не го унищожи страшната конкуренция на две съседни концесии — концесията „Куни“ на граф Дьо Куни и концесията „Жоазел“ на дружеството „Корнил и Женар“. За щастие на 25 август 1760 година между трите концесии бе сключен договор и те се обединиха. Компанията на мините в Монсу бе създадена такава, каквато съществува и до днес. За да разпределят дяловете, разделиха съобразно тогавашното златно покритие на франка общата собственост на двадесет и четири су, всяко от които подразделиха на дванадесет дениета, или общо на двеста осемдесет и осем дениета; и тъй като номиналът на всяко дение беше десет хиляди франка, капиталът възлизаше на сума около три милиона. Дерюмо, агонизиращ, но победител, получи при подялбата шест су и три дениета.

В ония години баронът притежаваше „Пиолен“ с триста хектара към нея, а на служба при него като управител беше Оноре Грегоар, едно момче от Пикардия, пращадото на Леон Грегоар, бащата на Сесил. По време на сключването на договора в Монсу Оноре, който криеше в един чорап петдесетина хиляди франка спестявания, се поддаде разтреперан на непоколебимата вяра на своя господар. Той извади десет хиляди ливри и златни екюта и взе едно дение, ужасен от мисълта, че с тази сума ограбва децата си. Действително синът му Йожен получи много малко дивиденди; но понеже бе започнал да

живее като буржоа и има глупостта да пропилее останалите четиридесет хиляди франка от бащиното наследство в едно злополучно сдружение, той живя доста оскъдно. Обаче дивидентите от дението постепенно се увеличиха, забогатяването започна от Фелисиен, който успя да осъществи мечтата, с която дядо му, бившият управител, го беше приспивал като дете: покупката на раздробената „Пиолен“, взета като държавен имот на нищожна цена. Но следващите години бяха лоши, трябваше да се дочака развързката от революционния кипеж, а след това кървавият погром на Наполеон. И именно Леон Грегоар спечели в изумителен размер от скромния и плах влог на своя працядо. Тия нещастни десет хиляди франка се увеличаваха, растяха с процъфтяването на компанията. От 1820 година носеха сто на сто, десет хиляди франка. През 1844 даваха двадесет хиляди; през 1850 — четиридесет. Най-сетне от две години насам дивидентът достигна до огромната цифра петдесет хиляди франка; стойността на едно дение, котирано на борсата в Лил един милион, беше се увеличила сто пъти за един век.

Господин Грегоар, когото съветваха да продаде, когато курсът се покачи на един милион, отказа, усмихвайки се добродушно. Шест месеца по-късно избухна индустриална криза и дението спадна на шестстотин хиляди франка. Но той продължаваше да се усмихва, не съжеляваше за нищо, защото Грегоарови сега непоколебимо вярваха в своята мина. Пак ще се покачи, дори Бог не е толкова непоклатим. Пък и тази фанатична вяра се преплиташе с дълбока признателност към влога, който от един век изхранваше фамилията, без да работи нещо. Той бе за тях божество, което в себичността си издигаха в култ, благодетел на семейното им огнище, който ги люлее в голямото легло на мързела и ги угоява на лакомата им трапеза. Това продължаваше от баща на син: защо да рискуват да дразнят съдбата, като се съмняват в него? Но в дъното на тази вяроност имаше някакъв суеверен страх, някакво опасение, че милионът на дението изведнъж ще се стопи, ако го изтеглят и поставят в чекмеджето. Те го виждаха по-добре защитен там, в земята, където цяла армия миньори, поколения гладни хора го извличаха за тях, по малко всеки ден, съобразно нуждите им.

Впрочем щастиято се сипеше върху тази къща. Господин Грегоар още твърде млад се бе оженил за дъщерята на един аптекар от Маршиен, грозна и без зестра девойка, която той обожаваше, а тя му се

отплати, като му създаде блаженство. Затворила се в своя дом и изпаднала в захлас от своя съпруг, тя правеше само това, което той желаше; никакви различия във вкусовете не ги разделяха, един и същ идеал за благоденствие сливаше желанията им; и те си живееха така нежно от четиридесет години, заети само с дребни взаимни грижи. Животът им течеше строго отмерено — изяждаха си безшумно четиридесет хиляди франка, а икономисаните пари харчеха за Сесил, чието късно раждане бе разклатило бюджета им за известно време. И сега те задоволяваха всяка нейна прищявка: още един кон, нови две коли, тоалети от Париж. Но и с това изпитваха една радост повече — намираха, че нищо не е достатъчно хубаво за тяхната дъщеря, макар самите те толкова да се ужасяваха от разкоша, че бяха запазили навиците от своята младост. Виждаше им се безразсъден всеки разход, от който нямаше полза.

Неочаквано вратата се отвори и един силен глас извика:

— Така значи, закуствате без мене!

Беше Сесил, изскочила от леглото с подути от сън очи. Тя бе само оправила косата си и навлякла бял вълнен пенъоар.

— Не — каза майката, — нали виждаш, че те чакаме... Е, вятърът ли ти попречи да спиш, мило дете?

Младото момиче я изгледа много изненадано.

— Вятър ли е духал?... Нищо не зная... не съм мръднала цяла нощ.

Това им се видя забавно, тримата почнаха да се смеят, а и слугините, които носеха закуската, също се разсмяха, толкова много се развесели къщата при мисълта, че госпожицата е спала непробудно дванадесет часа. Лицата им разцъфтяха още повече при появата на козунака.

— Как, нима е вече опечен? — повтаряше Сесил. — Каква примамка сте ми приготвили!... Колко ще бъде хубав така съвсем топъл в шоколада!

Най-сетне седнаха около масата, шоколадът вдигаше пара в купичките и дълго време говориха само за козунака. Мелани и Онорин стояха прави, даваха подробни обяснения за изпичането, гледаха ги как се тъпчат с мазни уста и си казваха, че е истинско удоволствие да правиш сладкиш, когато виждаш с каква наслада го ядат господарите.

Но кучетата излаяха силно. Помислиха, че е дошла учителката по пиано, която идваше от Маршиен в понеделник и в петък. Идваше и един учител по литература. Младото момиче получаваше образованието си в „Пиолен“ сред щастливо невежество и детски прищевки, като хвърляше учебника през прозореца, когато някой въпрос го затрудняваше.

— Господин Деньолен — каза върналата се Онорин.

Зад нея се появи Деньолен, братовчедът на господин Грегоар, непринудено, гръмогласно, с ръкомахания и походка на бивш офицер от кавалерията. Макар че минаваше петдесетте, ниско остриганата му коса и големите му мустаци бяха мастиленочерни.

— Да, аз съм, добър ден... Не се притеснявайте!

И той седна, докато семейството още се учудваше. После продължиха да пият шоколада си.

— Имаш ли да ми казваш нещо? — попита господин Грегоар.

— Не, абсолютно нищо — побърза да отговори Деньолен. — Излязох с коня да се пораздвижа и понеже минавах покрай вратата ви, поиска ми се да ви видя за малко.

Сесил го запита за дъщерите му Жана и Люси. Чувствали се чудесно, едната не се откъсвала вече от рисуването, а другата, по-голямата, упражнявала гласа си пред пианото от сутрин до вечер. Но в гласа му имаше лек трепет, някакво безпокойство, което той прикриваше с буйната си веселост.

Господин Грегоар подзе:

— И всичко ли върви добре в мината?

— Ами! И аз съм разтърсен като другите от тази мръсна криза... Ах, ние плащаме сега за блажените години! Много фабрики се издигнаха, много железопътни линии се построиха, много капитали се вложиха с оглед на едно огромно производство. А сега парите дремят, няма откъде да се вземат още, за да тръгне всичко това... За щастие положението не е толкова отчайващо, ще се измъкна все пак.

И той като братовчеда си бе наследил едно дение от мините в Монсу. Но като предприемчив инженер, измъчван от желание да придобие царско богатство, побърза да го продаде, когато курсът му стигна един милион. С месеци бе обмислял един план. Жена му бе наследила от един чичо малката концесия във Вандам, където имаше само две мини, „Жан-Барт“ и „Гастон-Мари“, но те бяха в такава

окаяно състояние и с толкова лош материал, че експлоатацията едва покриваше разходите. Всъщност той мечтаеше да оправи „Жан-Барт“, да поднови машината и да разшири шахтата, за да може да се слиза по-дълбоко, а пък „Гастон-Мари“ да използва до изчерпването ѝ. Там, казваше той, могло да се намери злато, с лопата да го ринеш. Идеята му беше добра. Само че милионът се беше стопил и тази проклета индустриална криза избухваше точно в момента, когато големи печалби щяха да оправдаят надеждите му. Освен това като лош администратор, прекалено добър с работниците си, той се оставяше да го грабят след смъртта на жена си, пък и изтърва юздите на дъщерите си — по-голямата искаше да стане артистка, а на малката бяха отхвърлили три пейзажа от салона. Въпреки разорението и двете си оставаха веселячки и мизерията, която ги заплашваше, ги правеше много добри домакини.

— Виждаш ли, Леон — продължи той с колеблив глас, — ти сбърка, че не продаде едновременно с мене. Сега всичко спада стремглаво, иди го гони... Пък, ако беше ми поверил парите си, щеше да видиш какво щяхме да направим във Вандам, в нашата мина.

Господин Грегоар допиваше шоколада си, без да бърза. Той отговори кротко:

— Никога!... Ти добре знаеш, че не искам да спекулирам. Живея си спокойно, много глупаво ще бъде да си блъскам главата с делови грижи. А колкото за Монсу, курсът може да продължава да спада, но ние винаги ще имаме с какво да живеем. Човек не трябва да бъде толкова лаком, дявол да го вземе! Пък и чуй ме, ти ще си хапеш пръстите един ден, защото акциите на Монсу пак ще се покачат и децата на децата на Сесил ще ядат от тях бял хляб.

Деньолен го слушаше с пресилена усмивка.

— Значи — измърмори той, — ако ти кажа да вложиш сто хиляди франка в моето предприятие, ще откажеш?

Но като видя разтревожените лица на Грегоарови, той съжали, че бе избързал, и отложи намерението си да иска заем за по-късно, когато положението стане отчаяно.

— О, не съм още толкова зле! Пошегувах се... Боже мой, ти може би имаш право: с парите, които другите ви печелят, най-сигурно се тлъстее.

Промениха темата на разговора. Сесил пак заговори за братовчедките си, чиито стремежи я интересуваха, макар че я шокираха. Госпожа Грегоар обеща да заведе дъщеря си да види тези мили момичета още в първия слънчев ден. Но господин Грегоар изглеждаше разсеян и не вземаше участие в разговора. Той заговори с висок глас:

— Ако бях на твоето място, нямаше повече да се инатя, щях да преговарям с Монсу... Те имат голямо желание, ще си върнеш парите.

Той намекваше за старата вражда, която съществуваше между концесиите в Монсу и Вандам. Въпреки че последната беше незначителна, могъщата съседка беше побесняла, че в нейните шестдесет и седем общини се беше врязала тази квадратна левга, която не ѝ принадлежеше, и след като напразно се бе опитала да я задуши, тя заговорничеше да я закупи на ниска цена, когато започне да издъхва. Войната продължаваше без отдих, при разработките трябваше да спират прекопаването на галериите на двеста метра една от друга, а това беше двубой до последна капка кръв, макар че директорите и инженерите поддържаха любезни отношения.

Очите на Деньолен пламнаха.

— Никога! — извика сега и той. — Докато съм жив, Монсу няма да притежава Вандам... В четвъртък обядвах у Енбо и много добре разбрах какво се плете около мене. Дори миналата есен, когато големците посетиха управлението, как ли не ми се подмилкваха... Да, да, познавам ги аз тези маркизи и графове, тези генерали и министри! Разбойници, които ще ти смъкнат и ризата от гърба, ако им паднеш в ръцете!

Той не можеше да спре. Впрочем господин Грегоар не защитаваше управлението на Монсу — шестимата администратори, назначени съгласно договора от 1760 година, които управляваха деспотично компанията — при смърт на един от тях живите избираха новия член измежду най-влиятелните и богати акционери. Мнението на собственика на „Пиолен“, умерен човек, беше, че тези господа понякога губеха мярка с прекалената си алчност.

Мелани влезе да разтреби масата. Навън кучетата пак залаяха и Онорин се запъти към вратата, а Сесил, която се задушаваше от горещината и храната, остана на масата.

— Не, не отивай, трябва да е за моя урок.

И Деньолен стана. Като гледаше младото момиче, което излизаше, той попита с усмивка:

— Е, а женитбата с малкия Негрел?

— Още няма нищо положително — каза госпожа Грегоар. — Говори се само... Трябва да се обмисли.

— Разбира се — продължи той, като лукаво се усмихна. — Мисля, че племенникът и вуйната... Поразен съм от мисълта, че именно госпожа Енбо се хвърля така на врата на Сесил.

Но господин Грегоар се възмути. Една толкова знатна дама, пък и четиринадесет години по-възрастна от младия човек! Беше чудовищно, а той не обичаше шегите на такава тема. Като продължаваше да се смее, Деньолен му стисна ръката и си тръгна.

— Пак не е тя — каза Сесил, като се върна. — Дошла е онази жена с двете деца, нали я знаеш, мамо, жената на миньора, която срещнахме... Може ли да влязат тук?

Подвоумиха се. Не са ли много мръсни? Не, не чак толкова, пък и ще оставят дървените си обувки вън на стълбището. Майката и бащата се бяха отпуснали вече в големите фотьойли. Там храносмилаха. Най-сетне страхът да променят въздуха ги накара да се решат.

— Доведи ги, Онорин.

И тогава влязоха Майовица и малките ѝ деца, измръзнали, изгладнели, обзети от смущение и страх, като се видяха в тази стая, където беше толкова топло и миришеше така хубаво на козунак.

II.

В още затворената стая дървените капаци на прозорците малко по малко бяха оставили да се плъзнат сиви ивици дневна светлина, която се разсейваше като ветрило по тавана, и застоялият въздух ставаше все по-тежък, всички продължаваха да спят: Ленор и Анри прегърнати, Алзир с отпусната назад глава, опряна на гърбицата ѝ; а Неумирация, сам в леглото на Захари и Жанлен, хъркаше с отворена уста. Никакъв звук не идваше откъм стаичката в коридора, където Майовица отново бе заспала, кърмейки Естел, с увиснала встрани гърда, а напреки на корема ѝ момиченцето, също заспало с пълно с мляко гърло, задушено в меката плът на гърдите.

Долу стенният часовник удари шест часа. По улиците на селището се чу шум от отварящи се врати, после тракане на дървени обуца по тротоарите, сортировачките тръгваха към мината. Пак настъпи тишина до седем часа. Чак тогава се разтвориха дървените капаци на прозорците, прозявка и кашляния долетяха през стените. Една мелничка за кафе дълго скърцаше, без да събуди някого в стаята.

Но внезапно Алзир се надигна, разбудена от шум на плесници и викове, които идваха отдалече. Тя разбра колко е часът и с боси крака изтича да разтърси майка си.

— Мамо, мамо! Късно е. Нали трябва да излизаш... Внимавай! Ще смажеш Естел.

И тя измъкна детето, почти задушено под тежестта на огромните гърди.

— Проклетата съдба — мърмореше Майовица, като търкаше очите си. — Човек така се съсипва, че може да спи цял ден... Облечи Ленор и Анри, ще ги заведе; а ти ще пазиш Естел, не искам да я влача със себе си — може да се разболее в това кучешко време.

Тя се изми набързо, облече една стара синя пола, най-чистата, и вълнен сив жакет, на който снощи бе сложила две кръпки.

— Ами чорбата, дявол да го вземе! — прошепна тя отново.

Докато майка ѝ слизаше, като блъскаше всичко, Алзир се върна в стаята, където занесе Естел, която беше започнала да пици. Но тя бе

навикнала вече с ревовете на малката и макар че бе само на осем години, знаеше с какви нежни женски хитрини да я успокоява и забавлява. Лекичко я сложи в своето още топло легло и я приспа, като ѝ даде да смуче един пръст. Това стана тъкмо навреме, защото избухна нова врява; тя трябваше да усмири Ленор и Анри, които най-сетне се бяха събудили. Тези две деца съвсем не се спогаждаха, прегръщаха се нежно само когато спяха. Шестгодишното момиченце веднага щом се събудеше, се нахвърляше върху момченцето, по-малко с две години, а то понасяше плесниците, без да може да отвърне. И двете имаха еднакви, много големи глави, сякаш надути, с разчорлени жълти коси. Алзир трябваше да издърпа сестричката си за краката и да я заплаши, че ще смъкне кожата на задника ѝ. После се разнесе тропот на крака при измиването и обличането. Избягваха да отварят капациите на прозорците, за да не смуцават съня на Неумирация, на дядо си. Той продължаваше да хърка сред врявата, вдигана от децата.

— Аз съм готова! А вие там, горе? — извика Майовица.

Тя беше разтворила капациите на прозорците, стъкнала огъня и сложила въглища. Надяваше се, че старият не е изгълтал всичката чорба. Но като намери котлето празно, свари шепа фиде, което пазеше в резерва от три дни. Ще го излапат така, само с вода, без масло; навярно нищо не бе останало от снощното парченце; а се изненада, като видя, че Катрин е извършила чудо — намазала е филиите и пак е оставила масълце колкото един орех. Само че тази сутрин бюфетът беше съвсем празен: нищо — нито кора хляб, нито продукти, нито кокал за гложгане. Какво ще стане с тях, ако Мегра се заинати и им прекрати кредита и ако буржоата от „Пиолен“ не ѝ дадат сто су? Все пак мъжете и момичето ще трябва да ядат, когато се върнат от мината, тъй като за нещастие още не е измислен начин да се живее, без да се яде.

— Слизате ли най-сетне! — извика тя сърдито. — Трябваше да съм тръгнала вече.

Когато Алзир и децата слязоха при нея, тя раздели фидето в три малки чинии. А за себе си каза, че не била гладна. Макар че Катрин бе вече промила утайката от вчерашното кафе, тя наново сложи вода и изпи две големи чаши кафе, толкова бистро, че приличаше на ръждива вода. Това все пак щеше да я подкрепи.

— Слушай — нареждаше тя на Алзир, — ще оставиш дядо си да спи, ще пазиш Естел да не си счупи главата, а ако се събуди и започне много да врещи, ето, вземи тази бучка захар, ще я разтопиш и ще ѝ даваш с лъжичка... Знам, че си разумна и няма да я изядеш.

— А училището, мамо?

— Училището! Е, нека остане за друг ден... Имам нужда от тебе.

— А чорбата? Искаш ли да я направя, ако се върнеш късно?

— Чорбата, чорбата... Не, чакай ме.

С преждевременно развития си ум на недъгаво дете Алзир много добре знаеше да приготвя чорба. Тя навярно разбра и затова не настоя повече. Сега цялото селище се бе разбудило, децата на групи отиваха на училище, като тропаха провлечено с дървените си обувки. Удари осем часът, глъчката постепенно се засили вляво, у Левакови. Работният ден на жените започваше около кафеничетата — с ръце на кръста, езиците им мелеха неуморно като воденични камъни. Посърнала глава с дебели устни и сплескан нос се опря до стъклото на прозореца и извика:

— Слушай, има нещо ново!

— Не, не сега, по-късно! — отвърна Майовица. — Трябва да ходя някъде.

И от страх да не я примамят с покана за чаша топло кафе тя бързо нахрани Ленор и Анри и тръгна с тях. Горе Неумирация продължаваше да спи и ритмичното му хъркане приспиваше къщата.

Навън Майовица се учуди, като видя, че вятърът вече не духа. Изведнъж се бе затоплило, небето бе притъмняло, стените бяха покрити със зеленикава влага, пътищата бяха потънали в кал, една такава присъща на каменовъглените райони черна като сажди кал, толкова гъста и лепкава, че да ти останат в нея дървените обуца. Скоро се наложи да плесне Ленор, защото малкото започна да си играе, ринейки калта с обуцата като с върха на лопата. След като излезе от селището, тя мина край табана, после пое по канала и за да съкрати пътя, тръгна по изровени улици, сред празни места, заобиколени с изгнили огради. Редяха се складове, дълги фабрични сгради, високи комини, които бълваха сажди и замърсяваха това опустошено поле на индустриално предградие. Зад една тополова горичка се показва старата мина „Рекияр“, от чиято срутена кула стърчаха само дебелите греди. Като зави вдясно, Майовица излезе на главния път.

— Чакай! Чакай, мръсно прасе! — извика тя. — Ще те науча аз как се правят топки от кал.

Сега пък Анри бе взел шепка кал и я мачкаше. Двете деца, наплескани наравно, тръгнаха в крак, като извъръщаха очи назад, за да видят следите, които оставяха в калта. Те шляпаха, изморени вече от усилията да отлепват подметките си при всяка крачка.

По посока на Маршиен павираният път се простираше цели две левги направо през червеникавите нивя като лента, напоена с катран. Но от другата страна той се спускаше зигзагообразно през Монсу, издигнат върху склона на една широка гънка на равнината. Тези пътища в Северна Франция, изтеглени в права линия между промишлените градове, с широки завои и леки наклони, се застрояват постепенно, сякаш целят да превърнат цял департамент в един работнически град. Жалките тухлени къщурки, пъстро нашарени, за да разнообразят пейзажа — едни в жълто, други в синьо, трети в черно, навярно за да не почерняват повече, — бяха накацали вляво и вдясно на криволици чак до подножието на склона. Няколко големи сгради по на два етажа, жилища на управителите на фабриките, нарушаваха гъстата редица на тесните фасади. Една черква, също тухлена, наподобяваше нов модел висока пещ със своята квадратна камбанария, замърсена вече от летящия прах на въглищата. И наред със захарните рафинерии, фабриките за стоманени въжета и мелниците видно място заемаха танцувалните салони, кафенетата и бирариите, които бяха толкова многобройни, че на хиляда къщи се падаха над петстотин кръчми.

Като наближи сградите на компанията, цяла редица от магазини и работилници, Майовица реши да хване Анри и Ленор, едното дете с дясната, а другото с лявата ръка. Отвъд се намираще домът на директора господин Енбо, сграда, подобна на швейцарска вила, отделена от пътя с желязна ограда и зад нея градина, в която растяха хилави дървета. Точно по това време една кола бе спряла пред вратата и от нея слязоха господин с орден и дама с кожено палто, навярно гости, пристигнали от Париж на маршиенската гара. Госпожа Енбо, която се появи в полумрака на вестибюла, извика от изненада и радост.

— Хайде, по-чевръсто, мързелани такива! — скара се Майовица, като теглеше двете деца, които изоставаха в калта.

Тя приближаваше дома на Мегра и беше много неспокойна. Мегра живееше близо до директора, една обикновена стена отделяше вилата от неговата малка къща, тук беше и складът му — дълга сграда, която откъм улицата бе превърната в дюкян без витрина. Имаше всичко — бакалия, колбаси, плодове, продаваше се хляб, бира, тенджери. Бивш надзирател в „Ненаситната“, той бе започнал с малка лавка; после благодарение на покровителството на началниците му неговата търговия се разшири и постепенно задуши дребните търговци в Монсу. Той трупаше стоки, а многобройната клиентела от миньорските селища му даваше възможност да продава на по-ниски цени и да отпуска по-големи кредити. Всъщност бе останал в ръцете на компанията, която му бе построила малката къща и дюкяна.

— Пак съм аз, господин Мегра — каза смирено Майовица, като го видя изправен пред вратата си.

Той я изгледа, без да отвърне. Беше дебел, студен и вежлив човек, който се гордееше, че никога не променя взетото си решение.

— Моля ви, не ме връщайте като вчера. Трябва да ядем хляб от днес до събота... Наистина дължим ви шейсет франка от две години...

Тя се оправдаваше с къси, мъчителни изречения, това бил стар дълг, направен по време на последната стачка. Двадесет пъти обещавали да се издължат, но все не можели, не успявали да му внасят по четиридесет су на всеки петнадесет дни. На всичко отгоре случила ѝ се голяма беда завчера — трябвало да плати двадесет франка на един обуцар, който ги заплашил с арест. Та ето защо били останали без пукната пара. Иначе и те щели да изкарат до събота както другите.

Мегра, с изпъчен корем и скръстени ръце, отвърщаше „не“ с глава при всяка настоятелна молба.

— Само два хляба, господин Мегра. Аз съм благоразумна, не искам кафе... Само по два хляба от три ливри всеки ден.

— Не! — извика най-сетне той с все сила.

Появи се жена му, хилаво същество, което прекарваше дните си над тефтера, без да смее дори да вдигне глава. Тя се измъкна изплашено, като видя как тази нещастница обръща към нея очи, изпълнени с гореща молба. Разказваха, че тя отстъпвала брачното легло на сортировачките, клиентки на дюкяна. Това бе добре известно — когато някой миньор искаше увеличение на кредита, трябваше само

да изпрати дъщеря си или жена си, грозни или хубави, стига да са благосклонни.

Майовица, която продължаваше да моли Мегра с поглед, се почувства смутена пред мътния блясък на малките очи, които я разголваха. Това я разгневи — някога иди-дойди, преди да бе родила седем деца, когато бе млада. И тя си тръгна, като дръпна силно Ленор и Анри, които събираха и човъркаха орехови черупки, хвърлени във водата.

— Добро няма да видите, господин Мегра, запомнете!

Сега надеждата ѝ беше в буржоата от „Пиолен“. Ако тя там не ѝ дадат сто су, всички ще трябва да легнат и да мрат. Тя тръгна по левия път за Жоазел. Управлението беше там, в ъгъла на пътя, истински дворец, изграден от тухли, където големците от Париж — и принцовете, и генералите, и господата от правителството — идваха всяка есен на големи банкети. И тя, крачейки, харчеше тези сто су: най-напред хляб, после кафе, след това четвърт масло, шиник картофи за утринната чорба и вечерната яхния и най-сетне може би малко свинска пача, защото бащата имаше нужда от месо.

Кюрето на Монсу, абатът Жоар, минаваше, вдигнал расото си с грациозни движения като едър, добре охранен котарак, който се страхува да не измокри козината си. Той беше благ, даваше си вид, че не се интересува от нищо, за да не сърди нито работниците, нито господарите.

— Добър ден, отче.

Той не се спря, усмихна се на децата и я отмина така, както се беше заковала посред пътя. Тя съвсем не беше религиозна, но внезапно си бе въобразила, че свещеникът ще ѝ даде нещо.

И походът продължи по черната лепкава кал. Имаше още два километра, а малките все повече се дърпаха, не си играеха вече, бяха унили. Вдясно и вляво от пътя се разстилаха все едни и същи пусти земи, оградени с изгнили плетове, пак такива замърсени от пушек фабрични сгради, над които стърчаха високи комини. След това в полето се ширнаха нивя, равни и просторни, като океан от черни буци пръст, без нито едно дърво, чак до виолетовата линия на Вандамската гора.

— Поноси ме, мамо.

И тя започна да ги носи едно след друго. По шосето имаше кални локви и тя надигаше полите си от страх да не отиде много изкаляна. Три пъти щеше да падне, толкова хлъзгав беше този проклет паваж. И когато най-сетне стигнаха пред стълбището, две грамадни кучета се нахвърлиха върху тях, като лаеха така силно, че малките изпищяха от страх. Трябваше кочияшът да вдигне камшика.

— Оставете си обувките и влезте — повтаряше Онорин.

В трапезарията майката и децата застанаха неподвижно, зашеметени от внезапната топлина, смутени от погледите на този стар господин и на тази стара дама, които се изтягаха във фотьойлите си.

— Дъще — каза дамата, — изпълни задачата си.

Грегоарови бяха възложили на Сесил да раздава подаяния. Това влизаше в разбиранията им за добро възпитание. Човек трябва да бъде милостив, а самите те казваха, че домът им е дом Божи. Освен това се ласкаеха, че правят съвсем разумно благодеяния, ръководени от постоянен страх да не бъдат измамени и да не насърчават порока. Така че никога не даваха пари, никога! Дори десет су, дори две су, защото било добре известно, че щом някой бедняк има две су, изпива ги. И подаянията им винаги бяха в натура, най-вече топли дрехи, раздавани през зимата на бедните деца.

— Ах, бедните дечица! — извика Сесил. — Колко са посинели от студа!... Онорин, иди да вземеш пакета от шкафа.

Слугините също гледаха тези нещастници със състраданието и тревогата на момичета, които са спокойни за хляба си. Докато камериерката се качваше горе, готвачката се улиса, остави парчето козунак върху масата и се изправи с отпуснати ръце.

— Тъкмо — продължи Сесил — имам още две вълнени рокли и шалчета... Ще видите как ще се стоплят бедните гълъбчета.

Тогава Майовица се съвзе и замънка:

— Много ви благодаря, госпожице... Вие всички сте много добри.

Сълзи напълниха очите ѝ, тя беше сигурна за стоте су, но се чудеше само как ще ги поиска, ако не ѝ ги предложат.

Камериерката не се връщаше и затова настъпи тягостно мълчание. Свити в полите на майка си, малките бяха широко разтворили очи и гледаха втренчено козунака.

— Само тези две деца ли имате? — попита госпожа Грегоар, за да наруши мълчанието.

— О, госпожо, имам седем!

Господин Грегоар, който бе започнал да чете вестника си, подскочи с възмущение.

— Седем деца, но защо? Боже мой!

— От неблагоприятие — прошепна старата дама.

Майовица направи неопределен жест, сякаш се извиняваше. Какво да се прави? Не са и мислили, децата идват естествено. А после, когато израснат, привнасят, поддържат къщата. Така че и те биха живели, ако не бил дядото, който съвсем се схващал вече и ако от всичките тези деца само две от момчетата и голямата й дъщеря били на възраст да работят в мината. А трябва някак да се изхранват малките, които нищо не работят.

— Значи — подзе госпожа Грегоар, — вие отдавна работите в мините?

— О, да! О, да!... Слизах долу до двайсетата си година. След второто раждане лекарят каза, че ако продължавам да работя, ще си остана там, защото, изглежда, бе станало нещо с костите ми. Впрочем точно тогава се омъжих и имах много работа вкъщи... Но от мъжова страна, знайте, всички са там вътре от памтивека. Започнали са от дядото на дядото, никой не знае точно кога, но от самото начало, когато е направена първата копка в „Рекияр“.

Господин Грегоар гледаше замислено тази жена и тези окаяни деца с възрастни лица и безцветни коси, недоразвити от израждане и изпити от анемия, печално грозни, като умираци от глад. Пак бе настъпило мълчание, чуваше се само как въглицата горят с пращене. Затоплената стая изглеждаше изпълнена с благополучие, в което се долавят отпечатъците на еснафско щастие.

— Но какво прави тя? — извика нетърпеливо Сесил. — Мелани, тичай да й кажеш, че пакетът е долу в шкафа, вдясно.

А в това време господин Грегоар завърши гласно размишленията си, предизвикани от вида на тези изгладнели хора.

— Има мъка на този свят, това е вярно, но, драга, трябва също така да кажем, че работниците никак не са разумни... Така, вместо да слагат по някое су настрана като нашите селяни, миньорите пиянстват,

правят дългове и накрая стигат дотам, че нямат с какво да хранят семейството си.

— Господинът има право — отвърна бавно Майовица. — Не вървят винаги по правия път. Така казвам и аз на безделниците, когато се оплакват... Аз добре попаднах, моят мъж не пие. Случва се все пак на някоя сватба в неделя да си пийне повече, но никога не прекалява. Това е много мило от негова страна, защото преди сватбата ни пиеше като свиня, с извинение... И както виждате, не сме отишли много далеч с неговото благоразумие. Има дни, както днес, всички чекмеджета вкъщи да обърнете, няма да намерите пукната пара.

Искаше да ги подсети за стоте су и затова продължи с тих глас, разказа за фаталния дълг, отначало скромен, но бързо нараснал и станал много голям. Изплащали редовно на две седмици. Но веднъж пресрочили и пропаднали, не можели вече да се оправят. Дупката ставала все по-голяма, мъжете не искали да работят, щом не можели поне да се издължат. По дяволите всичко, щом ще изнемогват до гроб. Пък и трябва да се разбере: въглекопачът има нужда от чаша бира, за да изплакне гърлото си от прахоляците. Отначало така започват, а после не излизат от кръчмите, когато дойдат неприятностите. А може би е вярно, без да обвинява някого, че все пак работниците изкарват съвсем малко.

— Аз мислех — каза госпожа Грегоар, — че компанията ви дава квартира и отопление.

Майовица погледна изкосо въглищата, които пламтяха в камината.

— Да, да, дават ни въглища, не от най-хубавите, но все пак горят... А колкото до жилището, то е срещу шест франка месечно: изглежда нищо, но понякога много тежко се плаща... Както днес например, и на парчета да ме нарежат, две су не могат да вземат от мене. Нищичко няма и това е.

Господинът и дамата мълчаха, изтегнати удобно, постепенно отегчени и обзети от неприятно чувство от мизерията, която се разкриваше пред тях. Тя се изплаши да не ги е засегнала и затова добави със своя уверен и спокоен вид на практична жена:

— О, разказах това не за да се оплаквам. Така стоят нещата, човек трябва да ги приеме; още повече че дори и да се борим, навярно нищо няма да променим... Най-добре е човек да си гледа честно

работата там, където добрият Бог го е поставил, нали така, господине и госпожо?

Господин Грегора горещо я подкрепи.

— С такива чувства, драга, човек се издига над нещастieto.

Най-сетне Онорин и Мелани донесоха пакета. Сесил го разтвори и извади от него две рокли. Прибави към тях шалчетата, дори чорапи и ръкавици. Всичко това щеше да им отива чудесно, тя бързаше, накара слугините да опаковат избраните дрехи, учителката по пиано беше дошла и затова тя избута майката и децата към вратата.

— Ние сме много закъсали — измънка Майовица, — ако имахме поне една монета от сто су...

Думите я задушиха, защото Майови бяха горди и никога не просеха. Сесил погледна разтревожено баща си, но той решително отказа, сякаш изпълняваше някакъв дълг.

— Не, това не е в нашите привычки. Не можем.

Тогаво младото момиче, трогнато от съкрушения вид на майката, поиска да задоволи децата. Те гледаха все така втрещено козунака и тя отрязва две парчета, които им раздаде.

— Вземете! Това е за вас.

Но веднага ги взе от ръцете им и поиска стар вестник.

— Почакайте, разделете си ги с вашите братя и сестри.

И под разнежените погледи на родителите си тя ги изтласка навън. Бедните дечица, които нямаха хляб, си отиваха, стиснали козунака във вкочанясалите си от студа ръчички.

Майовица влачеше по паважа децата си, като не виждаше вече нито запустелите нивя, нито черната кал, нито оловносивото небе, което се въртеше пред очите ѝ. Когато мина отново през Монсу, тя влезе решително у Мегра и започна така настойчиво да го моли, че накрая успя да отнесе два хляба, кафе, масло и дори монета от сто су, защото този човек даваше и пари под лихва за една седмица. Не нея искаше той, а Катрин; тя добре го разбра, когато ѝ поръча да изпрати дъщеря си за продукти. Ще видим тази работа. Катрин ще го шамароса, ако се опита да посегне.

III.

От малката черква в селището Двеста и четиридесетте — един тухлен параклис, където абатът Жоар служеше литургия всяка неделя — удари единадесет часът. До нея, в училището, изградено също от тухли, се чуваха сричащите гласове на децата, макар че прозорците бяха затворени поради студа навън. Широките алеи, разделени на малки градини, прилепени една до друга, бяха пусти между четирите корпуса от еднообразни къщи и тези градинки, опустошени от зимата, разкриваха тъгата на глинестата почва, замърсена, осеяна с купчинките на последните зеленчуци. Готвеха чорбата, комините пушеха, от време на време покрай къщите се появяваше някоя жена, отваряше някъде врата и изчезваше. От единия до другия край на плочестия тротоар капчуците се изцеждаха в бурета, макар че не валеше, но небето бе мрачно и напоено с влага. В това село, построено наведнъж сред широкото плато, заобиколено от черните си пътища като траурна лента, нямаше нищо весело освен подредените правилно в редици червени керемиди, които поройните дъждове непрекъснато миеха.

Когато влезе в селището, Майовица се отклони, за да купи картофи от жената на един надзирател, която още имаше от своята градина. Зад една редица хилави тополи, единствените дървета в равнината, се издигаше група усамотени сгради, блокчета от по четири къщи, заобиколени с градини. Понеже компанията бе запазила за надзирателите новите жилища, работниците нарекоха този кът Селище на копринените чорапи, апък своето селище — Плати си дълговете, надсмивайки се добродушно над немотията си.

— Уф, дойдохме си най-сетне! — каза натоварената с пакети Майовица, като изблъска въщи Ленор и Анри, целите изпокаляни и с пребити крака.

Пред печката ревеше Естел, люляна на ръце от Алзир. Останало без захар и понеже не знаеше как да я усмири, момичето бе решило да я измами, като ѝ даваше уж да сучи. По този начин често бе успявало. Но сега напразно бе надигало рокличката си и долепвало устата на бебето до мършавите си гърди на осемгодишно недъгаво момиче —

детето се разяряваше, като не можеше да смукне нищо от кожата, която хапеше.

— Дай ми я — извика майката, щом се освободи. — Няма да ни остави да си кажем нито дума.

След като извади от блузата едната си гърда, тежка като тиква, и малката ревла увисна на нея, изведнъж онемяла, те най-сетне можеха да разговарят. Всичко друго беше в ред, малката домакиня беше поддържала огъня, измела бе и подредила стаята. А сред тишината отгоре дядото се чуваше — все същото равномерно хъркане, което не бе спряло нито за миг.

— Колко много неща — прошепна Алзир, като се усмихваше на продуктите. — Ако искаш, мамо, аз ще направя чорбата.

Масата бе затрупана: пакет с дрехи, два хляба, картофи, масло, кафе, цикория и половин килограм свинска пача.

— Ех, чорбата! — каза Майовица с уморен вид. — Трябва да се набере киселец и да се наскубе праз... Не, за мъжете ще направя чорба по-късно... Сложи да се сварят картофи, ще ги изядем с малко масло... И кафе, нали? Не забравяй кафето!

Но изведнъж се сети за козунака. Погледна празните ръце на Ленор и Анри, които вече отпочинали и развеселени се биеха на земята. Дали тези лакомници не бяха изяли козунака тайничко още по пътя? Тя ги напляска, а Алзир, която слагаше тенджерата на огъня, се мъчеше да я успокои.

— Остави ги, мамо. Ако е заради мене, нали знаеш, че не обичам козунак. Гладни са били, толкова далече са ходили пеша.

Удари обяд, чуха се шляпанята на дървените подметки на децата, които се връщаха от училището. Картофите бяха се сварили, кафето, смесено наполовина с цикория, минаваше през цедилката с бълбукащия плясък на едрите капки. Разтребиха единия край на масата, но там започна да се храни само майката, трите деца ядяха клекнали на колене и през всичкото време момченцето, което беше страшно лакомо, се извъръщаше, без да каже нито дума, към свинската пача, чиято мазна хартия силно го дразнеше.

Майовица пиеше кафето си на малки глътки, хванала чашата с двете си ръце, за да ги стопли, когато слезе Неумирация. Обикновено той ставаше по-късно, закуската му го чакаше върху печката. Днес обаче заръмжа, че нямало чорба. Но след като снаха му каза, че човек

невинаги може да прави това, което му се иска, започна да яде мълчаливо своя дял варени картофи. От време на време ставаше, отиваше да храни в пепелта, за да не замърсява наоколо, после, свил се пак на стола, дъвчеше с наведена глава и угаснали очи.

— Ах, забравих, мамо — каза Алзир, — съседката идва...

Майка ѝ я прекъсна:

— Дотяга ми вече тази жена!

Тя изпитваше скрита злоба срещу Леваковица, която снощи се бе оплаквала от сиромашията си само за да не ѝ даде нещо. А знаеше, че точно сега са добре, понеже наемателят Бутлу беше си предплатил за две седмици. В миньорското селище домакинствата никога не си даваха назаем пари.

— Чакай, добре че ме подсети — подзе Майовица, — завий там една мелничка кафе... Ще го занеса на Пиероновица, на която го дължа от вчера.

И когато дъщеря ѝ приготви пакетчето, тя добави, че веднага ще се върне, за да сложи на огъня чорбата за мъжете. После излезе с Естел в ръце, като остави Неумирация да дъвче бавно картофите си, а Ленор и Анри да се бият кой да изяде падналите люспи.

Вместо да заобиколи, Майовица тръгна направо през градините, страхувайки се да не я повика Леваковица. Нейната градина граничеше с тая на Пиеронови и в разнебитената ограда между тях имаше една дупка, през която си ходеха на гости. Там беше и общият кладенец, който се използваше от четири домакинства. Встрани, зад един хилав люляков храст, имаше навес, ниска сушина, пълна със стари инструменти, където се редуваха да отглеждат зайци, които колежа в празнични дни. Удари един часът, време за кафе, жива душа не се показваше на вратите, нито на прозорците. Само един работник от подготвителните изработки прекопаваше преди смяна зеленчуковата си градина, без да вдигне глава. Когато наближи отсреща, до другия корпус, Майовица се изненада, като видя, че откъм църквата се задават един господин и две дами. Тя се спря за миг и ги позна: беше госпожа Енбо, която показваше селището на гостите си — господина с ордена и дамата с коженото палто.

— О, защо си правиш такъв труд? — извика Пиероновица, когато Майовица ѝ върна кафето. — Нямахте защо да бързаш толкова.

Тя беше на двадесет и осем години и я смятаха за красавицата на селището. Беше брюнетка с ниско чело, с големи очи и малка уста, а на всичко отгоре и кокетка, голяма чистница и с хубави гърди, защото не бе раждала деца. Майка ѝ, Изгорялата, вдовица на копач, загинал в мината, я беше изпратила да работи в една фабрика, като я закле никога да не се омъжва за въглекопач, и сега не можеше да се укроти, откакто тя доста късно се събра с Пиерон, вдовец с момиченце на осем години. Все пак семейството си живееше много щастливо, макар че се носеха клюки за снизходителността на съпруга и за любовниците на жената: нямаха никакъв дълг, ядяха два пъти седмично месо, а къщата им беше поддържана така чисто, че човек можеше да се огледа в тенджерите. На всичко отгоре чрез някои покровители, компанията ѝ беше разрешила да продава бонбони и бисквити, които тя излагаше в буркани, наредени върху две дъсчени лавици зад стъклата на прозореца. Печелеше по шест-седем су дневно, а понякога и до дванадесет в неделни дни. И в това щастие само бабата, Изгорялата, крещеше с яростта на стара бунтарка, която имаше да си отмъщава на господарите за смъртта на своя човек, а малката Лиди отнасяше често плесници при буйните разпри в семейството.

— Колко е пораснала вече — подзе Пиероновица, като закачаше Естел, за да я разсмее.

— Но каква мъка е, не ми говори! — каза Майовица. — Ти си щастлива, че нямаш. Поне къщата си можеш да държиш чиста.

Макар че у нея всичко бе подредено и миеше всяка събота, тя хвърли поглед на завистлива домакиня върху тази толкова светла стая, наредена дори кокетно, с позлатени вази върху бюфета, с огледало, с три картини в рамки.

Пиероновица тъкмо се канеше да пие сама кафе, защото всички други бяха в мината.

— Ще пиеш ли една чаша с мене? — каза тя.

— Не, благодаря, току-що пих.

— Че какво пречи.

Наистина нищо не пречеше. Двете започнаха да пият бавно. Между бурканите с бисквити и бонбони погледите им шареха по отсрещните къщи, наредени в права линия, и по прозорците с малки перденца, чиято различна белота говореше за добродетелите на

стопанките им. Тия на Леваковица бяха много мръсни, същински пачаври, сякаш бяха трили с тях дъна на тенджери.

— Как е възможно да се живее в такава мръсотия! — прошепна Пиероновица.

Тогава Майовица започна и вече не спря. Ах, ако имали наемател като Бутлу, знаела как да подреди домакинството си! За човек, който умее да подхване работата, наемателят е чудесна сделка. Само че не трябва да се спи с него. А пък после мъжът пиянствал, биел жена си, тичал по певачките из бардаците на Монсу.

Пиероновица си придаде вид на дълбоко отвратена. Тия певачки разнасяли всякакви болести. Имало една в Жоазел, която заразила цяла мина.

— Учудвам се, че си оставила сина си да ходи с тяхната дъщеря.

— Е, да — опитай се да попречиш, ако можеш!... Тяхната градина е срещу нашата. През лятото Захари беше винаги с Филомен зад люляците и съвсем не се смущаваха под навеса, човек не можеше да си извади вода, без да ги изненада.

Такава беше общата история на любовните връзки в миньорското селище — момчетата и момичетата взаимно се покваряваха, въргалияха се с голи задници, както се казваше, по ниските покриви или под навесите още с настъпването на нощта. Всички извозвачки зачеваха така първото си дете, ако ги мързеше да отидат да го направят в „Рекияр“ или в нивята. Въсъщност това нямаше лоши последици, после се омъжваха, само майките се сърдеха, когато момчетата започваха много отрано, защото ожененото момче вече не привнасяше в семейството си.

— На твоє място аз бих сложила край — подзе Пиероновица мъдро. — Твоят Захари й направи вече две деца и те ще отидат подалече, ще се съберат... Така или иначе парите му са загубени за вас.

Разгневена, Майовица вдигна ръце.

— Чуй какво ще ти кажа: проклинам ги, ако се съберат... Нима Захари не трябва да ни уважава? Той ни струва пари, нали? Е добре тогава, нека ни се издължи, преди да си вземе жена... Какво ще стане с нас, кажи, ако децата ни започнат веднага да работят за други? По добре да пукнем тогава!

Но тя се успокои.

— Говоря така изобщо, по-късно ще видим... Много е силно кафето ти: слагаш колкото трябва.

И след четвърт час разговор на други теми тя се измъкна, като викаше, че чорбата за мъжете не била готова. Навън децата отново отиваха на училище, няколко жени, излезли пред вратите, гледаха госпожа Енбо, която се бе спряла пред една къща и с пръст показваше селището на своите гости. Това посещение започваше да вълнува селото. Работникът от подготвителните изработки спря за момент да копае, две неспокойни кокошки побягнаха из градините.

Като се прибираше, Майовица се сблъска с Леваковица, която бе излязла да пресрещне доктор Вандерхаген, лекаря на компанията, дребен, вечно забързан и смазан от работа човечец, който даваше съвети тичешком.

— Господине — казваше тя, — не мога вече да спя, боли ме навсякъде... Трябва да поговорим все пак.

Той беше с всички на „ти“ и й отговори, без да се спира:

— Остави ме на мира! Много кафе пиеш!

— И моят мъж, господине — каза след това и Майовица, — трябва да дойдете да го видите... Все още има болки в краката.

— Ти го изтощаваш, остави ме на мира!

Двете жени стояха като истукани и гледаха отдалечаващия се гръб на доктора.

— Влез, де — подзе Леваковица, след като с отчаяно повдигане на раменете сподели със съседката учудването си. — Знаеш, има новини... Пък и ще пийнеш малко кафе. Съвсем прясно е.

Майовица се дърпаше, но се предаде. Хайде! Само една глътка, колкото да не я обиди. И влезе.

Стаята беше невероятно мръсна — подът и стените изцапани с мазни петна, бюфетът и масата наслоени с нечистотии и миризма на лоша поддържана къща задушаваше гърлото. Край огъня, с лакти върху масата и с нос, забит в чинията си, Бутлу, твърде млад още за своите тридесет и пет години, дояждаше остатък от варено месо; той беше едър и с широки рамене; прав до него, малкият Ахил, първото дете на Филомен, което навлизаше в трета година, го гледаше мълчаливо и умолително като лакомо животно. Наемателят, кротък човек въпреки голямата си тъмнокестенява брада от време на време пъхаше в устата му по някое парче месо.

— Почакай да го подсладя — казваше Леваковица, като предварително слагаше нерафинираната захар в кафеника.

По-стара от него с шест години, тя беше отвратителна, похабена, с увиснали върху корема гърди и с корем, отпуснат между бедрата, с плоска мутра и сива коса, винаги невчесана. Той я бе приел такава, каквато си беше, не бе придирчив към нея, както и към чорбата, където намираще косми, а също и към леглото си, на което от три месеца не сменяха бельото. Тя влизаше в сметката за жилището, а съпругът ѝ обичаше да повтаря „добри сметки — добри приятели“.

— Та значи искаш да ти разкажа — продължи тя, — че снощи са видели Пиероновица да обикаля Селището на копринените чорапи. Онзи господин, знаеш го, я чакал зад Расеньор и двамата тръгнали по канала... Е? Подобава ли това на една омъжена жена!

— Ами! — каза Майовица. — Преди да се ожени за нея, Пиерон даваше зайци на надзирателя, сега му излиза по-евтино, като подлага жена си.

Бутлу се засмя силно и бутна в устата на Ахил залък хляб, натопен в соса. Двете жени продължаваха да злословят по адрес на Пиероновица, тази кокетка, не по-красива от някоя друга, но винаги заета с грижи за кожата на лицето си — да се мие и да се плеска с помада. В края на краищата това засягало мъжа ѝ — да сърба, щом обича такава попара. Имало такива амбициозни хора, които били готови да бършат задника на началниците само за да им кажат едно „благодаря“. Те бяха прекъснати от влизането на една съседка, която донесе на ръце осеммесечно дете — Дезире, второто на Филомен, тя обядваше в сортировъчната и се уговаряше да ѝ носят малката, за да я накърми, седнала за миг върху въглищата.

— Моята не мога да оставя нито минутка, веднага започва да реве — каза Майовица, загледана в Естел, която бе заспала в ръцете ѝ.

Но тя не успя да избегне въпроса, който от известно време четеше в очите на Леваковица.

— Виж какво, все пак трябва да свършим тази работа.

Отначало двете майки, без много да говорят, бяха се споразумели да не сключват брака. Майката на Захари искаше да прибира колкото може по-дълго заплатата на сина си, но и майката на Филомен изпадаше в ужас при мисълта, че ще загуби припечелваното от дъщеря ѝ. Нямаше защо да се бърза, Леваковица дори предпочиташе да гледа

малкото, докато беше само едното, откакто то израсна и започна да яде хляб, пък дойде и второ, тя вече губеше и настояваше за женитба, защото не искаше да се охарчва.

— Захари е изтеглил жребий да не ходи войник — продължи тя, — няма какво да чакаме... Кажи кога?

— Да отложим за по-добри времена — отвърна Майовица смутено. — Неприятни са тези работи! Сякаш не можеха да почакаат, докато се оженят, па тогава да се съберат!... Честна дума, казвам ти, ще удуша Катрин, ако науча, че е направила такава глупост.

Леваковица вдигна рамене.

— Я остави, и тя ще направи като другите.

Спокойно, като човек, който е у дома си, Бутлу порови из бюфета, за да търси хляб. Зеленчуци за чорбата на Левак, картофи и праз се търкаляха върху единия край на масата, недообелени; десет пъти започвани и изоставяни заради непрекъснатото клюкарстване. Най-сетне жената се залови с тях, но пак ги остави, за да се залепи на прозореца.

— Това пък какво е... Я виж! Госпожа Енбо с хора. Ето че влизат у Пиероновица.

И изведнъж двете пак се нахвърлиха върху Пиероновица. Да, винаги ставаше така, щом компанията показваше селището на външни хора — водеха ги направо у тая, защото там било чисто. Положително не им разказваха за историите с главния надзирател. Лесно е да си чиста, когато имаш любовници, които печелят по три хиляди франка, когато си добре обзаведена и отоплена, без да се смятат подаръците. Отгоре бе чисто, но отдолу съвсем не беше така. И през цялото време, докато посетителите бяха отсреща, те бръщолевеха.

— Ето че излизат — каза най-сетне Леваковица. — Обикалят... Погледни, мила моя, мисля, че отиват у тебе.

Майовица бе обзета от страх. Кой знае дали Алзир бе избърсала масата? Ами че и нейната чорба не беше готова! Тя измънка „довиждане“, измъкна се и тичешком се прибра, без да погледне встрани.

Но всичко блестеше. Алзир, много сериозна и с кърпа отпред, бе започнала да прави чорбата, след като майка ѝ се позабавила. Беше изскубала последните глави праз от градината, набрала бе киселец и сега чистеше грижливо зеленчуците, докато в голям казан върху огъня

се топлеше вода, за да се измият мъжете, когато се върнат от работа. Анри и Ленор случайно бяха послушни, заети да късат един стар календар. Неумирацията мълчаливо си пушеше лулата.

Майовица още не си бе поела дъх, когато почука госпожа Енбо.

— Нали може, драга?

Едра, руса, малко натежала в цветущата зрелост на четиридесетте години, тя се усмихваше с пресилена любезност, без да покаже, че се страхува да не изцапа роклята си от златиста коприна и пелерината си от черно кадифе.

— Влезте, влезте — повтаряше тя на гостите си. — Никого няма да притесняваме... Е? Пак е чистичко, нали? А тази жена има седем деца! Във всички наши домакинства е така... Нали ви обясних, че компанията им дава къщата под наем за шест франка месечно. Една голяма стая в долния етаж, две горе, мазе и градина.

Господинът с ордена и дамата с коженото палто, пристигнали сутринта с влака от Париж, гледаха с широко отворени очи и изумени лица тази сурова действителност, която ги пренасяше в друг свят.

— И градина — повтори дамата. — Тук човек може да живее, прекрасно е!

— Ние им даваме повече въглища, отколкото горят — продължаваше госпожа Енбо. — Лекар ги посещава два пъти седмично; а когато остарееят, получават пенсия, макар че не им се правят никакви удръжки върху надниците.

— Истинска Тебаида! Обетована земя! — прошепна господинът възхитен.

Майовица се спусна да им предложи столове. Дамите отказаха. Госпожа Енбо вече се отегчаваше, щастлива само за миг в скуката на своето изгнание, че се развлича в тази роля на разводач в менажерия, но изведнъж отвратена от неприятната миризма на сиромашията, въпреки че подбираше чисти къщи, в които се осмеляваше да влезе. Впрочем тя повтаряше само откъслечи от чути фрази, като никога не се интересуваше от тези трудови хора, които работеха и страдаха край нея.

— Хубави деца! — прошепна дамата, макар да намираще, че са ужасни с много големите си глави с разчорлени коси, които имаха цвят на слама.

И Майовица трябваше да каже на колко са години, от учтивост дори я попитаха и за Естел. Неумирацията почтително бе свалил лулата от устата си; но разсипан от четиридесетте години под земята, със схванати крака, с разглобени кости и посивяло лице, той все пак предизвикваше неприятно чувство; и тъй като бе обзет от силен пристъп на кашлица, предпочете да излезе да се изплюе навън, като си помисли, че черната му хрчка ще отврати хората.

Алзир пожъна най-голям успех. Каква хубава малка домакиня с тая кърпа. Похвалиха майката, че има толкова развита за годините си дъщеричка. Никой не каза нито дума за гърбицата, но състрадателните им погледи, изпълнени с неприятно чувство, постоянно се спираха върху нещастното недъгаво същество.

— А сега — заключи госпожа Енбо, — ако в Париж ви разпитват за нашите миньорски селища, ще можете да разкажете... Никога не е по-шумно, патриархални нрави, всички са щастливи и здрави, както виждате. Това е място, където би трябвало да идвате да се пооправяте на чист въздух и спокойствие.

— Чудесно е, чудесно! — извика господинът с последен изблик на възторг.

Излязоха си с очарован вид, както се излиза от бараките с чудесии по панаирите, а Майовица, която ги изпрати, остана на прага, докато се отдалечаваха бавно, като разговаряха на висок глас. Улиците гъмжаха от народ и те трябваше да минат сред група жени, привлечени от вестта за тяхното посещение, която се разнасяше от къща в къща.

Тъкмо по това време Леваковица спря пред вратата си Пиероновица, дотичала от любопитство. И двете си даваха вид, че са неприятно изненадани. Е, каква е тази работа, тия хора да не искат да спят у Майови? Всъщност това не беше толкова смешно.

— Винаги са без пари, макар че изкарват! Е, да, при толкова пороци!

— Току-що научих, че тази сутрин е ходила да проси у буржоата от „Пиолен“, а Мегра, който ѝ отказал хляб, после ѝ дал... Знаем ние как се плаща на Мегра.

— С нея ли, о не, не! Трябва да е много смел... На Катрин е хвърлил той око.

— А чуй, преди малко тя има нахалството да ми каже, че щяла да удужи Катрин, ако започне!... Като че ли дългият Шавал не я търкаля

отдавна под навеса.

— Шт!... Ето хората.

Тогава Леваковица и Пиероновица със спокоен вид, без да проявяват неприлично любопитство, започнаха да дебнат крадешком излизането на гостите. После живо повикаха със знак Майовица, която още държеше Естел в ръце. И трите, застанали неподвижно, гледаха отдалечаващите се добре облечени гърбове на госпожа Енбо и гостите ѝ. Когато те отминаха на тридесетина крачки, клюките отново започнаха с удвоена сила.

— Дрехите на гърба им може би струват повече от тях!

— Ха, положително!... Другата не я знам, но за тази не бих дала и пукната пара, макар че е толкова дебела. Едни истории разправят...

— Е? Какви истории?

— Имала си любовници де!... Най-напред инженерът...

— Онзи слабият дребосък!... Ах, та той е толкова мъничък, как ли не го изгубва в леглото.

— Какво от това, щом се забавлява?... Аз нямам вяра в такава дамичка, която прави гримаси на отвращение, когато не ѝ харесва там, където се намира... Я виж как си върти задника, като че ли ни презира. Хубаво ли е това?

Посетителите вървяха със същата бавна крачка, като продължаваха да разговарят, когато една каляска спря на пътя пред църквата. Слезе един господин на около четиридесет и осем години, стегнат в черен редингот, с мургаво, властно и правилно лице.

— Съпругът! — прошепна Леваковица, като сниши гласа си. Сякаш той можеше да я чуе, обзета от йерархическия страх, който директорът всяваше сред своите десет хиляди работници. — Все пак истина било, че тоя човек прилича на рогоносец!

Сега цялото селище беше излязло навън. Любопитството на жените растеше, групите се приближаваха, образуваха тълпа, а орляци сополиви деца се влачеха със зяпнали уста по тротоарите. За миг видяха бледото лице на учителя, който също се надигаше зад оградата на училището. Сред градините човекът, който копаяше, стоеше с крак върху лопатата, опулил очи. И кикотът на клюкарките постепенно се усиливаше като шум от кречеталата, като свистене на вятър в сухи листа.

Но удари три часът. Работниците от подготвителните изработки, Бутлу и другите тръгнаха. Изведнъж на завоя пред черквата се появиха въглекопачите, които се завръщаха от мината с почернели лица, с измокрени дрехи, със скръстени ръце и наведени гърбове. Едва тогава жените безразборно се разпръснаха, всички тичаха, всички се прибираха по домовете си, уплашени, че са се провинили като домакини от много пиене на кафе и от много клюки. И започнаха да се чуват само загрижени викове:

— Ах, господи! Ами чорбата ми, чорбата ми не е готова!

IV.

След като остави Етиен у Расенъор, Майо се прибра вкъщи и завари Катрин, Захари и Жанлен да седят около масата и да дояждат чорбата си. Когато се връщаха от мината, те биваха толкова изгладнели, че сядаха да ядат с мокрите дрехи, без дори да се измият; никой никого не чакаше, масата бе сложена от сутрин до вечер, винаги имаше някой да яде своя дял, съобразно работното си време.

Още от вратата Майо забеляза продуктите. Не каза нищо, но загриженото му лице се проясни. Празният бюфет, къщата без кафе и без масло го бяха тревожили цялата сутрин, бяха се превърнали в мъчителна остра болка, докато копаеше въглищния пласт, задушен в дъното на забоя. Как щеше да се справи жена му? И какво ще стане с тях, ако тя се е върнала с празни ръце? А ето че сега има всичко. Тя подробно ще му разкаже по-късно. Той се смееше доволен.

Катрин и Жанлен бяха станали и пиеха кафето си прави; но Захари, останал още гладен след чорбата, си отрязва голяма филия хляб, която намаза с масло. Той добре бе забелязал в една чиния свинската пача, но не посягаше към нея — месото, когато бе само за един, запазваха за бащата. След чорбата всички пиеха по една голяма чаша прясна вода, най-хубавото бистро питие в дните преди плащането за двете седмици.

— Нямам бира — каза Майовица, когато и бащата седна на масата. — Искан да запазя малко пари... Но ако желаете, малката ще изтича да вземе една пинта...

Той я гледаше със сияещо лице. Как? Нима имаше и пари!

— Не, не — каза той. — Пил съм една халба, стига ми.

Майо започна да гълта бавно, лъжица след лъжица, попарата от хляб, картофи, праз и киселец, надробена в гърнето, което му служеше за чиния. Майовица, без да остави Естел, помагаше на Алзир да му прислужва, за да не му липсва нищо, постави близо до него маслото и пачата, сложи на огъня кафето, за да бъде топло.

А в това време близо до огъня започваше къпането в една отрязана на две бъчва, превърната в каче. Катрин се миеше първа и я

бе напълнила с топла вода; тя се събличаше спокойно, свали шапчицата си, жакета си, панталоните си, дори ризата си — навикнала така от осемгодишна възраст, и сега, когато бе пораснала, съвсем не й беше неудобно. Обърна се само с корем към печката и започна силно да се търка с черния сапун. Никой не я гледаше, дори Ленор и Анри не проявяваха вече любопитство да видят как е направена. След като се изми, тя се изкачи съвсем гола по стълбите, като остави мократа риза и другите си дрехи накуп върху пода. В същия миг избухна свада между двамата братя. Жанлен побърза да скочи в качето под предлог, че Захари още яде; но последният го буташе, искаше да си запази реда, като крещеше, че ако е бил толкова любезен да позволи на Катрин да се потопи първа, сега не иска да се къпе в помията на чирачетата, защото, след като се окъпе и този, с водата ще може да се пълнят мастилниците в училището. Накрая се изкъпаха заедно, обърнати също към печката, и дори си помогнаха един на друг, като изтъркаха гърбовете си. После като сестра си изчезнаха по стълбите съвсем голи.

— Каква мръсотия направиха! — прошепна Майовица, като събра от земята дрехите, за да ги простре да съхнат. — Алзир, я избърши малко!

Но някакъв трясък от другата страна на стената прекъсна думите й. Чуваха се мъжки псувни и женски плач — истинско сбиване с тъпи удари, които кънтяха като по празна тиква.

— Леваковица получава дажбата си — забеляза кротко Майо, който обираше с лъжицата дъното на лицата си. — Този смешник Бутлу твърдеше, че чорбата била готова.

— Ами, готова! — каза Майовица. — Видях зеленчуците на масата, дори необелени.

Виковете се усилиха, чу се удар, който разклати стената, после настъпи мъртва тишина. Като глътна последната лъжица, миньорът спокойно отсъди:

— Щом чорбата не е била готова, полага й се.

И след като изпи една пълна чаша вода, той се нахвърли върху свинската пача. Режеше квадратни парчета, забождаше ги на върха на ножчето си и ги ядеше върху хляба, без вилица. Никой не говореше, когато бащата ядеше. Пък и самият той се хранеше мълчаливо, не можеше да познае дали тази пача е от Мегра, струваше му се, че е взета от другаде; но не задаваше никакъв въпрос на жена си. Попита

само дали старият още спи горе. Не, дядото бил излязъл вече, за да направи своята обичайна разходка. Настъпи пак мълчание.

Но миризмата на месото накара да вдигнат глави Ленор и Анри, които си играеха на пода, като рисуваха реки с разляната вода. И двамата се изправиха пред баща си, малкият мина напред. Очите им проследяваха всяко парче, изпълнени с надежда го гледаха как се издига от чинията, но ужасени виждаха как изчезва в устата му. Най-сетне бащата забеляза лакомото желание, от което лицата им бледнееха и лигите течаха.

— Децата яли ли са от това? — попита той.

И понеже жена му не се решаваше да отвърне:

— Нали знаеш, че не обичам тези неправди. Губя апетита си, когато висят тук, около мене, за да изпросят някое парче.

— Ами да, и на тях дадох! — извика тя разгневено. — Ах, какви са! Ако тях слушаш, ще трябва да им дадеш и твоя дял, и дела на другите, те ще се тъпчат до пукване... Нали, Алзир, всички ядохме пача?

— Разбира се, мамо — отвърна малката гърбушка, която в подобни случаи лъжеше със самоувереността на възрастен човек.

Ленор и Анри стояха вдървени от изненада, ужасени от подобна лъжа, защото ги биеха, когато не казваха истината. Малките им сърца се възмуцаваха, много им се искаше да протестират, да кажат, че не са били тук, когато другите са яли.

— Хайде, махайте се! — повтаряше майката, като ги изгони в другия край на стаята. — Не ви ли е срам да се завирате винаги в чинията на баща си. Па дори само за него да има, нали той работи? А вие, нехранимайковци, знаете само да искате. Ах, да, пък и на всичко отгоре сте кожа и кокали!

Майо ги повика. Сложи Ленор на лявото си коляно, а Анри на дясното, после дояде заедно с тях свинската пача. Той им режеше малки парченца, на всекиго поравно. Децата лапаха възхитени.

Когато свърши, той каза на жена си:

— Не, не ми давай кафето. Ще се измия преди това... Ела ми помогни да изхвърлим тази мръсна вода.

Те хванаха дръжките на качето и го изпразниха във вадата пред вратата, а в това време Жанлен слезе, облечен в сухи дрехи — панталони и вълнена фланела, които бяха много големи за него —

преди това брат му ги бе носил до избеляване. Като го видя как се измъква крадешком през отворената врата, майка му го спря.

— Къде отиваш?

— Там.

— Къде там?... Слушай, ще отидеш да набереш за тази вечер радика за салатата. Ей, чуваш ли! Ако не донесеш салатата, ще се разправяме!

— Добре, добре!

Жанлен тръгна с ръце в джобовете, влачейки дървените си обувки и кършейки като стар миньор слабото си кръстче на десетгодишно хилаво момче. След него слезе Захари, по-докаран, с черна вълнена жилетка на сини райета. Баща му му извика да не се прибира късно и той излезе, като кимна глава, захапал лулата си, без да отговори.

Качето отново бе напълнено с топла вода. Майо свалеше вече бавно куртката си. Само с един поглед Алзир отведе Ленор и Анри да играят навън. Бащата не обичаше да се мие пред децата, както това се вършеше в много други къщи в селището. Всъщност той не кореше никого, просто казваше, че само за децата било хубаво да се жабуркат заедно във водата.

— Какво правиш ти там горе? — извика Майовица през стълбата.

— Кърпя си роклята, нали вчера я скъсах — отвърна Катрин.

— Добре... Не слизай, баща ти се мие.

И така Майо и Майовица останаха сами. Тя се реши да сложи на един стол Естел, която по чудо, понеже се чувстваше добре край огъня, не вресеше, а въртеше към родителите си своите мътни очи на малко същество, което още не може да мисли. Той, съвсем гол, клекнал пред качето, най-напред потопи главата си, насапунисана с този черен сапун, от чиято постоянна употреба косите на целия род губеха цвета си и жълтееха. После влезе във водата, насапуниса гърдите, корема, ръцете, бедрата и ги изтърка силно с двете си ръце. Жена му го гледаше изправена.

— Виж какво — започна тя, — забелязах погледа ти, когато се прибра... Измъчвал си се, нали? И ти олекна, като видя тези продукти... Представи си, буржоата от „Пиолен“ не ми дадоха нито

едно су. О, те са любезни, облякоха малките, но ме беше срам да ги моля настоятелно, защото гърлото ми се свива, когато искам.

Тя прекъсна за миг, за да подпре Естел на стола, страхувайки се да не се преметне. Бащата продължаваше да търка кожата си, без да я прекъсне с въпроса, който го интересуваше, а търпеливо чакаше да разбере.

— Трябва да ти кажа, че Мегра ми беше отказал, и то грубо, като на куче... Можеш да си представиш какво беше положението ми! Вълнените дрехи топлят, но не се ядат, нали?

Той вдигна глава, все така смълчан. Нищо от „Пиолен“, нищо от Мегра: тогава откъде? Но, както обикновено, тя бе запретнала ръкавите си, за да му измие гърба и другите части, които той трудно можеше да достигне. Всъщност той обичаше да го сапунисва, да го изтрива навред, докато капнат ръцете ѝ. Тя взе сапуна и започна да търка раменете му, а той силно се напъваше, за да издържи натиска.

— Така че се върнах у Мегра и му казах, ах, какво му казах... Че няма сърце, че ще му се случи нещастие, ако има правда... Това му дотегна, той въртеше очи, искаше му се да се измъкне...

От гърба тя слезе на бедрата и увлечена търкаше навсякъде по гънките, като не пропускаше нито едно място от тялото — лъсна го, както лъскаше трите си тенджери всяка събота по време на голямото чистене. Само че тя се обливаше в пот при това ужасно движение нагоре-надолу на ръцете, цялата така се друсаше и тежко дишаше, че думите ѝ се накъсваха.

— Най-сетне той ме нарече стара драка... Ще имаме хляб до събота, а най-хубавото е, че ми зае сто су... Освен това от него взех маслото, кафето, цикорията, щях дори да взема колбас и картофи, но видях, че започна да ръмжи... За седем су свинска пача, осемнайсет су за картофи, остават ми три франка и седемдесет и пет су за едно рагу и едно варено. Е, нали не ми е отишъл напразно денят?

Сега тя го бършеше, триеше го с кърпа по местата, където беше още мокър. А той, щастлив, без да мисли за изплащането на дълга, се смееше силно и я стискаше с двете си ръце.

— Пусни ме де, глупако! Мокър си, та и мене ще измокриш... Само че се страхувам от намерението на Мегра...

Щеше да каже за Катрин, но се спря. Защо да тревожи бащата? Ще станат едни безкрайни разправи.

— Какви намерения? — попита той.

— Намерения да ни ограби, да! Ще трябва Катрин хубаво да провери сметката.

Той отново я сграбчи, но този път не я изпусна. Всеки път къпането завършваше така — тя го освежаваше, като го търкаше така силно, а после го избърсваше навсякъде с кърпи, които гъделичкаха космите по ръцете и гърдите. Впрочем и у другите в селището също бе настъпил часът за глупости, когато се правеха повече деца, отколкото искаха. През нощта цялото семейство бе около тях. Той я буташе към масата и я закачаше като мъж, който иска да използва единствения удобен момент от деня, за да вземе десерта си, както казваше, и то десерт, който нищо не струва. А тя с отпуснатото си тяло и с увисналите си гърди се дърпаше малко на шега.

— Толкова ли си глупав, дявол да те вземе! Толкова ли си глупав! Ами Естел ни гледа! Чакай да ѝ обърна главата.

— Ах, как не! На три месеца да не би да разбира?

Когато се изправи, Майо обу само едни сухи панталони. За него бе истинско удоволствие да постои известно време гол до кръста — чист и след като се бе позабавлявал с жена си. По бялата му кожа, бяла като на анемично момиче, драскотините и порязванията от въглищата бяха оставили белези, „присадки“, както ги наричаха миньорите, и той се гордееше, като показваше големите си ръце и широките си гърди, лъскави като мрамор със сини жилки. През лятото всички миньори излизаха така пред вратите. Но и сега, макар че времето беше влажно, той се показва за миг навън, за да подхвърли солена закачка на един другар, застанал също така гол отгътък градините. Появиха се и други. А децата, които се шляеха по тротоарите, вдигаха глави и се смееха на радостта на тази уморена работническа плът, излязла на чист въздух.

Като пиеше кафето си, преди още да е облякъл ризата, Майо разказа на жена си как инженерът се разгневил заради крепенето. Сега той беше спокоен, отпуснат и като кимаше одобрително с глава, слушаше мъдрите съвети на Майовица, която проявяваше голямо разбиране в тези работи. Тя винаги му повтаряше, че нищо не печелят, когато се ежат срещу компанията. После му разказа за посещението на госпожа Енбо. И двамата бяха горди, без да изразяват с думи това си чувство.

— Може ли да сляза? — попита Катрин от горния край на стълбата.

— Да, да, баща ти се суши.

Младото момиче бе облечено в празничната си рокля, стара поплинова синя рокля, поизбеляла и изтъркана вече в гънките. На главата си бе сложила малко, съвсем семпло боне от черен тюл.

— Я гледай! Докарала си се. Къде отиваш?

— Отивам в Монсу да си купя панделка за бонето. Махнах старата, много мръсна беше.

— Ти имаш пари значи?

— Не, Мукет обеща да ми даде назаем десет су.

Майката я остави да излезе. Но я спря пред вратата.

— Слушай, недей да купуваш панделка от Мегра... Ще те ограби, пък и ще помисли, че тънем в злато...

Бащата, който бе клекнал пред огъня, за да изсуши по-бързо главата и подмишниците си, само добави:

— Гледай да не скиториш през нощта из улиците.

Следобед Майо работи в градината си. Беше вече посадил картофи, боб, грах; а в една леха от снощи бе зарил разсад от зеле и марули, които започна да разсажда. Този кът на градината ги снабдяваше със зеленчуци, с изключение на картофите, които все не им стигаха. Впрочем той разбираше много от градинарство, садеше дори ангинари, което съседите смятаха за позъорство. Тъкмо разкопаваше лехата, Левак излезе да изпуши една лула в своята градина и разглеждаше салатките, които Бутлу бе садил тази сутрин; ако наемателят не копаеше, тук щеше да расте само коприва. И започна разговор през оградата. Левак, изморен и раздразнен, че е бил жена си, напразно се мъчеше да замъкне Майо у Расеньор. Нима се страхува от една халба? Ще поиграят малко на кегли, ще се поразходят с другарите, после ще се приберат за вечеря. Така обикновено прекарваха времето си след излизане от мината. Разбира се, нямаше нищо лошо в това, но Майо се запъваше — ако не разсади марулите, ще увехнат до утре. Всъщност отказваше от благоразумие, защото не му се искаше да проси от жена си каквото и да е от стоте су.

Удари пет часът, когато Пиероновица дойде да попита дали нейната Лиди е излязла с Жанлен. Левак отвърна, че има нещо такова, защото и Бебер също бе изчезнал, а пък тези хлапаци скитосвали

винаги заедно. Но след като Майо ги успокои, като спомена за салатата от радика, двамата мъже започнаха да закачат младата жена с дяволит израз.

Тя се сърдеше, но не си тръгваше, гъделичкана от грубите шеги, които я караха да се превива от смях. На помощ ѝ дойде една мършава съседка, която изливаше гнева си с кокошо кудкудякане. Други отдалече, застанали на портите си, силно се възмуцаваха. Училището сега бе затворено, всички дечурлига се шляеха, боричкаха се и се биеха; а бащите, които не бяха отишли в кафенето, клечаха на групи от по трима-четирима, както долу в мината, и си пушеха лулите, без много да приказват, на завет до някоя стена. Пиероновица си тръгна разярена, когато Левак поиска да опипа дали са стегнати бедрата ѝ; най-сетне той се реши да отиде сам у Расеньор, понеже Майо продължаваше да разсажда.

Здрачът падна изведнъж и Майовица запали лампата, разсърдена, че нито дъщерята, нито момчетата се прибират. Тя можеше да се обзаложи: никога не успяваха да се съберат всички около масата. Освен това чакаше салатата от радика. Какво ли можеше да набере дяволското дете в този час, в тази тъмница! Колко хубаво ще бъде да има салатата към буламача, който бе оставила да къкри върху огъня — яхния от картофи, праз, киселец и запържен лук! В цялата къща миришеше на запържен лук, тази хубава миризма, която бързо гранясва и е напоила стените на селището с такава воня, че далече в полето се чувства острият лъх на бедняшка кухня.

Когато се мръкна, Майо се прибра от градината и веднага се унесе на един стол, опрял главата си на стената. Вечер, щом седнеше, той заспиваше. Стенният часовник удари седем часа, Анри и Ленор счупиха една чиния, опитвайки се да помогнат на Алзир, която слагаше масата. В това време дядото, Неумирация, се върна пръв, защото бързаше да вечеря и да тръгне за мината. Тогава Майовица събуди Майо.

— Да ядем, толкова по-зле за тях!... Не са малки, че да се загубят. Жалко за салатата!

V.

След като изяде една чорба у Расенъор, Етиен отново се качи в тясната стая под покрива, в която щеше да живее точно срещу „Ненаситната“, и се тръшна върху леглото си така, както беше облечен, смазан от умора. През последните два дена беше спал само четири часа. Когато се събуди привечер, той остана за миг замаян, без да може да разпознае мястото, където се намираше; усещаше такова главоболие, такава тежест в главата си, че с мъка се надигна с намерението да се поразходи на чист въздух, преди да вечеря и да си легне наново.

Навън времето ставаше все по-меко, тъмното небе червенееше, натежало от дъжд, от ония продължителни северни дъждове, чието приближаване се чувства по топлата влага във въздуха. Нощта настъпваше с големи вълма дим, които забулваха губещата се в далечината равнина. Върху това огромно море от червеникави ниви ниското небе сякаш се топеше в черен прах, без нито един полъх на вятър да раздвижи мрака в този час. Беше тъмно като на погребение.

Етиен вървеше безцелно напред с единственото желание да се разведри. Когато мина пред „Ненаситната“, потънала вече в мрак в дъното на падината, където още не светеше нито един фенер, той се спря за миг, за да види как излизат работниците от дневна смяна. Навярно бе ударил шест часът и маневристи, товарачи и коняри се разотиваха на групи, смесили се с момичета от сортировъчната, които смътно се очертаваха и се смееха в мрака.

Напред вървяха Изгорялата и зет й Пиерон. Тя му се караше, че не я бил подкрепил, когато се спречкала с един от надзирателите заради сметката ѝ за камъните.

— Ах, ти, парцал такъв! Какъв мъж си ти, щом се свиваш така пред тези мръсници, които ни подяждат!

Пиерон я следваше смирено, без да отвърща. Най-сетне той каза:

— Може би искаше да се нахвърля върху началника. Благодаря! Не ми трябва неприятности!

— Подай си задника тогава! — викаше тя. — Ах, по дяволите! Защо не ме послуша дъщеря ми!... Не ми ли стига, че убиха бащата, та искаш може би да им благодаря. Не, да знаеш, кожата им ще дера!

Гласовете се загубиха, Етиен я видя как изчезна със своя орлов нос, с разчорлените си бели коси, с дългите си костеливи ръце, които яростно размахваше. Но разговорът на двамата младежи зад него го накара да наостри уши. Той позна Захари, който чакаше тук, и неговия приятел Муке, който току-що се бе приближил.

— Идваш ли? — попита последният. — Ще изядем по една филия, а после ще изтичаме до „Вулкан“.

— След малко, имам работа.

— Каква?

Маневристът се обърна и забеляза Филомен, която излизаше от сортировъчната. Стана му ясно. — А, добре... Тогава тръгвам напред.

— Да, ще те настигна.

По-нататък Муке срещна баща си, стария Мук, който също излизаше от „Ненаситната“; двамата си казаха само „добър вечер“, синът пое по главния път, а бащата покрай канала.

Захари буташе Филомен към същия онзи изровен път встрани, макар че тя се противеше. Бързала, нека оставят това за друг път; започнаха да се карат като старо семейство. Нямахше нищо смешно, че се срещаха навън, дори и през зимата, когато земята е мокра и няма жита, за да легнат в тях.

— Но не, не за това — шепнеше той, загубил търпение. — Имам да ти кажа нещо.

Държеше я за кръста и я отвеждаше бавно. После, когато бяха в сянката на табана, поиска да узнае дали има пари у себе си.

— За какво ти са? — попита тя.

При този въпрос той се пообърка, спомена за някакъв дълг от два франка, който щял да разтревожи семейството му.

— Я мълчи, де!... Видях Муке, ти пак отиваш във „Вулкан“, при ония мръсници, певачките.

Той започна да се оправдава, биеше се по гърдите, кълнеше се. Но понеже тя вдигаше рамене, той каза неочаквано:

— Ела с нас, ако ти е приятно... Виждаш, че няма да ми пречиш. За какво ми са певачки!... Идваш ли?

— А малкото? — отвърна тя. — Можеш ли да отидеш някъде с дете, което постоянно пици?... Остави ме да се прибера, обзалагам се, че вкъщи вече има разпавии.

Но той я задържа и продължи да я моли. Нека разбере, не бива да се излага пред Муке, на когото е обещал. Един мъж не може да си ляга всяка вечер с кокошките. Победена, тя повдигна полата на дрехата си, скъса с нокът конеца и извади няколко монети от по десет су от един ъгъл на подгъва. Страхувайки се да не бъде ограбена от майка си, там криеше припечеленото през извънредните часове в мината.

— Имам пет, нали виждаш — каза тя. — Ще ти дам три... Само че трябва да ми се закълнеш, че ще склониш майка си да се оженим. Дотегна ми вече този живот под открито небе! А на всичко отгоре мама ми натяква за всеки залък, който ям... Закълни се, закълни се най-напред.

Тя говореше с нежния си глас на голямо болнаво момиче, безстрастно, просто уморено от живота. Той се закле, извика, че това е обещана, свята работа; после, като взе трите монети, той я целуна, погъделичка я, накара я да се засмее и дори щеше да докара работата докрай в този кът на табана, който бе зимната стая на тяхното старо семейство, ако тя не беше повторила, че не иска, че това няма да ѝ достави никакво удоволствие. Тя се върна сама в селището, а той пое през нивята, за да настигне другаря си.

Етиен неволно ги бе наблюдавал отдалече и без да разбере за какво говорят, смяташе, че си правят обикновена среща. В мините момичетата бяха преждевременно развити; и той си спомни работничките в Лил, които причакваше зад фабриките, тези покварени момичета, които още от четиринадесетгодишна възраст бяха изоставени и живееха в мизерия. Но една друга среща го изненада още повече. Той се спря.

Това ставаше долу, в основата на табана, в една яма, където бяха нападали големи камъни. Малкият Жанлен необуздано ругаеше Лиди и Бебер, седнали едната от дясната, а другият от лявата му страна.

— Е, та какво казвате?... Ще има шамари, ако настоявате за повече. Я кажете кой го измисли!

Наистина тази мисъл бе на Жанлен. След като се бе търкалял цял час в ливадите покрай канала да бере радика с другите двама, той реши, че такъв куп салата никога няма да изядат у тях; и вместо да се

върне в селището, отиде в Монсу, постави Бебер да наблюдава, а Лиди накара да звъни у буржоата и да предлага радиката. От опит вече знаеше, че момичетата продават по-лесно. Увлякоха се в търговията и продадоха всичко; момичето бе събрало единадесет су. И сега, с празни ръце, тримата дяляха печалбата.

— Несправедливо е — заяви Бебер. — Трябва да се дели на три... Ако ти вземеш седем су, за нас двамата ще останат само по две.

— Защо несправедливо? — възрази Жанлен разгневен. — Преди всичко аз набрах най-много.

Другият обикновено се подчиняваше с боязлив възторг и с доверчивост, която го правеше винаги жертва. Макар че беше по-възрастен и по-силен, той дори се оставяше да го бият. Но този път мисълта за тези пари го подтикваше да се съпротивява.

— Нали иска да ни ограби, Лиди!?!... Ако не раздели парите, ще го обадим на майка му.

Жанлен веднага завря пестник под носа му.

— Я повтори още веднъж! Аз ще отида у вас да кажа, че сте продали салатата на мама... А освен това, дяволи такива, мога ли да разделя единадесет су на три? Я се опитай ти, като си толкова хитър... Ето ви по две су. Побързайте да ги вземете или ще ги пхна в джоба си.

Укротен, Бебер прие двете су. Лиди, разтреперана, не каза нищо, защото изпитваше към Жанлен страх и любов като малка бита женичка. И понеже ѝ подаваше двете су, тя протегна ръка с покорен смях. Но той бързо се разкая.

— Хайде де, къде ще ги денеш ти тези пари?... Майка ти сигурно ще ги набара, ако не знаеш как да ги скриеш... По-добре аз да ти ги пазя. Когато имаш нужда от пари, ще ми искаш.

И деветте су изчезнаха. За да ѝ затвори устата, той я сграбчи със смях и се затъркаля с нея по табана. Тя беше неговата малка женичка, в тъмните кътчета двамата се опитваха да правят любов, както чуваха и гледаха у дома си през тънките стени и пролуките на вратите. Те знаеха всичко, но още не можеха, бяха много малки, само пипнешком си играеха с часове, като порочни кученца. Той наричаше това „игра на татко и мама“ и когато я повеждаше, тя тичаше презглава, оставяше се да я води с прекрасния трепет на инстинкта, често пъти се сърдеше, но винаги отстъпваше в очакване на нещо, което все още не идваше.

И тъй като Бебер не бе допускан в тези игри и винаги получаваше неочакван удар, щом посегнеше да опипа Лиди, той се чувстваше неудобно, измъчван от гняв и безпокойство, когато другите двама се забавляваха, без ни най-малко да се стесняват от неговото присъствие. Имаше само едно средство да ги изплаши, да ги смути, като им каже, че някой ги гледа.

— Загазихте, един човек ви гледа!

Този път той не ги лъжеше — Етиен най-сетне бе решил да продължи пътя си. Децата скочиха и побягнаха, а той отмина, като заобиколи табана и тръгна покрай канала, развеселен от голямата уплаха на тези развратни деца. Без съмнение бяха започнали много рано за тяхната възраст; но какво да се прави — те виждаха и слушаха такива сурови неща, че би трябвало да ги вържат, за да ги удържат. И въпреки това Етиен се натъжи.

На сто крачки по-далеч той попадна пак на двойки. Стигнал бе „Рекияр“ и там, около старата разрушена мина, всички момичета от Монсу скитаха с любовниците си. Тук бе общото място за любовни срещи, отдалеченият и пуст кът, където извозвачките идваха да им направят първото дете, когато не смееха да сторят това под навеса. Срутените огради даваха достъп на всеки в бившия двор, превърнат в пущинак, задръстен от останките на двата хангара, които се бяха съборили, и от стърчащите скели на подвижните мостове. Търкаляха се повредени вагонетки, стари, почти изгнили подпори бяха струпани на купища; а освен това гъста растителност завладяваше отново това парче земя — растеше буйна трева, бяха поникнали и млади, укрепнали вече дръвчета. Така че всяко момиче се чувстваше като у дома си, имаше уединени дупки за всички, любовниците им ги поваляха върху гредите, зад купищата подпори, във вагонетките. Настаняваха се как да е един до друг, без да се интересуват от съседите. И като че ли около угасналата машина, близо до шахтата, изморена от бълване на въглища, природата се отплащаше — свободната любов, шибана от камшика на инстинкта, посяваше деца в утробите на тези момичета, които едва се бяха почувствали жени.

А все пак тук живееше един пазач, старият Мук, на когото компанията беше предоставила почти под разрушената кула две стаи, които очакваното рухване на последните греди постоянно заплашваше. Той дори трябваше да подпре част от тавана и си живееше много добре

със семейството си — той и Муке в едната стая, Мукет в другата. Тъй като прозорците бяха останали само с по едно стъкло, той се принуди да ги запуши, като ги обкова с дъски: не се виждаше много добре, но пък беше топло. А всъщност този пазач не пазеше нищо, гледаше си конете в „Ненаситната“ и никога не се занимаваше с развалините на „Рекияр“, от която бяха запазили само шахтата, за да служи като вентилационен комин на съседната мина.

Така дядо Мук продължаваше да старее сред любов. Още от десетгодишна възраст Мукет се търкаляше по всички ъгли на развалините не като наплашена хлапачка и още зелена като Лиди, но вече като дебеличко момиче, подходящо за брадати ергени. Бащата не ѝ казваше нищо, защото тя се отнасяше с уважение към него и никога не водеше любовниците си вкъщи. Пък и той бе свикнал с това, което ставаше тук. Когато отиваше или се връщаше от „Ненаситната“, всеки път, когато излизаше от бърлогата си, той не можеше да направи дори една крачка, без да попадне на някоя двойка в тревата; а още по-лошо беше, когато искаше да събере дърва за чорбата си или да набере листа за заека си в другия край на градината: тогава виждаше да се надигат едно след друго похотливите нослета на всички момичета от Монсу и трябваше да внимава да не се спъне в краката, проснати по пътеките. Впрочем постепенно тези срещи започнаха да не смуцават никого, нито него, който така просто старееше, преди още да е рухнал, нито момичетата, които оставяше да си правят любовта и се отдалечаваше с тихи стъпки на човек, примирен със законите на природата. Само че както те го познаваха в този час, така и той най-сетне бе започнал да ги познава, както се познават пакостните свраки, които прекаляват с дързостта си по крушите в градините. Ах, тази младеж, как взема от живота, колко е ненаситна! Понякога клатеше глава с мълчаливо съжаление, като заобикаляше шумните безсрамнички, които пъшкаха много високо в мрака. Само едно нещо му разваляше настроението: двойка влюбени бе свикнала да се прегръща до стената на неговата стая. Не че това му пречеше да спи, но те така силно натискаха, че имаше опасност да съборят стената.

Всяка вечер на стария Мук идваше на гости неговият приятел Неумирация, който редовно преди вечеря правеше една и съща разходка. Двамата старци много не разговаряха, разменяха си едва десетина думи през половиния час, който прекарваха заедно.

Но ги развеселяваше това, че са двамата, че си спомнят за стари неща, които предъвкваха общо, без да има нужда да си приказват. В „Рекияр“ те седяха на една греда един до друг, подхвърляха си по някоя дума, после се унасяха в мечти, навели глави. Навярно си спомняха за младините. Около тях момчетата вдигаха полите на любовниците си, чуваха се целувки и смях, от свежестта на стъпканите треви лъхаше моминска топлина. Преди четиридесет и три години Неумирация бе обладал зад мината жена си, една толкова слабичка извозвачка, че я слагаше на вагонетката, за да я прегръща по-удобно. Ах, имаше и хубави дни! И клатейки глави, двамата старци най-сетне се разделяха, често дори без да си кажат „лека нощ“.

Но тази вечер, тъкмо когато Етиен наближи, Неумирация ставаше от гредата, за да тръгне към селището, и казваше на Мук:

— Лека нощ, старо!... Абе, я ми кажи, ти имал ли си работа с Червенокосата?

Мук остана за миг онемял, повдигна рамене и после, когато влизаше в къщата си, отвърна:

— Лека нощ, лека нощ, старо!

Етиен също седна на гредата, тъгата му се увеличаваше, без да знае защо. Старецът, чийто гръб виждаше да се отдалечава, му напомняше неговото пристигане тази сутрин и потока от думи, които разяреният вятър беше изтръгнал от този мълчаливец. Каква мизерия! А и всички тези момичета, съсипани от умора, които вечер ставаха още по-глупави, за да създават деца, плът за работа и страдание! Това никога няма да има край, ако продължават да раждат бедняци. Не беше ли по-добре да си запушват утробите и да стискат кълки като пред приближаващо бедствие? Може би тези мрачни мисли смътно го вълнуваха в мъката, че е сам, докато по това време другите двама по двама отиваха да се забавляват. Омекналото време малко го задушаваше, дъждовни капки бавно започнаха да падат по трескавите му ръце. Да, всички момичета минават по този път, това бе по-силно от разума.

Тъкмо когато Етиен седеше така неподвижен в мрака, една двойка, която идваше от Монсу, съвсем леко го докосна, без да го види, и се вмъкна в запустелия двор на „Рекияр“. Момичето, навярно девствено още, се противеше, упорстваше, като се молеше тихо, почти шепнешком; но момчето мълчаливо го буташе към един тъмен ъгъл в

хангара, още запазен, под който бяха натрупани стари плесенявали възета. Бяха Катрин и Шавал, но Етиен не ги позна, когато минаваха край него — той само ги следеше с очи и чакаше развързката, обзет от възбуда, която променяше хода на мислите му. Защо да се намесва? Когато момичетата казват „не“, това значи, че първия път искат да бъдат обладани насила.

Като излезе от селището Двеста и четиридесетте, Катрин отиде в Монсу по шосето. От десетгодишна възраст, откакто започна да изкарва хляба си в мината, тя ходеше така сама из околността, съвсем свободно, като другите миньорски деца; и ако мъжете не бяха я задиряли до петнадесетата ѝ година, това се дължеше на закъснелия ѝ пубертет, чиято криза още не беше прекарала. Когато стигна до складовете на компанията, тя прекоси улицата и влезе у една перачка, където беше уверена, че ще намери Мукет, защото тя се събираше там с жени, които се черпеха с кафе от сутрин до вечер. Но за нейно огорчение Мукет точно сега бе черпила, така че не можеше да ѝ даде обещаните десет су. За да я утешат, напразно ѝ предлагаха чаша съвсем топло кафе. Тя дори не се съгласи приятелката ѝ да вземе назаем за нея пари от друга жена. Хрумна ѝ мисълта да направи икономия, обзе я някакъв суеверен страх, че панделката ще ѝ донесе нещастие, ако я купи сега.

Тя побърза да поеме пътя към селището и бе стигнала вече последните къщи на Монсу, когато един мъж я извика от вратата на кафене „Пикет“.

— Ей, Катрин, къде си забързала?

Беше дългият Шавал. Стана ѝ неприятно не защото той не ѝ харесваше, но защото нямаше настроение.

— Влез да пийнеш нещо... Искаш ли едно малко?

Тя отказа любезно: скоро ще се мръкне, а къщи я чакат. Той се приближи до нея и започна да я увещава с тих глас посред улицата. Отдавна имаше намерение да я склони да се качи в стаята, която наемаше на първия етаж над кафене „Пикет“, хубава стая с голямо двойно легло. Страхуваше ли се от него, та винаги му отказваше? А тя добродушно се смееше и казваше, че ще се качи на куково лято. После от дума на дума неволно разказа за синята панделка, която не могла да си купи.

— Ами да ти купя аз една? — извика той.

Тя се изчерви; чувстваше, че ще направи по-добре, ако откаже, но я измъчваше силното желание да има тази панделка. Хрумна ѝ мисълта да вземе пари назаем и накрая се съгласи при условие че ще му върне това, което похарчи за нея. Отново започнаха да се шегуват: уговориха се, че ако не му стане любовница, ще му върне парите. Но се яви нова пречка, когато той поиска да отидат у Мегра.

— Не, не у Мегра, мама не ми дава.

— Я да вървим, няма нужда да ѝ казваш къде си ходила!... Той има най-хубавите панделки в Монсу!

Когато видя да влизат в дюкяна му дългият Шавал и Катрин като двама влюбени, които си купуват сватбен подарък, Мегра силно се изчерви; той показа сините панделки, разярен като човек, с когото се подиграват. После, след като младите си отидоха, застана на вратата, за да гледа как се отдалечават в здрача; а когато жена му отиде при него и го попита нещо с боязлив глас, той се нахвърли върху нея, наруга я и започна да вика, че един ден ще накара този мръсен свят, който не знае какво е признателност, да се разкае, да падне на земята и да му лиже краката.

Дългият Шавал тръгна да изпрати Катрин. Вървеше по пътя близо до нея с размахани ръце, но я побутваше с бедрото си и я отклоняваше встрани, уж несъзнателно. Изведнъж тя забеляза, че я беше отбил от паважа и че вървяха по тесния път за „Рекияр“. Но нямаше време да се разсърди: той вече я държеше през кръста и я омайваше с поток ласкави думи. Глупава ли е да се страхува! Нима можеше да направи нещо лошо на едно такова мило момиче като нея, меко като коприна и толкова нежно, че би могъл да я изяде? Той ѝ дъхаше зад ушите и по шията, караше да настръхва кожата по цялото ѝ тяло. Задъхана, тя не можеше да отвърне нищо. Изглеждаше, че наистина я обича. В събота вечер, след като изгаси свещта, тя се бе питала какво ще стане, ако той я притисне така; после бе сънувала, че не казва вече „не“, цялата отпусната в наслада. А защо днес, при същата мисъл, изпитваше отвращение и сякаш съжаление? И докато той я гъделичкаше по врата с мустаците си така лекичко, че тя притваряше очи, сянката на друг мъж, на момъка, когото бе срещнала сутринта, минаваше в мрака пред затворените ѝ клепачи.

Изведнъж Катрин се огледа наоколо. Шавал я бе довел в развалините на „Рекияр“ и тя разтреперана се отдръпна пред тъмния

срутен хангар.

— О, не! О, не! — шепнеше тя. — Моля те, остави ме!

Влудяваше я страхът от самеца, този страх, който напряга мускулите за инстинктивна защита дори и тогава, когато момичетата, които искат, чувстват победното приближаване на мъжа. Девствеността ѝ, която всъщност знаеше всичко, се ужасяваше като пред заплаха от удар, от рана, чиято непозната болка я плашеше.

— Не, не, не искам! Разбери, че съм много млада... Почакай, по-късно, когато поне се развия!

Той глухо изръмжа:

— Глупачка! Тогава няма защо да се страхуваш... Какво ще ти стане?

И повече нищо не каза. Беше я хванал здравата и я тръшна под хангара. И тя падна по гръб върху старите възета, престана да се брани, подчинявайки се преждевременно на самеца с онази наследствена покорност, която още от детинство отнемаше на открито девствеността на момичетата от нейната класа. Плахите ѝ думи заглъхнаха, чуваше се само страстното дишане на мъжа.

През това време Етиен слушаше, без да помръдне. Още една, която се бе решила! И сега, след като бе видял комедията, той стана, обзет от неприятно чувство, от някаква ревнива възбуда, примесена с гняв. Нямахше защо да се предпазва, прескачаше свободно гредите, защото ония двамата там бяха толкова заети в този момент, че нищо не можеше да ги смуги. Обаче се изненада, когато след стотина крачки по пътя се обърна и видя, че и те вече бяха се изправили и сякаш като него вървяха към селището. Мъжът бе хванал пак момичето през кръста, притискаше го с чувство на благодарност и продължаваше да му шепне в ухото; изглежда, че тя бързаше, че искаше да се прибере по-скоро, разсърдена най-вече, че е закъсняла.

Тогава Етиен бе обзет от мъчително желание да види лицата им. Беше глупаво, той ускори крачките си, за да не му се поддаде. Но краката му сами забавяха хода си и най-сетне се скри в сянката на първия срещнат фенер. Вцепени се от изумление, когато позна Катрин и дългия Шавал. Отначало се подвоуми: наистина ли бе тя, това младо момиче в тъмносиня рокля и с това боне? Това ли бе хлапакът, когото бе видял тази сутрин с панталони и с платнена шапчица на главата? Значи ето защо не бе я познал, когато леко го докосна, минавайки край

него. Но нямаше какво повече да се съмнява, защото бе зърнал очите ѝ, прозрачно зелени като бистра и дълбока изворна вода. Каква развратница! И той изпитваше страшно желание да ѝ отмъсти, ей така без причина, като я презира. Впрочем съвсем не ѝ приличаше да бъде облечена като момче: беше отвратителна.

Катрин и Шавал отминаха бавно. И като не подозираха, че някой ги дебне по този начин, той я спираше, за да я целува зад ушите, а тя забавяше крачките си при милувките му, които я разсмиваха. Останал назад, Етиен беше принуден да ги следва, разгневен, че препречват пътя и трябва да присъства на всички тези неща, които го възмуцаваха. Вярно бе значи това, в което тя му се кълнеше тази сутрин: не беше още любовница на никого; а той не беше ѝ повярвал, беше се отказал да я целуне, за да не постъпи като другия! И той беше оставил да му я отнемат под носа, беше стигнал в глупостта си дотам, че гадно да се забавлява, като ги гледа! Това го вбесяваше, той стискаше пестници, би разкъсал този човек, обзет от нуждата да убива, когато се поддадеше на гнева си.

Разходката продължи около половин час. Когато наближиха „Ненаситната“, Шавал и Катрин пак забавиха крачките си, спираха се два пъти край канала, три пъти под табана, сега вече много развеселени, като си разменяха нежни закачки. Етиен трябваше също да спира, да прави същите престои от страх да не бъде забелязан. Той се мъчеше да изпитва само яростно съжаление: нека това го научи как трябва да се държи с момичетата. Но после, след „Ненаситната“, макар че най-сетне можеше да влезе свободно у Расеньор, за да вечеря, той продължи да ги следва, придружи ги до селището и остана там, скрит в сянка цял четвърт час, докато дочака Шавал да остави Катрин да се прибере вкъщи. И когато напълно се увери, че те вече не са заедно, той продължи да върви, отиде много далеч по пътя за Маршиен, като крачеше, без да мисли за нищо, толкова потиснат и толкова тъжен, че не му се искаше да се затвори в стаята.

Чак след един час, към девет часа, Етиен прекоси селището, като си мислеше, че трябва да се нахрани и да легне да спи, ако иска да стане сутринта в четири часа. Селото вече спеше, съвсем черно в нощта. Нито една светлинка не се промъкваше през затворените капаци на прозорците, къщите се простираха в дълга редица, потънали в тежкия сън на казарми, които хъркат. Само една котка пребяга през

пустите градини. Денят бе свършил и работниците се бяха тръснали от трапезата направо в леглото, смазани от умората и от храната.

У Расењор, в осветената крѣчма, един машинист и двама работници от дневната смяна пиеха бира. Но преди да влезе, Етиен се спря и хвърли последен поглед в мрака. Виждаше се същата необятна черна шир като тази сутрин, когато беше пристигнал в силния вятър. Пред него бе клекнала като зъл звяр „Ненаситната“, смѣтно очертана от светлините на няколко фенера. Върху табана горяха като увиснали във въздуха трите мангала, подобни на кървави луни, които от време на време осветяваха огромните силуети на Неумирация и на неговия жълт кон. А по-нататък, в голата равнина, мракът бе залял всичко — Монсу, Маршиен, Вандамската гора, огромното море от цвеклови и житни ниви, където като далечни фарове светеха само синкавите огньове на високите пеци и червените огньове на коксовите батерии. Ноцта ставаше все по-мокра, сега дъждът започна да вали бавно, непрекъснато, заливаше това небитие с монотонния си ромон; а в това време се чуваше само един глас — тежкото и бавно дишане на водната помпа, която пѣхтеше ден и ноц.

ТРЕТА ЧАСТ

I.

На другия ден и през следващите дни Етиен продължи да работи в мината. Той привикваше, животът му се нагаждаше към този труд и тези нови навици, които му се бяха видели толкова тежки в началото. Само едно събитие наруши еднообразието на първите две седмици — краткотрайна треска, която го държа четиридесет и осем часа на легло с отмалели крайници, с горяща глава, бълнуващ в полусъзнание, че тика вагонетката си в много тесен път, където тялото му не можеше да премине. Това беше обикновена отпадналост от чиракуването, силна преумора, от която бързо се съвзе.

И дните следваха един след друг, изминаха седмици и месеци. Сега и той като другарите си ставаше в три часа, пиеше кафе и тръгваше с двойната филия, която госпожа Расенъор му приготвяше от вечерта. Редовно, когато сутринта отиваше в мината, срещаше стареца, Неумирация, който се връщаше да спи, а на излизане следобед се разминаваше с Бутлу, който идваше на работа. Носеше миньорска шапка, панталони и памучна куртка, мръзнеше и грееше гърба си пред големия огън в бараката. После чакаше с боси крака в приемната, където ставаше ужасно течение. Но сега вече не го интересуваха нито машините с големите стоманени части, покрити с мед, които блестяха там горе, нито железните въжета, които като нощна птица летяха безмълвно с черни криле, нито клетките, които неспирно се изкачваха и потъваха сред шума на сигналите, кресливите заповеди и трясъка на вагонетките по железните плочи. Лампата му гореше лошо, този проклет лампист не беше я почистил; и той се съживяваше едва когато Муке натоварваше всички, като пляскаше шеговито момичетата по задниците. Клетката тръгваше, политаше като камък в дъното на дупката, без дори той да обърне глава, за да види как изчезва светлината. Никога не мислеше, че въжето може да се скъса, все повече се чувстваше у дома си, когато се спускаше в мрака под проливния дъжд. Долу, в товарището, когато Пиерон ги разтоварваше със своята лицемерна любезност, започваше пак същото животинско трополене и всяка група с провлачена крачка се запътваше към забоя

си. Оттук нататък той познаваше галериите на мината по-добре от улиците на Монсу, знаеше, че тук трябва да завие, по-далеч да се наведе, на друго място да избегне някоя локва. Така бе навикнал с тези два километра под земята, че можеше да ги измине без лампа, с ръце в джобовете. И всеки път ставаха все едни и същи срещи — минаваше някой надзирател и осветяваше лицата на работниците, дядо Мук водеше кон, Бебер караше Боеца, който пръхтеше, Жанлен тичаше след влака, за да затваря вентилационните отвори, а дебелията Мукет и слабичката Лиди тикаха вагонетките си.

С течение на времето Етиен страдаше по-малко от влагата и задуха в забоя. Коминът му изглеждаше много удобен за изкачване, сякаш бе изтънял и можеше да мине през пукнатини, където преди не би рискувал да пъхне ръката си. Дишаше въглищния прах, без да му прилошава, виждаше ясно в мрака, потеше се спокойно, навикнал с чувството дрехите да са мокри върху тялото му от сутрин до вечер. Освен това не хабеше излишно силите си, беше станал толкова сръчен и бърз, че учудваше всички в забоя. След третата седмица го сочеха като най-добър извозвач в мината: никой не можеше да тика така бързо вагонетката си до наклона, нито пък да я прикачва след това така умело. Неговият малък ръст му позволяваше да се промъква навсякъде, а ръцете му, макар че бяха бели и нежни като на жена, пипаха тъй здраво, че изглеждаха като от желязо под нежната кожа. Никога не се оплакваше, може би от гордост, дори и когато се задъхваше от умора. Упрекваша го само, че не разбира от шега и че веднага се сърди, щом някой рече да го закачи. Изобщо приеха го, гледаха на него като на истински миньор в това усилие да овладее работата, която постепенно, всеки ден, го превръщаше в машина.

Майо винаги се отнасяше приятелски с Етиен, защото ценеше добре извършената работа. А освен това и той като другите чувстваше, че този момък е по-образован от него; виждаше го да чете, да пише, да чертае планове, чуваше го да говори за неща, чието съществуване дотогава не подозираше. Това не го учудваше, въглекопачите са прости хора и главите им са по-твърди от тези на машинистите; обаче беше изненадан от куража на този млад човек, от смелостта, с която се нахвърли върху въглищата, за да не пукне от глад. За първи път случаен работник привикваше така бързо. Затова, когато копаенето в забоя напираше и той не искаше да се лишава от някой копач,

възлагаше крепенето на Етиен, уверен, че ще свърши работата чисто и здраво. Началниците постоянно го измъчваха с този проклет въпрос за подпорите, страхуваше се, че всеки миг ще се появи инженер Негрел, придружен от Дансар, ще се развика, ще спори и ще ги накара да направят всичко отново; беше забелязал, че крепенето на неговия извозвач задоволява повече тези господа, въпреки че имаха вид на вечно недоволни и повтаряха, че компанията най-сетне щяла да вземе решителни мерки. Въпросите се протакаха, глухо недоволство се надигаше в мината, дори спокойният Майо започваше да стиска юмруци.

Отначало се породило съперничество между Захари и Етиен. Една вечер те едва не си размениха плесници. Но Захари, добро момче, което се интересува само от удоволствията си, веднага се укроти пред другарски предложената му халба бира и скоро се примири с превъзходството на новия. Сега и Левак се държеше дружелюбно, разговаряше по политически въпроси с извозвача, който, както казваше той, имал свои разбирания. Така че от всички хора в групата Етиен чувстваше скрита неприязън само у дългия Шавал, без да изглежда, че се сърдят един на друг, дори напротив, бяха станали другари; само че се изяждаха с погледи, когато се шегуваха помежду си. Сред тях Катрин продължаваше да работи като уморено и смирено момиче, тикаше с превит гръб вагонетката си, винаги любезна със своя другар от извоза, който сега вече ѝ помагаше, и покорна на своя любовник, чиито ласки понасяше съвсем открито. Всички приемаха това положение, връзката беше призната и дори семейството си затваряше очите, така че Шавал всяка вечер отвеждаше извозвачката зад табана и после я довеждаше чак до вратата на родителите ѝ, където я целуваше още веднъж на сбогуване пред цялото селище.

Етиен, който смяташе, че тази история не го засяга, често я закачаше за тези разходки, като подхвърляше на шега неприлични думи, каквито си подхвърлят момчетата и момичетата в дъното на забоите, и тя му отвърщаше със същия тон, разказваше дръзко какво ѝ правел нейният любовник, но все пак се смущаваше, когато очите на младия човек срещнеха нейните. И двамата извърщаха глави, понякога не си говореха по цял час, сякаш се мразеха за неща, които бяха погребали в себе си и за които никога не споменаваха.

Пролетта бе настъпила. Един ден, на излизане от шахтата, Етиен почувства в лицето си този топъл априлски полъх, хубав мирис на млада земя, на нежна зеленина, на чист въздух; и сега вече при всяко излизане от работа пролетта миришеше все по-хубаво и го стопляше по-силно след десетте часа във вечната зима под земята, сред онзи влажен мрак, който никое лято не можеше да разпръсне. Дните ставаха все по-дълги и през май той вече слизаше при изгрев-слънце, когато аленото небе озаряваше „Ненаситната“ с трептящия блясък на изгрева, в който издигащата се нагоре бяла пара на машината розовееше. Никой вече не трепереше от студ, топъл лъх вееше от далечините на равнината и чучулиги пееха някъде високо в небето. А после, в три часа, той биваше заслепяван от слънцето, което напичаше вече жарко, подпалваше хоризонта и багреше в червено тухлените сгради, покрити с чернилка. През юни житата израснаха синкавозелени и контрастираха с тъмнозеления цвят на захарното цвекло. Те приличаха на безкрайно, вълнуващо се и при най-слабия вятър море, което той виждаше да се разстила и така да расте от ден на ден, че понякога вечер се изненадваше, когато го намереше повече бухнало в зеленина, отколкото сутринта. Тополите край канала се кичеха с листа. Триви завладяваха табана, цветя покриваха ливадите, нов живот се зараждаше и бликаше от тази земя, докато там долу, под нея, той пъшкеше от мизерия и умора.

Сега, когато се разхождаше вечер, Етиен не смуцаваше вече влюбени зад табана. Той се натъкваше на следите им в житата, разбираше къде са гнездата на тези развратни птици по клатенето на жълтеещите класове и на големите червени макове. Захари и Филомен идваха тук по навик, като старо семейство; Изгорялата, винаги по следите на Лиди, я откриваше постоянно с Жанлен, заровени така дълбоко, че трябваше да ги настъпиш, за да ги накараш да изхвъркнат; а пък Мукет беше навред, не можеше да прекосиш някоя нива, без да я видиш да лежи по гръб с отпусната глава и с вирнати нагоре крака. Но те всички бяха свободни и младият човек имаше чувството, че се върши нещо нередно само когато срещаше вечер Катрин и Шавал. Два пъти той видя как при неговото приближаване те се скриват в една нива, чиито стебла оставаха неподвижни след това. Друг път, когато вървеше по една тясна пътека, светлите очи на Катрин се мярнаха на равнището на житата и после потънаха. Тогава огромната равнина му

се видя много малка и той предпочете да прекара вечерта в „Авантата“ на Расеньор.

— Госпожа Расеньор, дайте ми една халба... Не, няма да излизам тази вечер, краката ми са пребити.

И той се обърна към един другар, който обикновено седеше на масата в дъното с глава към стената.

— Суварин, няма ли да пиеш една бира?

— Благодаря, нищо не искам.

Етиен беше се запознал със Суварин, понеже живееше тук един до друг. Той беше машинист в „Ненаситната“ и заемаше горе мебелираната стая, съседна на неговата. Беше на около тридесет години, слаб, рус, с нежно лице сред голяма коса и рядка брада. Белите и остри зъби, устата, тънкият нос и розовото лице му придаваха вид на момиче, израз на надута кротост, който понякога изглеждаше съвсем див под сивия блясък на стоманените му очи. В неговата стая на беден работник имаше само един сандък с книжа и томове. Беше руснак, никога не говореше за себе си, оставяше да се носят легенди за него. Въглекопачите, твърде недоверчиви към чужденците, подушили по нежните му господарски ръце, че е от друга класа, отначало бяха предположили, че е избягал, за да се спаси от наказание заради някакво премеждие или убийство. После, след като се прояви така братски към тях, като без високомерие раздаваше на дечурлигата от селището всичките си дребни пари, те тутакси го приеха, успокоени от слуха, че е политически емигрант — смътно понятие, в което виждаха оправдание дори за престъпление, и го смятаха вече за другар по страдание.

През първите седмици Етиен го намираще за много сдържан и див. По-късно научи биографията му. Суварин бе последното дете на една дворянска фамилия от Тулска губерния. В Петербург, където учел медицина, социалистическите идеи, които обхващали тогава цялата руска младеж, го подтикнали да изучи един занаят — станал механик, за да отиде сред народа, да го опознае и да му помогне като брат. И от този занаят живееше сега, избягал след един несполучлив атентат срещу императора: в продължение на цял месец се укривал в зимника на някакъв търговец на плодове, откъдето прокопал канал през улицата и го заредил с бомби под постоянната заплаха да полети във въздуха заедно с къщата. Отречен от семейството си, останал без пари,

поставен като чужденец в списъка на френските предприятия, които го считали за шпионин, той умираше от глад, когато компанията в Монсу най-сетне го наела в момент на нужда. От една година, като добър, скромнен и мълчалив работник, той работеше една седмица дневна и една седмица нощна смяна толкова добре, че началниците го сочеха за пример.

— Никога ли не ти се пие? — питаше го Етиен през смях. И той отвръщаше с мекия си, почти без акцент глас:

— Пие ми се само когато ям.

Етиен го подкачаше и за момичета, като се кълнеше, че го бил видял с една извозвачка в житата край Селището на копринените чорапи. А той вдигаше рамене, изпълнен със спокойно безразличие. За какво му е тази извозвачка? Жената за него била човек, другар, ако проявявала братско чувство и смелост като мъж. В противен случай защо трябвало да измъчва сърцето си с някаква подлост? Нито жена, нито приятел — той не искаше никаква връзка, беше свободен и независим от другите.

Всяка вечер към девет часа, когато кръчмата се изправяше, Етиен оставаше да разговаря със Суварин. Пиеше на малки глътки бирата си, а машинистът непрестанно пушеше цигари, от които с течение на времето тънките му пръсти бяха пожълтели. Мътните му очи на мистик следяха замечтано дима; лявата му ръка, само за да има какво да прави, неуверено и нервно шареше във въздуха; и накрая вземаше по навик на коленете си домашния заек, една дебела, винаги бременна зайка, която бе пусната да живее свободно в къщата. Тази зайка, която той бе нарекъл Полша, беше започнала да го обожава, идваше да души панталоните му, изправяше се, драскаше го с лапичките си, докато я вземе като дете. После, свита в него, с клепнали уши, тя притваряше очи; а той, без да се уморява, с несъзнателна нежност я галеше по сивата, мека като коприна козина, като се успокояваше от тази топла и жива мекота.

— Знаете ли — каза една вечер Етиен, — получих писмо от Плюшар.

В кръчмата беше само Расенбор. Последният клиент бе излязъл на път към селището, което вече заспиваше.

— А! — извика кръчмарят, застанал прав пред двамата си наематели. — Как е сега Плюшар?

От два месеца Етиен поддържаше редовна кореспонденция с механика от Лил, на когото бе съобщил за постъпването си на работа в Монсу и който сега го просвещаваше, тласкан от мисълта за пропагандата, която той можеше да върши сред миньорите.

— Добре е, защото въпросната организация се развива чудесно. Изглежда, че записват членове отвсякъде.

— А ти какво ще кажеш за тяхното дружество? — обърна се Расенъор към Суварин.

Последният, който галеше нежно главата на Полша, изпусна кълбо дим и прошепна спокойно:

— Пак глупости!

Но Етиен се разпалваше. Напълно предразположен към бунт, той се хвърляше в борбата на труда срещу капитала с цялата първична страст на невежа. Ставаше дума за Международното работническо дружество, за прочутия Интернационал, който току-що бе учреден в Лондон. Не беше ли това едно великолепно усилие, една битка, в която правдата ще възтържествува най-сетне? Да рухнат границите, работниците от цял свят да се надигнат, обединявайки се, за да са сигурни в хляба си. И каква проста и велика организация: долу секцията, която представлява общината; после федерацията, която обединява секциите от една област; след това нацията и горе, най-сетне — човечеството, олицетворено в един Генерален съвет, в който всяка нация е представена от един секретар-кореспондент. След по-малко от шест месеца ще завладеят света, ще диктуват закони на собствениците, ако те продължават да упорстват.

— Глупости! — повтори Суварин. — Вашият Карл Маркс още си въобразява, че може да накара природните сили да действат. Без политика, без конспирация — така ли? Всичко в открит борба, и то единствено за повишаване на надниците... Оставете ме на мира с вашата революция! Подпалете огън от четирите краища на градовете, изколете народите, унищожете всичко и когато нищо не остане от този прогнил свят, тогава може би ще се роди по-добър.

Етиен започна да се смее. Той невинаги разбираше думите на своя другар, тази теория на разрушението му се струваше поза. Расенъор, още по-критичен и умерен като човек с добро положение, дори не се разсърди. Той поиска само да се уточнят нещата.

— Та какво? Секция ли ще се опиташ да основеш в Монсу?

Това именно искал Плюшар, който бил секретар на федерацията в Северна Франция. Той разяснявал най-вече облагите, които миньорите щели да имат от дружеството, ако един ден вдигнат стачка. А пък Етиен вярвал, че стачката скоро ще избухне: въпросът с крепенето щял да свърши зле, трябвало компанията да направи само още една крачка, за да разбунтува всички мини.

— Трудно ще бъде с вноските — заяви Расеньор със загрижен тон. — Петдесет сантима годишно за общия фонд, два франка за секцията, това изглежда нищо, но обзалагам се, че мнозина ще откажат да ги дават.

— Още повече — добави Етиен, — че най-напред тук ще трябва да учредим взаимоспомагателна каса... Но това няма значение, време е да се обмислят всички тези неща. Аз съм готов, ако и другите са готови.

Настъпи мълчание. Газената лампа димеше върху тезгяха. През широко отворената врата ясно се чуваше шумът от лопатата на един огняр в „Ненаситната“, който пълнеше огнището на парната машина.

— Всичко е толкова скъпо! — намеси се госпожа Расеньор, която бе влязла и с мрачен вид слушаше права, сякаш се беше удължила в своята вечна черна рокля. — Нека ви кажа само, че платих за яйцата двайсет и две су... Трябва да се свърши с всичко това.

Този път и тримата мъже бяха на едно и също мнение. Те говореха един след друг с отчаян глас и започнаха да се оплакват. Работникът не може повече да издържа, революцията засили мизерията му, само буржоата се угояват след 1789 година, и то така лакомо, че не му оставят дори чиниите да оближе. Може ли някой да каже, че работниците са получили законния си дял от необикновеното нарастване на богатствата и благоденствието през последните сто години? Бяха се подиграли с тях, като ги обявиха за свободни: да, свободни да умрат от глад, а от такава свобода те никога не са били лишавани. Никакъв хляб не влиза в раклата, като се гласува за разни хитреци, които след това пируват и мислят за нещастниците толкова, колкото за старите си ботуши. Не, трябва да се свърши по един или друг начин с това положение — било с добро, със закони, по взаимно съгласие, или пък с насилие, като се изгори всичко и като се унищожат един друг. Децата сигурно ще видят това, ако и старите не доживеят, защото векът няма да завърши без друга една революция, този път

революция на работниците, един разгром, който ще пречисти обществото от горе до долу и ще го изгради отново — по-чисто и по-справедливо.

— Трябва да се свърши с всичко това! — повтори енергично госпожа Расењор.

— Да, да! — извикаха и тримата. — Трябва да се свърши с всичко това!

Суварин галеше сега ушите на Полша, чието носле трепереше от удоволствие. С блуждаещи очи той каза полугласно, сякаш на себе си:

— Нима е възможно да се увеличи надницата? Неуловимият икономически закон я определя в най-малкия възможен размер, точно толкова, колкото е необходимо на работниците, за да имат сух хляб и да правят деца. Ако спадне много ниско, работниците измират и търсенето на нова работна ръка я повишава. Ако много се повиши, по-голямото предлагане я намалява... Това е равновесието на празните стомаси, вечна присъда на гладна каторга.

Той се увличаше винаги, когато навлизаше във въпросите на научния социализъм, а Етиен и Расењор ставаха неспокойни, смутени от неговите отчайващи изводи, на които не знаеха какво да отговорят.

— Чувате ли! — подзе той със своето обичайно спокойствие, като ги гледаше. — Всичко трябва да се разруши, иначе отново ще настъпи глад. Да, анархия и нищо друго, земята да се измие с кръв и да се пречисти с огън!... А после ще видим.

— Господинът има право — заяви госпожа Расењор, която и в своята бунтарска ярост проявяваше голямата си любезност.

Етиен, отчаян от своето невежество, не искаше да спори повече. Той стана и каза:

— Хайде да спим! Всичко това няма да ми спести ставането в три часа.

След като угаси угарката на цигарата, залепена на устните му, Суварин хвана нежно под корема дебелата зайка, за да я сложи на земята. Расењор затвори кръчмата. Разделиха се мълчаливо с бучащи уши и с глави, надути от сериозните въпроси, които бяха разисквали.

И всяка вечер се водеха подобни разговори в празната кръчма около единствената халба бира, която Етиен изпиваше за един час. Куп неясни идеи дремеха в него, бушуваха и се разрастваха. Измъчван най-вече от жаждата за знания, той дълго се двоуми да заеме книги от своя

съсед, който за нещастие притежаваше само немски и руски издания. Най-сетне намери една френска книга върху кооперативните сдружения, които също били една глупост, както казваше Суварин, освен това редовно четеше един вестник, който съседът му получаваше — „Комба“, орган на анархистите, издаван в Женева. Впрочем, въпреки всекидневните им срещи, той го намираще все така затворен, сякаш пребиваваше за кратко време на земята, без интереси, без чувства и без каквито и да било блага.

През първите дни на юли положението на Етиен се подобри. Сред еднообразния живот, който непрекъснато се повтаряше в мината, се случи необикновено събитие: забойчиците от пласта „Гийом“ попаднаха на някакво пропадане, на някакво изгубване на пласта, което навярно предвещаваше приближаването на пукнатина; и наистина скоро достигнаха тази пукнатина, за която инженерите още не знаеха, въпреки че добре познаваха терена. В мината всичко се обърка, говореха само за изчезването на пласта, който навярно бе хлътнал по-надолу от другата страна на пукнатината. Старите миньори започнаха да душат като добри ловни кучета, пуснати на лов за въглища. Но докато се проучваше, въглекопачите не можеха да чакат със скръстени ръце; компанията съобщи с обяви, че ще изкара на търг нови участъци.

Един ден на излизане от мината Майо придружи Етиен и му предложи да влезе като копач в неговата група на мястото на Левак, който се прехвърлил в друг участък. Въпросът бил вече уреден с главния надзирател и инженера, които били много доволни от него. Така че на Етиен не оставаше нищо друго, освен да приеме това бързо повишаване, щастлив от все по-голямото доверие, което му оказваше Майо.

Още същата вечер те се върнаха заедно в мината, за да се запознаят с обявите. Поставените на търг забои се намираха в пласта „Филониер“, в северната галерия на „Ненаситната“. Те не изглеждаха много изгодни и миньорът клатеше глава, когато младият човек му четеше на глас условията. И наистина, когато на другия ден слязоха долу и го заведе да разгледат пласта, Майо му обърна внимание, че товарището е отдалечено, че почвата е ронлива, а въглищният пласт е тънък и твърд. Въпреки това, ако искаха да ядат, трябваше да работят. Така че на следващата неделя те отидоха на търга, който ставаше в бараката под ръководството на инженера на мината, подпомаган от

главния надзирател, в отсъствие на главния инженер. Пет-шестстотин въглекопачи се бяха събрали пред малката естрада, издигната в един ъгъл. Наддаванията ставаха сред такава врява, че се чуваше само глух шум от гласове, цифри на висок глас, заглушавани от други цифри.

За миг Майо се изплаши, че няма да може да вземе някой от четиридесетте обявени от компанията участъци. Всички кандидати намаляваха цените, загрижени от слуховете за криза, обзети от паника пред безработицата. Инженер Негрел не бързаше пред това ожесточено надпреварване, изчакваше търгът да стигне възможно най-ниска цена, а Дансар, в желанието си да ускори още повече работата, лъжеше, че сделките били много изгодни. За да получи петдесет метра забой, Майо трябваше да се състезава с един другар, който също упорстваше; един след друг те намаляваха с по един сантиметър на вагонетка; той успя да вземе участъка само защото толкова много намали заплащането, че надзирателят Ришом, изправен зад него, ръмжеше през зъби и го буташе с лакът, като мърмореше гневно, че при тази цена няма да изкара нищо.

Когато излязоха, Етиен започна да ругае. Той избухна и пред Шавал, който се връщаше с Катрин от нивята, където бяха се разхождали, докато тъстът уреждаше важните въпроси.

— Дявол да го вземе! — извика той. — Това е истинско самоизяждане! Значи днес принуждават работника да изяжда работника!

Шавал се разгневи: той никога не би намалил! И Захари, дошъл от любопитство, заяви, че това е отвратително. Но Етиен ги накара да млъкнат с жест на глуха ярост.

— Идва краят, един ден ние ще бъдем господари!

Майо, който мълчеше след търга, сякаш се пробуди. Той повтори:

— Господари... Ах, проклета съдба! Това няма да стане много скоро!

II.

Беше последният неделен ден от юли, денят на събора в Монсу. Още от събота вечер добрите домакини в миньорското селище бяха измили с много вода стаите в долните етажи, като плискаха цели ведра върху плочите и стените; така че подовете още не бяха сухи, въпреки белия пясък, с който ги покриваха — скъп лукс за бедняшките кесии. А денят обещавахе да бъде много горещ, с такова знойно небе, което през лятото задушаваше равните и голи до безкрайност поля на Северна Франция.

В неделен ден часовете за ставане у Майови бяха различни. Докато бащата още от пет часа започваше да се върти в леглото и ставаше да се облича, децата спяха чак до девет. Този ден Майо отиде да изпуши една лула в градината си, а после се върна и изяде сам една филия с масло, докато чакаше. Той прекара така предобеда, без да знае с какво точно да се залови: поправи качето, което течеше, залепи под стенния часовник един портрет на престолонаследника, който бяха дали на децата. В това време другите започнаха да слизат един след друг. Неумиращия изнесе навън един стол и седна на слънце, майката и Алзир веднага се заловиха да готвят. Катрин се появи, като блъскаше пред себе си Ленор и Анри, които бе облякла; удари единадесет часът, миризмата от заека, който вреше с картофи, изпълваше вече къщата, когато Захари и Жанлен слязоха последни с подути очи, като продължаваха да се прозяват.

Цялото село беше вече на крак и възбудено от празника, очакваше с нетърпение обедата, защото всички бързаха да тръгнат на групи за Монсу. Рояци деца тичаха, мъже, запретнали ръкавите на ризите си, влачеха подпетени стари обуца с мързеливата походка на почивните дни. През прозорците и вратите, широко отворени в този хубав ден, се виждаха приземните стаи, изпълнени с жестовете и виковете на домашната врява. От единия до другия край на фасадите миришеше на заек, аромат на богата кухня, който този ден прогонваше постоянната воня на пържен лук.

Майови седнаха да обядват точно в дванадесет часа. Те не вдигнаха голям шум сред брътвежите от врата на врата и шетнята на съседките, които си подвикваха, отвърщаха, вземаха нещо назаем или с плесници пъдеха и прибираха децата. Всъщност от три седмици те бяха в обтегнати отношения със съседите си Левакови по повод женитбата на Захари и Филомен. Мъжете се срещаха, но жените се правеха, че не се познават. Това спречкване засили връзките с Пиероновица. Днес обаче Пиероновица, оставила на майка си Пиерон и Лиди, беше излязла още рано сутринта, за да прекара деня у една братовчедка в Маршиен; и сега ѝ се присмиваха, защото познаваха тази братовчедка — тя имаше мустаци и беше главен надзирател в „Ненаситната“. Майовица заяви, че било много непочтено да зарежеш семейството си в деня на събора.

Освен заека с картофи, който от един месец угояваха под навеса, Майови имаха блажна чорба и готвено с говеждо месо. Плащането за двете седмици се беше случило предишния ден. Отдавна не си спомняха такова угощение. Дори при последното честване на Света Варвара, празника на миньорите, които тогава нищо не пипват в продължение на три дни, заекът не беше нито толкова тлъст, нито толкова крехък. Така че десетте чифта челюсти, като се започне от Естел, чиито зъби никнеха, и се стигне до дядото, Неумирация, на когото зъбите пък падаха, заработиха така усърдно, че и костите изчезваха. Хубаво нещо беше месото, но трудно щяха да го смелят, защото много рядко го ядяха. Излапаха всичко, остана само едно парче варено месо за вечеря. Ще добавят и филии с масло, ако са гладни.

Жанлен изчезна пръв. Бебер го чакаше зад училището и те дълго обикаляха, докато измъкнат Лиди, която Изгорялата, решила да не излиза никъде, искаше да задържи при себе си. Когато откри бягството на момичето, тя се развика и размаха костеливите си ръце, а в това време Пиерон, отегчен от тази врява, спокойно излезе да се разходи с вид на съпруг, който се забавлява със спокойна съвест, защото знае, че и жена му също се развлича.

После тръгна Неумирация, а и Майо реши да подиша чист въздух, след като попита Майовица дали ще го догони там. Не, нямала никаква възможност, било истинска мъка с малките; но все пак, може би да, ще помисли, ще се намерят някак си. Когато излезе навън, той се подвоуми, после влезе у съседите, за да види дали Левак е готов. Там

завари Захари, който чакаше Филомен; а Леваковица беше подела вечния въпрос за женитбата, крещеше, че се подиграват с нея, че щяла да има едно последно обяснение с Майовица. Живот ли било това да гледа копелетата на дъщеря си, докато скитори с любовника си? След като Филомен спокойно нагласи бонето си, Захари я отведе, като повтаряше, че бил съгласен, стига майка му да се съгласи. В това време Левак се беше измъкнал, а и Майо препрати съседката при жена си и побърза да излезе. Бутлу, който дояждаше парче сирене, подпрян с лакти на масата, решително отказа предложената му приятелски халба бира. Оставал си вкъщи като примерен съпруг.

Постепенно миньорското селище се опразваше, всички мъже тръгваха един след друг; а момичетата чакаха пред вратите и поемаха в обратна посока, хванати подръка с любовниците си. Когато баща ѝ зави край църквата, Катрин зърна Шавал и побърза да го настигне, за да тръгне с него за Монсу. Останала сама, след като децата се разпиляха, майката не намираше сили да стане, наля си втора чаша горещо кафе и започна да го пие на малки глътки. В селището вече бяха останали само жените, които се канеха една друга и допиваха кафето, седнали около масите, още топли и мазни от обема.

Майо, подушил, че Левак е в „Авантата“, се запъти бавно към Расеньор. Наистина в тесния двор зад кръчмата, който бе ограден с жив плет, Левак играеше на кегли с другари. Прави, без да вземат участие в играта, Неумирация и старият Мук следяха топката с такова увлечение, че дори забравяха да се побутват с лакът. Жарко слънце приличаше отвесно, нямаше никаква сянка покрай кръчмата; там беше и Етиен, който пиеше бира на една маса и скучаеше, защото Суварин го беше напуснал, за да се прибере в стаята си. Почти всяка неделя машинистът се затваряше там, пишеше или четеше.

— Ще играеш ли? — попита Левак Майо.

Но Майо отказа. Било му много горещо, умирал от жажда.

— Расеньор! — извика Етиен. — Я донеси една халба. — И се обърна към Майо: — Да знаеш, аз плащам.

Сега всички си говореха на „ти“. Расеньор съвсем не бързаше, трябваше три пъти да му подвикват; и най-сетне госпожа Расеньор донесе топлата бира. Младият човек сниши глас, за да се оплаче от хазаите: наистина славни хора, хора с напредничави идеи; само че бирата нищо не струвала и чорбите били отвратителни! Десет пъти

досега щял да си смени квартирата, ако Монсу не бил толкова далече. Но рано или късно ще си потърси в селището някое семейство.

— Разбира се, разбира се — повтаряше Майо с бавен глас. — По-добре ще бъдеш в семейство.

Раздадоха се викове. Левак беше съборил всички кегли с един удар. А сред този шум Мук и Неумирация, забили нос в земята, мълчаливо изразяваха дълбокото си одобрение. И радостта от този удар преля във весели шеги, когато играчите забелязаха през оградата засмяното лице на Мукет. Тя обикаляше тук от един час и едва сега, когато чу смеховете, се осмели да се приближи.

— Как! Сама ли си? — извика Левак. — А любовниците ти?

— Любовниците си изпратих където трябва — отвърна тя весело и безсрамно. — Търся си друг.

Всички се предложиха, като я обсипаха с цинични закачки. Тя отказваше с глава, смееше се по-силно, показваше се любезна. Впрочем и баща ѝ слушаше тези закачки, но дори не вдигаше очи от повалените кегли.

— Хайде върви! — продължи Левак, като погледна към Етиен. — Знаем ние на кого си хвърлила око, моето момиче!... Ще трябва насила да го отвлечеш.

Тогавя Етиен се развесели. Извозвачката наистина се въртеше около него. А той отказваше — играта все пак го забавляваше, но нямаше никакво влечение към нея.

Тя остана още няколко минути, изправена зад оградата, гледаше го втренчено с големите си очи; после бавно си тръгна и лицето ѝ стана изведнъж сериозно, сякаш попарено от силното слънце.

Полугласно Етиен отново се впусна да обяснява най-подробно на Майо, че за въглекопачите в Монсу е необходимо да се образува взаимоспомагателна каса.

— Щом компанията твърди, че ни предоставя свобода — повтаряше той, — от какво се страхуваме? Имаме само пенсии, които тя раздава както си иска, тъй като не ни прави никакви удръжки. Така че благоразумно ще бъде да създадем наред с това едно дружество за взаимопомощ, на което ще можем да разчитаме при неотложни нужди.

И той уточняваше подробностите, обмисляше организацията, обещаваще да поеме всички грижи.

— Аз съм съгласен — каза най-сетне Майо убеден. — Само че другите... Помъчи се да склониш другите.

Левак бе победил, оставиха кеглите и се заловиха за халбите. Майо обаче отказа да пие втора; да остане за после, има време до вечерта. Сети се за Пиерон. Къде ли може да е Пиерон? Навярно в кафене „Ланфан“. Той склони Етиен и Левак и тримата тръгнаха за Монсу в момента, когато нова компания нахлу в игрището за кегли на „Авантата“.

По пътя се наложи да се отбият в „Казимир“, а после и в „Напредък“. Викаха ги другари през отворените врати: нямаше как да откажат. И всеки път трябваше да пият по халба, а и по две, ако и те черпеха от любезност. Оставаха по десетина минути, разменяха някоя дума и продължаваха по-нататък като много разумни хора, които познават бирата, с която можеха да се наливат без други неприятности, освен да я изпикават твърде често, постепенно, бистра като изворна вода. В „Ланфан“ попаднаха на Пиерон, който допиваше втората бира и за да не откаже да се чукне с тях, обърна и трета. И те, разбира се, пиха по една. Сега, вече четирима, излязоха с намерение да видят дали Захари не е в „Главня“. Заведението беше празно: поръчаха си по халба, за да го почакат малко. После влязоха в „Свети Елоа“, където приеха почерпката на надзирателя Ришом, а след това, вече без никаква причина, започнаха да обикалят от кръчма в кръчма просто така, за да се разходят.

— Трябва да отидем във „Вулкан“ — каза неочаквано Левак, който се разгорещаваше.

Другите започнаха да се смеят, двоумяха се, но последваха другаря си сред нарастващата навалица по случай събора. В дългия и тесен салон на „Вулкан“ върху дървена естрада в дъното излизаха да пеят с жестикулации и огромни деколтета пет певачки, сметта на публичните момичета от Лил; посетителите плащаха по десет су, ако искаха да имат някоя от тях зад дъските на естрадата. Тук идваха най-вече извозвачи и маневристи, дори четиринадесетгодишни чирачета, цялата младеж от мините, която пиеше повече хвойнова ракия, отколкото бира. Заведението се посещаваше и от някои стари миньори, безпътни мъже от селищата, чиито семейства тънеха в мизерия.

Веднага щом компанията им седна около една малка маса, Етиен обсеби Левак, за да му обясни своя план за създаването на

взаимоспомагателна каса. Той агитираше упорито като новопокръстените, които са си намерили цел в живота.

— Всеки член — повтаряше той — ще може лесно да внася по двайсет су на месец. С тези вноски от по двайсет су, събирани в продължение на четири-пет години, ще се натрупа цяло състояние; а имаме ли пари, ще бъдем силни, нали така? При всички случаи... Е, ти какво ще кажеш?

— Аз не казвам „не“ — отвърщаше Левак разсеяно. — Пак ще говорим по тази работа.

Една огромна блондинка го възбуждаше и той настояваше да останат, когато Майо и Пиерон, довършили бирата си, поискаха да си тръгнат, без да чуят втория романс.

Етиен излезе с тях навън и видя отново Мукет, която, изглежда, ги бе проследила. Тя стоеше пак срещу него, гледаше го с големите си втречени очи, като се смееше със своя хубав момински смях, сякаш казваше: „Искаш ли?“ Младият човек пусна някаква шега, вдигна рамене.

— Къде ли е Шавал? — попита Пиерон.

— Наистина — каза Майо. — Сигурен съм, че е в „Пикет“. Хайде в „Пикет“.

Но когато тримата стигнаха пред „Пикет“, шум от бой пред вратата ги спря. Захари заплашваше с юмрук един гвоздар, нисък, дебел и флегматичен валонец; а Шавал, с ръце в джобовете, ги гледаше.

— Вижте! Ето го Шавал — подзе спокойно Майо. — Той е с Катрин.

От цели пет часа извозвачката и любовникът ѝ се разхождаха из панаира. По централната улица на Монсу, тази широка, проточила се като лента улица с ниски, ярко боядисани къщи, поток от хора сновеше под слънцето като колона мравки, губеща се в безкрайната гола равнина. Вечната черна кал беше изсъхнала, черен прах се вдигаше и летеше като буреносен облак. От двете страни на улицата кръчмите, които гъмжаха от народ, бяха изнесли масите си чак до паважа, а там амбулантните търговци бяха поставили в две редици на открито сергиите си с шалчета и огледала за момичетата, с ножчета и каскети за момците, без да се смятат сладкишите, бонбоните и бисквитите. Пред църквата стреляха с лъкове. Срещу складовете на компанията

имаше игри с топки. На ъгъла на пътя за Жоазел, близо до управлението, пред оградено с летви място хората се трупаха да гледат борба на петли, два едри червени петела, въоръжени с железни шипове на краката, от чиито голи шици шуртеше кръв. По-нататък, у Мегра, на билиард можеше да се спечелят престилки и кюлоти. От време на време врявата стихваше за дълго, тълпата пиеше, гълташе, без да вика, настъпваше общо мълчаливо пресищане с бира и пържени картофи и тази голяма жега, която още повече се увеличаваше от мангалите, изнесени на открито.

Шавал купи на Катрин огледало за деветнадесет су и шалче за три франка. При всяко сноване нагоре-надолу из улицата те срещаха дядо Мук и Неумирация, които бяха дошли на събора и рамо до рамо обикаляха замислено със своите схванати крака. Но една друга среща ги възмути — забелязаха как Жанлен принуждава Бебер и Лиди да крадат бутилки с хвойнова ракия от кръчмата, открита за празника в едно празно място. Катрин успя само да удари плесница на брат си, защото малката беше вече побягнала с една бутилка. Тия дяволски деца. Ще свършат в затвора.

Когато стигнаха пред кръчмата „Отрязаната глава“, Шавал пожела да заведе любовницата си на конкурса за чинки, обявен на вратата още преди осем дни. Петнадесет работници от фабриката за гвоздеи в Маршиен се бяха отзовали на обявата, всеки от тях бе дошъл с една дузина кафези; и тези затъмнени малки клетки, в които ослепените чинки стояха неподвижно, бяха вече закачени на дъсчената ограда в двора на кръчмата. Състезанието щеше да спечели птичето, което в продължение на един час повтори най-много пъти своята песен. Всеки от собствениците стоеше зад кафезите си с плоча в ръка, записваше точките, контролираше съседите си, а и те контролираха него. Чинките бяха започнали да пеят, „баритоните“ чуруликаха поплътно, а „тенорите“ — пискливо, отначало боязливо с трели, после, като се увличаха едни други, засилваха темпото и най-сетне така се разпалваха в състезанието, че някои падаха мъртви. Собствениците им ги подтикваха на висок глас, крещяха им по валонски да пеят още, още, още веднъж, а зрителите, стотина души, наблюдаваха неми, развълнувани от адската музика на сто и осемдесетте чинки, които повтаряха една и съща мелодия в различно време.

Първата награда, кафениче от ковано желязо, спечели едно „тенорче“.

Катрин и Шавал бяха там, когато влязоха Захари и Филомен. Стиснаха си ръцете и останаха заедно. Изведнъж Захари се ядоса, като видя как един гвоздар, дошъл от любопитство с другарите си, щипеше сестра му по бедрата; а тя, силно изчервена, го караше да мълчи, разтреперана при мисълта, че всички тези гвоздари ще се нахвърлят и пребият Шавал, ако той се възмути, че я щипят. Тя добре бе почувствала на какво е способен този човек, но мълчеше от благоразумие. А всъщност любовникът ѝ само се поусмихна, четиримата излязоха, работата като че ли бе потулена. Но едва бяха влезли в „Пикет“ да пият бира и гвоздарят пак се появи, като им подмяташе подигравки и се хилеше предизвикателно под носа.

Захари, засегнат в добрите си семейни чувства, се нахвърли срещу нахалника:

— Тя ми е сестра, свиньо!... Чакай, дявол да те вземе! Ще те накарам аз да се държиш прилично с нея!

Спуснаха се между двамата, за да ги разтърват, а Шавал, много спокоен, повтаряше:

— Остави го, това засяга мене... Казвам ти, че не искам да зная за него!

Майо пристигна с компанията си и успокои Катрин и Филомен, които вече плачеха. Сред тълпата започнаха да се смеят, гвоздарят беше изчезнал. За да потули тази история, Шавал, който си беше у дома в „Пикет“, предложи по халба бира. Етиен трябваше да се чукне с Катрин и всички пиха заедно — бащата, дъщерята и любовникът ѝ, синът и любовницата му, като си казваха любезно: „За здравето на компанията!“ После Пиерон настоя да почерпи и той. Всички приеха, но в този миг Захари пак побесня, като видя приятеля си Муке. Той го повика, за да отидат да вземат мярка, както каза, на онзи гвоздар.

— Ще го пребия!... Да знаете! Шавал, пази Филомен и Катрин. Аз ще се върна.

Майо също предложи бира. В края на краищата, щом момчето иска да отмъсти за сестра си, в това нямало нищо лошо. Но откакто видя Муке, Филомен, успокоена вече, клатеше глава. Сигурно двамата хашлаци са се вмъкнали във „Вулкан“.

Празникът винаги завършваше вечер в танцувалния салон „Добрият веселяк“. Това заведение беше на вдовицата Дезир, една яка лелка на петдесет години, кръгла като бъчва, но толкова цветуща, че още имаше шест любовници, по един за всеки ден от седмицата, както казваше тя, а шестимата заедно за неделата. Тя наричаше всички въглекопачи свои деца, разнежена от мисълта, че е изляла цяла река от бира в гърлата им през последните тридесет години; гордеше се още и с това, че нито една извозвачка не забременявала, без да си раздвижи краката при нея. „Добрият веселяк“ имаше две помещения: в едното беше кръчмата с тезгяха и масите, а оттам през широк свод се влизаше в просторен танцувален салон, чийто под беше покрит с дъски само в средата, а по краищата — с тухли. Имаше и украса: две гирлянди от книжни цветя висяха под тавана, а в средата, където се съединяваха, имаше венец от същите цветя; по стените висяха наредени позлатени плочки с имена на светии: свети Елоа — покровител на металоработниците, свети Крепен — покровител на обушарите, света Варвара — покровителка на миньорите, изобщо целият календар на отделните занаяти. Таванът беше толкова нисък, че на естрадата, голяма колкото амвон, тримата музиканти удряха главите си в него. За осветление вечер палеха четири газени лампи в четирите ъгъла на салона.

Този неделен ден танцуваха още от пет часа при широко отворени прозорци. Но едва към седем се изпълниха двете помещения на заведението. Навън задуха силен вятър, вдигаха се черни прахоляци, които заслепяваха хората и засипваха мангалите за пържене. Майо, Етиен и Пиерон, които влязоха, за да поседят и тук, в „Добрият веселяк“, намериха пак Шавал, който танцуваш с Катрин, а Филомен, съвсем сама, ги гледаше. Нито Левак, нито Захари се бяха върнали. Тъй като нямаше пейки около танцовата площадка, Катрин след всеки танц идваше да почива на масата на баща си. Повикаха Филомен, но тя се чувстваше по-добре права. Денят преваляше, тримата музиканти свиреха бясно, в салона се виждаха само друсаци се бедра и гърди сред преплетени ръце. Голяма врява посрещна четирите лампи и изведнъж всичко се освети — зачервените лица, разрошени и полепнали по кожата коси, разветите поли, които разнасяха силната миризма на изпотените двойки. Майо посочи на Етиен Мукет, която, валчеста и дебела като тулум със свинска мас, се въртеше буйно в

ръцете на един висок, мършав маневрист: навярно се беше утешила и намерила мъж.

Беше осем часът, когато най-сетне се появи Майовица на ръце с Естел, следвана от дечурлигата си — Алзир, Анри и Ленор. Тя дойде направо тук, без ни най-малко да се съмнява, че ще намери своя човек. Ще вечерят по-късно, сега никой не беше гладен, на всички стомасите бяха пълни с кафе или издути от бира. Пристигнаха и други жени, чу се шепот, когато видяха, че зад Майовица влиза Леваковица, придружена от Бутлу, който водеше за ръка Ахил и Дезире, децата на Филомен. А двете съседки изглеждаха в много добри отношения — обръщаха се една към друга и разговаряха. По пътя бяха имали голяма разправия. Майовица се беше примирила с женитбата на Захари, отчаяна, че ще загуби това, което привнася големият ѝ син, но победена от довода, че не може да го задържа повече, без да прояви несправедливост. Тя се мъчеше да бъде любезна, макар че сърцето ѝ се свиваше като на стопанка, която се питаше как ще свърже двата края сега, когато кесията ѝ ще се лиши от най-чистия доход.

— Седни тук, съседке — каза тя, като показва една маса до тая, на която Майо пиеше с Етиен и Пиерон.

— Моят мъж не е ли с вас? — попита Леваковица.

Другарите му ѝ казаха, че щял да се върне. Всички се сместиха, Бутлу и децата така се притиснаха до пиячите, че двете маси се съединиха. Поръчаха бира. Като забеляза майка си и децата, Филомен реши да отиде при тях. Дадоха ѝ стол и тя остана доволна, като научи, че най-сетне ще я омъжат; после, когато попитаха за Захари, тя отвърна с мекия си глас:

— Чакам го, тук е някъде.

Майо размени поглед с жена си. Съгласила се е, значи? Стана сериозен и запуши мълчаливо. Той също бе загрижен за утрешния ден пред непризнателността на тези деца, които се женеха едно след друго и изоставяха родителите си в мизерия.

Продължаваха да танцуват, краят на един кадрил изпълваше салона с червеникав прах; стените пращяха, флигорната пищеше остро като свирка на локомотив в опасност; и когато танцьорите спряха, от тях се вдигаше пара като от коне.

— Спомняш ли си? — каза Леваковица, като се наведе над ухото на Майовица. — Ти казваше, че ще удушиш Катрин, ако извърши

глупост!

Шавал доведе Катрин на семейната маса и двамата, застанали прави зад бащата, допиваха бирите си.

— Ех! — прошепна Майовица примирено. — Така се казва... Но поне съм спокойна, че няма да има деца, да, в това съм напълно сигурна!... Представи си, че и тази хубавица роди и бъда принудена да я омъжа! Какво ще ядем тогава?

Сега флигорната засвири полка; и когато пак започна да се вдига оглушителен шум, Майо сподели съвсем тихо с жена си една идея. Защо да не вземат наемател, Етиен например, който търсел квартира с пансион? Ще имат място, щом Захари ги напуска, така че парите, които ще загубят от единия, отчасти ще си възвърнат от другия. Лицето на Майовица просия: наистина хубава идея, това трябва да се уреди. И този път тя се видя спасена от глада, настроението ѝ така се повиши, че поръча бира за всички.

В това време Етиен се мъчеше да спечели Пиерон, на когото обясняваше своя проект за взаимоспомагателната каса. И беше успял да получи обещанието му да членува, но прояви непредпазливост, като му разкри истинската цел.

— И ако обявим стачка, дали разбираш каква ще бъде ползата от тази каса. Никак няма да се страхуваме от компанията, касата ще ни даде първите средства, за да ѝ се съпротивяваме... Е? Нали си съгласен?

Пиерон бе навел очи преbledнял. Той измънка:

— Ще си помисля... Държиш ли се добре, не ти трябва помощна каса.

След това Майо завладя Етиен и ей така, прямо му предложи да го вземе за наемател. Младият човек веднага прие, защото имал голямото желание да живее в селището, за да се сближи повече с другарите. Уредиха въпроса без много приказки, Майовица добави, че ще трябва да се почака до сватбата на децата.

Тъкмо по това време Захари се появи най-сетне с Муке и Левак. И тримата донесоха миризмите на „Вулкан“ — лъх на хвойнова ракия и остър мускус на нечистоплътни жени. Бяха много пияни и самодоволни, бутаха се с лакти и се хилеха. Като узна, че най-сетне ще го оженят, Захари започна да се смее така силно, че се задавяше. Филомен покорно заяви, че предпочитала да го гледа как се смее,

отколкото да плаче. Тъй като нямаше повече столове, Бутлу се отмести и предложи половината от стола си на Левак. А той, изведнъж много разнежен, че са се събрали всички тук семейно, поръча да донесат още по една бира.

— Дявол да го вземе, не всеки ден можем да се веселим така! — викаше той.

Останаха до десет часа. Продължаваха да идват жени, за да намерят и отведат мъжете си; рояци деца вървяха подире им; и майките съвсем не се стесняваха, вадеха дълги и бели ненки като торби с овес, цапаха с мляко бузестите бебета; а пък малчуганите, които бяха вече проходили, пияни от бирата, лазеха на четири крака и пикаеха под масите, без да се срамуват. Беше истински потоп от бира, бъчвите на вдовицата Дезир се изпразваха, бирата издуваше търбусите, течеше отвсякъде — от носа, от очите и от другаде. Всички се бяха подули така силно в тази навалица, че всеки бе забил или рамо, или коляно в съседа си, до един весели и с ликуващи лица, притиснати един до друг. Непрекъснат смях държеше устата на всички отворени, разчекнати чак до ушите. Беше горещо като в пещ, всички се разтапяха от жегата, разгалваха се свободно сред гъстия дим от лулите; и единственото неудобство беше, че трябваше да се разбутват — от време на време някое момиче ставаше, отиваше в дъното до помпата, вдигаше полите и пак се връщаше. Под гирляндите от шарена хартия танцьорите не се виждаха вече един друг, толкова бяха потни; това насърчаваше чирачетата да препъват извозвачките, като ги удряха уж случайно в кръста. А когато някоя здравенячка се прекатурваше, повличайки върху себе си кавалера, флигорната заглушаваше падането им с бясното си свирене и танцуващите крака ги тъпчеха, сякаш салонът се бе срутил върху тях.

Като минаваше покрай масата, някой предупреди Пиерон, че дъщеря му Лиди спи пред вратата, просната на тротоара. Тя беше изпила своя дял от откраднатата бутилка и беше пияна; той трябваше да я понесе на рамо, а Жанлен и Бебер, по-издръжливи, го следваха отдалече, като намираха, че това е много забавно. Настана време да си отиват, семействата напуснаха „Добрият веселяк“, Майови и Левакови решиха да се приберат в селището. По това време Неумирация и дядо Мук също си тръгнаха от Монсу, като пак крачеха като сомнамбули, унесени мълчаливо в своите спомени. Прибираха се всички заедно,

преминаха за последен път през панаира, край гаснещите мангали и кръчмите, където последните халби бира се изливаха на потоци чак до средата на пътя. Бурята все още тътнеше, избухваха смехове, когато отминаха осветените къщи и потънаха в тъмното поле. Горещ полъх идваше от зрелите жита, навярно много деца бяха направени тази нощ. Пристигнаха на групички в селището. Нито Левакови, нито Майови вечеряха с апетит, а последните дори спяха, докато дояждаха останалото от обед варено месо. Етиен бе отвел Шавал да си допият у Расенъор.

— Съгласен съм! — каза Шавал, когато другарят му обясни въпроса за взаимоспомагателната каса. — Дай си ръката, ти си добър човек!

Начало на някакво опиянение заблестя в очите на Етиен. Той извика:

— Да, нека бъдем единни... Знаеш ли, аз за правдата ще пожертвам всичко — и пиенето, и момичетата. Само едно нещо ми сгрыва сърцето — мисълта че ще изметем буржоата.

III.

Етиен се настани у Майови към средата на август, когато Захари се ожени и получи от компанията за Филомен и двете си деца една свободна къща в селището; на първо време младият човек изпитваше стеснение пред Катрин.

Всяка минута бяха съвсем близо един до друг, навсякъде той заместваше големия брат, споделяше леглото на Жанлен, което бе пред леглото на голямата сестра. На лягане и на ставане той трябваше да се съблича и да се облича до нея, гледаше как и тя сваля и облича дрехите си. Когато падаше и долната ѝ фуста, тя се открояваше с бледа белота, с тази снежна прозрачност на анемичните блондинки; и той изпитваше непрекъснато възмущение, като я виждаше толкова бяла, с мургави ръце и лице, сякаш потопена в мляко от петите до врата, където загарът на кожата ѝ се очертаваше ясно като кехлибарена огърлица. Той се преструваше, че се извързва, но постепенно я опознаваше: отначало краката, които виждаше със сведените си надолу очи, после коляното, което съзираше, когато тя се вмъкваше в завивките; след това бюста с малките корави гърди, когато сутрин тя се навеждаше над легена. А тя, без да го поглежда, все пак избързваше, събличаше се за десет секунди и лягаше до Алзир така пълно като пепелянка, че докато той още едва събуваше обувките си, изчезваше, обръщаше гръб и над завивките оставаше само големият ѝ кок.

Впрочем тя никога нямаше за какво да му се сърди. Макар че някакво влечение го караше въпреки волята му да я наблюдава под око в момента, когато тя си лягаше, той избягваше шегите и опасните докосвания. Родителите бяха тук, а освен това той изпитваше към нея някакво чувство на приятелство и на ненавист, което му пречеше да се отнася с нея като с момиче, което желае, въпреки тази непринуденост на съвместния им живот при миене и обличане, при ядене, в работата, когато нищо не оставаше скрито, дори и естествените нужди. Свенливостта на семейството се проявяваше само при всекидневното миене — сега младото момиче се къпеше в горната стая, а пък мъжете долу един след друг.

И в края на първия месец Етиен и Катрин сякаш не се забелязваха, когато вечер, преди да изгасят свещта, се движеха разсъблечени из стаята. Тя бе престанала да бърза, връщаше се към стария си навик да навива косите си, седнала в края на леглото, вдигнала ръце нагоре и запретнала ризата до бедрата си; а той, събул панталона си, често ѝ помагаше, като търсеше фуркетите, които тя загубваше. Навикът убиваше срама, че са голи, те приемаха това за съвсем естествено, защото не вършеха нищо лошо, пък и не бе тяхна вината, че имаше само една стая за всички. И все пак понякога, когато не мислеха за нищо престъпно, изведнъж ги обземаше смут. След като не видеше няколко вечери подред бледото ѝ тяло, той внезапно си я представяше съвсем бяла, с такава белота, която го караше да тръпне, и се принуждаваше да се обърне от страх да не се поддаде на желанието да я обладае. Други вечери тя пък без каквато и да е видима причина изпадаше в такова вълнение от свян, че побягваше, скриваше се в завивките, сякаш бе почувствала, че я сграбчват ръцете на този момък. После, когато свещта угасваше, те разбираха, че не спят, че мечтаят един за друг въпреки умората си. Това ги правеше неспокойни и сърдити на другия ден, защото предпочитаха спокойните вечери, когато се държаха непринудено като другари.

Етиен се оплакваше само от Жанлен, който спеше свит на кълбо. Алзир дишаше леко, а сутрин намираха Ленор и Анри прегърнати така, както ги бяха сложили да спят. В тъмната къща не се чуваше друг шум освен хъркането на Майо и Майовица, които пуфтяха ритмично като ковашки мехове. Общо взето Етиен се чувстваше тук по-добре, отколкото у Расенъор, леглото не беше лошо и му сменяха бельото веднъж в месеца. Ядеше по-вкусни чорби, страдаше само от недостига на месо. Но всички се хранеха така, той не можеше срещу своите четиридесет и пет франка месечно за пансиона да иска заешко месо на всяко ядене. Тези четиридесет и пет франка подпомагаха семейството, което успяваше да свързва двата края, като все още оставаха неплатени някои дребни дългове; Майови бяха признателни на своя наемател, бельото му беше винаги изпрано и изкърпено, копчетата зашити, нещата му подредени; най-сетне той чувстваше около себе си чистота и нежни женски грижи.

По това време Етиен избистряше идеите, които бръмчаха в главата му. Досега той само инстинктивно се бунтуваше сред глухия

кипеж на другарите си. Най-различни неясни въпроси изникваха пред него: защо едни мизерстват? Защо други са богати? Защо едните са под ярема на другите, без да имат надежда да заемат някога мястото им? И най-напред разбра, че е невежа. От този момент го измъчваха таен срам и скрита мъка; не знаеше нищо, не смееше да разговаря за нещата, които го вълнуваха — за равенството между всички хора, за справедливо разпределение между тях на всички земни блага. И поради това се впусна да чете безсистемно, като невежите, обзети от жажда за знания. Сега той поддържаше редовна кореспонденция с Плюшар, който беше по-образован, много известен в социалистическото движение. Изписваше си книги, които мъчно разбираше, но четенето му още повече го въодушевяваше; особено медицинската книга „Хигиена на миньора“, в която един белгийски лекар беше описал болестите, от които умира народът от каменовъглените басейни; освен това получаваше трудове по политическа икономия, сухи и неразбираеми, анархистически брошури, които го разстройваха, стари броеве на вестници, които после запазваше като неопровержими аргументи в случай на възможни спорове. Суварин също му даваше книги, една от които, за кооперативните сдружения, го накара да мечтае цял месец за световен съюз за размяна, който да унищожи парите и да изгради целия обществен живот върху труда. Срамът от невежеството чезнеше, изпитваше гордост, откакто бе започнал да чувства, да мисли.

През тези първи месеци Етиен живееше с възторга на новопокръстените, със сърце, преливащо от благородно възмущение срещу потиснатите. Той още не можеше да си създаде миросглед от безредното четене. Практическите искания на Расеньор се смесваха в него с насилията и разрушенията на Суварин; и когато излизаше от кръчмата „Авантата“, където почти всеки ден продължаваше да ругае с тях компанията, той вървеше като в сън, виждаше коренното обновление на народите, без да е счупен нито един прозорец, без да е пролята нито капка кръв. Впрочем не му беше ясно как ще се извърши всичко това, предпочиташе да вярва, че събитията ще се развият много добре, защото главата му веднага се замайваше, щом се опитваше да изработи програма за преустройство. Проявяваше се дори като много уморен и непоследователен, често повтаряше, че трябва да се разграничават политиката и социалните въпроси — една фраза, която

бе прочел някъде и която му се струваше, че е подходяща в средата на флегматичните миньори, у която живееше.

Сега всяка вечер у Майови се заседаваха половин час повече, преди да се качат горе, за да си легнат. Етиен подхващаше винаги все същия разговор. Откакто бе започнал да се просвещава, той все повече се възмущаваше от живота в миньорското селище. Да не би да са говеда, че така са наблъскани един до друг като в кошара сред нивята, толкова натясно, че не могат да се преоблекат, без да покажат задника си! И колко това е вредно за здравето, и как момичетата и момчетата насила се развъртават едни други!

— Така е — отвърщаше Майо, — ако имахме повече пари, щяхме да живеем по-нашироко. Все пак напълно вярно е, че за никого не е добре, като живеем един върху друг. Винаги едно и също накрая — пияни мъже и бременни момичета.

И разговорът в семейството започваше оттук, всеки казваше думата си, а газта в лампата разваляше въздуха, умирисан вече на пържен лук. Не, животът им съвсем не беше лек. Мъчеха се като истински животни с една работа, на каквато преди са пращали каторжници, деряха кожата им повече, отколкото трябва, и всичко това за толкова, че нямаха дори месо вечер на трапезата си. Наистина имаха все пак нещо за ядене, хранеха се, но толкова малко, колкото да не умрат от глад, да се мъчат, смазани от дългове, и преследвани, сякаш крадяха хляба си. В неделните дни спяха от умора. Единствените им удоволствия бяха да се напиват или да правят деца на жените си; бирата поне пълни корема, а детето, като порасне, не иска и да знае за родителите си. Не, не, никак не е весело.

Тогава се намесваше и Майовица:

— Най-неприятното, знаете ли, е, когато казват, че това не може да се промени... Когато си млад, въобразяваш си, че щастието ще дойде, надяваш се на много неща; а после мизерията си продължава и няма никакъв изход... Аз не желая зло на никого, но случва се понякога тази неправда да ме кара да се бунтувам.

Настъпваше мълчание, всички въздишаха за миг, смътно потиснати от този затворен хоризонт. Само дядото, Неумирация, когато се случваше там, отваряше учудено очи, защото в негово време не се измъчваха с такива въпроси: раждаха се във въглищата и копаеха

в забоя, без да искат нещо повече; а пък сега вееше вятър, който пораждаше амбиция у въглекопачите.

— Не трябва да се плюе върху нищо... Началниците често пъти са негодници; но винаги ще има началници, вярно ли е? Излишно е да си блъскаме главите и да разсъждаваме по тези въпроси.

Изведнъж Етиен се разпалваше. Как така! Да се забрани на работника да разсъждава! Не! Точно затова положението скоро ще се промени, защото работникът вече разсъждава. По времето на стареца миньорът е живял в мината като животно, като машина за добив на въглища, винаги под земята, с очи и уши, затворени за събитията навън. Заради това богатите, които управляват, можели да се споразумеят както си искат, да го продават и да го купуват, за да изпиват кръвта; а той дори не подозирал нищо. Но сега миньорът се пробуждаше там долу, пускаше кълнове под земята като истинско зърно; и ще видим един ден какво ще изникне в хубавата почва: да, ще израснат хора, една армия от мъже, която ще възстанови правдата. Нима всички граждани не бяха равни след революцията? Щом гласуват заедно, трябва ли работникът да си остане роб на господаря, който му плаща? Големите компании смазваха всичко със своите машини, сега работникът нямаше вече срещу тях дори гаранциите от миналото, когато хората от една и съща професия, обединени в сдружения, можеха да се защитават. Именно за това, дявол да го вземе, пък и за други неща всичко ще се сгромоляса един ден благодарение на просветата. Нека погледнат в самото селище: дедите не можеха да си подписват името, бащите вече знаеха, а пък децата им четяха и пишеха като учители. Ах, израстваше, израстваше малко по малко хубава жътва от мъже, която зрееше под слънцето! Сега, когато човек не беше вече закован на мястото си за цял живот и можеше да има амбиция да заеме мястото на съседа, защо да не вдигне юмрук и да се опита да стане по-силният? Майо, макар и развълнуван, все още не вярваше.

— Щом мръднеш, връщат ти книжката — казваше той. — Старият има право, миньорът винаги ще се мъчи, без да има надежда, че от време на време ще бъде възнаграден с печен овнешки бут.

Умълчана от известно време, Майовица сякаш се пробуждаше от сън.

— Поне да беше вярно това, че бедните на земята ще бъдат богати на онзи свят, както кюретата разправят!

Силен смях я прекъсваше, дори децата вдигаха рамене — всички бяха заразени от дух на неверие, таяха скрит страх от привиденията в мината, но се присмиваха на празното небе.

— Ах, по дяволите кюретата! — викаше Майо. — Ако сами вярвах в това, щяха да ядат по-малко и да работят повече, за да си осигурят по-хубаво място там горе... Не, умре ли човек, за него всичко свършва.

Майовица дълбоко въздишаше:

— Ах, Боже мой! Ах, Боже мой!

А после, с отпуснати върху коленете ръце, тя казваше много отчаяно:

— В такъв случай наистина е вярно, че всички ние сме осъдени на смърт.

Всички се споглеждаха. Неумирация плюеше в кърпата си, а Майо продължаваше да стиска в уста угасналата си лула. Алзир слушаше, застанала между Ленор и Анри, заспали на края на масата. Но най-вече Катрин, опряла брада на ръката си, не изпускаше с големите си светли очи Етиен, когато той с възторг говореше за вярата си и разкриваше чаровното бъдеще на своя социален блян. Навред около тях селището затихваше в сън, чуваше се само далечен детски плач или викове на закъснял пияница. В стаята стенният часовник тракаше бавно, от плочите, посипани с пясък, лъхаше свежа влага, макар че беше задушно.

— Я гледай какви мисли! — казваше младият човек. — Нима имате нужда от Дядо Боже и от неговия рай, за да бъдете щастливи? Нима не можете сами да изградите щастието си на земята?

Той говореше разпалено, без да спира. Изведнъж затвореният хоризонт се разкъсваше, светла пролука се разтваряше в мрачния живот на тези бедни хора. Безкрайният кръговрат на мизерията, животинският труд, тази орисия на добитък, който дава вълната и когото колят — цялото това нещастие изчезваше като стопено от жаркото слънце и правдата, феерично осветена, слизаше от небето. Дядо Боже беше мъртъв, но правдата щеше да осигури щастието на хората, като възцари равенството и братството. Ново общество израстваше за един ден като в сънищата, един огромен, приказно великолепен град, в който всеки гражданин ще живее от своя труд и ще има дял в общите радости. Старият прогнил свят беше се сринал на

прах и едно младо човечество, пречистено от своите престъпления, образуваше един-единствен народ от работници, който имаше за девиз: на всекиго според заслугите и за всяка заслуга според делата. И непрекъснато този блян се разширяваше, ставаше по-красив и по-съблазнителен, колкото повече се извисяваше към непостижимото.

Отначало Майовица отказваше да слуша, обзета от таен ужас. Не, не, всичко това е толкова хубаво, не трябва да се впускаме в тези идеи, защото след това те правят живота по-отвратителен и човек трябва да унищожи всичко, за да бъде щастлив. Когато виждаше блясък в очите на развълнувания и победен Майо, тя се тревожеше, прекъсваше Етиен и викаше:

— Не слушай, мъжо! Много добре виждаш, че ни разказва приказки... Нима буржоата някога ще се съгласят да работят като нас?

Но постепенно очарованието въздействаше и на нея. Накрая и тя започваше да се усмихва, въображението ѝ се пробуждаше и тя навлизаше в този вълшебен свят на надеждата. Беше толкова приятно да забравиш за един час тъжната действителност! Когато живееш като животните с нос в земята, хубаво е да имаш един въображаем кът, в който да се забавляваш и да изпитваш удоволствие от неща, които никога няма да притежаваш. Но това, което най-много я вълнуваше и я караше да се съгласява с младия човек, беше мисълта за справедливост.

— Тук сте прав! — викаше тя. — За правото дело аз съм готова да ме разсекат на парчета... Ех, наистина ще бъде справедливо да се радваме и ние.

Тогава и Майо се осмеляваше да се разпали.

— По дяволите! Не съм богат, но на драго сърце ще дам сто су, за да не умра, преди да видя всичко това. Какво сгромолясване! Нали? Скоро ли ще бъде и как ще се справим?

Етиен отново започваше да говори. Старото общество се разтърсваше, нямаше да може да изтрае повече от няколко месеца, твърдеше той убедително. Но не беше съвсем наясно за начините, по които всичко това щеше да се осъществи, смесваше това, което бе прочел, и смело се хвърляше пред тези невежи в обяснения и после сам се объркваше в тях. Изреждаше всички методи, смекчени от увереността за лесна победа, от някаква световна милувка, която ще сложи край на класовите противоречия; а при това не държеше сметка

за някои твърдоглавци сред господарите и буржоата, които може би щеше да се наложи да бъдат вразумени със сила. И Майови имаха вид, че разбират, одобряваха, приемаха, че нещата ще се разрешат така по чудо със сляпата вяра на новопокръстени християни от първите дни на църквата, които очакваха раждането на новото съвършено човешко общество върху бунището на стария свят. Малката Алзир разбираше някои думи и си представяше щастието като една много затоплена къща, в която децата ще играят и ще ядат, колкото си искат. Катрин, без да мръдне, и с глава, все така опряна на ръката, седеше, втренчила очи в Етиен, а когато той преставаше да говори, тя, съвсем бледа, потръпваше леко като от студ.

Но Майовица поглеждаше стенния часовник.

— Часът минава девет, възможно ли е! Как ще станем утре.

И Майови ставаха от масата със свито сърце, отчаяни. Струваше им се, че едва бяха забогатели, и изведнъж отново падаха в калта. Неумирация, който тръгваше за мината, мърмореше, че всички тези приказки не правят чорбата по-хубава; в това време другите се изкачваха горе един след друг и забелязаха, че стените са влажни, а въздухът — тежък и развален. Селището вече спеше дълбоко. Горе в стаята Катрин си лягаше последна и загасваше свещта. Етиен долавяше как тя трескаво се върти в леглото, преди да заспи.

Често на тези разговори идваха и съседи — Левак, който се въодушевяваше от идеите за подялбата, и Пиерон, който от благоразумие отиваше да си легне, щом започваха да нападат компанията. От време на време Захари влизаше за малко, но политиката го отегчаваше и той предпочиташе да отиде в „Авантата“, за да изпие халба бира. А пък Шавал, който преувеличаваше всичко, искаше кръв. Почти всяка вечер той прекарваше по един час у Майови: в постоянството му се таеше скрита ревност, страх да не му откраднат Катрин. Това момиче, на което той бе започнал да се насища, му беше станало по-скъпо, откакто един мъж спеше близо до него и можеше да го вземе през нощта.

Влиянието на Етиен се разширяваше, той постепенно революционизираше миньорското селище. Агитираше, без да вдига шум, и то толкова по-убедително, колкото повече печелеше уважението на всички. Въпреки своята недоверчивост на благоразумна домакиня Майовица се отнасяше с почит към него като към млад човек, който си

плаща редовно и нито пие, нито играе комар, а вечно стои с наведена глава над някоя книга; и заради това тя му създаваше репутация на образован момък сред съседите, които пък злоупотребяваха, като го караха да им пише писмата. Той беше нещо като доверено лице, на което поверяваха кореспонденцията и се съветваха по деликатни въпроси. И така в началото на месец септември успя да учреди най-сетне своята прословута взаимоспомагателна каса, още много бедна, защото се бяха включили само жителите на селището; но се надяваше, че скоро ще привлече за членове и въглекопачите от всички мини, особено ако компанията, която досега беше пасивна, не му пречи и занапред. Избраха го за секретар на сдружението и дори му определиха малко възнаграждение за писмената работа. Това го правеше почти богат. Защото, ако женените миньори едва свързваха двата края, скромните ергени, които нямаха никакви задължения, можеха и да отделят нещо.

Оттогава у Етиен се извърши бавна промяна. Пробудиха се инстинкти към кокетство и благоденствие, потискани от беднотията, и те го подтикнаха да си купи сукнени дрехи. Поръча си чифт хубави ботуши и изведнъж започна да минава за водач, цялото селище се обедини около него. Всичко това приятно задоволяваше себелюбието му, той се опияняваше от тези първи радости на своята популярност: мисълта, че е начело на другите, че ръководи именно той, толкова млад, до вчера още извозвач, го изпълваше с гордост, правеше още по-голяма мечтата му за близката революция, в която щеше да играе роля. Лицето му се промени, стана сериозно, той се вслушваше в гласа си; а зараждащото се в него славолубие разпалваше теориите му и го тласкаше към мисли за борба.

А есента напредваше, от октомврийските студове градинките в селището посърнаха. Чирачетата не натискаха вече извозвачките в навеса зад хилавите люляци; бяха останали само зимните зеленчуци — зеле, осяно с бял скреж, праз и салати. Отново проливни дъждове зашибаха червените керемиди, водата шуртеше на потоци в буретата, поставени под капчуците. Във всички къщи печките не угасваха, натъпкани с въглища, които тровеха въздуха в затворените стаи. Започваше още един сезон на голяма мизерия.

През октомври, в една от първите ледени нощи, Етиен, развълнуван от това, което бе говорил долу, не можа да заспи. Той бе

видял как Катрин се плъзна под завивката и как после угаси свещта. Тя също изглеждаше съвсем неспокойна, измъчена пак от онова чувство на свян, което понякога я караше да бърза така несръчно, че повече се разголваше. Лежеше като мъртва в тъмното, но той усещаше, че и тя като него не спи; чувстваше, че и тя мисли за него, както той за нея: никога това безмълвно общуване на техните души не беше ги вълнувало така силно. Изминаха минути, но нито той, нито тя помръднаха, само дишането им ставаше по-тежко, макар че се мъчеха да го задържат. На два пъти беше готов да стане и да легне при нея. Глупаво беше да се желаят така силно, а да не се отдадат един на друг. Защо трябваше да сдържат желанието си? Децата спяха, тя го искаше веднага, той беше уверен, че го чака задъхана; че ще обвие около него ръце, мълчалива и със стиснати зъби. Измина близо един час. Той не отиде при нея, тя не се обърна от страх да не го повика. Колкото повече живееха един до друг, толкова по-високо се издигаше преградата между тях — дали от срам, дали от отвращение, или от нежно приятелство — те самите не можеха да си обяснят.

IV.

— Слушай — каза Майовица на мъжа си, — щом си тръгнал в Монсу за заплатата, донеси ми една ливра кафе и едно кило захар.

Той зашиваше едната си обувка, за да спести парите.

— Добре! — измънка той, без да прекъсне работата.

— Мини и покрай месаря... Едно парче телешко месо, а? Отдавна не сме му виждали цвета.

При тези думи той вдигна глава.

— Да не мислиш, че ще получа кой знае колко... — Този път надницата е много постна поради проклетите им хрумвания да спират често работата.

Двамата млъкнаха. Беше събота следобед в края на октомври. Под предлог, че изплащането на заплатите пречело на работата, компанията и този ден пак беше прекратила добива във всички мини. Обхваната от паника пред изострящата се индустриална криза, като не желаше да увеличава и без това големите си запаси от въглища, тя използваше и най-дребния повод да принуждава своите десет хиляди работници да не работят.

— Нали знаеш, че Етиен те чака у Расеньор — подзе Майовица. — Иди с него, той е по-хитър от тебе и ще се справи, ако не искат да ви признаят всичките часове.

Майо кимна одобрително с глава.

— И поговори с тези господа за баща ти... Лекарят се спогажда с дирекцията... Дядо, нали докторът се лъже, че вие вече не можете да работите?

От десет дни Неумирация с вдървени лапи, както сам казваше, седеше прикован на един стол. Тя трябваше да повтори въпроса си и тогава той изръмжа:

— Разбира се, че ще работя. Не съм предал Богу дух, като ме болят краката. Съчиняват всички тези истории само за да не ми дадат сто и осемдесет франка пенсия.

Майовица си мислеше за четиридесетте су на стария, които той може би вече никога нямаше да ѝ донася, и извика тревожно:

— Господи, скоро всички ще измрем, ако продължава това!

— Като умре, човек поне не гладува — каза Майо.

Той зачука няколко гвоздейчета на обувките си и реши да тръгне. Към четири часа щяха да плащат на селище Двеста и четиридесетте. Така че мъжете не бързаха, мотаеха се, влачиха се един подир друг, следвани от жените, които ги молеха да се върнат веднага. Повечето от тях правеха поръчки, за да им попречат да се заседят по кръчмите.

Етиен беше отишъл у Расеньор за новини. Носеха се тревожни слухове, разправяха, че компанията била все по-недоволна от крепенето. Тя съсипваше работниците с глоби, конфликтът беше неизбежен. Всъщност това беше само един от признатите спорове, зад него се криеше нещо по-сложно, редица тайни и сериозни причини.

Тъкмо когато Етиен влизаше, един другар, който пиеше бира на връщане от Монсу, разказваше, че при касиера била залепена някаква обява, но не знаел точно какво пишело на нея. Влезе друг, после трети; и всеки разказваше различни истории. Все пак ясно беше, че компанията е взела някакво решение.

— Ти какво ще кажеш? — попита Етиен, като седна при Суварин на една маса, върху която единствената поръчка беше пакет тютюн.

Без да бърза, машинистът спокойно сви цигарата си.

— Казвам, че всичко това лесно можеше да се предвиди. Те ще ви тласнат към крайност.

Само той имаше такъв проникателен ум, че да анализира положението. Започна да обяснява със своя спокоен вид. Компанията, засегната от кризата, била наистина принудена да намали разходите си, ако не иска да се разори; и, разбира се, работниците трябвало да си стегнат коланите, тя ще подяде надниците им, като измисли някаква причина. От два месеца въглищата стояли струпани в двора на мините, почти всички фабрики бездействали.

И тъй като компанията не смее да прекрати работата от страх пред пагубния престой на съоръженията, тя мечтаела за някакъв среден път, може би стачка, от която нейният миньорски народ ще излезе укротен и по-нископлатен. Най-сетне и новата взаимоспомагателна каса я тревожела, ставала сериозна заплаха занаят, но с една стачка сега щяла да се отърве от нея, като я изпразни, докато средствата ѝ още не са нараснали.

Расенъор беше седнал до Етиен и двамата слушаха ужасени. Можеха да разговарят на висок глас, защото тук беше само госпожа Расенъор, седнала зад тезгяха.

— Що за приказки! — прошепна кръчмарят. — Защо е всичко това? Компанията няма никакъв интерес от една стачка, а и работниците също. Най-добре е да се споразумеят.

Това беше много разумно. Той винаги бе привърженик на умерените искания. Дори откакто бившият му наемател бързо стана популярен, той преувеличаваше значението на тази система за възможен прогрес, като казваше, че нищо няма да получат, ако искат да имат всичко наведнъж. В своето добродушие на охранен и преситен от бира човек той изпитваше тайна завист, подсилвана от изпразването на заведението му, в което работниците от „Ненаситната“ влизаха порядко да пият и да го слушат; и така, той стигна дотам, че понякога защитаваше компанията, като забравяше омразата си на някогашен уволнен миньор.

— Ти значи си против стачката? — извика госпожа Расенъор, без да напусне тезгяха.

И понеже той отвърна решително с „да“, тя го принуди да млъкне.

— Слушай, нямаш ли сърце, остави тези господа да говорят!

Етиен размишляваше, вперил очи в халбата бира, която тя му поднесе. Най-сетне вдигна глава.

— Твърде възможно е това, което другарят разказа — ние ще трябва да се решим на тази стачка, ако ни принудят... Тъкмо сега Плюшар ми пише много полезни неща по този въпрос. Той също е против стачката, защото работникът страда колкото и господарят, без да постигне нещо. Само че той вижда тук една прекрасна възможност да накараме нашите хора да се включат в неговия голям апарат... Впрочем ето писмото му.

Наистина Плюшар, отчаян от недоверието, с което миньорите от Монсу посрещаха Интернационала, се надяваше, че те масово ще навлязат в него при един конфликт, който ще ги принуди да се вдигнат срещу компанията. Въпреки усилията си Етиен не беше успял да пласира нито една членска карта и затова използваше влиянието си най-вече за взаимоспомагателната каса, която бе посрещната много по-благоклонно. Но тази каса беше още толкова бедна, че щеше бързо да

се изчерпи, както казваше Суварин; и тогава неизбежно стачниците ще се хвърлят в Работническото дружество, за да им се притекат на помощ техните братя от цял свят.

— Колко имате в касата? — попита Расењор.

— Едва три хиляди франка — отвърна Етиен. — А нали знаете, че ме повикаха завчера в дирекцията. О, те бяха много учтиви, повториха ми, че нямат нищо против работниците им да си създадат резервен фонд. Но аз добре разбрах, че искат да го контролират... Във всеки случай ние ще се сблъскаме с тях по този въпрос.

Кръчмарят беше започнал да се разхожда, като си подсвиркуваше с пренебрежителен вид. Три хиляди франка! Какво може да се направи с тях? Няма да стигнат дори шест дни за хляб, а пък ако разчитат на чужденците, на хора, които живеят в Англия, по-добре е веднага да легнат и да мрат. Не, много глупава беше тази стачка.

И тогава за първи път бяха разменени остри думи между тези двама мъже, които обикновено в края на краищата се разбираха в общата омраза срещу капитала.

— Ами ти какво ще кажеш? — повтори Етиен, като се обърна към Суварин.

Последният отговори със своя обичаен презрителен израз:

— Стачките ли? Глупости!

После наруши тягостното мълчание, което беше настъпило, като добави кротко:

— Изобщо аз не казвам „не“, щом като тя ви харесва. Стачката разорява едни, убива други и все пак става някакво разчистване... Само че по този начин ще бъдат необходими цели хиляда години, за да се обнови светът. Най-напред хвърлете във въздуха тази каторга, в която всички гинете!

С нежната си ръка той сочеше „Ненаситната“, чиито сгради се виждаха през вратата, оставена отворена. После една неочаквана драма го накара да млъкне. Полша, дебелия домашна зайка, която се беше измъкнала навън, скочи изведнъж вътре, подгонена с камъни от една банда чирачета; изплашена, с увиснали уши и вирната опашка, тя потърси убежище между краката му и като го драскаше, започна да го моли да я вземе. Той я постави върху коленете си, закри я с двете си ръце и изпадна в онази сънлива замечтаност, в която винаги се унасяше, когато галеше тази нежна, топла козина.

В това време влезе Майо. Той отказа да пие въпреки любезното настояване на госпожа Расеньор, която продаваше бирата си така, сякаш я раздаваше безплатно. Етиен стана и двамата тръгнаха за Монсу.

В дните на плащането около сградите на Компанията в Монсу гъмжеше от народ като в хубавите неделни дни на съборите. Тук пристигаха на тълпи миньорите от всички селища. Гишетото на касиера беше много малко, хората предпочитаха да си чакат реда навън, разхождаха се на групи по паважа, задръстваха пътя с многолюдната опашка, която непрекъснато се подновяваше. Амбулантни търговци използваша случая, откриваха своите подвижни сергии, предлагаха всевъзможни стоки, дори порцеланови изделия и колбаси. Но кафенетата и кръчмите правеха добър оборот, защото миньорите, още преди да получат заплатите си, се изправяха пред тезгяхите, докато чакаха реда си, а после се връщаха да полаят заплатата си, веднага щом я туряха в джобовете. И дори биваха много благоразумни, ако не я пропиваха напълно във „Вулкан“.

Този ден Майо и Етиен чувстваха глухото брожение толкова по-силно, колкото повече напредваха сред групите. Нямаше обикновеното нехайство, с което получаваха парите и ги пръскаха в кръчмите. Хората стискаха юмруци, яростни думи се носеха от уста на уста.

— Значи истина е? — обърна се Майо към Шавал, когото срещна пред кафене „Пикет“. — Извършили са мръсотията?

Но Шавал се задоволи да отговори само с яростно ръмжане, като погледна накриво Етиен. След новото спазаряване той беше минал в друга група, разяждан постепенно от завист към този другар, който бе дошъл неотдавна, а вече се държеше като господар и цялото село, както казваше той, му ближело ботушите. Това чувство се засилваше и от любовна ревност — при всяко излизане с Катрин в „Рекияр“ или зад табана той я обвиняваше с най-вulgарни думи, че спяла с наемателя на майка си; после я задушаваше с ласки, обзет от диво желание към нея.

Майо му зададе друг въпрос:

— Дойде ли редът на „Ненаситната“?

И понеже той им обърна гръб, веднага след като каза „да“ с глава, двамата решиха да влязат в управлението.

Касата беше малка правоъгълна стаичка, разделена на две с решетка. На пейката край стените чакаха пет-шестима миньори; в това

време касиерът, подпомогнат от един чиновник, плащаше на друг, застанал прав пред гишето с каскет в ръка. Над лявата скамейка върху сивата опушена гипсова стена беше залепена съвсем прясна жълта обява; от тази сутрин именно пред нея непрекъснато се тълпяха хората. Те влизаха по двама-трима, стояха като заковани, а после си отиваха, без да кажат нито дума, отпуснали рамене, сякаш им бяха пречупили гръбнака.

В момента пред обявата имаше двама въглекопачи — един млад с квадратна глава като на звяр и един много слаб старец със затъпяло от годините лице. Нито единият, нито другият знаеха да четат, младият сричаше, като мърдаше устни, а старият само гледаше изумено. Мнозина влизаха просто да видят, без да разбират нещо.

— Прочети ми го — каза на другаря си Майо, който също не беше много силен в четенето.

И Етиен започна да чете обявата. Беше съобщение на компанията до миньорите от всички мини. Тя ги предупреждаваше, че заради небрежното отношение към крепенето, уморена от безполезно налагане на глоби, е взела решение да прилага нов начин за заплащане на изкопаните въглища. Отсега нататък ще заплаща крепенето отделно, на кубически метър дървен материал, свален в галериите и употребен, като за основа се вземе необходимото количество за добра работа. Цената на вагонетка изкопани въглища, естествено, ще бъде намалена от петдесет на четиридесет сантима, съобразно характера и отдалечеността на забоите. И с едно твърде неясно изчисление се мъчеше да докаже, че тази разлика от десет сантима ще се компенсират точно с плащането за крепенето. Освен това компанията добавяше, че предоставя на всеки време да се убеди в предимствата на новата система и че смята да я приложи от понеделник, 1 декември.

— Я вие там, четете по-тихо! — извика касиерът. — Не можем да се чуем.

Етиен довърши четенето, без да държи сметка за забележката. Гласът му трепереше и когато завърши, всички продължиха да гледат втренчено обявата. Старият и младият имаха вид, че чакат още нещо; после си тръгнаха с отпуснати рамене.

— Дявол да го вземе! — прошепна Майо.

Той и другарят му седнаха. Докато други се редяха пред обявата, те замислено изчисляваха с наведени глави. Подиграваха ли се с тях! С

крепенето никога не ще наваксат намалението от десет сантима на вагонетка. Ще получат най-много осем сантима, така че компанията ще им краде по два сантима, без да се смята времето, което ще влягат за тази грижлива работа. Ето значи към какво се е стремяла, към прикрито намаляване на надниците. Тя реализираше икономии, като бъркаше в джоба на миньорите.

— Дявол да ги вземе! Дявол да ги вземе! — повтаряше Майо, като вдигна глава. — Ще бъдем истински глупаци, ако приемем това!

Гишето беше вече свободно, той се приближи, за да му платят. Само отговорниците на групите се явяваха на касата, а после разпределяха парите между своите хора — с това се печелеше време.

— Майо и групата му, пласт „Филониер“, забой номер седем — каза чиновникът.

Той търсеше във ведомостите, които се съставяха въз основа на сведенията, в които надзирателите всеки ден и по участъци нанасяха броя на изкараните вагонетки. После повтори:

— Майо и групата му, пласт „Филониер“, забой номер седем... Сто тридесет и пет франка.

Касиерът плати.

— Извинете, господине — промълви забойчикът изненадан, — сигурни ли сте, че не сте сбъркали?

Той гледаше малкото пари, без да ги прибере, смразен от студена тръпка, която пронизваше сърцето му. Наистина очакваше да получи малко, но не чак толкова малко, или пък лошо си беше направил сметката. След като дадеше дела на Захари, на Етиен и на другаря, който заместваше Шавал, щяха да му останат не повече от петдесет франка за него, баща му, Катрин и Жанлен.

— Не, не, не съм сбъркал — отвърна чиновникът. — Трябва да се приспаднат две недели и четири дни престой: значи, девет работни дни.

Майо гледаше сметката, пресмяташе си сам на тих глас: девет дни за него правеха около тридесет франка, осемнадесет за Катрин, девет за Жанлен. Неумирация пък имаше само три дни. Това нямаше толкова голямо значение, но като се прибавят деветдесетте франка на Захари и за останалите двама другари, сигурно сметката беше по-голяма.

— А не забравяйте глобите — довърши чиновникът. — Двайсет франка глоба за дефекти в крепенето.

Копачът махна отчаяно с ръка. Двадесет франка глоба, четири дни престой! Значи, сметката излиза. Как да разправя сега, че е носил вкъщи по сто и петдесет франка за две седмици, когато Неумирация работеше и когато Захари не беше още се отделил.

— Ще ги вземете ли най-сетне! — извика нетърпеливо касиерът. — Нали виждате, че друг чака... Ако не ги искате, кажете.

Когато Майо посегна да прибере парите с разтреперана ръка, чиновникът го спря.

— Чакайте, оставили са ми тук името ви. Тусен Майо, нали?... Господин главният секретар иска да поговори с вас. Влезте, той е сам.

Зашеметеният работник се озова в кабинет със стари мебели от махагоново дърво и с избелели зелени рипсени тапети. И в продължение на пет минути слуша главния секретар, един висок бледен господин, който му говореше над книжата на своето бюро, без да стане. Но от бученето в ушите си нищо не можеше да чуе. Едва можа да разбере, че става въпрос за баща му, чието уволнение се обсъждало и пенсията щяла да бъде сто и петдесет франка за петдесетгодишна възраст и четиридесетгодишна служба. После му се стори, че гласът на секретаря става по-суров. Правеха му забележка, обвиняваха го, че се занимава с политика, намекваха за наемателя и неговата взаимоспомагателна каса; най-сетне съветваха го да не се излага с тези лудории, тъй като бил един от най-добрите работници в мината. Той поиска да протестира, но можа да произнесе само няколко несвързани думи, смачка каскета си с треперещите си пръсти и излезе, като заекваше:

— Разбира се, господин секретар... Уверявам, господин секретаря...

А навън, когато отново се събра с Етиен, избухна:

— Аз съм истински глупак, трябваше да му отвърна както се следва!... Няма хляб за ядене, а на всичкото отгоре тези глупости! Да, настроен е срещу тебе, каза, че селището било отровено... Ами какво трябва да се прави, дявол да го вземе! Да превиваме гръбнак, да казваме благодаря. Той има право, така е по-благоразумно.

Майо замълча, измъчван едновременно от гняв и от страх. Етиен, помрачен, размишляваше. Те отново преминаха през групите, които

задръстваха пътя. Увеличаваше се раздразнението, раздразнение на един кротък народ, ропот, който тътнеше като страшна буря над тази гъста тълпа, без жестове на заплахата. Няколко души, които знаеха да смятат, бяха направили изчисление и двата сантиметра печалба на компанията от крепенето обикаляха и възбуждаха и най-твърдите глави. Но най-вече ги вбесяваха нищожните пари, които получаваха сега — това беше бунтът на глада срещу престоите и глобите. Вече нямаше какво да ядат, а какво щяха да правят, ако намалят още надниците? В кръчмите негодуваха на висок глас, гневът така сушеше гърлата, че малкото пари, които бяха получили, оставаха върху тезгяхите.

От Монсу до миньорското селище Етиен и Майо не размениха нито дума. Когато последният се прибра, Майовица, която беше сама с децата, веднага забеляза, че ръцете му са празни.

— Ех, много си любезен! — каза тя. — Къде са кафето, захарта и месото? Едно парче телешко месо нямаше да те разори.

Той не отвърна нищо, задушен от вълнение, което потискаше. После грубото му лице на човек, закален в миньорската работа, се поду от отчаяние и едри сълзи рукнаха от очите му като топъл дъжд. Той се отпусна върху един стол и плачейки като дете, хвърли петдесетте франка на масата.

— Вземи ги! — простена той. — Ето какво ти нося... Това е за труда на всички ни.

Майовица погледна Етиен, видя го онемял и съсипан. Заплака и тя. Как да изхрани с петдесет франка девет души в продължение на две седмици? Големият син ги беше напуснал, старият не можеше вече да движи краката си: смърт ги чакаше. Алзир се хвърли разтревожена на шията на майка си, като я видя, че плаче. Естел крещеше, Ленор и Анри хленчеха.

И скоро из цялото селище се разнесе същият вик на отчаяние. Мъжете се бяха прибрали, всяко семейство плачеше пред бедствието поради тези нищожни пари. Разтваряха се врати, появяваха се жени, които крещяха навън, сякаш риданията им не можеха да се поберат под таваните на затворените къщи. Валеше ситен дъжд, но те не го усещаха, викаха се една друга от тротоарите, показваха в шепите си получените пари.

— Погледнете! Това са му дали! Не се ли подиграват с хората?

— Аз, видите ли, дори не мога да си платя хляба за тези две седмици?

— Ами аз! Я ги пребройте, ще трябва и ризите си да продам!

Майовица бе излязла навън като другите. Тълпа се беше насъбрала около Леваковица, която крещеше най-силно; тъй като пияният ѝ съпруг дори не се беше върнал, тя предполагаше, че заплатата, малка или голяма, ще се стопи във „Вулкан“. Филомен дебнеше Майо, за да не би Захари да грабне парите. Само Пиероновица изглеждаше доста спокойна, този двуличник Пиерон винаги се нареждаше и никой не можеше да разбере как в сведението на надзирателя на него се пишеха повече часове, отколкото на другарите му. Но Изгорялата смяташе, че това е подло от страна на зет ѝ — тя беше с тези, които роптаеха, и стоеше, мършава и изпъчена, сред групата, вдигнала юмрук срещу Монсу.

— И като си помисля само — крещеше тя, без да назовава името на семейство Енбо, — че тази сутрин тяхната слугиня мина с каляската!... Да, готвачката им в една каляска с два коня отиваше в Маршиен, за да купи риба навярно!

Чуха се викове и заплахите продължиха. Тази слугиня с бяла престилка, която отиваше на пазара в съседния град с колата на господарите, предизвикваше възмущение. Работниците умираха от глад, а на тях им се прищяло риба. Може би няма да ядат винаги риба: ще дойде редът на бедния народ. Идеите, посяти от Етиен, пускаха вече кълнове, разрастваха се в този вик на бунт. Това беше проява на нетърпение пред обещания златен век и те бързаха да получат своя дял от щастието, което се намираше отгатък този мизерен хоризонт, затворен като гроб. Несправедливостта ставаше все по-голяма, в края на краищата те трябваше да потърсят правото си, защото изтръгнаха хляба от устата им. Най-вече жените биха искали още сега да нахлуят с щурм в този свършен свят на прогреса, в който няма да има вече нещастници. Почти се беше свечерило, дъждът се засилваше, но в селището, което гъмжеше от кресливи деца, още се чуваше плачът на жените.

Същата вечер в „Авантата“ взеха решение за обявяване на стачката. Расенъор повече не се противеше, а Суварин я приемаше като първа крачка. Етиен резюмираше накратко положението: щом компанията наистина желаете стачка, ще има стачка.

V.

Измина една седмица, продължаваха да работят подозрително и мрачно в очакване на конфликта.

В семейството на Майо очакваха още по-малка заплата за текущите две седмици. Така че Майовица се озлобяваше, въпреки че беше сдържана и благоразумна. Нима дъщеря ѝ Катрин не се бе осмелила да преспи навън една нощ? На другата сутрин тя се бе прибрала толкова уморена, толкова разстроена от тази авантюра, че не можа да отиде в мината; тя плачеше, разказваше, че това станало не по нейна вина, защото Шавал я бил задържал, като я заплашвал, че ще я бие, ако избяга. Бил луд от ревност, не искал да я пусне да се върне в леглото на Етиен, в което, казвал той, семейството я карало да спи. Разярена, Майовица най-напред забрани на дъщеря си да се среща с този дивак, а после каза, че ще отиде да го наплеска в Монсу. Но надницата все пак беше загубена, а малката така или иначе си имаше любовник и предпочиташе да не го сменя.

Два дни след това се случи другата история. В понеделник и във вторник Жанлен, за когото смятаха, че работи спокойно в „Ненаситната“, избяга от мината, за да скита из блатата и във Вандамската гора заедно с Бебер и Лиди. Той ги беше развратил и никой никога не можа да узнае на какви грабежи и на какви игри като преждевременно развити деца се бяха отдали тримата. Той получи сериозно наказание — бой по задника от майка си навън, на тротоара, пред изплашените дечурлига от селището. Кога се е случвало такова нещо? Децата, за които бе харчила от рождението им, сега трябваше да привнасят! И в този вик се долавяше споменът за нейната сурова младост, наследствената бедност, която превръщаше всяко новородено дете в бъдещо средство за изкарване на хляба.

Тази сутрин, когато мъжете и дъщерята тръгнаха за мината, Майовица се надигна от леглото, за да каже на Жанлен:

— Слушай, само да избягаш пак, дяволе, ще ти смъкна кожата от задника!

В новия участък на Майо работата беше тежка. Тази част от пласта „Филониер“ толкова много изтъняваше, че копачите, притиснати между стената и тавана на забоя, издираха лактите си при копаенето. Освен това влагата се увеличаваше, страхуваха се, че всеки час може да нахлуе вода, буйна като ония потоци, които отнасят скали и хора. Предишния ден, когато забиваше и изваждаше кирката си, Етиен изведнъж бе облян с вода от подпочвен извор; но това беше само временна тревога, забоят стана само по-мокър и по-вреден за здравето. Впрочем той вече съвсем не мислеше за възможните нещастия, сега тук се забравяше заедно с другарите си, които бяха нехайни към опасността. Живееха сред гризу, без дори да чувстват върху клепачите си тежестта му, онази паяжина, която обвиваше миглите им. Понякога, когато пламъкът на лампите бледнееше и синееше повече, те се сецяха за него, някой миньор опираше главата си в пласта, за да чуе тихото шумолене на газа, шум от въздушни мехури, които кипяха в цепнатините. Но постоянната опасност бяха срутванията: освен слабото крепене, винаги претупвано набързо, земните пластове, разяждани от водите, не бяха устойчиви.

Този ден Майо трябваше да подсилва три пъти подпорите. Часът беше два и половина, хората се готвеха да си тръгват. Легнал на хълбок, Етиен довършваше избиването на един блок, когато далечен трясък като гръмотевица разтърси цялата мина.

— Какво ли стана? — извика той, като хвърли кирката, за да се послуша.

Беше му се сторило, че галерията ще рухне зад гърба му. Но Майо вече се плъзгаше по наклона на забоя, като казваше:

— Срутване... Бързо, бързо!

Всички се спуснаха стремглаво, забързаха, обзети от братска загриженост. Лампите подскачаха в ръцете им сред мъртвата тишина, която беше настъпила; те тичаха по галерията, прегърбени един след друг, сякаш препускаха в галоп на четири крака; и без да намаляват този галоп, питаха се, подхвърляха кратки отговори: „Къде? В забоите може би? Не, по-долу, в извозната галерия!“ Когато стигнаха в комина, спуснаха се, падаха един върху друг, без да обръщат внимание на нараняванията.

Жанлен, чиято кожа още беше червена от снощния бой, този ден не беше избягал от мината. Той тичаше с боси крака зад влакчето си,

затваряше един след друг вентилационните отвори и от време на време, когато не се страхуваше от срещата с надзирател, се качваше върху последната вагонетка — нещо, което му беше забранено, за да не заспи. Но най-голямото му развлечение беше, когато влакчето спираше, за да се размине с друго, да отиде на първата вагонетка при Бебер, който държеше поводите. Той се промъкваше тайно, без лампата си, щипеше до кръв другаря си, измисляше какви ли не маймунски шеги със своите жълтеникави коси, с големите си уши, със слабата си мутра, осветена от малки зелени очи, бляскащи в тъмнината. Болнав и преждевременно развит, той като че ли притежаваше скритата интелигентност и голямата сръчност на изрод, воден от животински инстинкти.

Следобед дядо Мук бе отвел при чирачетата коня Боец, чийто ред беше да тегли влакчетата; и тъй като конят пръхтеше, когато бяха в една глуха линия, Жанлен се промъкна до Бебер и го запита:

— Какво ѝ е на тази стара кранта, че спира така изведнъж?... Ще ми счупи краката...

Бебер не можа да отговори, трябваше да задържи Боеца, който се оживи при приближаването на другото влакче. Конят отдалече, по миризмата, беше познал своя събрат Тромпет, към който проявяваше голяма нежност още от деня, в който бе видял как го спускат в мината. Би казал човек, че изпитва искрено състрадание като стар философ, който иска да утеша един млад приятел, като му вдъхне своето примирение, своето търпение; защото Тромпет не можеше да привикне, теглеше с нежелание вагонетките, стоеше с наведена глава, ослепен от мрака и постоянно тъгуващ за слънцето. Така че всеки път, когато го срещаше, Боеца протягаше шия, пръхтеше и го ближеше с насърчителна ласка.

— Дявол да ги вземе — изруга Бебер. — Ето че пак си лижат кожата!

После, когато Тромпет отмина, той отвърна на въпроса за Боеца:

— Лош порок има старецът!... Щом като се спре така, значи е подушил някаква неприятност, камък или дупка, и се пази, не иска да си счупи нещо... А днес не знам какво може да има там, зад онази врата. Той я блъска и стои като закован на краката си... Не забеляза ли нещо?

— Не — каза Жанлен. — Има вода до колене.

Влакчето потегли. А следващия път, когато отвори с глава вентилационния отвор, Боеца отново отказа да върви напред, започна да цвили и да трепери. После изведнъж тръгна.

Жанлен, който притвори отвора, остана назад. Той се наведе и погледна локвата, в която газеше; после, като вдигна лампата си, видя, че подпорите се бяха огънали от водата, която непрекъснато шуртеше. Тъкмо в това време копачът Берлок, наречен Шико, се зададе от забоя си и бързаше да се прибере вкъщи, защото жена му раждала. Той се спря и огледа крепежа. И неочаквано, точно когато малкият се канеше да изтича, за да стигне влакчето си, разнесе се страшен трясък, срутването засипа мъжа и детето.

После настъпи дълбока тишина. Понесен от въздушната струя, гъст прах нахлу в галерията. И със заслепени очи миньорите започнаха да слизат от всички страни, от най-отдалечените участъци, а танцуващите лампи слабо осветяваха препускащите черни хора из къртичните дупки. Първите, които достигнаха до мястото на срутването, крещяха, викаха другарите си. Втора група, дошла от крайния забой, се спря пред другата страна на срутената земна маса, която заприщваше галерията. Веднага установиха, че сводът се е срутил на дължина около десет метра. Щетата не беше голяма. Но сърцата се свиха, когато изпод развалините се чу предсмъртен хрип.

Бебер, оставил влака си, дотича и започна да повтаря:

— Жанлен е отдолу! Жанлен е отдолу!

Точно в същия момент Майо излизаше от комина със Захари и Етиен. Разярен от отчаяние, той само сипеше проклетия:

— Дявол да ги вземе! Дявол да ги вземе! Дявол да ги вземе!

Катрин, Лиди и Мукет, които също бяха дотичали, започнаха да плачат, да вият от уплаха сред ужасното безредие, което още повече се увеличаваше от тъмнината. Искаха да ги накарат да млъкнат, но те беснееха, виеха още по-силно при всеки хрип.

Надзирателят Ришом веднага пристигна на местопроизшествието, отчаян, че в мината не бяха нито инженер Негрел, нито Дансар. Прилепил ухо към скалата, той слушаше; и накрая каза, че стенанията не са стенания на дете. Там несъмнено имаше мъж. Майо непрекъснато викаше Жанлен. Не се чуваше никакъв звук. Малкият сигурно бе смазан.

И хриптенето долиташе все така монотонно. Опитвах се да говоря с агонизиращия, питах как се казва. Отвърщаше само предсмъртният хрип.

— По-бързо! — повтаряше Ришом, който бе организиран вече спасяването. — После ще приказваме.

Миньорите от двете страни атакуваха срутването с шилки и лопати. Без да каже нито дума, Шавал работеше до Майо и Етиен; Захари пък ръководеше извоза на земната маса. Работното време вече беше свършило, не бяха яли, но никой не си отиваше, щом имаше другари в опасност. Все пак помислиха, че селището ще се разтревожи, ако никой не се прибере, и затова предложиха да отпратят жените. Но нито Катрин, нито Мукет, нито дори Лиди искаха да си отидат, стояха като заковани от желанието да узнаят какво се е случило и помагаша в разчистването. При това положение Левак се нагърби със задачата да съобщи в селището за срутването — една обикновена повреда, която поправяли. Беше четири часа, работниците за един час бяха извършили работа за цял ден — половината от срутването беше вече разчистена, когато нова скална маса падна от свода. Майо ринеше с такава ярост, че отказваше със страшен жест, когато някой се приближеше до него, за да го замести за малко.

— Полека! — каза най-сетне Ришом. — Стигнахме... Внимавайте да не ги доубием.

Наистина хриптенето ставаше все по-ясно и това продължително хриптене насочваше работниците. Сега то се чуваше дори през ударите на клемата, но изведнъж престана.

Всички мълчаливо се гледаха, изтръпнали от чувствация се в тъмнината студен полъх на смъртта. Копаеха, облени в пот, с обтегнати до скъсване мускули. Достигнаха до един крак и започнаха да разчистват с ръце земята около него, да освобождават един по един останалите крайници. Главата не беше засегната. Осветиха я с лампи и започнаха да повтарят името на Шико. Той беше съвсем топъл, гръбначният му стълб беше пречупен от скала.

— Покрийте го с одеяло и го поставете в една вагонетка — заповяда надзирателят. — А сега за момчето, да побързаме!

Майо замахна още веднъж, зейна се отвор, свързаха се с другите, които разчистваха срутването от другата страна. Те им извикаха — бяха намерили Жанлен в безсъзнание, двата му крака бяха счупени, но

още дишаше. Бащата пое малкия на ръце и стиснал зъби, все продължаваше своето „Дявол да ги вземе“, за да изкаже мъката си; Катрин и другите жени отново завиха.

Бързо образуваха шествие. Бебер докара Боеца, който впрегнаха в две вагонетки: в първата проснаха трупа на Шико, придържан от Етиен; във втората седна Майо, сложил на коленете си Жанлен, все още в безсъзнание, покрит с вълнен парцал, откъснат от един вентилационен отвор. Потеглиха бавно. Върху всяка вагонетка блестеше по една лампа като червена звезда. Зад тях крачеха миньорите, една редица от петдесет сенки. Сега, смазани от умора, те влачеха краката си, плъзгаха се в калта, опечалени и мрачни, като стадо, засегнато от мор. Трябваше да вървят около половин час, докато стигнат товарището. Това шествие под земята сякаш нямаше край в гъстия мрак на галериите, които се раздвояваха, завиваха и пак се оправяха.

В товарището Ришом, дошъл по-рано, беше дал нареждане да оставят една празна клетка. Пиерон веднага вкара двете вагонетки. В едната остана Майо с раненото си момче на колене, а в другата Етиен трябваше да придържа с ръце трупа на Шико, за да не падне. След като работниците се натъкнаха в другите етажи, клетката потегли. Пътуваха две минути. В шахтата шуртеше много студен дъжд, хората, нетърпеливи да стигнат по-скоро, гледаха нагоре.

За щастие чирачето, изпратено при Вандерхаген, беше намерило и довело доктора. Отнесоха Жанлен и мъртвеца в стаята на надзирателите, където непрекъснато, през цялата година пламтеше буен огън. Наредиха кофите с топла вода, приготвени за измиване на краката, и след като постлаха два дюшека върху плочите на пода, положили върху тях мъжа и момчето. В стаята пуснаха само Майо и Етиен. Навън извозвачки, миньори и дотърчали чирачета, струпани във вече голяма група, тихо разговаряха.

Веднага щом погледна Шико, лекарят прошепна:

— Свършил е!... Можете да го измиете.

Двама надзиратели съблякоха и измиха с гъба този труп, почернял от въглища и замърсен от потта при работата.

— Главата е здрава — подзе докторът, коленичил върху дюшека на Жанлен. — И гърдите също... Ах, краката са пребити.

Той сам разсъбличаше детето: отвърза шапката, свали куртката, махна панталоните и ризата, сръчно като бавачка. Бедното малко телце беше мършаво като насекомо, покрито с черен прах и жълтеникава пръст, тук-там с кървави петна. Нищо не можеше да се разбере, трябваше и него да измият. Тогава то се сви още повече под гъбата, с толкова бледа, толкова прозрачна плът, че се виждаха костите. Тъжна картина беше това уродливо дете на едно нещастно поколение, това нищо и никакво същество, което страдаше, полусмазано от срутването на скалите. След като го измиха, забелязаха раните по бедрата му — два червени белега по бялата кожа.

Жанлен, идвайки в съзнание, изохка. Изправен до дюшека, с отпуснати ръце, Майо го гледаше и едри сълзи капеха от очите му.

— Е, ти ли си бащата? — каза докторът, като вдигна глава. — Не плачи де, нали виждаш, че не е умряло... Я по-добре ми помогни.

Той откри две обикновени счупвания. Но десният крак го безпокоеше: навярно ще трябва да се отреже.

В този момент инженер Негрел и Дансар, най-сетне уведомени, пристигнаха с Ришом. Първият, силно раздразнен, слушаше разказа на надзирателя. И изведнъж избухна: все това проклето крепене! Нали сто пъти бе повтарял, че ще загинат хора! А пък тези говеда заплашвали със стачка, задето ги карали да крепят по-солидно! И сега най-лошото бе, че компанията ще пере пешкира! Господин Енбо ще бъде доволен, няма що!

— Кой е този? — попита той Дансар, умълчал се пред трупа, който завиваха с плат.

— Шико, един от добрите ни работници — отвърна главният надзирател. — Има три деца, горкият човек!

Доктор Вандерхаген поиска да пренесат веднага Жанлен в дома на родителите му. Удари шест часът, здрачаваше се вече, по-добре щеше да бъде, ако пренесат и трупа; инженерът даде нареждане да впрегнат фургона и да донесат една носилка. Раненото дете положиха върху носилката, а във фургона сложиха дюшека и мъртвеца.

Извозвачките продължаваха да стоят пред вратата и да разговарят с миньорите, които чакаха да видят какво ще стане. Когато вратата на стаята на надзирателите се отвори, сред групата настъпи мълчание. И отново се образува шествие — фургонът напред, зад него носилката, след тях върволицата от хора. Излязоха от двора на мината,

тръгнаха бавно по стръмния път към селището. Първите ноемврийски студове бяха оголили огромната равнина, която нощта бавно обвиваше като саван, паднал от оловносивото небе.

Етиен с тих глас посъветва Майо да изпрати напред Катрин, за да предупреди Майовица и да смекчи удара. Бащата, който следваше носилката със съкрушен вид, кимна глава в знак на съгласие; младото момиче тръгна тичешком, защото приближаваха. Но в селището бяха забелязали вече фургона, тази добре позната черна катафалка. Жените изскачаха обезумели по улиците, три-четири тичаха ужасени и разчорлени. И бързо станаха тридесет, после петдесет, всички обзети от същия ужас. Имало, значи, мъртвец? Кой ли е? Историята, която Левак им бе разказал, за да успокои всички, сега ги хвърляше в още по-голяма паника: не е само един, десет души са загинали и фургонът ще ги пренесе така един по един.

Катрин бе намерила майка си обзета от някакво предчувствие; и още непромълвила първите думи, тя извика:

— Бащата е умрял!

Напразно младото момиче възразяваше и разказваше за Жанлен. Без да я слуша, Майовица изтича. И като видя фургона да завива пред черквата, тя се спря отпаднала и съвсем пребледняла. Пред вратите, онемели от уплаха, стояха жени с протегнати вратове, а други, изтръпнали, следяха да видят пред коя къща ще спре шествието.

Колата отмина; зад нея Майовица видя Майо, който придружаваше носилката. И когато положиха тази носилка пред вратата ѝ, когато видя Жанлен жив със счупени крака, в нея стана такъв рязък обрат, че тя се задуши от гняв и започна да хълца без сълзи:

— Туй то! Сега и децата ни осакатяват!... Двата крака, Боже мой! Какво ще го правя?

— Я млъкни! — каза доктор Вандерхаген, който беше дошъл да превърже Жанлен. — По-доволна ли щеше да бъдеш, ако бе останал долу?

Но Майовица все повече се разгневяваше сред рева на Алзир, Ленор и Анри. Като помагаше да пренесат горе ранения и като подаваше на доктора това, което му бе нужно, тя ругаеше съдбата, питаше откъде ще намери пари, за да лекува болни. Не стигаше ли старият, та сега и хлапакът да загуби краката си! Тя не преставаше, а в

това време други викове, сърцераздирателни плачове, долитаха от една съседна къща: бяха жената и децата на Шико, които плачеха над трупа.

Беше вече тъмна нощ, изморените миньори сърбаха най-сетне супата си, селището затихна в мрачна тишина, нарушавана само от тези писъци.

Изминаха три седмици. Избягнато бе ампутирането на крака и Жанлен остана с двата си крака, но окуця. След анкета компанията реши да отпусне петдесет франка помощ. Освен това обеща да намери надземна работа на сакатото момче веднага щом се възстанови. И всичко това увеличи мизерията, защото бащата така се бе притеснил, че се разболя от силна треска.

От четвъртък Майо се върна в мината, а сега беше неделя. Вечерта Етиен заговори за приближаването на 1 декември — искаше да разбере дали компанията ще изпълни заканата си. Разговаряха до десет часа, чакайки Катрин, която се бе забавила с Шавал. Но тя не се прибра. Майовица, разярена, заключи вратата, без да каже нито дума. Етиен дълго не можа да заспи, обезпокоен от това празно легло, в което Алзир заемаше съвсем малко място.

На другия ден тя пак не дойде; чак следобед, като се връщаха от мината, Майови разбраха, че Шавал задържал Катрин. Правел ѝ такива страшни сцени, че тя решила да остане при него. За да избегне упреците, той внезапно бе напуснал „Ненаситната“ и бе постъпил на работа в „Жан-Барт“, мината на господин Деньолен, където и тя го бе последвала като извозвачка. Всъщност новото семейство продължаваше да живее в Монсу, в „Пикет“.

Отначало Майо каза, че ще отиде да наплеска мъжа и да върне дъщеря си с ритници по задника. После той махна ръка с примирение: каква полза? Тези истории винаги свършваха така — не можеше да се попречи на желанието на момичетата да живеят незаконно с любовниците си. По-добре беше да дочакат спокойно сватбата. Но Майовица не се примиряваше така лесно.

— Нима я бих, когато тръгна с този Шавал? — викаше тя пред Етиен, който я слушаше бледен и мълчалив. — Хайде, отговорете ми, вие сте толкова благоразумен човек!... Оставихме я свободна, нали? Защото, Боже мой, всички минават по този път. И аз бях бременна, когато баща ѝ се ожени за мене. Но не избягах от родителите си, никога не бих извършила тази мръсотия, да нося, преди да му е дошло

времето, припечелените пари на един мъж, който съвсем няма нужда от тях... Ах, това е отвратително, видите ли! Ще стигнем дотам, че да не раждаме вече деца.

И тъй като Етиен продължаваше да отговаря само с поклащане на глава, тя наблегна:

— Какво повече му трябва на едно момиче, което всяка вечер си ходеше където си искаше! От камък ли е сърцето ѝ! Не можеше ли да почака, докато аз я омъжа, след като ни помогне да се измъкнем от това тежко положение! Е, така ли е? Като имаш дъщеря, редно е да ти работи... Но ето че сме били много добри, не е трябвало да ѝ позволяваме да хойка с мъж. Отпуснеш ги мъничко, а те му изтърват края.

Алзир кимаше одобрително с глава, Ленор и Анри, изплашени от тази буря, тихичко плачеха, а сега майката започна да изброява техните нещастия: най-напред трябвало да оженят Захари; после стария, Неумирация, седял тук на стола със схванати крака: след това Жанлен трябвало да лежи още десет дни с тези незараснали кости; и най-сетне, последният удар — тази проклетница Катрин да избяга с един мъж! Семейството се разпадаше. Само бащата оставаше да работи в мината. Как ще живеят седем души, без да се смята Естел, с трите франка на бащата? Не остава друго, освен да се хвърлят всички в канала.

— Няма полза да се измъчваш така — каза Майо с глух глас. — Може би не сме стигнали още до най-лошото.

Етиен, който втрещено гледаше плочите на пода, вдигна глава и прошепна, сякаш виждаше бъдещето:

— Ах, време е, време е!

ЧЕТВЪРТА ЧАСТ

I.

Този понеделник семейство Енбо даваше обед на Грегоарови и дъщеря им Сесил. Срещата беше добре обмислена: след като станат от трапезата, Пол Негрел трябваше да покаже на дамите мина „Свети Тома“, която обзавеждаха напълно модерно. Но разходката беше само любезен повод — госпожа Енбо я уреждаше, за да ускори брака на Сесил с Пол.

И неочаквано в същия този понеделник, в четири часа сутринта, стачката избухна. Когато на 1 декември компанията бе приложила своята нова система на заплащане, миньорите бяха останали спокойни. В края на петнадесетдневката, в деня на плащането, никой не направи каквото и да било възражение. Целият административен персонал, от директора до последния надзирател, вярваше, че тарифата е приета; и сутринта изненадата беше голяма от това обявяване на война, извършено с такава тактика и такава единодушие, че явно проличаваше едно енергично ръководство.

В пет часа Дансар разбуди господин Енбо, за да го уведоми, че нито един човек не е слязъл в „Ненаситната“. Селището Двеста и четиридесетте, през което беше минал, спеше дълбоко със затворени прозорци и врати. И щом стана от леглото, с още подути от сън очи, директорът беше затрупан: на всеки четвърт час пристигаха куриери, телеграми се сипеха като град върху бюрото му. Отначало той се надяваше, че бунтът е ограничен само в „Ненаситната“, но всяка минута новините ставаха по-тревожни: и в „Миру“, и в „Сърцеядката“, и в „Мадлен“ се бяха явили само конярите; а в „Победа“ и „Фьотри-Кантел“, двете най-дисциплинирани мини, бяха слезли само една трета от работниците; само в „Свети Тома“ всички хора бяха налице и, изглежда, не бяха се включили в стачката. До девет часа той диктува телеграми до къде ли не — до префекта на Лил и управителите на компанията, предупреждаваше властите, искаше нареждания. Той беше изпратил Негрел да обиколи съседните мини, за да събере точни сведения.

Изведнъж господин Енбо се сети за обеди; искаше да изпрати кочияша да уведоми Грегорови, че срещата им се отлага, но се подвоуми, някаква нерешителност възпря този човек, който с няколко къси фрази току-що беше подготвил по военному своето бойно поле. Той се качи при госпожа Енбо; тя беше в тоалетната си стаичка, където камериерката довършваше прическата ѝ.

— Ах, стачкуват ли! — каза тя спокойно, когато той я попита за мнението ѝ. — Е добре, какво от това?... Нали няма да престанем да ядем?

И тя се заинати, макар той да се мъчеше да я убеди, че обедът ще бъде смутен, че няма да могат да посетят „Свети Тома“: тя намираще отговор на всичко — защо да се лишат от един обед, който бил вече на печката, а колкото до посещението на мината, биха могли да се откажат, ако наистина била толкова безразсъдна тази разходка.

— А освен това — подзе тя, когато камериерката излезе, — вие знаете защо толкова много държа на посещението на тези мили хора. Този брак би трябвало да ви вълнува повече, отколкото глупостите на вашите работници... Най-сетне аз искам, не ми противоречете.

Той я погледна развълнуван и леко разтреперан; неговото сурово и затворено лице на дисциплиниран човек изразяваше скритата мъка на едно измъчено сърце. Тя стоеше с разголени рамене, вече доста зряла, но блестяща и още съблазнителна с тези плещи като на Церера, позлатени от есента.

За миг той изпита грубо желание да я сграбчи, да притисне главата си между двете ѝ гърди, които тя обичаше да излага на показ в тази топла стая, изпълнена с интимния лукс на чувствена жена и възбудителен мирис на мускус; но се отдръпна — от десет години двамата имаха отделни спални.

— Добре — каза той на излизане. — Няма да отменяме нищо.

Господин Енбо беше роден в Ардените. Живял бе мъдро като бедно момче в Париж, останало сирак на улицата.

След като завърши трудно курсовете на Минното училище, на двадесет и четири години отиде в Гран-Комб като инженер в мината „Света Варвара“. След три години стана районен инженер в Па дьо Кале, в мините на Марл; и там именно се ожени по една случайност, всъщност традиция за служителите в мините, за дъщерята на богат собственик на предачница от Арас. В продължение на петнадесет

години семейството живя в същото малко провинциално градче, без нищо да наруши еднообразието на неговото съществуване, дори дете не им се роди. Възпитана в богата среда, госпожа Енбо с нарастващ гняв охладняваше към мъжа си, презираше този съпруг, който с голям труд изкарваше малката си заплата, с която тя не можеше да задоволи нито едно от суетните си желаня, за които бе мечтала в пансиона. А той, извънредно честен, не злоупотребяваше и стоеше на поста си като войник. Разногласието между тях се увеличаваше, подсилвано и от едно от тези необикновени несъответствия на плътта, които карат да охладнеят и най-пламенните: той обожаваше жена си, тя беше ненаситна темпераментна блондинка, но въпреки това те започнаха да спят отделно, не се разбираха и се чувстваха оскърбени. Още тогава тя си намери любовник, за когото той не знаеше. Най-сетне напусна Па дьо Кале, за да заеме в Париж чиновническа служба, с мисълта, че тя ще му бъде благодарна. Но Париж напълно ги раздели, този Париж, за който тя бе мечтала още с първата си кукла в ръцете и където за една седмица се отърси от провинциалното, стана изведнъж елегантна и се впусна във всички бляскави лудории на онова време. Десетте години, които прекара там, бяха изпълнени с едно голямо увлечение, нескривана връзка с един мъж, а когато той я напусна, тя едва не умря. Този път съпругът разбра, но се примири след ужасни сцени, обезоръжен от спокойната безсъвестност на тази жена, която се забавляваше навсякъде, където можеше. След скъсването на любовната ѝ връзка, когато я видя съкрушена от скръб, той прие да стане директор на мините в Монсу, като още се надяваше, че ще може да я оправи там, в черната пустиня на въглищата. Откакто живееше в Монсу, семейство Енбо се връщаше към нервната скука от първите години на своя брак. Отначало тя изглеждаше успокоена от тази дълбока тишина, радваше се на спокойствието в еднообразието на огромната равнина; погребваше се като залязла вече жена, преструваше се, че сърцето ѝ е мъртво вече, толкова се чувстваше откъсната от света, че дори не се пазеше от затлъстяване. После в това безразличие се разгоря нова страст, жажда да живее още, която тя в продължение на половин година зальгваше, като устройваше и мебелираше по своя вкус малката вила на дирекцията. Намираше я ужасна, затова я изпълни с тапети, с украшения, с много артистичен разкош, за който заговориха чак в Лил. Но след това този край започна

силно да ѝ опротивява с глупавите си нивя, които се разстилаха до безкрайност, с безкрайните черни пътища без нито едно дърво, край, гъмжащ от ужасно население, което я отвращаваше и плашеше. Започна да се оплаква от отшелничеството, обвиняваше съпруга си, че я е пожертвал заради четиридесет хиляди франка — едно мизерно възнаграждение, което едва стигало за поддържане на къщата. Нима той не можел да постъпи като другите, да иска своя дял, да получи акции, да успее с нещо в края на краищата? Тя настояваше с жестокостта на наследница, която бе донесла богатство. А той, винаги коректен, прикривайки се в своята привидна суровост на администратор, се измъчваше от желание към тази жена, от една закъсняла, но много силна страст, която се разпалваше все повече с възрастта.

Той никога не я бе притежавал като любовник и затова беше обзет от постоянен стремеж да я обладва веднъж така, както тя се отдаваше на друг. Всяка сутрин мечтаеше да я завладее вечерта; но после, когато тя го гледаше със студените си очи, когато усетеше, че в нея всичко го отблъсква, избягваше дори да се докосне до ръката ѝ. Страданието му беше неизлечимо, прикрито под суровото изражение на лицето, страдание на една нежна душа, която тайно агонизира, че не е намерила щастие в семейството си. В края на шестте месеца, когато вилата, окончателно мебелирана, престана да занимава госпожа Енбо, тя изпадна в апатия от скука, като жертва, която изгнанието убива, и казваше, че предпочитала да умре.

Точно по това време Пол Негрел пристигна в Монсу, Майка му, вдовица на капитан от Прованс, която живееше в Авиньон със скромна рента, едва свързваше двата края, докато той завърши Политехниката. След това той получи незначителна длъжност и вуйчо му, господин Енбо, го накара да напусне службата си и го взе на работа като инженер в „Ненаситната“. И оттогава, приет като дете на семейството, той имаше стая, живееше и се хранеше при тях, така че можеше да изпраща на майка си половината от своята заплата, която възлизаше на три хиляди франка. За да прикрие това благодеяние, господин Енбо говореше, че е много трудно за един млад човек сам да си обзаведе домакинство в една от малките вили, които бяха предоставени на инженерите на мините. Госпожа Енбо веднага пое ролята на добра вуйна, заговори на „ти“ с племенника си и се загрижи за него. Особено

през първите месеци тя прояви майчински чувства, като го съветваше и за дребните неща. Но си оставаше все пак жена и се увеличаваше в интимна откровеност. Този толкова млад и толкова практичен човек с безскрупулна интелигентност, проповядващ философски теории за любовта, я забелязваше със силата на своя песимизъм, придаваща суровост на слабото му лице с остър нос. И естествено една вечер тя се намери в обятията му, престори се, че се отдава от доброта, като му казваше, че вече няма сърце и че иска да му бъде само приятелка. Всъщност тя не проявяваше ревност, закачаше го за извозвачките, които той смяташе за отвратителни, почти му се сърдеше, че като млад човек нямал приключения, които да ѝ разказва. После я въодушеви мисълта да го ожени, мечтаеше да се пожертва, сама да го даде на някое богато момиче. Връзките им продължаваха като някаква игра за развлечение, в която тя влагаше последните си ласки на празна и прецъфтяла жена.

Бяха се изминали две години. Една нощ господин Енбо се усъмни, като чу, че край вратата му преминават боси крака. Разгневи го силно новата авантюра в дома му между тази майка и това момче! А сутринта неговата съпруга му заговори именно за избора, който бе направила — да омъжи Сесил Грегор за племенника им. Тя се застъпваше така пламенно за този брак, че той се засрами от чудовищното си подозрение. И продължи да изпитва благодарност към младия човек, след чието идване къщата им беше по-малко тъжна.

Като излизаше от тоалетната стая, господин Енбо срещна във вестибюла Пол, който се прибираще. Изглежда, че цялата тази история със стачката го забавляваше.

— Е, какво? — попита вуйчо му.

— Обиколих миньорските селища. Хората там изглеждат много кротки... Струва ми се само, че ще изпратят делегати при тебе.

В този момент от първия етаж се чу гласът на госпожа Енбо:

— Ти ли си, Пол?... Качи се веднага, за да ми разкажеш новините. Колко са смешни тези хора, да се правят на лоши, когато са толкова щастливи!

И директорът трябваше да се откаже от повече подробности, защото жена му отнемаше неговия пратеник. Той се върна и седна пред бюрото, на което се беше натрупал нов куп телеграми.

Когато пристигнаха в единадесет часа, Грегоарови се учудиха, че слугата Иполит, поставен на пост, ги въведе, като ги избута, оглеждайки неспокойно двата края на улицата. Завесите в салона бяха спуснати, поканиха ги да влязат направо в работния кабинет, където господин Енбо се извини, че ги приема така, но салонът гледал към шосето и било излишно да дава вид, че предизвиква хората.

— Как! Нима не знаете? — попита той, като забеляза изненадата им.

Разбрал, че най-сетне стачката е избухнала, господин Грегоар повдигна рамене с невъзмутим вид. Ами! Нищо опасно, населението е честно. С едно поклащане на глава госпожа Грегоар потвърди доверието му във вековната покорност на въглекопачите; а Сесил, много весела и жизнерадостна този ден в своята вълнена пелерина с качулка, се усмихваше, като чу думата стачка, която ѝ напомняше за посещения и раздаване на помощи в миньорските селища.

Госпожа Енбо, следвана от Негрел, се появи в тоалет от черна коприна.

— Ах, колко е неприятно! — извика тя още от вратата. — Като че ли тези хора не можеха да почакаат!... Знаете ли, че Пол отказва да ни заведе в „Свети Тома“?

— Ще останем тук — каза любезно госпожа Грегоар. — Ще бъде много приятно.

Пол само поздрави Сесил и майка ѝ. Разсърдена, че е проявил толкова малко внимание, вуйна му със смигване го отпрати към младото момиче; а когато ги чу да се смеят заедно, тя ги обгърна с майчински поглед.

В това време господин Енбо довърши четенето на телеграми и написа няколко отговора. Край него разговорите продължаваха, жена му обясняваше, че не била се занимавала с този работен кабинет, който всъщност си останал със старите поизбелели червени тапети, с тежките махагонови мебели и с оръфаните от употреба картонени папки. След повече от половин час, когато се готвеха да седнат на трапезата, слугата съобщи за идването на господин Деньолен. Последният влезе силно възбуден и се поклони на госпожа Енбо.

— Я виж! Вие сте били тук? — каза той, като забеляза Грегоарови.

Но бързо се обърна към директора:

— Значи и това стана? Научих от моя инженер... При мене тази сутрин всички хора са слезли. Но стачката може да се разпростре. Не съм спокоен... Кажете, как е при вас?

Той беше дошъл на кон и издаваше безпокойството си, като говореше на висок глас и с отсечени жестове, които му придаваха вид на кавалерийски офицер в оставка.

Господин Енбо започна да му обяснява действителното положение, когато Иполит отвори вратата на трапезарията. Тогава прекъсна, за да му каже:

— Останете да обядвате с нас. Ще продължим разговора по време на десерта.

— Да, благодаря ви — отвърна Деньолен, толкова увлечен в мислите си, че прие поканата без други церемонии.

Но все пак той осъзна неучтивостта си, обърна се към госпожа Енбо и се извини. Тя се показа очарователна домакиня, нареди да сложат седми прибор и настани гостите си: госпожа Грегоар и Сесил от двете страни на своя съпруг, после господин Грегоар и Деньолен отдясно и отляво на себе си; накрая постави Пол между младото момиче и баща му. Когато започнаха ордьовъра, тя заговори с усмивка:

— Ще ме извините, исках да ви поднеса стриди... Всеки понеделник, нали знаете, в Маршиен пристига пратка от Остенде, та възнамерявах да изпратя слугинята си с колата... Но тя се изплаши да не я пребият с камъни...

Прекъснаха я с буен смях. Намираха историята много смешна.

— Шт! — каза господин Енбо раздражено, като погледна през прозорците, откъдето се виждаше пътят. — Няма нужда да знаят хората, че днес имаме гости.

— Такава трапеза те никога няма да имат — заяви господин Грегоар.

Отново започнаха да се смеят, но по-тихо. Всеки от гостите се чувстваше добре в тази стая с фламандски тапети, обзаведена със стари дъбови шкафове. Сребърни сервизи блестяха зад стъклата на бюфетите, заоблените полирани абажури на големия полилей от черна мед отразяваха една палма и една аспидия, които се зеленееха в саксии от майолика. Навън беше студен декемврийски ден, духаше остър североизточен вятър. Но студът не се чувстваше, тук беше топло като в

оранжерия, лъхаше фин аромат на ананас, нарязан на парчета в кристална чиния.

— Да бяхме спуснали завесите? — предложи Негрел, който се забавляваше от мисълта да подплаши Грегоарови.

Камериерката, която помагаше на слугата в сервирането, помисли, че това е заповед и отиде да дръпне една от завесите. С това започнаха безкрайни шеги: не оставяха вече на масата нито чаша, нито вилица, без да вземат предпазни мерки; приветстваха всяко блюдо с ястие като спасена останка от разграбването на превзет град; но зад тази пресилена веселост се таеше смътен страх, който се проявяваше в несъзнателните погледи, отправяни към пътя, сякаш банда гладници дебнеше отвън трапезата.

След омлета с трюфели се появиха речни пъстърви.

Разговорът се пренесе върху изострящата се индустриална криза, която бе избухнала преди година и половина.

— Не можеше да се избегне — каза Деньолен, — благоденствието през последните години ни доведе дотук... Помислете си само какви огромни капитали се вложиха в железници, пристанища и канали, колко пари се хвърлиха в най-луди спекулации! Само тук у нас се построиха толкова захарни фабрики, сякаш департаментът ще дава по три реколти захарно цвекло... И, разбира се, парите станаха редки, трябва дълго да се чака за лихвите на вложените милиони: от това произлиза гибелното задръстване и пълното прекратяване на сделките.

Господин Енбо обори тази теория, но се съгласи, че щастливите години бяха развратили работника.

— Като си помисля само — извика той, — че тези мъже можеха да изкарват в нашите мини до шест франка на ден, два пъти повече, отколкото печелят днес! Добре си живееха тогава и започнаха да проявяват вкус към разкоша... Днес, естествено, им се вижда трудно, че трябва да се върнат към предишния скромнен живот.

— Господин Грегоар — прекъсна го госпожа Енбо, — моля ви, вземете си още от тези пъстърви... Вкусни са, нали?

Директорът продължи:

— Но всъщност наша ли е вината? Жестоко сме засегнати и ние... Откакто фабриките спират една след друга, ние правим отчаяни усилия, за да пласираме запасите, а поради растящото намаляване на

поръчките сме принудени да понижим себестойността... Това именно работниците не искат да разберат.

Настъпи мълчание. Слугата поднесе печени яребици, а камериерката започна да налива на гостите бургундско.

— Имало глад в Индия — подзе Деньолен полугласно, сякаш говореше на себе си. — Като прекрати поръчките си за желязо и чугун, Америка нанесе тежък удар на нашите високи пещи. Всичко е свързано, един далечен трус е достатъчен, за да разтърси света... А колко горда беше империята с тази индустриална треска!

Той ухапа яребичето крилце, после повиши глас:

— Най-лошото е, че за да се понижи себестойността, ще трябва логично да се произвежда повече; иначе понижението се прехвърля върху надниците и работникът е прав да каже, че опира той пешкира.

Това признание, направено откровено, предизвика спор. На дамите съвсем не им беше забавно. Впрочем всеки беше зает с чинията си и ядеше с апетит. Влезе слугата, поиска да каже нещо, но се подвоуми.

— Какво има? — попита господин Енбо. — Ако са телеграми, дайте ми ги... Очаквам отговори.

— Не, господине, но господин Дансар е в антрето... Страхува се обаче да ви безпокои.

Директорът се извини и накара да въведат главния надзирател. Последният застана прав на няколко крачки от масата, а всички се обърнаха да видят едрият мъж, задъхан от новините, които носеше. Селищата били спокойни, само че, това било вече решено, една делегация щяла да дойде. Може би след няколко минути ще бъде тук.

— Добре, благодаря ви — каза господин Енбо. — Искам да ми докладвате сутрин и вечер, разбрахте, нали?

И щом Дансар си отиде, започнаха пак да се шегуват, нахвърлиха се върху руската салата, като казваха, че не трябвало да губят нито минутка, ако искат да я унищожат. Веселото настроение нямаше вече граници. Но когато Негрел поиска хляб, камериерката му отвърна „Да, господине“ с толкова тих и изплашен глас, сякаш зад гърба ѝ имаше банда, готова да коли и изнасилва.

— Можете да говорите — каза шеговито госпожа Енбо. — Те още не са тук.

Директорът, на когото бяха донесли пакет писма и телеграми, поиска да прочете на глас едно от писмата. Беше писмото на Пиерон, в което той най-почтително съобщаваше, че бил принуден да участва с другарите си в стачката, за да не бъде малтретиран, и добавяше, че дори не могъл да откаже да вземе участие в делегацията, макар че бил против тази постъпка.

— Ето свободата на труда! — извика господин Енбо.

Заговориха пак за стачката, попитаха какво е мнението му.

— О! — отвърна той. — Виждали сме и други такива... Ще мързелуват една седмица, най-много две, както миналия път. Ще се потъркалят из кръчмите, а после, когато изгладнеят много, ще се върнат в мините.

Деньолен поклати глава.

— Не съм толкова спокоен... Този път изглеждат по-добре организирани. Нали имат някаква спомагателна каса?

— Да, едва с три хиляди франка: колко, мислите, ще изкарат с тези пари?... Предполагам, че този Етиен Лантие им е водач. Той е добър работник, но няма да се подвоумя да му върна книжката, както направих преди с известния Расеньор, който и сега продължава да трови „Ненаситната“ със своите идеи и своята бира... Няма значение, след една седмица половината от хората ще слязат в мините, а след две всичките десет хиляди души ще бъдат долу.

Той беше убеден. Безпокоеше се само да не би да изпадне в немилост, ако управлението хвърли върху него отговорността за стачката. От известно време чувстваше, че не е вече на такава почит. Като остави лъжицата с руска салата, която беше взел, започна да чете получените от Париж телеграфически отговори, като се мъчеше да разтълкува всяка дума. Извиниха го и обедът се превърна във военна закуска, сервирана на бойното поле преди първите изстрели.

И от този момент дамите се намесиха в разговора. Госпожа Грегоар съжали тези бедни хора, които щели да страдат от глад; а Сесил се подготвяше да раздава купони за хляб и месо.

Но госпожа Енбо се учудваше, като слушаше да говорят за мизерията на въглекопачите от Монсу. Нима не бяха щастливи? Та това са хора, на които компанията дава квартири и топливо и лекува за своя сметка!

В своето безразличие към това стадо тя не знаеше за него нищо повече от заучения урок, с който смайваше гостите от Париж; беше стигнала дотам, че сама си вярваше и затова се възмущаваше от неблагоприятността на народа.

В това време Негрел продължаваше да плаши господин Грегوار. Сесил не му беше противна и той искаше да се ожени за нея, за да направи удоволствие на вуйна си. Но като опитно момче, което вече не се оплита, както сам казваше, не беше обзет от любовна треска. Твърдеше, че е републиканец, но това не му пречеше да се държи извънредно сурово със своите работници и тънко да се подиграва с тях в женска компания.

— Аз не съм такъв оптимист като моя вуйчо — подзе той. — Страхувам се от големи безредици... Така че, господин Грегوار, съветвам ви да заключвате „Пиолен“. Може да ви ограбят.

През това време господин Грегوار, като продължаваше да се усмихва със сияещо добродушно лице, излагаше на показ пред жена си бащинските чувства, които изпитвал към миньорите.

— Да ме ограбят! — извика той изумен. — Че защо да ме грабят?

— Не сте ли акционер на Монсу? Нищо не работите, а живеете от труда на другите. Всъщност вие сте мръсният капитал и това е достатъчно... Бъдете сигурен, че ако революцията победи, ще ви накарат да върнете богатството си като крадени пари.

В миг той загуби детското си спокойствие и несъзнателното безгрижие, в което живееше. И каза, заеквайки:

— Моето богатство — крадени пари! Нима моят праядо не е спечелил с тежък труд вложената сума? Нима ние не понасяхме всички рискове на предприятието? Нима днес лошо използвам рентите си?

Разтревожена, като видя майката и дъщерята побледнели от страх, госпожа Енбо побърза да се намеси и каза:

— Пол се шегува, мили господине.

Но господин Грегوار беше извън себе си. Когато слугата поднесе раци, той несъзнателно награби три и започна да хруска със зъби щипките им.

— Ах, не искам да кажа, че няма акционери, които злоупотребяват. Например разказаха ми, че някои министри са получили дялове от мините в Монсу като подкуп за направени услуги на компанията. Както и онзи големец, няма да споменавам името му,

херцогът, най-силният от нашите акционери, който води разгулен живот, хвърля милиони по жени, пирове и излишен разкош... Но ние си живеем скромно като честни хора, каквито сме си, не спекулираме, задоволяваме се с това, което имаме, отделяме и за бедните!... Хайде де! Вашите работници трябва да са страшни негодници, за да откраднат една игла от нас!

И дори самият Негрел, твърде развеселен от гнева му, трябваше да го успокоява. Продължаваха да ядат раци, чуваше се лекото пукане на черупките им, а разговорът пак се прехвърли върху политиката. Въпреки всичко господин Грегора, още разтреперан, казваше, че бил либерал, но съжелявал Луи Филип. Обаче Деньолен беше за силно правителство и заявяваше, че императорът се плъзгал по наклона на опасните отстъпки.

— Спомнете си 89-а година — каза той. — Благородниците улесниха революцията, като станаха съучастници от увлечение към новите философски течения... А сега и буржоазията играе същата глупава роля със своята либерална страст, с разрушителния си бяс, с ласкателствата си към народа... Да, да, вие точите зъбите на чудовището, за да ни изяде. И то ще ни изяде, бъдете спокойни!

Дамите се умълчаха и поискаха да променят темата на разговора, като го попитаха какво правят дъщерите му. Люси била в Маршиен, където пеела с една приятелка; Жана рисувала портрета на един стар просяк. Но той разказваше тези неща разсеяно, не изпускаше из очи директора, който, потънал в четенето на телеграмите си, беше забравил своите гости. Зад тези тънки листчета той чувстваше Париж, нарежданията на управителите, които трябваше да решат изхода на стачката. И затова не можа да устои на въпроса, който го интересуваше.

— Най-сетне какво ще предприемете? — попита той внезапно.

Господин Енбо трепна, но бързо се измъкна с уклончив отговор:

— Ще видим.

— Безспорно вашите гърбове са здрави, вие можете да чакате — започна да размишлява на глас Деньолен. — Но аз ще замина, ако стачката обхване и Вандам. Напразно съм възстановил наново „Жан-Барт“ — с тази единствена мина мога да издържа само ако добивът не прекъсва... Ах, положението ми никак не е розово, уверявам ви!

Тази несъзнателна изповед сякаш порази господин Енбо. Той слушаше и един план се зараждаше в него: в случай че стачката се разрасне, защо да не използва положението, да остави събитията да се развиват до разоряване на съседа, а после да купи концесията му на безценица? Това беше най-сигурният начин да спечели отново благоволенията на управителите, които от години мечтаеха да притежават Вандам.

— Щом „Жан-Барт“ толкова ви затруднява, защо не я отстъпите?
— каза той, като се засмя.

Но Деньолен, който вече съжеляваше, че се бе оплакал, извика:

— Никога, докато съм жив!

Неговият буен порив развесели всички и накрая забравиха за стачката, когато поднесоха десерта. Обсипаха с похвали ябълковата торта. После дамите започнаха да спорят как се приготвя ананасът, който също намериха за прекрасен. Завършиха обилния обед с плодове — грозде и круши. Всички, разнежени, говореха едновременно, докато слугата наливаше рейнско вино вместо шампанско, което всички смятаха за нещо просташко.

Въпросът за сватбата на Пол и Сесил несъмнено подсили тази подсладена от десерта задушеvnост. Вуйната хвърляше такива настойчиви погледи, че младият човек се държеше любезно и наново успя да спечели с гальовния си вид Грегорови, които беше изплашил със своите приказки за грабеж. За един миг господин Енбо, озадачен от толкова тясното разбирателство между жена му и племенника му, почувства да се пробужда у него ужасното подозрение, сякаш в разменените погледи бе открил връзката между тях. Но отново го успокои мисълта за брака, който се подготвяше тук пред него.

Иполит сервираше кафето, когато дотича камериерката, съвсем изплашена.

— Господине, господине, ето ги!

Бяха делегатите. Врати хлопнаха, а от съседните стаи като че ли польхна ужас.

— Въведете ги в салона — каза господин Енбо.

Гостите около масата се спогледаха с трепет на безпокойство. Настъпи мълчание. После се помъчиха пак да се шегуват: преструваха се, че слагат остатъците от захарта в джобовете си, говореха, че ще скрият приборите. Но директорът остана сериозен, смехът стихна и

гласовете се превърнаха в шепот, когато по килима в салона се чуха тежките стъпки на влизащите делегати.

Госпожа Енбо каза на съпруга си, като понижи глас:

— Надявам се, че ще си изпиеете кафето.

— Разбира се — отвърна той. — Нека чакат.

Беше нервен, напрягаше слух към шума в салона, макар да си даваше вид, че е зает само с чашата си.

Пол и Сесил станаха, той я накара да погледне през ключалката. Задавяха се от смях, но говореха съвсем тихо.

— Виждате ли ги?

— Да... Виждам един едър и двама по-дребни зад него.

— Нали лицата им са отвратителни?

— Не, много са мили.

Внезапно господин Енбо стана от стола си, като каза, че кафето било много горещо и щял да го изпие после. Когато излизаше, той сложи пръст на устата си — препоръчваше им да бъдат предпазливи. Всички отново насядаха по местата си и останаха мълчаливи и неподвижни около масата като напрягнато се вслушваха отдалеч в тези развълнувани груби мъжки гласове.

II.

Още снощи, на едно събрание у Расенъор, Етиен и няколко другари избраха делегацията, която на другия ден трябваше да се яви в дирекцията. Когато вечерта узна, че мъжът ѝ е в делегацията, Майовица се отчая и го запита дали не иска да ги изхвърлят на улицата. А и самият Майо беше приел неохотно. Въпреки че мизерстваха от несправедливостта, сега, когато трябваше да се действа, и двамата проявиха покорността на своята класа и като трепереха пред неизвестността на утрешния ден, предпочитаха да превиват гръб. Обикновено, когато се стигаше до важни неща, той се подчиняваше на мнението на жена си, която даваше добри съвети. Този път обаче се разсърди, макар че тайничко споделяше опасенията ѝ.

— Остави ме на мира, ей! — каза той, когато си лягаше, и обърна гръб. — Няма да бъде честно да изоставя другарите си!... Изпълнявам си дълга.

И тя си легна. Мълчаха и двамата. После, след дълго мълчание, тя отвърна:

— Имаш право, върви. Само че знай, мили мой, че работата ни е спукана.

Удари дванадесет, когато свършиха обеда, защото имаха среща в един часа в „Авантата“, откъдето щяха да тръгнат за господин Енбо. Ядоха само картофи. Беше останало едно малко парче масло, но никой не го пипна. За вечеря щяха да имат филии.

— Нали знаеш, че разчитаме ти да говориш — каза Етиен неочаквано на Майо.

Последният остана изненадан, загубил глас от вълнение.

— О, не, това е прекалено! — извика Майовица. — Съгласна съм да отиде, но му забранявам да се пише водач... Виж ти! Че защо той, а не друг?

Тогава Етиен ѝ обясни с цялата страст на своето красноречие. В мината Майо бил най-добрият, най-обичаният и най-уважаваният работник, когото сочели като човек със здрав разум. Така че исканията на миньорите, предявени с неговата уста, щели да придобият

решителна тежест. Отначало искали да говори той, Етиен, но нали бил в Монсу от толкова малко време. С по-голямо внимание ще изслушат един стар местен работник. Всъщност другарите поверявали интересите си на най-достойния: не бивало да отказва, щяло да бъде позорно.

Майовица махна отчаяно с ръка.

— Иди, иди, драги мой, жертвай се заради другите. В края на краищата съгласна съм!

— Но аз няма да мога да говоря — измънка Майо. — Ще изтърся някоя глупост.

Етиен, щастлив, че го е убедил, го потупа по рамото.

— Ще кажеш това, което чувстваш, и ще бъде много хубаво.

Неумиращия, чиито крака не бяха вече толкова подутти, слушаше с пълна уста, като клатеше глава.

Всички се умълчаха. Когато ядяха картофи, децата се тъпчеха и седяха много мирно. Но след като преглътна, старият измърмори бавно:

— Говори каквото си искаш и ще бъде все едно, сякаш нищо не си казал... Ах, виждал съм, виждал съм много такива неща! Преди четирийсет години нас ни изхвърлиха из вратата на дирекцията, и то с оръжие! Днес може би ще ви приемат, но ще ви отговорят колкото тази стена... Така си е! Имат си пари хората и за нищо не искат да знаят!

Пак настъпи мълчание. Майо и Етиен станаха и оставиха семейството натъжено пред празните чинии. Като излязоха навън, те взеха Пиерон и Левак и четиримата отидоха у Расеньор, където делегатите от другите миньорски селища пристигаха на малки групи. И там, когато двадесетте членове на делегацията се събраха, уточниха условията, които щяха да предявят на компанията; после тръгнаха за Монсу.

Острият североизточен вятър метеше паважа. Часът удари два, когато стигнаха.

Най-напред слугата им каза да почакаят, като затвори вратата под носа им; после се върна и ги въведе в салона, където бе вдигнал завесите на прозорците. Дневната светлина проникваше през дантелените пердета. Оставени сами, смутените миньори не смееха да седнат; всички бяха много чисти, облечени в сукнени дрехи, обръснати сутринта, със сресани жълти коси и мустаци. Мачкаха каскетите

между пръстите си и разглеждаха изпод око мебелировката, смесица от всички стилове, които вкусът към старинните вещи бе направил модерни: фотьойли от епохата на Анри II, столове стил Луи XV, италиански шкаф от седемнадесети век, испанска маса от петнадесетия, покривка за олтар, поставена като завеса на камината, и ресни от черковни одежди, пришити към завесите на вратата. Чувстваха се потиснати сред тези позлатени антики, тези стари жълто-червени коприни, цялата черковна пищност, която гледаха с уважение. Източните килими сякаш свързваха краката им със своите дълги влакна. Но най-много ги притесняваше топлината, тази равномерна топлина на централното отопление, която ги изненада, като полази по лицата им, измръзнали от вятъра по пътя.

Изминаха пет минути. Все по-неудобно се чувстваха сред спокойствието на тази богата, толкова уютно наредена стая.

Най-сетне господин Енбо влезе със закопчан по военному редингот, на чиято петлица беше поставен знак на орден. Той заговори първи:

— Ах, ето ви!... Бунтувате се, както изглежда...

Той замълча за миг, за да добави със сурова учтивост:

— Седнете, и аз желая да си поговорим.

Миньорите се обърнаха, потърсиха с очи къде да седнат. Няколко души се осмелиха да седнат на столовете, но другите, смутени от бродираните копринени покривки, предпочетоха да останат прави.

Настъпи мълчание. Господин Енбо притегли фотьойла си до камината, набързо ги преброи и се мъчеше да си припомни лицата им. Той позна Пиерон, скрит в задната редица, после очите му се спряха върху Етиен, седнал срещу него.

— Я да видим — попита той, — какво искате да ми кажете? — той очакваше, че младият човек ще вземе думата, и затова толкова много се изненада, когато видя Майо да се надига, че не можа да не добави:

— Как! Нима вие, добрият работник, който винаги е бил толкова благоразумен, вие, старият миньор от Монсу, чието семейство работи под земята от първите копки!... Не е хубаво това, огорчен съм, че вие сте начело на недоволните!

Майо слушаше с наведени очи. После заговори, отначало с колеблив и глух глас:

— Господин директоре, другарите ме избраха именно защото съм спокоен човек, върху когото не може да се хвърли никакъв упрек. Това трябва да ви убеди, че въпросът не е за бунт на размирници, на луди глави, които искат да създават безредие. Ние желаем само справедливост, омръзна ни да мрем от глад и ни се струва, че е вече време да се разберем, за да ни стига поне хлябът.

Гласът му ставаше по-твърд, той вдигна очи и продължи, като гледаше директора:

— Вие добре знаете, че не можем да приемем вашата нова система... Обвиняват ни, че лошо крепим. Вярно е, ние не влагаме в тази работа необходимото време. Но ако крепим както трябва, надницата ще се намали още повече, а тъй като и без това не можем да се изхранваме, ще дойде краят на всичко, последен удар, който ще помете хората ви. Плащайте ни повече и ние ще крепим по-добре, ще влагаме в крепенето исканото време, вместо като бесни да копаем — единствената доходна работа за нас. Няма друг начин за уреждане на въпроса — трудът ни трябва да се заплаща, за да работим, както се следва... А вие какво измислихте вместо това? Нещо, което, виждате ли, не може да се побере в главите ни! Намалявате цената на вагонетката, а после казвате, че за сметка на това намаление заплащате отделно за крепенето. Ако това е вярно, пак ще бъдем ограбвани, защото крепенето винаги ще ни отнема време. Но най ни е яд, защото това твърдение не е вярно: компанията нищо не подава в замяна, тя просто слага в джоба си по два сантима на вагонетка, това е то!

— Да, да, това е истината — прошепнаха другите делегати, като видяха как господин Енбо рязко замахна с ръка, сякаш да го прекъсне.

Но Майо не даде възможност на директора да говори. Сега той се беше увлякъл, думите му сами се лееха. От време на време се заслушваше с изненада, сякаш някой друг говореше в него. Сипеше неща, натрупани в гърдите му, за които дори не подозираше и които излизаха, тласкани от сърцето му. Разказваше за мизерията на всички, за тежкия труд, за суровия живот, за жената и децата, които пицяха от глад вкъщи. Посочи последните мизерни плащания, нищожните половинмесечни заплати, подядени от глобите и престоите, които със сълзи на очи бяха занесли на семействата си. Нима са решили да ги унищожат!

— Така че, господин директоре — заключи той, — ние значи дойдохме да ви кажем, че щом като така и така ще умираме, предпочитаме да умрем, без да работим. Ще си спестим поне умората... Ние напуснахме мините и няма да слезем, докато компанията не приеме нашите условия. Тя иска да намали цената за вагонетка и да плаща крепенето отделно. А ние искаме условията да си останат такива, каквито бяха, а освен това да ни се дава по пет сантиметра повече на вагонетка... А сега вие трябва да покажете дали сте за справедливостта и за труда!

Сред миньорите се чува гласове:

— Така е... Той каза каквото мислим всички. Искаме си само правото.

Други, без да говорят, одобрително кимаха глави. Луксозно мебелираният салон изчезна със своите позлати и бродерии, с целия си куп тайнствени антики; те дори не чувстваха килима, който тъпчеха с тежките си обуца.

— Оставете ме да говоря — извика най-сетне господин Енбо, който бе започнал да се ядосва. — Преди всичко не е вярно, че компанията печели по два сантиметра на вагонетка... Да видим цифрите.

Последва объркан спор. За да ги разедини, директорът се обърна към Пиерон, който се измъкна, като промърмори нещо. А Левак, напротив, застана начело на най-непримиримите, като объркваше нещата и твърдеше факти, които не знаеше. В тази оранжерийна топлина ропотът на грубите гласове заглъхваше в тапетите по стените.

— Ако говорят всички наведнъж — подзе господин Енбо, — никога няма да се разберем.

Той си бе възвърнал спокойствието, суровата, но не рязка учтивост на управител, който е получил нареждане и иска да го наложи. Още с първите си думи не изпускаше от погледа си Етиен, искаше да го предизвика да говори, защото младият човек непрекъснато мълчеше. Така че, като изостави спора за двата сантиметра, неочаквано разшири въпроса.

— Не, признайте си истината, че сте се поддали на отвратително подстрекателство. Това е истинска чума, която сега заразява всички работници и развъртава най-добрите... О, нямам нужда от признанията на никого, аз добре виждам как сте преобразени вие, които бяхте толкова спокойни преди. Така ли е? Обещали са ви повече

масло, отколкото хляб, казали са ви, че е дошъл вашият ред да бъдете господари... Завербували са ви най-сетне в този прословут Интернационал, в тази армия от разбойници, които мечтаят да разрушат обществото.

При тези думи Етиен го прекъсна:

— Вие се лъжете, господин директоре. Нито един въглекопач от Монсу не е член. Но ако бъдат предизвикани, миньорите от всички мини ще се запишат. Това зависи от компанията.

И от този момент битката продължи между господин Енбо и Етиен, сякаш другите миньори не бяха вече тук.

— Компанията е покровител на своите хора, вие грешите, като я нападате. Тази година тя е изразходвала за постройка на селища триста хиляди франка, които не носят дори лихва от две на сто, да не изброявам пенсиите, които отпуска, нито пък въглицата и лекарствата, които раздава. Вие изглеждате интелигентен и за кратко време станяхте един от най-сръчните ни работници — не бихте ли свършили по-полезна работа, ако пропагандирахте именно тези истини, вместо да се погубвате, като общувате с хора, които имат лоша репутация? Да, искам да кажа за Расеньор, с когото трябваше да се разделим, за да спасим нашите мини от социалистическата зараза... Вас ви виждат постоянно у него и навярно той ви е подтикнал да създадете тази взаимоспомагателна каса, която ние на драго сърце бихме търпели, ако тя наистина бе само за спестяване на пари, но ние я чувстваме като оръжие срещу нас, нещо като резервен фонд за посрещане на военни разходи. Впрочем трябва да добавя, че компанията ще се постарее да сложи контрол върху тази каса.

Етиен го остави да се доизкаже, като го гледаше в очите с нервни, леко потрепващи устни. Той се усмихна на последните думи и отвърна спокойно:

— Това значи е ново изискване, защото господин директорът досега не е претендирал за такъв контрол... За съжаление нашето желание е компанията да се занимава по-малко с нас и вместо да играе ролята на провидение, да бъде чисто и просто справедлива, като ни дава полагащото ни се, нашата печалба, която прибира. Честно ли е при всяка криза да оставя работниците да мрат от глад само за да спаси дивидентите на акционерите?... Господин директорът може да приказва каквото си иска, но новата система е прикрито намаление на

надниците и това именно ни кара да се бунтуваме, защото, ако компанията трябва да прави икономии, тя постъпва несправедливо, като ги реализира единствено от работника.

— Ах, ето че стигнахме до въпроса! — извика господин Енбо. — Аз очаквах това обвинение, че ние сме причина да гладува народът и че живеем от неговата пот! Как можете да говорите такива глупости — вие, който трябва да знаете за огромните рискове, на които капиталът е изложен в индустрията, в мините например? Една добре обзаведена мина днес струва от един милион и петстотин хиляди до два милиона франка; и каква мъка, преди да се получи дори малък доход от тази заровена сума! Почти половината от минните предприятия във Франция са във фалит... И всъщност глупаво е да се обвиняват в жестокост тези, които успяват. Когато техните работници страдат, и те също страдат. Мислите ли, че компанията не губи толкова, колкото вие в настоящата криза? Тя не диктува надниците, а се подчинява на конкуренцията от страх да не се разори. Опълчете се срещу фактите, а не срещу нея. Но вие не искате да чуете, не искате и да разберете!

— Напротив — каза младият човек, — ние добре разбираме, че нашето положение няма да се подобри, докато работите вървят както досега, и именно поради тази причина работниците рано или късно сами ще ги подредят така, че да тръгнат по-иначе.

Тези думи, казани въздържано, бяха произнесени с тих глас, но така убедителен и така заплашително трептящ, че последва дълбоко мълчание. Смущение и страх нахлуха в притихналия салон. Другите делегати, които не бяха добре разбрали, все пак чувстваха, че сред тази богата обстановка техният другар е настоявал да получи своя дял; и отново започнаха да хвърлят изкосо погледи на топлите тапети, на удобните столове, на целия този разкош, най-малката дреболия, от който струваше колкото чорбата им за цял месец.

Най-сетне господин Енбо, който стоеше замислен, стана, за да ги отпрати. Всички го последваха. Етиен леко побутна с лакътя си Майо, който отново заговори, но вече със задебелял и неловък език:

— Значи, господине, това е вашият отговор... Ние ще кажем на другите, че отхвърляте нашите условия.

— Аз, драги мой — извика директорът, — аз не отхвърлям нищо!... И аз съм наемен работник като вас и имам толкова права, колкото и последният чирак. Дават ми нареждания и моята задача е да

бдя за тяхното добро изпълнение. Казах ви това, което бях длъжен да ви кажа, но нищо не мога да реша... Ще ми връчите вашите искания, аз ще ги предам в управлението, а после ще ви съобщя отговора.

Той говореше с изискан тон на висш чиновник, като избягваше да се вълнува от въпросите и проявяваше сурова учтивост — това просто оръжие на властта. И миньорите сега го гледаха с недоверие, питаха се откъде е дошъл този човек, какъв интерес можеше да има да лъже, какво краде и той, застанал така между тях и истинските господари. Може би е интригант, човек, на когото плащат като работник, а пък живее така добре.

Етиен отново се осмели да се намеси.

— Вижте, господин директоре, колко е жалко, че ние не можем да изложим нашето искане лично. Ние бихме обяснили много неща, бихме намерили доводи, които вие по необходимост пропускате... Ако знаехме към кого да се обърнем!...

Господин Енбо не се разсърди, той дори се усмихна.

— Ах, така ли! Положението се усложнява, щом ми нямате доверие... Трябва да отидете там.

Делегатите проследиха неопределения жест на ръката му, насочена към един от прозорците. Къде беше това там? В Париж навярно. Но те не знаеха къде точно, то се губеше някъде в едно ужасно далечно място, в недостъпна и свята за тях местност, където властваше непознатото божество, клекнало в дъното на своето светилище. Те никога нямаше да го видят, те го чувстваха само като някаква сила, която отдалече потискаше десетте хиляди въглекопачи от Монсу. А когато директорът говореше, тази именно сила беше скрита зад него и даваше отговори.

Делегатите се чувстваха обезсърчени. Дори Етиен повдигна рамене, за да им каже, че е по-добре да си отидат; а в това време господин Енбо тупаше приятелски Майо по рамото и го питаше за здравето на Жанлен.

— Ето ви все пак един суров урок, а пък вие се мъчите да защитавате лошото крепене!... Помислете, драги приятели, и ще разберете, че една стачка ще бъде гибелна за всички. Още в края на първата седмица ще умираете от глад, какво ще правите тогава?... Впрочем разчитам на вашето благоразумие и съм убеден, че ще се върнете на работа най-късно в понеделник.

Всички тръгнаха, заизлизаха от салона, трополейки като стадо с наведени гърбове, без да отвърнат нито дума на тази надежда, че ще се подчинят. Директорът, който ги придружаваше, се почувства задължен да обобщи разговора: компанията, от една страна, със своята нова тарифа и работниците, от друга страна, със своето искане да се увеличи с пет сантиметра вагонетката. За да не им даде никаква илюзия, той сметна за необходимо да ги предупреди, че техните условия положително ще бъдат отхвърлени от управлението.

— Размислете, преди да правите глупости — повтори той, обезпокоен от мълчанието им.

Във вестибюла Пиерон се поклони много ниско, а Левак предизвикателно нахлупи каскета си. Майо поиска да каже още нещо на тръгване, но Етиен отново го побутна с лакът. И всички излязоха сред това мълчание, в което се криеше закана. Чу се само трясъкът на вратата.

Когато влезе в трапезарията, господин Енбо намери гостите си неподвижни и неми пред чашите. С малко думи той осведоми Деньолен, чието лице съвсем се помрачи. После, докато пиеше изстиналото си кафе, помъчи се да заговори на друга тема. Но самите Грегоарови се върнаха пак на стачката, учудени, че нямало закони, които да забраняват на работниците да напускат работата си. Пол успокояваше Сесил и уверяваше, че очаквали полицията.

Най-сетне господин Енбо повика слугата.

— Иполит, преди да минем в салона, отворете прозорците и проветрете.

III.

Измина половин месец и в понеделник, на третата седмица, присъствените списъци, изпратени в дирекцията, показваха ново намаление на работниците, които се бяха явили на работа. Тази сутрин очакваха подновяване на работата; но упоритостта на управлението да не отстъпва ожесточаваше миньорите. Стачкуваха не само „Ненаситната“, „Сърцеядката“, „Миру“, „Мадлен“; в „Победа“ и „Фьотри-Кантел“ бяха слезли на работа само една четвърт от хората; засегната беше и „Свети Тома“. Постепенно стачката ставаше обща.

В двора на „Ненаситната“ тегнеше угнетяваща тишина. Приличаше на мъртва фабрика с пусати и изоставени работилници, където трудът спи. Под сивото декемврийско небе три-четири забравени вагонетки стърчаха тъжно по високите мостове. Долу, в основите на скелите, запасът от въглища се изчерпваше и откриваше голата и черна земя; а пък купищата подпори гниеха под проливните дъждове. В пристанището на канала един шлеп, останал натоварен до половина, дремеше върху мътната вода; а върху запустелия табан, където разлагащите се серовъглероди димяха въпреки дъжда, една количка беше вирнала тъжно нагоре ръчките си. Но най-вече сградите изглеждаха мъртви — сортировъчната със спуснатите капади, кулата, където не се чуваха трясъците от приемната, студената стая на генераторите и гигантският комин, много широк за малкото дим. Палеха пещта на подемната машина само сутрин. Конярите сваляха храна на конете и долу работеха само надзирателите, превърнали се в работници, те поправяха извозните пътища, които се повреждаха веднага, щом преставаха да ги поддържат; а после, след десет часа, при нужда използваша стълбите. И над това мъртвило на сградите, увити в саван от черен прах, непрекъснато се чуваше само как тежко и провлачено диша помпата — единственият признак за живота на мината, която водите щяха да разрушат, ако престанеше това дихание.

Насреща, върху платото, селището Двеста и четиридесетте изглеждаше също мъртво. Префектът на Лил беше побързал да пристигне, стражари бяха заели пътищата, но щом видяха, че

стачниците са спокойни, и префектът, и стражарите решиха да се върнат. В тази необятна равнина селището никога не е било толкова примирено. Мъжете, за да не ходят по кръчмите, спяха по цял ден, а жените, ограничили дневната си дажба кафе, бяха станали благоразумни, не се увличаха в бръщолевения и разпри; и дори рояците деца, които сякаш разбираха, бяха станали така послушни, че тичаха боси и се биеха, без да вдигат шум. Смразяваше ги нареждането, повтаряно и разнасяно от уста на уста: трябва да бъдем разумни.

Но в къщата на Майо хората непрекъснато влизаха и излизаха. Етиен, като секретар, беше разделил трите хиляди франка на взаимоспомагателната каса между нуждаещите се семейства. После от разни места пристигнаха неколкостотин франка, събрани с подписки и от помощи. Днес обаче всички средства се изчерпваха и миньорите нямаха вече пари, за да поддържат стачката, а и глад се задаваше и ги застрашаваше. Мегра, след като бе обещал кредит за две седмици, изведнъж бе променил решението си в края на първата и престана да дава продукти. Обикновено той получаваше нареждания от компанията; може би тя искаше да се справи веднага, като обрече селищата на глад. Впрочем той постъпваше като капризен тиранин, даваше или отказваше хляб в зависимост от красотата на момичето, което родителите изпращаха за продукти; затваряше вратата си най-вече за Майовица, озлобен и желаещ да я накаже заради Катрин. Освен цялата тази мизерия беше и много студено, жените виждаха как въглищата им се топят, разтревожени от мисълта, че няма да получат други от мините, докато мъжете им не тръгнат на работа. Не им стигаше, че умират от глад, ами трябваше да умират и от студ.

У Майови вече липсваше всичко. Левакови се хранеха още с двадесетте франка, взети назаем от Бутлу. А пък Пиеронови имаха винаги пари; но за да изглежда, че и те гладуват като другите, а и от страх да не им искат заеми, пазаруваха на кредит от Мегра, който би хвърлил в краката на Пиероновица целия си магазин, стига тя да си вдигнеше полата. Още от събота много семейства си лягаха, без да вечерят. И макар че започваха ужасни дни, никой не се оплакваше, всички спокойно и смело се подчиняваха на дадената заповед. Въпреки всичко се проявяваше абсолютно доверие, някаква религиозна вяра — сляп фанатизъм на вярващо население. Тъй като им бяха обещали, че

ще настъпи ерата на справедливостта, те бяха готви да страдат за победата на щастието в целия свят. Гладът възбуждаше умовете, никога затвореният хоризонт не беше се разтварял така широко пред тези халюциниращи от мизерия хора. Когато очите им се премрежваха от слабост, те виждаха някъде там идеалния град на своята мечта, но близък в този час и много реален, където всички са братя, където процъфтява златният век на труда и трапезите са общи. Нищо не разколебаваше убеждението, че накрая ще влязат в него. Касата беше празна, компанията нямаше да отстъпи, всеки ден положението ставаше по-тежко, но те не губеха надежда и с презрение се усмихваха на фактите. Дори земята да се разтърси под тях, някакво чудо ще ги спаси. Тази вяра заместваше хляба и сгряваше стомасите. Когато Майови и другите смилеха много бързо чорбата си от бистра вода, изпадаха в някаква полунесвяст, в екстаз за по-хубав живот, с който мъчениците са се хвърляли в лапите на дивите зверове.

Отсега нататък Етиен беше неоспорим водач. При разговорите вечер той чертаеше бъдещето толкова по-уверено, колкото повече четенето изостряше ума му, и разрешаваше всички въпроси. Той прекарваше по цели нощи в четене, получаваше все повече писма; дори се беше абонира за „Отмъстител“, белгийски социалистически вестник, и този вестник, първият, който влизаше в миньорското селище, накара другарите му да се отнасят към него с извънредно голямо уважение. Растящата му популярност го възбуждаше всеки ден все повече. Да поддържа широка кореспонденция, да се грижи за съдбата на работниците от четирите краища на провинцията, да съветва миньорите от „Ненаситната“ и особено да бъде център, да чувства, че светът се върти около него — всичко изпълваше със суетност него, бившия машинист, копача с изцапаните и черни ръце. Той се изкачваше едно стъпало по-горе, той навлизаше, без сам да си признава това, в лоното на омразната буржоазия, която имаше духовно превъзходство и благосъстояние. Безпокоеше го само едно — съзнанието, че му липсва образование, и това го правеше нерешителен и плах, когато се изправеше пред някой господин в редингот. Макар че продължаваше да се самообразова, като поглъща всичко, поради липса на система той много бавно усвояваше прочетеното и в ума му наставаше такава бъркотия, че заучаваше неща, които не беше разбрал. Така че в някои часове на размисъл започваше да се безпокои за своята

мисия, да мисли, че не е определената личност. Може би е нужен адвокат или учен, който да може да говори и да действа, без да излага другарите си! Но веднага някакво възмущение възвръщаше увереността му. Не, не, никакви адвокати! Те всички са мошеници, използват знанията си само за да се угояват за сметка на народа! Да става каквото ще, работниците трябва сами да уреждат работите си. И мечтата му да бъде народен водач отново започваше да лелее: Монсу е в краката му, а може би и Париж в далечно бъдеще; някой ден ще бъде депутат и ще застане на трибуната в една разкошна зала, където ще срази буржоата с първата реч, произнесена от работник в парламента.

От няколко дни Етиен беше объркан. Плюшар пишеше писмо след писмо и предлагаше да дойде в Монсу, за да разпали духа на стачниците. Ставаше дума да бъде организирано едно закрито събрание, което механикът да председателства; целта беше да използват стачката, за да привлекат към Интернационала миньорите, които досега проявяваха недоверие. Етиен не искаше да се вдига шум, но би се съгласил с идването на Плюшар, ако Расенъор не беше отхвърлил решително тази намеса. Въпреки влиянието си младият човек трябваше да се съобразява с кръчмаря, който имаше стари заслуги и бе запазил като верни другари много от клиентите си. Затова още се двоумеше и не знаеше какво да отговори.

Точно в понеделник, към четири часа, когато Етиен беше сам в долната стая заедно с Майовица, от Лил пристигна ново писмо. Майо, изнервен от бездействие, бе отишъл за риба: ако имаше sluка да улови някое едро парче под шлюза на канала, щеше да го продаде и да купи хляб. Старият, Неумирация, и Жанлен току-що се бяха измъкнали, за да опитат оздравелите си крака; а децата бяха излезли с Алзир, която прекарваше с часове по табана, за да събира ситни въглища. Седнала пред слабия огън, който вече не смееха да разпалват, разкопчана, извадила едната си гърда, увиснала чак до корема ѝ, Майовица кърмеше Естел.

Когато Етиен сгъна писмото, тя го попита:

— Добри ли са новините? Ще ни изпратят ли пари?

Той отвърна „не“ с жест и тя продължи:

— Не знам как ще изкараме тази седмица... Но все пак ще се държим. Когато правото е на твоя страна, това ти придава смелост, нали така? В края на краищата ние все пак ще бъдем по-силните.

В този момент тя съвсем съзнателно беше за стачката. По-добре щеше да е, ако бяха принудили компанията да бъде справедлива, без да напускат работата. Но тъй като вече са я напуснали, не трябвало да се връщат, преди да получат правото си. В това тя беше непоколебима. По-добре да пукнеш, отколкото да покажеш, че си виновен, щом имаш право!

— Ах — извика Етиен, — защо не избухне някоя страшна холера и да ни отърве от всички тези кождери от компанията!

— Не, не — отвърна тя, — не трябва да се пожелава смърт на никого. Това нищо няма да ни помогне, други ще се появят... Аз искам само тези тук да станат по-разумни, надявам се на това, защото навсякъде има добри хора... Нали знаете, че нямам нищо общо с вашата политика.

Наистина обикновено тя осъждаше буйните му речи, смяташе го за бунтовник. Хубаво е да се иска трудът ти да бъде заплатен, но защо да се занимаваш с толкова други работи, с буржоата и с правителството? Защо трябва да се бъркаш в чужда работа и да си навличаш само беди? И въпреки това тя го уважаваше, защото не се напиваше и плащаше редовно своите четиридесет и пет франка за пансиона. На човек, който знае как да се държи, можеш да простиш всичко друго.

Етиен започна да говори за Републиката, която ще даде хляб на всички. Но Майовица разтърси глава, защото си спомняше кучешката 1848 година, когато тя и мъжът ѝ станаха голи като пушки по това време — началото на техния семеен живот. Тя се увлече да разказва за трудностите с унил глас, с блуждаещ поглед и с увиснала гърда, а през това време дъщеря ѝ Естел, без да изпуска цицката, заспа на коленете ѝ. Етиен също се замисли, като гледаше втренчено тази огромна гърда, чиято нежна белота рязко се отличаваше от похабения и жълт тен на лицето.

— Пукната пара нямаше — шепнеше тя, — нищо за ядене, а всички мини се затваряха. И какво най-сетне! Мор по бедния народ, както днес!

Но в този миг вратата се отвори и те останаха неми от изненада пред Катрин, която влизаше. Откакто бе избягала с Шавал, не се беше появявала в селището. Смущението ѝ беше толкова голямо, че разтреперана и няма, не затвори вратата. Надяваше се, че ще намери

майка си сама, и присъствието на младия човек я накара да забрави това, което по пътя бе намислила да каже.

— За какво си се домъкнала тук? — извика Майовица, без дори да стане от стола си. — Не искам да те видя, върви си!

Тогава Катрин се помъчи да намери думи.

— Мамо, нося кафе и захар... Да, за децата... Работих извънредно, мислех за тях...

И тя извади от джобовете си ливра кафе и ливра захар, които се осмели да постави на масата. Стачката в „Ненаситната“ я тревожеше, тя работеше в „Жан-Барт“ и не можеше да намери друг начин да помогне на родителите си, освен под предлог, че мисли за малките. Но нейното добро сърце не обезоръжи майката, която отвърна:

— Вместо да носиш сладки неща, по-добре щеше да направиш, ако бе останала, за да ни храниш.

Обсипа я с укори, после ѝ поолекна, когато ѝ каза право в очите всичко, за което я обвиняваше от един месец насам. Да избяга с един мъж, да заживее незаконно на шестнадесетгодишна възраст, когато семейството е в нужда! Трябва да си най-поквареното момиче. Може да се прости някаква глупост, но една майка никога не ще забрави такъв удар! А поне да бяха я ограничавали! Точно обратно, тя си била свободна като птичка, искали само да се прибира вечер.

— Кажи, какъв дявол е влязъл под кожата ти на тази възраст?

Застанала неподвижно до масата, Катрин я слушаше с наведена глава. Тръпки разтърсваха нейното слабо тяло на недоразвито момиче и тя се мъчеше да отговори с откъслечни думи.

— Ако питате мене, аз съвсем не се забавлявам!... Но той, когато той иска, и аз съм принудена да искам, нали? Защото, виждаш ли, той е по-силен... Знае ли човек как ще се развият работите? В края на краищата всичко вече е свършено и връщане няма, защото сега по-добре той, отколкото друг. Той трябва да се ожени за мене.

Тя се защитаваше, без да се бунтува, с пасивното смирение на момичетата, които много отрано са се отдали на мъж. Не беше ли това общ закон? Тя никога не бе мечтала за нещо друго — изнасилване зад табана, раждане на шестнадесет години, после мизерия в семейството, ако любовникът ѝ се ожени за нея. Така че не се червеше от срам, а трепереше само от смущение, че се отнасят с нея като с леко момиче пред този момък, чието присъствие я потискаше и отчайваше.

В това време Етиен беше станал и се преструваше, че стъква поугасналия огън, за да не пречи на обяснението. Но погледите им се срещнаха и той видя, че е бледа, измъчена и все пак хубава със светлите си очи сред загрубялото лице; и изпита едно особено чувство — обидата му изчезна и просто пожела да бъде щастлива при този мъж, когото бе предпочела пред него. Това беше някаква необходимост да се грижи още за нея, някакво желание да отиде в Монсу и да принуди другия да я уважава. Но тя почувства само състрадание в тази нежност, която той винаги проявяваше — сигурно я презираше, щом я гледа по този начин. И затова сърцето ѝ така се сви, че не можа да промълви нито дума повече за свое оправдание.

— Така, добре е, че мълчиш — подзе неумолимо Майовица. — Ако си се върнала, за да останеш, влез; ако не, махай се веднага и бъди щастлива, че съм заета, иначе да съм ти теглила някой ритник.

Неочаквано като че ли тази закана се изпълняваше. Катрин получи такъв ритник в задника, че силата му я замая от изненада и болка. Шавал, влетял с един скок през отворената врата, я риташе като диво животно. От една минута той я дебнеше отвън.

— Ах, мръснице — изрева той, — проследих те, знаех си добре, че се връщаш тук, за да мърсуваш до насита! И му плащаш, нали? Поиш го с кафе от моите пари!

Изумени, Майовица и Етиен не мръднаха. С яростен жест Шавал тласкаше Катрин към вратата.

— Ще излезеш ли, дявол да те вземе!

И тъй като тя се сви в един ъгъл, той се нахвърли върху майката:

— Хубав занаят — да пазиш къщата, докато твоята курва дъщеря е горе с вдигнати крака.

Накрая той хвана Катрин за ръка и започна да я разтърсва и да я тегли навън. На вратата отново се обърна към Майовица, закована на стола. Тя беше забравила да прибере гърдата си. Естел бе заспала, забила носле във вълнената пола, а огромната гърда висеше, свободна и гола, като могъщо виме на крава.

— Когато дъщерята не е тук, майката се подлага — извика Шавал. — Хайде, показвай му телесата си! Никак не се гнуси твоят мръсен наемател!

Изведнъж Етиен почувства желание да удари този другар. Страхът да не разбунтува миньорското селище с това сбиване го

въздържа да изтръгне Катрин от ръцете му. Но и той се разяри и двамата мъже се изправиха един срещу друг с кървясали очи. Избухваше старата вражда, отдавна потулваната ревност. Сега единият трябваше да срази другия.

— Пази се! — изсъска Етиен със стиснати зъби. — Ще те пребия!

— Опитай се! — отвърна Шавал.

Те продължиха да се гледат няколко секунди толкова отблизо, че горещият им дъх пареше лицата. Но сега Катрин умоляващо хвана ръката на любовника си и го повлече. Тя го теглеше извън селището и тичаше, без да обръща глава.

— Какъв звяр! — прошепна Етиен, като затръшна вратата, обзет от такъв гняв, че трябваше да седне.

Срещу него Майовица не бе помръднала. Тя широко махна с ръка и настъпи мълчание, мъчително и тежко, понеже нищо не си казваха. Въпреки усилията му неговият поглед се връщаше към гърдата ѝ, към тази увиснала бяла плът, чийто блясък сега го смущаваше. Наистина тя беше на четиридесет години, беше обезформена като изпълнила ролята си самка, която непрекъснато ражда; но мнозина биха я пожелали още, защото беше едра, здрава, с голямо продълговато лице на красива някога мома. Бавно и спокойно тя прибра с две ръце гърдата си. Един розов край остана навън, тя го натика с пръст, после се закопча и веднага стана съвсем черна, отпусната в своята вехта блуза.

— Той е свиня — каза тя най-сетне. — Само една мръсна свиня може да има такива гадни мисли... Пет пари не давам за него! Не заслужаваше да му се отговаря.

После добави с откровен глас, без да изпуска из очи младия човек:

— Аз навярно имам слабости, но не и такива. Само двама мъже са ме имали, един извозван преди, когато бях на петнайсет години, и след това Майо. Ако и той ме бе изоставил като другия, не знам, Господи, какво щеше да стане, а и аз много не се гордея, че съм му останала вярна, откакто сме се оженили, защото най-често човек не кръшка просто понеже не е имал случаи... Аз казвам само това, което си е, но познавам съседки, които не могат да кажат същото, нали?

— Точно така — отвърна Етиен, като стана.

И излезе тъкмо когато тя, оставила заспалата Естел върху два стола, се канеше да разпали огъня. Ако бащата улови риба и я продаде, все пак ще има чорба.

Навън вече се спускаше ледена нощ и Етиен крачеше с наведена глава, обзет от черна тъга. Тя не беше нито от гнева срещу Шавал, нито от състрадание към горкото измъчено момиче. Грубата сцена се заличаваше, изчезваше и го насочваше към общото страдание, към ужасите на мизерията. Той отново виждаше селището, останало без хляб, жените и децата, които нямаше да ядат тази вечер, целия този народ, който се бореше с празен стомах. И съмнението, което го обземаше понякога, сега се пробуждаше в тази страшна меланхолия на здрача, измъчваше го с такава силна болка, каквато никога не бе чувствал. С каква страшна отговорност се нагърбваше! Ще продължава ли да ги подтиква, да ги кара да упорстват в съпротивата сега, когато нямаха нито пари, нито кредит? И каква щеше да бъде развръзката, ако не дойде помощ, ако гладът сломи смелостта им? Внезапно му се представи картината на погрома: деца, които умират, майки, които ридаят, а мъжете, бледи и мършави, отново слизат в мините. Той продължаваше да върви, спъваше се в камъните, а мисълта, че компанията ще излезе по-силна и той ще бъде причина за нещастията на другарите си, го изпълваше с непоносима мъка.

Когато вдигна глава, забеляза, че е пред „Ненаситната“. Тъмната маса на сградите изглеждаше още по-скупчена в сгъстяващия се мрак. В средата на запустелия двор големите неподвижни сенки сякаш бяха част от изоставена крепост. Спреше ли подземната машина, животът напускаше тези стени. В този час на нощта нямаше нищо живо — нито фенер, нито глас; дори пуфтенето на помпата приличаше на далечно стенание, долетяло кой знае откъде в напълно запустяла мина.

Етиен гледаше и кръв капеше от сърцето му. Работниците страдаха от глад, но и компанията губеше милиони. Защо трябваше тя да излезе по-силна в тази борба на труда срещу капитала? При всички случаи победата ще ѝ струва скъпо. Загубите ѝ после ще се изчислят. Той беше обзет от луда страст да воюва, от силно желание да сложи край на мизерията, дори с цената на смъртта. По-добре цялото миньорско селище да загине отведнъж, отколкото да умира бавно от глад и от неправда. Спомняше си това, което бе чел, но недоразбрал — примери, когато народите са изгаряли своите градове, за да спрат

неприятеля; смътни разкази за майки, които спасявали децата си от робство, като разбивали черепите им с камъни, и за мъже, които умирали от изтощение, вместо да ядат хляба на тираните. Всичко това го въодушевяваше, силна радост изместваше обзелата го черна тъга, прогонваше съмнението, караше го да се срамува от това малодушие, продължило само час. И в това пробуждане на неговата вяра отново го обземаше гордостта и го възнасяше нагоре, той се радваше, че е водач, на когото се подчиняват безусловно, мечтаеше за още по-голямо влияние, виждаше навечерието на победата. Той вече си представяше една сцена на скромно величие: как се отказва от властта и я предава в ръцете на народа, когато ще бъде господар.

Но се пробуди, стресна се от гласа на Майо, който му разказваше за слуката си — една прекрасна пъстърва, уловена и продадена за три франка. Ще имат чорба. Тогава остави другаря си да се върне сам в селището, като му каза, че ще се прибере след него. После влезе и седна на една маса в „Авантата“, почака да си отиде единственият клиент, за да съобщи съвсем открито на Расенъор, че ще пише на Плюшар да дойде веднага. Беше решил вече — искаше да организира закрито събрание, защото беше уверен в победата, ако въглекопачите от Монсу влязат масово в Интернационала.

IV.

Закритото събрание беше организирано в „Добрият веселяк“ на вдовицата Дезир в четвъртък в два часа. Възмутена от неприятностите, които причиняваха на нейните деца, въглекопачите, вдовицата Дезир не преставаше да ругае, особено откакто кръчмата ѝ се опразни. За първи път при стачка хората не пиеха, пиячите си стояха вкъщи от страх да не нарушат нареждането да бъдат благоразумни. И в Монсу, който в дните на съборите гъмжеше от народ, сега широката улица се простираше глуха и тъжна, потънала в безутешност. Не се лееше вече бира от тезгясите и от коремите, потоците бяха пресъхнали. По шосето, в „Казимир“ и в „Напредък“ се виждаха само бледите лица на кръчмарките, загледани в пътя; а и самият Монсу беше съвсем пуст — от „Ланфан“ до „Главня“, от „Пикет“ до „Отрязаната глава“; само кръчмата „Свети Елоа“, която се посещаваше от надзирателите, продаваше още по някоя халба бира; пустееше и „Вулкан“, чиито певачки бяха безработни по липса на клиенти, макар че поради тежкото положение бяха намалили таксата от десет на пет су. Беше истински траур, който късаше сърцата на всички в този край.

— По дяволите! — провикна се вдовицата Дезир, като се плесна с двете ръце по бедрата. — За всичко са виновни стражарите! Нека ме вкарат в затвора, ако искат, но аз трябва да им дам да се разберат!

За нея цялата власт и всички господари бяха стражарите — една обобщаваща позорна дума, с която наричаше враговете на народа. И затова тя с възторг прие молбата на Етиен: цялата ѝ къща принадлежеше на миньорите, ще даде безплатно танцувалния салон, лично ще изпрати поканите, както го изискваше законът. Впрочем още по-добре, ако властта се противопостави — ще видят на какво е способна! На другия ден младият човек ѝ занесе да подпише около петдесет писма, които бе накарал да препишат грамотни съседи в селището; изпратиха тези писма до мините, на делегатите и на някои доверени хора. Обявеният дневен ред предвиждаше да се разиска върху продължаването на стачката; но всъщност очакваха Плюшар,

разчитаха на неговата реч, за да решат масовото присъединяване към Интернационала.

В четвъртък сутринта Етиен беше обзет от безпокойство, понеже не беше пристигнал неговият бивш майстор, който бе телеграфирал, че ще бъде тук в сряда вечер. Какво ли бе станало? Още в девет часа отиде в Монсу, като предполагаше, че може би механикът е отишъл направо там, без да се спира в „Ненаситната“.

— Не, не съм виждала вашия приятел — отвърна вдовицата Дезир. — Но всичко е готово, елате да видите.

Тя го отведе в танцувалния салон. Украсата беше същата — гирлянди под тавана, по средата венец от пъстри хартиени цветя и по стените плочки от позлатен картон с имената на светии и светци. Само че вместо естрадата на музикантите в един ъгъл бе сложена маса и три стола, а направо в салона бяха наредени няколко пейки.

— Отлично — каза Етиен.

— И нали знаете — повтори вдовицата, — чувствайте се като у дома си. Дерете си гърлата колкото искате... Ако стражарите дойдат, ще трябва да минат през трупа ми.

Въпреки че беше загрижен, Етиен не можа да не се усмихне, като я гледаше — видя му се толкова огромна с тези две гърди, за обгръщането на всяка от които трябваше по един мъж; затова говореха, че сега в интерес на работата от шестимата си любовници тя всяка вечер използвала по двама.

Но Етиен се изненада, като видя да влизат Расењор и Суварин; и тъй като вдовицата ги остави тримата в големия празен салон, той извика:

— Я виж, вие вече сте тук!

Суварин, който беше работил през нощта в „Ненаситната“, понеже машинистите не стачкуваха, идваше просто от любопитство. А Расењор изглеждаше доста смутен от два дни насам — дебелото му валчесто лице беше загубило добродушната си усмивка.

— Плюшар не е пристигнал, аз съм много разтревожен — добави Етиен.

Кръчмарят извърна очи и отвърна през зъби:

— Това не ме учудва, аз не го очаквам.

— Защо?

Расењор се престаши, погледна го в лицето и каза смело:

— Защото, ако искаш да знаеш, аз пък му изпратих писмо, с което го помолих да не идва... Да, аз смятам, че сами трябва да оправяме работите си, без да се обръщаме към чужденците.

Етиен, излязъл извън кожата си, трепереше от гняв, гледаше право в очите другаря си и повтаряше, заеквайки:

— Ти си направил това! Ти си направил това!

— Аз го направих, да! И ти много добре знаеш каква вяра имам в Плюшар! Той е умен и солиден човек, ние можем да вървим с него... Но виж какво, пет пари не давам за вашите идеи! Политиката, правителството — не искам и да знам за тях! Искам само едно — да се отнасят добре с миньора! Работил съм под земята в продължение на двайсет години и толкова съм страдал от немотия и умора, че съм се заклел да извоювам блага за нещастниците, които са още долу, а чувствам много добре, че вие няма нищо да направите с вашите идеи, вие още повече ще утежните положението на работника... Когато бъде принуден от глада да слезе отново в мината, той ще бъде още по-силно притиснат, компанията ще му плати със сопа като на избягало куче, което с бой вкарват в кучкарника... Ето кое искам да предотвратя, разбираш ли!

Той повишаваше глас и пъчеше корем, стъпил здраво върху дебелиите си крака. И цялата му природа на разумен и търпелив човек се проявяваше в тези ясни думи, които се лееха обилно и без никакво усилие. Не беше ли глупаво да се вярва, че с един удар могат да променят света, да поставят работниците на мястото на господарите, да разделят парите така, както се разделя една ябълка? Ще са нужни вероятно хиляди и хиляди години, за да се осъществи това. Тогава нека не го залъгват с тези чудеса. Най-разумният път, ако не искат да си счупят главите, е да вървят направо, да изискват възможни реформи, да подобрят най-сетне участието на работниците при всички обстоятелства. Така, пъчеше се той, ако се заеме с това, ще принуди компанията да подобри условията; иначе, по дяволите, всички ще пукнат, ако се упорства.

Етиен го беше оставил да говори, защото гърлото му се бе свило от възмущение. Но най-сетне извика:

— Дявол да го вземе! Не тече ли кръв в жилите ти?

Един миг още и щеше да му удари плесница: но за да не се поддаде на това изкушение, тръгна с големи крачки из салона и изля

гнева си върху пейките, които блъскаше, за да си отваря път.

— Затворете поне вратата — забеляза Суварин. — Няма нужда да ви слушат.

И след като сам отиде да я затвори, той седна на един от столовете до масата. Беше си свил цигара, наблюдаваше другите двама с кротките си и нежни очи, а по устните му играеше лека усмивка.

— Щом се сърдиш, работата няма да върви — подзе назидателно Расенъор. — Аз отначало вярвах, че си благоразумен. Постъпваше много добре, като препоръчваше на другарите да бъдат спокойни, да не напускат домовете си, изобщо, като използваше влиянието си, за да поддържаш реда. А сега в каква каша ги забъркваш!

След всяка обиколка между пейките Етиен се връщаше при кръчмаря, хващаше го за раменете, раздрусваше го и му крещеше отговора си в лицето:

— Дявол да го вземе, аз също искам да бъда спокоен! Да, аз им наложих дисциплината! Да, съветвах ги да не излизат! Само че не трябва да се подиграват с нас в края на краищата! Ти си щастлив, че можеш да бъдеш хладнокръвен. Но има часове, в които чувствам, че полудявам.

От негова страна това беше изповед. Той се присмиваше на собствените си илюзии на новопокръстен, на своя религиозен блян за един град, където в скоро време правдата ще царува между хората, станали братя. Наистина хубаво средство — да скръстиш ръце и да чакаш хората да се изяждат като вълци един друг до свършека на света. Не! Трябваше да се намеси, иначе неправдата ще бъде вечна, винаги богатите ще смучат кръвта на бедните. Поради това той не можеше да си прости глупостта, която бе казал някога, че политиката трябва да се отстрани от социалния въпрос. Тогавя той нищо не разбираше, но след това беше чел, беше учил. Сега идеите му бяха зрели, той се гордееше, че има система. Въпреки това обаче я обясняваше лошо, с фрази, в чиято обърканост имаше по малко от всички теории, които изучаваше и последователно изоставяше. Над всичко стоеше идеята на Карл Маркс: капиталът е резултат на грабеж, дълг и право е на труда да си възвърне това ограбено богатство. На практика отначало той беше с Прюдон, увлечен от химерата за взаимен кредит, за създаване на една огромна банка за обмяна, която ще премахне посредничеството; после го вдъхновиха кооперативните дружества на Ласал, финансирани от

държавата, които постепенно ще превърнат цялото земно кълбо в един индустриален град, докато един ден се разочарова от трудността за контролиране; и като стигна отскоро до колективизма, той искаше всички оръдия на труда да бъдат върнати на колектива. Но и тази идея беше смътна, той не знаеше как да осъществи тази нова мечта, възпрепятстван още от скрупулите на чувствителността и разума, без да се осмели да възприеме абсолютните твърдения на сектантите. Той се задоволяваше само да казва, че преди всичко трябва да се завземе властта. После ще видят.

— Какво те прихваща? Защо минаваш към буржоата? — продължи той с ожесточение, като се изправи отново срещу кръчмаря. — Нали ти самият казваше: всичко това трябва да се сгромолясва!

Расенъор леко почервеня.

— Да, казвах го. И ако сгромолясането започне, ще видиш, че не съм по-страхлив от другите... Само че не искам да бъда с тези, които забъркват кашата, за да оправят себе си.

Сега и Етиен почервеня. Двамата мъже вече не крещяха, бяха станали остри и зли, обзети от хладно съперничество. Всъщност това превишаваше разбиранията им, като хвърляше единия в прекалена революционна разпаленост, а тласкаше другия към крайна предпазливост и без да желаят, ги отнасяше отвъд истинските им идеи, в тези съдбоносни роли, които хората не си избират сами. А Суварин, който ги слушаше, не можа да прикрие по бялото си като на руса девойка лице мълчаливото презрение, това съкрушително презрение на човек, готов да жертва безшумно живота си, без дори да разчита на славата на мъченик.

— Значи, за мене се отнася това, което казваш? — запита Етиен. — Ти ми завиждаш?

— За какво да ти завиждам? — отвърна Расенъор. — Аз не се смятам за голям човек, не се мъча да създавам секция в Монсу, за да стана секретар.

Другият поиска да го прекъсне, но той добави:

— Бъди искрен, тебе съвсем не те интересува Интернационалът, ти само гориш от желание да бъдеш начело, да бъдеш господинът, който кореспондира със знаменития Федерален съвет на Северна Франция.

Настъпи мълчание. Етиен подзе разтреперан:

— Добре... Мислех си, че няма в какво да бъда упрекнат. Винаги се съветвах с тебе, защото знаех, че си водил тук борбата дълго време преди мене. Но тъй като не можеш да търпиш никого до себе си, занаяпред ще действам съвсем сам... А сега най-напред нека те предупредя, че събранието ще се състои дори ако Плюшар не дойде и че другарите ще се присъединят въпреки твоето желание.

— О, ще се присъединят! — прошепна кръчмарят. — Това още нищо не значи... Ще трябва да бъдат убедени да плащат членския внос.

— Съвсем не. Интернационалът прави отсрочка на стачкуващите работници. Ние ще платим по-късно, а той веднага ще ни се притече на помощ.

Расенъор изведнъж избухна:

— Е добре, ще видим... Аз ще бъда на твоето събрание и ще говоря. Да, няма да оставя да заблудиш приятелите ми, ще им разясня техните истински интереси. И ще видим кои от тях ще последват мене, когото познават от трийсет години, или тебе, който за по-малко от една година преобърна всичко тук с главата надолу... Не, не! Остави ме на мира! Сега ще видим кой кого ще смаже!

И той излезе, като тръшна вратата. Гирляндите по тавана се разлюляха, позлатените плочки по стените подскочиха. После големият салон отново стихна.

Суварин пушеше с кротък вид, седнал пред масата. След като си походи мълчаливо известно време, Етиен започна да излива надълго гнева си. Негова ли била вината, че хората напускали този дебел лентяй и идвали при него? Той отричаше, че се бил стремял, сам не знаел как станало всичко това — приятелството на цялото миньорско селище, доверието на миньорите, влиянието, което имал сред тях сега. Той се възмущаваше от обвинението, че искал от честолюбие да обърка всичко, удряше се по гърдите и уверяваше в братските си чувства. Неочаквано той се спря пред Суварин и извика:

— Кълна ти се, ако знам, че ще стана причина да се пролее дори капка кръв на някой приятел, веднага ще избягам в Америка!

Машинистът вдигна рамене и лека усмивка отново се появи по устните му.

— О, кръв — прошепна той, — какво от това? Земята има нужда от кръв.

Поуспокоен, Етиен взе един стол и се облегна с лакти на другия край на масата. Това русо лице, чиито мечтателни очи понякога подивяваха с червен блясък, го тревожеше, действаше странно върху волята му. Без да говори, другарят му го покоряваше дори с мълчанието си и той постепенно се чувстваше завладян.

— Кажи — попита той, — какво би направил ти на мое място! Не съм ли прав, като искам да действаме?... Не е ли по-добре да се включим в това дружество?

Суварин изпусна бавно дима и отвърна с любимия си израз:

— Да, глупости! Но докато се чака, винаги е така... Впрочем и техният Интернационал скоро ще влезе в действие. Той го организира.

— Кой?

— Той!

Тази дума произнесе полугласно, с религиозно благоговение, като отправи поглед към изток. Говореше за учителя, за разрушителя Бакунин.

— Само той може да нанесе смъртоносния удар — продължи Суварин, — а пък твоите учени са страхливци с тяхната еволюция... След три месеца Интернационалът ще смаже стария свят под негово ръководство.

Етиен много внимателно напрегна слух. Гореше от желание да научи, да разбере този култ към разрушението, за който машинистът рядко изпускаше по някоя смътна дума, сякаш пазеше само за себе си загадката.

— Обясни ми най-сетне... Каква е вашата цел?

— Да се разруши всичко... Да няма нации, да няма правителства, да няма собственост, нито бог, нито култ.

— Разбирам добре. Само че докъде ще стигне всичко това?

— До първобитната и неорганизирана комуна, до един нов свят, дотам, че всичко да започне отначало.

— А средствата за изпълнение? Как смятате да действате?

— С огън, с отрова, с кама. Разбойникът е истински герой, народният отмъстител, революционерът на дело, който действа без заучени от книгата фрази. Трябва редица страшни атентати да ужасят всесилните и да пробудят народа.

Докато говореше, Суварин ставаше страшен. Някакъв възторг го караше да се надига от стола, мистичен пламък блестеше в

безцветните му очи, а нежните му ръце стискаха до счупване края на масата. Обзет от страх, другарят го гледаше, спомняше си за историите, които той смътно му доверяваше, за полицейски началници, заклани като прасета, за неговата любовница, единствената жена, която беше обичал, обесена в Москва през една дъждовна утрин, когато той, скрит в тълпата, я е целувал с очи за последен път.

— Не, не! — шепнеше Етиен с широк жест, който отпъждаше тези страшни видения. — У нас ние още не сме стигнали дотам. Убийства, пожари — никога! Това е чудовищно, това е несправедливо, всички другари ще се надигнат, за да убият виновника!

А освен това той все още не можеше да разбере, цялото му същество се противеше на мрачния блян за това изтребление на света, покосен докрай като ожъната ръжена нива. А после какво щяха да правят, как щяха да израснат народите? Необходим му беше отговор.

— Кажи ми каква е програмата ти. Ние искаме да знаем накъде отиваме.

И Суварин заключи спокойно, с блуждаещ, отсъстващ поглед:

— Всички разсъждения върху бъдещето са престъпни, защото пречат на пълното разрушение и спират хода на революцията.

Тези думи накараха Етиен да се засмее, въпреки че отговорът премина като студена тръпка по тялото му. Впрочем той на драго сърце се съгласяваше, че има нещо хубаво в тези идеи, чиято ужасяваща простота го привличаше. Само че щеше да даде коз в ръцете на Расеньор, ако започнеше да говори така на другарите. Трябваше да бъде практичен.

Вдовицата Дезир им предложи да хапнат. Те приеха, минаха в кръчмата през подвижната преграда, която през седмицата отделяше танцувалния салон. Когато изядоха омлетите си и сиренето, машинистът поиска да си отиде и тъй като Етиен го задържаше, каза:

— Каква полза? Да ви слушам как говорите излишни глупости!... Доста съм слушал такива. Довиждане!

И си отиде със своя тих и упорит вид, с цигара в уста.

Тревогата на Етиен растеше. Беше един часът, ясно бе, че Плюшар не е удържал на думата си. Към един и половина часа делегатите започнаха да пристигат и той трябваше да ги посреща, защото искаше да контролира кой влиза от страх да не би компанията да изпрати както винаги своите шпиони. Той преглеждаше всяка

покана, взираше се в хората; впрочем мнозина влизаха без покана, достатъчно беше, че той ги познава, за да им отворят вратата. Когато удари два часът, той видя да пристига Расењор, който допуши лулата си пред тезгяха, като разговаряше, без да бърза. Това подигравателно спокойствие най-сетне го нервира, още повече че няколко шегаджии бяха дошли просто така, да се забавляват, като Захари, Муке и други: тези хора не искаха и да знаят за стачката, но им беше интересно, че не работят; насядали по масите в кръчмата, те винаги даваха последните си пари за халба бира и се шегуваха, подиграваха убедените другари, като им казваха, че скоро ще им приседне от неприятности.

Измина още четвърт час. В салона започнаха да проявяват нетърпение. Тогава Етиен, загубил вече надежда, махна решително с ръка. Беше се решил да влезе, когато вдовицата Дезир, подаде глава навън, извика:

— Ето го и вашия господин!

Наистина беше Плюшар. Пристигаше с кола, теглена от запъхтян кон. Скочи веднага на паважа, беше слаб, хубавец, с голяма ъгловата глава, под редингота му от черно сукно личаха празничните дрехи на заможен работник. От пет години не беше похващал пилата, грижеше се за външността си, с особено старание се вчесваше и се гордееше с успехите си като оратор; обаче крайниците му бяха запазили вдървеността си, ноктите на големите му ръце вече не растяха, бяха си останали проядени от желязото. Много деен, той задоволяваше честолюбието си, като неуморно обикаляше провинцията, за да пропагандира идеите си.

— Ах, не ми се сърдете! — каза той, за да предотврати въпросите и упреците. — Вчера сутринта конференция в Прьойи, вечерта събрание във Валансе. Днес обядвах в Маршиен със Сованя... Едва успях да намеря кола. Много съм изтощен, нали виждате какъв ми е гласът. Но това няма значение, ще говоря въпреки всичко.

Беше на прага на „Добрят веселяк“, когато се сепна.

— По дяволите! Картите забравиха! Хубаво щяхме да се наредим!

Той се върна при колата, която коларят поставяше под навеса, и извади от багажника една малка кутия от черно дърво, която пъкна под мишницата си.

Етиен, сияещ, вървеше подире му, а смаяният Расеньор не смееше да му подаде ръка. Плюшар обаче стисна десницата му и набързо намекна за писмото: какво странно хрумване! Защо да не се направи това събрание? Винаги, щом има възможност, трябва да се прави събрание. Вдовицата Дезир поиска да го почерпи нещо, но той отказа. Излишно! Говорел, без да пие. Само че много бързал, защото довечера трябвало да бъде чак в Жоазел, където искал да се срещне с Лъобужо. Всички заедно влязоха в танцувалния салон. Майо и Левак, които бяха закъснели, ги последваха. После заключиха вратата, за да се чувстват като у дома си, което накара шегаджиите да се засмеят по-високо, тъй като Захари подвижна на Муке, че може би ще направят на всички тук по едно дете.

Около стотина миньори, седнали по пейките, чакаха в застоялия въздух на салона, където от паркета се вдигаше спарена миризма от последната вечеринка. Разнесоха се шушукания, главите се обърнаха, докато новодошлите сядаха по свободните места. Гледаха господина от Лил, черният редингот предизвикваше изненада и безпокойство.

Но веднага, по предложение на Етиен, избраха бюро. Той назоваваше хората, другите ги одобряваха с вдигане на ръка. Плюшар беше избран за председател, а за помощници посочиха Майо и Етиен. Столовете се разместиха, членовете на бюрото седнаха; потърсиха за миг председателя, но той беше изчезнал зад масата, беше се навел, за да постави кутията, която не бе изпуснал из ръце. Когато отново се появи, той тупна леко с юмрук, за да привлече вниманието, после започна с пресипнал глас:

— Граждани...

Една малка вратичка се отвори, той трябваше да млъкне. Беше вдовицата Дезир, която, заобиколила през кухнята, носеше шест халби бира върху поднос.

— Не се безпокойте — прошепна тя. — Човек ожаднява, когато говори.

Майо пое таблата и Плюшар можа да продължи. Той каза, че е много развълнуван от добрия прием на работниците от Монсу, извини се за закъснението си, спомена за умората и за болното си гърло. После даде думата на гражданина Расеньор, който искаше да се изкаже.

И Расенбор бързо се изправи пред масата, близо до халбите. Един обърнат стол му служеше за трибуна. Той изглеждаше много развълнуван, изкашля се, преди да извика с пълен глас:

— Другари...

Влиянието му сред работниците от мините се дължеше на неговия дар слово, на добродушието, с което можеше да им говори с часове, без ни най-малко да се умори. Той не правеше никакви жестове, стоеше неподвижен и усмихнат, увличаше ги, замайваше ги, докато всички започваха да викат: „Да, да, истина е, ти имаш право!“ Но днес, още след първите думи, той почувства глуха съпротива. И поради това продължаваше предпазливо. Говореше само че стачката не трябва да прекъсва, очакваше да бъде аплодиран, преди да атакува Интернационала. Наистина било въпрос на чест да не се отстъпва пред изискванията на компанията, но колко страдания, какво ужасно бъдеще, ако трябвало да упорстват още дълго! И без да препоръчва подчинение, той разколебаваше смелите, рисуваше картината на умиращите от глад миньорски селища и питаше на какви източници разчитат привържениците на съпротивата. Трима-четирима негови приятели се опитаха да го подкрепят, но това усили хладното мълчание на мнозинството, постепенно засилващото се неодобрение, което посрещаше думите му. И тогава, загубил надежда да ги завладее отново, той се разгневи, предрече им нещастия, ако се оставят да объркат главите им с провокации, дошли отвън.

Две трети от присъстващите станаха и възнегодуваха, искаха да му попречат да говори повече, защото ги обиждаше, отнасял се с тях като с деца, неспособни сами да се управляват. А той пиеше една след друга големи глътки бира и продължаваше да говори сред врявата, викаше силно, че още не се е родил такъв юнак, който ще му попречи да изпълни дълга си.

Плюшар беше станал прав. Тъй като нямаше звънец, удряше с юмрук по масата и повтаряше с пресипналия си глас:

— Граждани... Граждани...

Най-сетне успя да въдвори малко спокойствие и събранието с гласуване отне думата на Расенбор. Делегатите, които бяха представлявали мините при срещата с директора, увличаха другите, всичките озлобени от глада, завладени от новите идеи. Гласуването беше предрешено.

— Ти пет пари не даваш! Имаш какво да ядеш! — изкрещя Левак, като посочи юмрука си на Расеньор.

Етиен се беше навел и през гърба на председателя успокояваше Майо, който беше почервенял целият и излязъл извън кожата си от тази лицемерна реч.

— Граждани — каза Плюшар, — позволете ми да взема думата.

Настъпи дълбока тишина. Той заговори. Думите му излизаха мъчително и дрезгаво; но винаги на път, той беше свикнал да разхожда ларингита заедно с програмата си. Постепенно гласът му се повишаваше, ставаше по-патетичен. С разтворени ръце, като придружаваше мислите си с поклащане на раменете, той говореше с такова красноречие, което наподобяваше проповед, и завършваше фразите като в църква със снижаване на тона и това монотонно звучене действаше убедително.

Той насочи речта си към величието и възможностите на Интернационала, разкри го така, както правеше в малките населени места, където излизаше да говори за първи път. Обясни целта — освобождение на работниците; описа величественото му устройство — долу общината, по-горе областта, още по-горе нацията, а на върха човечеството. Ръцете му се движеха бавно нагоре, натрупваха етажите, издигаха огромната катедрала на бъдещия свят. После разкри вътрешното управление: прочете уставите, говори за конгресите, посочи растящото значение на делото, разширяването на програмата, която започнала с въпроса за надниците, сега се борела за ликвидиране на социалното неравенство и накрая щяло да се стигне до премахване на наемния труд. Няма да има вече националности, работниците от целия свят, обединени от общия стремеж за справедливост, ще пометат гнилата буржоазия и ще създадат най-сетне свободното общество и в него, който не работи, нищо няма да получава. Той крещеше така силно, че дъхът му разтреперваше пъстрите книжни цветя под опушения таван, в който отекваше гласът му.

Всички се развълнуваха. Някои извикаха:

— Така е!... Съгласни сме!

Той продължи. Светът ще бъде завладян за по-малко от три години. И изброи спечелените вече народи. От всички страни масово се присъединявали. Никога една нова религия не е имала толкова

последователи. А после, когато станат господари, ще диктуват закони на собствениците и на свой ред ще ги хванат за гушите.

— Да! Да!... Тогава те ще слизат в мините!

С жест той призова към тишина. После навлезе във въпроса за стачките. По принцип ги отричал, те били твърде бавно средство, което по-скоро утежнявало страданията на работника. Но докато чакали нещо по-добро, когато не можело другояче, трябвало да се прибъгва към тях, защото имали това предимство, че разстройвали капитала. И в този случай той сочеше Интернационала като провидение за стачниците и даваше примери: в Париж при стачката на металоработниците собствениците се съгласили на всичко, когато с ужас научили, че Интернационалът изпраща помощи; в Лондон той, Интернационалът, спасил миньорите от една каменовъглена мина, като върнал на свои разноски в отечеството им цял ешелон белгийски работници, наети от собственика. Достатъчно било да станат членове, за да накарат компаниите да треперят, защото работниците влизали във великата армия на трудещите се, решени по-скоро да умрат един за друг, отколкото да останат роби на капиталистическото общество.

Прекъснаха го ръкопляскания. Той бършеше челото си с кърпа и отказваше халбата бира, която Майо му подаваше. Когато поиска да продължи, нови аплодисменти не му позволиха да говори.

— Готово! — каза — той бързо на Етиен. — Стига им толкова... По-скоро членските карти!...

Наведе се под масата и се появи с малката кутия от черно дърво.

— Граждани — извика той, като се мъчеше да надвие шума, — ето членските карти. Нека дойдат делегатите, ще ги предам на тях, а те ще ги раздадат... По-късно ще уредим всичко.

Расеньор се спусна и пак започна да протестира. Етиен също се раздвижи, трябваше и той да произнесе реч. Последва голяма бъркотия. Левак размахваше юмруци напред, сякаш искаше да се бие. Изправен, Майо говореше, без да може да разбере нито дума. В нарастващата суматоха от паркета се вдигаше прах, наслоеният прах от миналите танцувални забави, който отравяше въздуха с острата миризма на извозвачките и чираците.

Внезапно малката вратичка се отвори и вдовицата Дезир, която я изпълни с корема и гърдите си, каза с гърмящ глас:

— Я млъкнете, дявол да ви вземе!... Стражарите идат!

Беше околийският полицейски началник, който идваше малко късно, за да състави акт и да разтури събранието. Придружаваха го четирима стражари. От пет минути вдовицата ги задържаше пред вратата, като казваше, че си е в къщата и че имала право да събира приятели. Но те я бяха изблъскали и затова тя бе изтичала да предупреди децата си.

— Трябва да се измъкнете оттук — подзе тя. — Един мръсен стражар охранява двора. Но това няма значение. През навеса се излиза на уличката... Бързайте!

Полицейският началник вече удряше с юмрук; и тъй като не отваряха, той заплашваше, че ще разбие вратата.

Някой шпионин навярно му бе донесъл, защото крещеше, че събранието било незаконно, много миньори присъствали на него без покани.

Смуцението в салона нарастваше. Не можеха да си тръгнат така, не бяха дори гласували за присъединяването и за продължаването на стачката. Всички говореха едновременно. Най-сетне председателят предложи да гласуват явно. Ръцете се вдигнаха, делегатите заявиха набързо, че се присъединяват от името на отсъстващите другари. И по този начин десетте хиляди въглекопачи от Монсу станаха членове на Интернационала.

Безредното бягство започна. За да осигури изтеглянето, вдовицата Дезир отиде да подпира вратата, която стражарите блъскаха с прикладите си. Миньорите прескачаха пейките, измъкваха се един след друг през кухнята и навеса. Расеньор изчезна с първите, последван от Левак, който бе забравил законите си и сега мечтаеше да му предложат халба бира, за да се съвземе. Етиен, след като нарами малката кутия, чакаше с Плюшар и Майо, които считаха за чест да излязат последни. И в момента, когато и те излизаха, бравата изскочи и полицейският началник се намери пред вдовицата, чиито гърди и корем още препречваха вратата.

— Няма голяма полза от това, че изпочупихте всичко в къщата ми! — каза тя. — Нали виждате, че е празно.

Полицейският началник, един мудар човек, който не желаше неприятности, само я заплаши, че ще я откара в затвора. И си отиде, за да състави протокола, като отведе четиримата си полицаи сред

присмеха на Захари и Муке, които, възхитени от хитрото измъкване на другарите си, съвсем не се страхуваха от въоръжената сила.

Навън, на уличката, Етиен, затруднен от кутията, бягаше, следван от другите. Изведнъж се сети за Пиерон и запита защо не са го видели; а Майо, като продължаваше да тича, отвърна, че бил болен; престорил се на болен от страх да не се изложи. Поискаха да задържат Плюшар; но без да се спира, той заяви, че тръгвал веднага за Жоазел, където Лъобужо го чакал, за да получи нареждания. Затова му извикаха „на добър час“ и като продължаваха да бягат с все сила, преминаха през Монсу. Разговаряха с прекъсвания, задъхани от тичането. Етиен и Майо бяха весели, изпълнени с вяра, уверени в близката победа: когато Интернационалът им изпрати помощи, тогава компанията ще ги моли да подновят работата. И в този изпълнен с надежда подем, в това препускане с грубите обуца, които кънтяха по паважа на пътя, имаше и още нещо — нещо мрачно и свирепо, някаква ярост, с която вятърът щеше да разпали миньорските селища в четирите краища на страната.

V.

Изминаха още две седмици. Настъпиха първите дни на януари, когато студени мъгли сковаваха огромната равнина. А мизерията все повече се засилваше, селищата продължаваха да агонизират от растящата липса на храни. Четирите хиляди франка, изпратени от Лондон, от Интернационала, стигнаха едва за три дни. След това нищо повече не пристигна. Голямата надежда замираще и сломяваше смелостта на всички. На какво можеха да разчитат сега, щом и братята им ги изоставяха? Сред тази тежка зима те се чувстваха загубени, откъснати от света.

Във вторник селището Двеста и четиридесетте не разполагаше вече с никакви продукти. Етиен и делегатите се разкъсваха: откриваха нови подписки в съседните градове и чак в Париж; събираха волни пожертвувания, организираха съвещания. Но тези усилия не даваха никакъв резултат — общественото мнение, което отначало се бе развълнувало, ставаше безучастно, откакто стачката се проточи, съвсем спокойна, без вълнуващи драми. Дребните подаяния едва стигаха за издръжката на най-бедните семейства. Другите живееха, като залагаха дрехите си. Всичко минаваше в ръцете на вехтошарите — вълната от дюшеците, кухненските съдове, дори мебелите. За известно време дребните търговци в Монсу мислиха, че са спасени: разсипани от Мегра, те предложиха кредит, за да се опитат да му отнемат клиентелата; и в продължение на една седмица бакалинът Вердонк и двамата хлебари Карубъл и Смелтен държаха отворени дюкянните си; но запасите им се изчерпваха и тримата спряха. Съдиите изпълнители злорадстваха — увеличаваха се дълговете, които дълго време щяха да тежат на миньорите. Не получаваха вече отникъде кредит, свършиха и старите тенджери за продан, оставаше им само да легнат в някой ъгъл и да мрат като крастави кучета.

Етиен беше готов да продаде и кожата си. Всичките му пари се бяха стопили, в Маршиен бе заложил сукнения си панталон и редингота, за да напълни тенджерата на Майови. Само ботушите му бяха останали, той ги пазеше, за да стъпва здраво, както казваше. Беше

отчаян, че стачката избухна много рано, преди още да се напълни взаимоспомагателната каса. Смяташе, че това е единствената причина за провала, защото работниците сигурно щяха да победят господарите, ако биха имали необходимите за съпротивата спестени пари. И си спомняше думите на Суварин, който обвиняваше компанията, че предизвиква стачката, за да стои събраното в касата.

Съкрушаваше го видът на миньорското селище и на тези бедни хора, останали без хляб и огън. Предпочиташе да излиза, да се преуморява, като се разхожда надалече. Като се прибираще една вечер, близо до „Рекияр“ забеляза край пътя припаднала стара жена. Навярно умираше от изтощение; и след като я вдигна, той започна да вика момичето, което забеляза зад оградата.

— Я! Ти ли си? — каза той, като позна Мукет. — Помогни ми де, трябва да ѝ дадем нещо да пийне.

Мукет, разчувствана до сълзи, бързо се върна у дома, в полусрутената къщурка сред развалините, където живееше с баща си. Тя веднага излезе с хвойнова ракия и един хляб. Хвойновката съживи старицата, която, без да проговори, лакомо ухапа хляба. Беше майка на един миньор, живееше в селището край Куни, паднала бе тук на връщане от Жоазел, където ходила напразно, за да иска назаем десет су от сестра си. Щом се наяде, тя си тръгна замаяна.

Етиен се застоя в пустия район на „Рекияр“, чиито срутени хангари се губеха под къпините.

— Е, няма ли да влезеш, за да пиеш една чашка? — попита го весело Мукет.

И понеже той се двоумеше, продължи:

— Нима още те е страх от мене?

Той я последва, пленен от смеха ѝ. Беше го разчувствала с този хляб, който тя на драго сърце даде. Не го въведе в стаята на баща си, а в своята стая, където веднага наля две чашки хвойнова ракия. Стаята беше много чиста и той я похвали. Впрочем личеше си, че семейството не се лишава от нищо: бащата продължаваше да работи като коняр в „Ненаситната“, а тя, за да не стои със скръстени ръце, беше станала перачка и изкарваше по тридесет су на ден. Забавляваше се наистина с мъжете, но пък не беше безделница.

— Кажи — прошепна му неочаквано, като го хвана нежно през кръста, — защо не искаш да ме любиш?

И той не можа да не се засмее, толкова мило беше казалa тези думи.

— Ти си много мила — отвърна той.

— Не, не ме обичаш така, както аз искам... Знаеш, че умирам от желание. Кажи? Толкова ще ми е хубаво.

Беше истина, тя го желаше от половин година. Гледаше я как се притиска към него, как го обвинява с двете си треперещи ръце и във вдигнатото ѝ към него лице се четеше такава молба за любов, че той се развълнува. Нейната едра и кръгла глава не беше никак красива с тази пожълтяла, разядена от въглищата кожа, но очите ѝ пламтяха, тялото ѝ излъчваше жар и така трептеше от желание, че я правеше розова и съвсем млада. Тогава, пред това смирено и толкова пламенно желание да му се отдаде, той не можа да откаже.

— Ах, ти искаш! — прошепна тя очарована. — Ах, ти искаш!

И тя му се отдаде несръчно, примряла като девственица, сякаш ѝ беше за първи път и никога дотогава не беше познавала мъж. После, когато си отиваше, тя го обсипа с признателност: благодареше му, целуваше му ръцете.

Етиен остана малко засрамен от завоеванието си. Никакъв успех не беше да имаш Мукет. На тръгване той се закле никога вече да не повтори. А все пак запазваше приятен спомен, тя беше добро момиче.

Когато се върна в селището, сериозните неща, които научи, го накараха да забрави станалото. Носеше се слух, че компанията може би ще склони на някаква отстъпка, ако делегатите се опитат да направят нова постъпка пред директора. Така поне твърдяха надзирателите. Истината бе, че в започналата борба мината страдаше повече, отколкото миньорите. Упорството беше гибелно и за двете страни: докато трудът умираше от глад, капиталът се топеше. Прекъсването на работата струваше стотици хиляди франкове всеки ден. Всяка спряна машина е мъртва машина. Инструментите и материалите се разваляха, а вложеният капитал чезнеше като вода, просмукана от пясъка. Откакто малките запаси от въглища се изчерпваха в двора на мините, клиентелата говореше, че ще се обърне към Белгия; а тук имаше и заплахата за бъдещето. Но това, от което компанията се страхуваше най-много и което грижливо укриваше, бяха увеличаващите се повреди в галериите и забоите. Надзирателите не достигаха за поправките, подпорите навсякъде се чупеха, срутвания

ставаха всеки час. И скоро щетите достигнаха такива размери, че бяха необходими дълги месеци за поправки, преди да се поднови добивът на въглища. Разнасяха се вече разни слухове из околността: в „Сърцеядката“ триста метра извозна галерия била засипана от скала, която заприщила достъпа до пласта „Петте длани“; в „Мадлен“ пластът „Могрету“ се ронел и се пълнел с вода. Дирекцията отричаше тези факти, но когато неочаквано станаха две аварии една след друга, беше принудена да признае. Една сутрин, близо до „Пиолен“, намериха почвата разпукана точно над северната галерия на „Миру“, рухнала вечерта; а на другия ден едно вътрешно слягане на пластове в „Ненаситната“ разтърси така силно единия край на предградието, че две къщи едва не изчезнаха.

Етиен и делегатите не се решаваха да предприемат някаква постъпка, преди да узнаят намеренията на управлението. Дансар, когото попитаха, избягна да отговори: положително съжалявали за недоразуменията, щели да направят всичко възможно, за да се постигне споразумение; но той не казваше нищо конкретно. Накрая решиха да се явят при господин Енбо, за да покажат, че са благоразумни; не искаха след време да ги обвиняват, че не са дали възможност на компанията да признае грешките си. Само че се заклеха да не отстъпват в нищо, да поддържат въпреки всичко своите искания, които единствени бяха справедливи.

Срещата стана във вторник сутринта, когато селището беше вече изпаднало в най-тежка мизерия. Тя не беше така сърдечна както първата. Майо пак говори, обясни, че техните другари ги изпращали да попитат дали господата имат да им кажат нещо ново. Отначало господин Енбо се престори на изненадан: не бил получил никакво нареждане, работите нямало да се променят, докато миньорите упорстват с техния отвратителен бунт; и тази властна суровост направи толкова лошо впечатление, че дори делегатите да бяха дошли с намерение да се помирят, начинът, по който ги посрещнаха, беше достатъчен да ги накара да упорстват още повече. След това директорът поиска да намери почва за взаимни отстъпки: ако работниците приемели да се заплаща отделно за крепенето, от своя страна компанията щяла да повиши това заплащане с два сантима, за които я обвинявали, че ги присвоява. Впрочем той прибави, че това било негово предположение, че нищо не било решено, но все пак се

надявал да получи от Париж съгласие за тази отстъпка. Делегатите обаче отказаха и повториха своите искания: запазване на старата система, при увеличение с пет сантиметра за вагонетка. Тогава той призна, че е упълномощен да преговаря, настоя да приемат в името на жените и децата си, които умират от глад. А те, навели очи в земята, с твърда решителност отвърнаха „не“ и „не“ със свирепо поклащане на глава.

Разделиха се грубо. Господин Енбо тряскаше вратите. Етиен, Майо и другите си тръгнаха, като тропаха с дебелите си обуца по паважа с нямата ярост на победени, отчаяни хора.

Към два часа и жените от селището се опитаха да склонят Мегра. Нямаше друга надежда, освен да умилюват този човек, да изтръгнат от него нов кредит за една седмица. Това беше идея на Майовица, която много често разчиташе на доброто сърце на хората. Тя убеди Изгорялата и Леваковица да я придружат; Пиероновица обаче се извини, като каза, че не можела да остави сам Пиерон, който още не бил се излекувал от болестта си. Други жени се присъединиха към групата и така се събраха около двадесетина. Когато видяха тези окаяни и нещастни жени, които вървяха по цялата ширина на пътя, буржоата в Монсу поклатиха тревожно глави. Врати се затваряха, една дама скри сребърните си вещи. За първи път ги виждаха така, това беше лош признак: обикновено всичко се объркваше, щом жените тръгнаха така по пътищата. У Мегра се разигра жестока сцена. Отначало той ги покани да влязат, като се хилеше и се преструваше, че уж ги очаквал да му платят дълговете си; било много мило, че са се уговорили така заедно да му донесат парите. После, щом Майовица заговори, той привидно се разгневи. Нима се подиграват с него? Още кредит, да не би да искат да го разорят? Вече не, нито един картоф, нито троха хляб! Препращаше ги при бакалина Вердонк, при хлебарите Карубъл и Смелтен, понеже сега се снабдявали от тях. Жените го слушаха със смирен и изплашен вид, извиняваха се, взираха се в очите му, за да доловят дали няма да се трогне. Той започна да подхвърля шеги, каза, че давал дюкяна си на Изгорялата, ако го вземела за любовник. Всички бяха така наплашени, че се засмяха; а Леваковица отиде толкова далече, че сама се предложи. Но той изведнъж стана груб, изблъска ги към вратата. И тъй като те продължаваха да го молят настоятелно, нахвърли се върху една от тях.

Другите, излезли на тротоара, го нарекоха продажник, а Майовица, вдигнала двете си ръце нагоре в гневен порив, призоваваше смъртта, като викаше, че такъв човек не заслужава да живее.

Завръщането в селото беше печално. Когато жените се прибраха с празни ръце, мъжете ги изгледаха и после наведоха глави. Всичко беше свършено, денят ще приключи, без да ядат, а следващите дни се очертаваха в леден мрак, в който не проблясваше никаква надежда. Те сами си бяха избрали това, никой не предлагаше да се предадат. Тази крайна нищета ги караше още повече да упорстват безмълвно, като преследвани животни, решили, че е по-добре да умрат в хралупите си, отколкото да излязат навън. Кой би посмял да заговори пръв за капитулиране? Бяха се заклели да се държат всички заедно и ще се държат един за друг така, както в мината, когато имаше някой засипан. Така трябваше да бъде, там долу те добре се бяха научили да се примиряват, можеха да стягат коланите си в продължение на една седмица, тъй като бяха започнали да се борят с огъня и водата още от дванадесетгодишна възраст; тяхната преданост се удвояваше от някакво чувство на войнишка чест на хора, горди със своята професия, които във всекидневната си борба със смъртта бяха стигнали до готовност за саможертва.

У Майови вечерта беше ужасна. Всички мълчаха, седнали пред умирация огън, в който димеше последната пляка. След като бяха изпразнили вълната от дюшеците шепа по шепа, завчера най-сетне бяха се решили да продадат стенния часовник за три франка; и стаята беше гола и мъртва, откакто не я изпълваше обичайното тиктакане. Сега на бюфета нямаше нищо друго освен розовата картонена кутия, един отдавнашен подарък на Майо, който Майовица смяташе за скъпоценност. Двата хубави стола бяха продадени, Неумирация и децата се притискаха върху една стара мухлясала пейка, донесена от градината. А оловносиният здрач, който се спускаше, сякаш увеличаваше студа.

— Какво да правим? — повтаряше Майовица, клекнала до печката.

Изправен, Етиен гледаше портретите на императора и императрицата, залепени на стената. Той отдавна щеше да ги скъса, ако семейството не ги пазеше като украшение. И затова прошепна със стиснати зъби:

— Дори две су не можем да вземем за тези негодяи, които ни гледат как умираме от глад!

— Да занеса кутията? — подзе жената, съвсем преbledняла, след кратко двоумение.

Майо, седнал на края на масата с увиснали крака и с глава, отпусната върху гърдите, се надигна:

— Не, не искам!

Майовица стана с мъка и обиколи стаята. Господи, как можах да стигнат до такава мизерия! В бюфета нито троха хляб, нищо вече за продаване, дори искрица надежда за един хляб! А и огънят щеше да угасне! Тя се разгневи на Алзир, която още сутринта беше изпратила да събира из табана ситни недоизгорели въглища и която се върна с празни ръце, като каза, че компанията забранявала да се тършува там. Нима не бяха пратили по дяволите компанията? Нима ограбваха някого, като събираха отпадъците от изхвърлени въглища! Отчаяно, момичето разказваше, че един човек я заплашил с плесница; после то обеща, че ще отиде утре пак и дори ще се остави да го набият.

— А този дявол Жанлен? — извика майката. — Къде се е дянал пак, питам ви?... Той трябваше да донесе салатата; поне с нея щяхме да се напасем като животни! Ще видите, че пак няма да се прибере! И вчера не спа вкъщи. Не знам какво прави, но този нехранимайко като че ли винаги е с пълен стомах.

— Може би проси по пътя — каза Етиен.

Изведнъж тя се разгневи и вдигна юмруци.

— Само да науча!... Децата ми да просят! По-хубаво да ги убия и после да се самоубия!

Майо отново се беше отпуснал на края на масата. Ленор и Анри, учудени, че пак няма ядене, започнаха да хленчат: а Неумиращия мълчаливо въртеше философски езика в устата си, за да залъгва глада си. Всички престанаха да говорят, вцепеняваха се от усиливащите се болки — дядото кашляше, плюеше черно, скован от ревматизма, който се превръщаше във воднянка; бащата страдаше от астма и коленете му бяха подути от влагата; майката и децата бяха разядени от скрофули и наследствена анемия. Навярно всичко това беше последица от миньорската професия: те се оплакваха само когато гладът ги мореше; а ето сега в селището мряха като мухи. Все пак трябваше да се намери нещо за вечеря. Какво да правят, къде да отидат, Боже мой?

И тогава в здрача, чиято тежка тъга все повече изпълваше стаята, Етиен, който се колебаеше от известно време, най-сетне се реши със свито сърце.

— Почакайте ме — каза той. — Ще опитам на едно място.

И излезе. Беше се сетил за Мукет. Тя навярно имаше хляб и щеше да му даде на драго сърце. Ядосваше се, че заради това беше принуден да отиде пак в „Рекияр“: това момиче ще целува ръцете му със своя вид на влюбена робиня; но не можеше да остави приятелите си в беда, пак щеше да бъде нежен с нея, ако е необходимо.

— И аз ще отида да потърся — каза и Майовица. — Много е глупаво да стоя така.

Тя отвори вратата след младия човек и силно я тръшна, като остави другите сковани и неми под слабата светлина на едно парче свещ, което Алзир беше запалила. Навън тя се спря за миг замислена. После влезе у Левакови.

— Слушай, онзи ден ти дадох назаем един хляб. Дали ще можеш да ми го върнеш.

Но замлъкна — картината, която виждаше, съвсем не беше окуражителна; къщата лъхаше на още по-голяма немотия.

Леваковица с втрещени очи гледаше угасналата си печка, а Левак, когото гвоздарите бяха напили на гладен стомах, спеше върху масата. Опрям гръб на стената, Бутлу търкаше машинално раменете си, смаян като добряк, на когото са изяли спестяванията и който се учудва, че трябва да стяга колана си.

— Ех, мила моя, един хляб! — отвърна Леваковица. — А пък аз се канех да ти поискам още един!

После, тъй като мъжът ѝ ръмжеше от болки в съня си, тя натисна лицето му върху масата.

— Мълчи, свиньо! Толкова по-добре, ако червата ти горят! Вместо да те поят, защо не поиска двайсет су от някой приятел?

Тя продължи да ругае, да излива яда си сред мръсотията на отдавна изоставеното жилище, от чийто под лъхаше отвратителна воня. Всичко можеше да се сгромоляса — тя не искаше да знае! Синът ѝ, този скитник Бебер, също беше изчезнал от сутринта и тя крещеше, че по-хубаво било да не се връща, за да се отърве от него. После каза, че ще отиде да си легне. Щяло поне да ѝ бъде топло. Тя побутна Бутлу.

— Хайде да вървим! Да се качим горе... Огънят угасна, няма нужда да палим свещта, за да гледаме празните чинии... Идваш ли, Луи? Казах ти, че си лягаме. Ще се притиснем и ще ни олекне... А пък този пияница, дявол да го вземе, нека пукне от студ тук сам-самичък!

Когато излезе навън, Майовица тръгна решително през градините, за да отиде у Пиеронови. Там се чуваха смехове. Тя почука и изведнъж настъпи тишина. Измина доста време, докато ѝ отворят.

— Я виж, ти си била! — извика Пиероновица, като се престори на силно изненадана. — Предполагах, че е докторът.

Без да ѝ позволи да заговори, тя продължи, като ѝ показа Пиерон, седнал пред огън от буйно разпалени въглища:

— Ах, не го бива, още не се е оправил. В лицето изглежда добре, но стомахът го измъчва. Така че трябва да му е топло, горим всичко, каквото имаме.

Пиерон всъщност изглеждаше съвсем здрав, със свежо и пълно лице. Напразно пъшкеше, за да се преструва на болен човек. Впрочем още като влезе, Майовица почувства силна миризма на заешко; положително бяха скрили яденето. По масата имаше трохи; а по средата тя забеляза една забравена бутилка вино.

— Майка ми отиде в Монсу, за да се опита да намери един хляб — подзе Пиероновица. — Дотегна ни да я чакаме.

Но гласът ѝ затихна, беше проследила погледа на съседката и стигна до бутилката. Веднага се съвзе и разказа историята: да, това било вино, буржоата от „Пиолен“ донесли една бутилка за мъжа ѝ, на когото лекарят предписал бордо. И благодарностите ѝ нямаха край: колко добри хора, особено госпожицата, не била горда, влизала у работниците и сама раздавала подаянията си.

— Знам — каза Майовица, — познавам ги.

Сърцето ѝ се сви при мисълта, че богатата никога не се изсипват върху най-бедните. Винаги е така — тези хора от „Пиолен“ носят вода в реката. Как не беше ги видяла в селището? Може би все пак щеше да измъкне нещо.

— Дойдох, значи — призна тя най-сетне, — за да видя дали имате нещо повече от нас... Можеш ли да ми дадеш поне фиде назаем?

Пиероновица шумно се заоплакваше:

— Нищичко, скъпа моя! Нито зрънце булгур, дето се казва... Щом майка ми не се връща, значи не е успяла. Ще си легнем, без да

вечеряме.

В този момент откъм мазето се чуха плачове, тя се разгневи и удари с юмрук по вратата. Крещяла тази скитница Лиди, която била затворила, казваше тя, за да я накаже, че се прибрала в пет часа, след като скитала цял ден. Не могли вече да я укротят, тя непрекъснато изчезвала.

Въпреки това Майовица стоеше права, не се решаваше да си тръгне. Топлината на буйния огън я сгръвяше приятно и мъчително и при мисълта, че тук имаха какво да ядат, още по-остро усещаше глада. Нямаше съмнение, че бяха отпратили старицата и затворили малката, за да излапат набързо заека си. Ах, с право казват, че когато една жена кръшка, къщата ѝ се пълни.

— Лека нощ — каза тя изведнъж.

Навън нощта бе настъпила и луната зад облаците сипеше мъглява светлина над земята. Вместо пак да прекоси градините, Майовица заобиколи, отчаяна, без да смее да се прибере вкъщи. Но фасадите по цялата улица сякаш бяха мъртви, от всички врати лъхаше на глад и пустош. Защо да хлопа? Навсякъде мизерия. От седмици, откакто нямаха вече какво да ядат, беше изчезнала дори и миризмата на лук, тази силна миризма, която издаваше миньорското селище още отдалече, в полето; сега миришеше само на стари изби, на влага от дупки, в които няма нищо. Замираха смътните шумове — задавените стенания, глухите псувни; и в тишината, която постепенно ставаше все по-тягостна, се чувстваше как настъпва сънят на глада, как по леглата се тръшкат тела, сломени от кошмарите на празните стомаси.

Когато минаваше покрай църквата, тя забеляза една сянка да се движи бързо. Някаква надежда я накара да ускори крачките си, защото беше познала кюрето от Монсу, абат Жоар, който всяка неделя отслужваше литургия в църквата на миньорското селище: сигурно излизаше от ризницата, където съгласно църковните канони е имал някаква работа. С приведен гръб тичаше този охранен и благ човек, който желаше да живее в мир с всички хора. Отиваше си нощем, навярно за да не се мярка сред миньорите. Впрочем разказваше се, че бил повишен. Дори бяха го видели вече с неговия заместник, един слабичък абат с очи като червени въглени.

— Отче, отче! — заекна Майовица.

Но той не се спря.

— Добър вечер, добър вечер, драга моя.

Стигна пред дома си. Краката вече не я държаха и тя влезе.

Никой не беше се помръднал. Майо продължаваше да седи до масата. Старецът и малките се притискаха един до друг на пейката, за да не им е толкова студено. Не бяха си казали нито дума, само свещта бе толкова догоряла, че скоро щяха да останат и без светлинка. При шума на вратата децата се извърнаха, но като видяха, че майка им не носи нищо, пак наведоха глави към пода и от страх да не им се скарат, потискаха силното си желание да заплачат. Майовица се отпусна пак на мястото си до замиращия огън. Нищо не я попитаха, мълчанието продължи. Всички бяха разбрали, смятаха за безполезно да се изтощават още повече, като говорят; и сега очакването беше мъчително, безнадеждно, последното очакване на помощта, която може би Етиен щеше да намери някъде. Минутите течаха и в края на краищата те престанаха да се надяват.

Когато се появи, Етиен носеше в един парцал дванадесетина изстинали варени картофа.

— Това е всичко, което намерих — каза той.

И Мукет нямаше хляб; това беше нейната вечеря, която тя насила му даде в този парцал, като го целуна от все сърце.

— Благодаря — отвърна той на Майовица, която му предлагаше неговия дял. — Аз ядох там.

Той лъжеше, гледаше мрачно как децата се нахвърлят върху храната. Бащата и майката се въздържаха да ядат, за да им оставят повече; но старият лакомо гълташе всичко. Трябваше да му отнемат един картоф за Алзир.

Тогава Етиен каза, че бил научил новини. Компанията, разярена от упоритостта на стачниците, говорела, че ще върне книжките на провинилите се миньори. Несъмнено искала война. А освен това носел се още по-сериозен слух — тя се хвалела, че успяла да склони голям брой работници да се върнат на работа: утре „Победа“ и „Фьотри-Кантел“ трябвало да бъдат в пълен състав; дори в „Мадлен“ и „Миру“ щели да се явят една трета от хората. Майови се озлобиха.

— По дяволите! — извика бащата. — Ако има изменници, трябва да им видим сметката.

И като се изправи, поддал се на гнева и мъката си, продължи:

— Утре вечер в гората... Щом ни пречат да се събираме в „Добрият веселяк“, тогава в гората ще бъдем като у дома си.

Този вик разбуди Неумирация, задрямал, след като лакомо бе изгълтал картофите. Това беше някогашният повик за сбор, за среща, на която преди миньорите отиваха, за да се уговорят тайно как да се съпротивляват на кралските войници.

— Да, да, във Вандам! И аз ще дойда, ако отидете там!

Майовица замахна решително с ръка.

— Ще отидем всички. Трябва да се сложи край на тези неправди и измени!

Етиен реши да свика там всички миньорски селища утре вечер. Но огънят беше загаснал като у Левакови, а свещта внезапно угасна. Нямаха вече нито въглища, нито газ, трябваше да си легнат пипнешком в големия студ, който щипеше кожата. Децата плачеха.

VI.

Жанлен беше оздравял и вече ходеше; но краката му бяха така лошо зараснали, че куцаше и с десния, и с левия; беше интересно да го види човек как върви с патешка походка и как тича така бързо, както преди, с ловкостта на злосторно и крадливо зверче.

Тази вечер в здрача Жанлен, придружен от неразделните си Бебер и Лиди, правеше засада по пътя за „Рекияр“. Беше се укрил зад оградата на едно празно място срещу неугледната бакалница, която стърчеше на завоя на пътя. Една стара, почти сляпа жена беше наредила три-четири торби с леща и боб, почернели от прах; той беше приковал острия си поглед в старата суха и оплюта от мухите треска, която висеше над вратата. Два пъти вече той праща Бебер да я откачи. Но всеки път на завоя на пътя се бяха появявали минувачи. Винаги досадни хора, от тях човек не може да си свърши работата!

Зададе се един господин на кон и децата се снишиха зад оградата, като познаха господин Енбо. Често го виждаха така по пътищата, откакто избухна стачката; той пътуваше сам из разбунтувалите се селища, проявявайки хладнокръвие, за да види лично какво е положението в този край. И никога досега не бяха хвърляли камък по него, той срещаше само мълчаливи хора, които не бързаха да го поздравят, попадаше най-често на влюбени, които не се интересуваха от политика и се натискаха по разни кътчета. Пуснал в тръс кобилата си, вдигнал глава право напред, за да не смуцава никого, той отминаваше, но сърцето му се вълнуваше от неудовлетворено желание, като гледаше тази ненаситност на свободната любов. Той добре забеляза хлапаците — момчетата върху момичето. Дечурлига, а и те се опитват да развеселят мизерния си живот! Очите му се навлажниха, той отмина, изправен върху седлото със закопчан по военному редингот.

— Проклетата съдба! — каза Жанлен. — Това няма край... Бягай, Бебер! Дърпай за опашката!

Но отново се зададоха двама души и момчето пак сподави една псувня, като чу гласа на брат си Захари, който разказваше на Муке как

намерил монета от четиридесет су, защита във фустата на жена си. И двамата се кискаха от удоволствие, като се тупаха по раменете. Муке предлагаше да организират утре една голяма игра на кривак: да тръгнат в два часа от „Авантата“ и да вървят към Монтоар, близо до Маршиен. Захари прие. Защо трябваше да се занимават със стачката? По-добре да се забавляват, щом не работят! И те завиваха по пътя, когато Етиен, който идваше откъм канала, ги спря и заговори.

— Да не би да нощуват тук? — подзе Жанлен озлобен. — Мръква се, старата прибира торбите си.

Друг миньор слизаше към „Рекияр“. Етиен тръгна с него; и като минаваха край оградата, момчето ги чу да говорят за гората: трябвало да отложат събирането за утре вечер поради това, че за един ден не успели да съобщят на всички миньорски селища.

— Чувате ли? — прошепна Жанлен на двете си другарчета, — голяма работа ще стане утре. Трябва да сме там. Нали? Ще се измъкнем следобед.

И най-сетне, когато пътят беше чист, той избута Бебер.

— Смело! Дърпай за опашката!... И се пази, старата има метла.

За щастие нощта ставаше все по-тъмна. С един скок Бебер увисна на рибата, чиято връв се скъса. Той изтича назад, размахвайки я като хвърчило, последван от другите двама; и тримата се впуснаха да бягат. Учудена, бакалката излезе от дюкянчето си, без да разбере какво е станало и без да забележи децата, които изчезнаха в мрака.

Тези безделници бяха станали страшилище за целия край. Те го завладяваха постепенно като дива орда. Отначало се бяха задоволявали с двора на „Ненаситната“, боричкаха се в купищата въглища, откъдето излизаха като негри, играеха на криеница из дървения материал, в който се губеха като в девствена гора. После с пристъп завзеха табана, пързалияха се по задник из голите нанадолница, димящи още от подземно горене, промъкваха се из къпините в старата част, криеха се там по цели дни, заети в тихи игри като палави мишлета. И продължаваха да разширяват завоеванията си, ходеха да се бият до кръв в купищата тухли, тичаха из ливадите и ядяха без хляб разни видове млечни треви, бърникаха по брега на канала, за да ловят дребни рибки, които лапаха сурови, и оттам отиваха още по-далече, скитаха с километри чак до браницата във Вандамската гора, където напролет се

тъпчеха с диви ягоди, а през лятото с лешници и боровинки. Скоро огромната равнина стана тяхно владение.

Но това, което ги караше да скитат така непрекъснато по пътищата от Монсу до Маршиен с бляскащи очи като малки вълчета, беше растящата нужда да плякосват. В тези походи Жанлен си оставаше водач, който насочваше групата към всички жертви, опустошаваше нивята с лук, ограбваше овощните градини, нападаше сергиите. В околността обвиняваха стачкуващите миньори, говореха за някаква голяма организирана банда. Един ден той дори принуди Лиди да открадне от майка си: накара я да му донесе две дузини захарни пръчици, които Пиероновица държеше в буркан на полицата пред прозореца си; а малката, пребита от бой, не посмя да го издаде, толкова много трепереше от неговата власт. Най-лошото беше, че той вземаше лъвския дял. Бебер също трябваше да му предава пляката си и биваше щастлив, ако водачът не го набиеше, за да задържи всичко за себе си.

От известно време Жанлен злоупотребяваше. Биеше Лиди така, както се бие законна жена, и използваше доверчивостта на Бебер, за да го въвлеча в неприятни приключения, като много се забавляваше, че превръщаше в глупак това едро, много по-силно от него момче, което би могло да го смаже с един юмрук. Той презираше и двамата, отнасяше се към тях като към роби, разказваше им, че имал за любовница една принцеса, пред която те били недостойни да се покажат. И наистина от една седмица той изведнъж изчезваше от края на някоя улица, от завоя на някоя пътека или където и да се намираха, след като им заповядваше със страшен вид да се върнат в селището. Разбира се, преди това задигаше пляката.

Впрочем така стана и тази вечер.

— Дай — каза той, като изтръгна рибата от ръцете на своя другар, когато и тримата се спряха на един завой на пътя близо до „Рекияр“.

Бебер се възпротиви.

— И аз искам от нея, ти знаеш. Аз я взех.

— Е, какво от това? Ще получиш, ако ти дам, но не тази вечер, разбира се: утре, ако остане.

Той блъсна грубо Лиди, нареди ги един до друг като войници за почест с оръжие. После, като мина зад тях, изкомандва:

— Сега ще стоите тук пет минути, без да се обръщате... Дявол ще ви вземе, ако се обърнете, зверове ще ви изядат!... А след това ще се приберете направо и ако Бебер пипне Лиди по пътя, аз ще узная и ще ви напляскам.

И той изчезна в мрака така леко, че не се чу дори шумът от босите му крака. Двете деца останаха неподвижни в продължение на пет минути, без да погледнат назад, от страх да не получат изневиделица шамар. Постепенно сред общия терор, на който бяха подложени, те силно се привързаха един към друг. Той постоянно мечтаеше да я прегърне, да я стисне малко силно в прегръдките си така, както виждаше да правят другите; а и тя много би желала, защото би се променила, ако я галеха така нежно. Но нито той, нито тя смееха да пристъпят заповедта. И когато си тръгнаха, макар че нощта беше непрогледна, дори не се прегърнаха, а вървяха един до друг, разнежени и отчаяни, уверени, че ако се пипнат, отзад водачът ще ги напляска.

По същото време Етиен беше влязъл в „Рекияр“. Снощи Мукет го бе помолила да отиде пак и той отиваше посрамен, обзет от желание, което сам не искаше да си признае, към това момиче, което го обожаваше като някакъв Исус. Впрочем имаше намерение да скъса. Ще я види, ще ѝ обясни, че не трябва повече да го преследва заради другарите. Съвсем не беше красиво и честно да си позволяват такива нежности, когато хората умират от глад. И като не я намери у тях, той реши да я почака и задебна сенките, които минаваха.

Под разрушената кула старата шахта зееше полузапушена. Една права греда, която подпираше част от покрива, се очертаваше като бесилка над черната дупка; а между камъните на срутената стена растяха две дървета, една круша и един явор, които сякаш се бяха издигнали издън земята. Това беше диво, изоставено място, буренясал отвор на бездна, задръстен от стари подпори, обрасъл с трънки и глогини, по които през пролетта синигерчетата свиваха гнезда. Като не искаше да прави големи разходи за поддържането ѝ, компанията от десет години имаше намерение да запълни тази мъртва мина; но изчакваше, докато инсталира вентилатор в „Ненаситната“, защото огнището за проветряване на двете шахти, които бяха свързани една с друга, се намираще в основата на „Рекияр“, чиято стара експлоатационна галерия служеше за комин. Бяха само укрепили стените в основата с напърно поставени греди, като по този начин бяха

оградили въглищния пласт и изоставили горните галерии, за да могат да наблюдават най-долната галерия, където като адска пещ гореше куп въглища с такава мощна тяга, че всмуканият въздух фучеше като вихрушка от единия до другия край на съседната мина. От предпазливост, за да могат все пак при случай да се изкачат и да слизат, беше дадена заповед да поддържат стълбите в пътеходното отделение; обаче никой не се грижеше, стълбите гниеха от влагата, площадките се бяха срутили вече. Горещта една голяма къпина запушваше отвора на пътеходното; и тъй като от първата стълба липсваха няколко стъпала, за да я достигне, човек трябваше да увисне на един от корените на крушата, а след това наслуки да се спусне в мрака.

Етиен чакаше търпеливо, скрит зад един храст, когато чу продължително шумолене в клоните. Помисли си, че бяга подплашен смок. Но беше изненадан от неочаквания блясък на клечка кибрит и остана смаян, когато позна Жанлен, който запали свещ и потъна в земята. Обзе го толкова голямо любопитство, че се приближи до отвора: момчето беше изчезнало, слаба светлина блещукаше на втората площадка. Той се подвоуми за миг, после се спусна надолу, като се придържаше за корените — стори му се, че ще трябва да направи скок от петстотин осемдесет и четири метра, колкото беше дълбока мината, обаче почувства най-сетне едно стъпало. И слезе тихо. Жанлен навярно нищо не бе чул. Етиен продължаваше да вижда под себе си как светлината потъва, а сянката на малкия, огромна и обезпокояваща, танцуваше при клатушкането на сакатите му крака. Той подскачаше ловко като маймуна, прихващаше се с ръце, с крака, с брада, когато липсваха стъпала. На всеки седем метра следваха стълби — едните още здрави, другите разклатени и скърцащи, като че ли ще се разпаднат; тесните площадки бяха позеленели и толкова прогнили, че сякаш се стъпваше върху мъх; колкото по-надолу се слизаше, толкова по-задушна ставаше горещината, тази горещина от пещ, която идваше от вентилационната галерия, за щастие по-слабо загряна след избухването на стачката, защото по време на работа, когато в огнището се изгаряха дневно по пет хиляди килограма въглища, тук човек не можеше да влезе без риск да си опърли кожата.

— Проклетата жаба! — псуваше Етиен задъхан. — Къде, по дяволите, отива?

Два пъти щеше да падне. Краката му се плъзгаха по влажните дъски. Поне свещ да имаше като момчето; той се удряше всяка минута, насочваше се само по слабата светлинка, която бягаше под него. Стигнал бе двадесетата стълба, а спускането продължаваше. Тогава започна да ги брои: двадесет и първа, двадесет и втора, двадесет и трета — и продължаваше да слиза все по-надолу. Гореща болка издуваше главата му, струваше му се, че пада в пещ. Най-сетне стигна до едно товарище и забеляза как свещта изчезва бързо в дъното на една галерия. Тридесет стълби — това правеше около двеста и десет метра.

„Дали ще ме разкарва още дълго време? — помисли си той. — Навярно в конюшната се завира.“

Но вляво пътят, който водеше за конюшната, беше затворен от някакво срутване. Пътешествието продължи още по-мъчително и по-опасно. Прелитаха подплашени прилепи и кацаха по свода на товарището. Той трябваше да избърза, за да не загуби светлинката от погледа си, и навлезе в същата галерия; обаче там, където момчето преминаваше лесно, гъвкаво като змия, той не можеше да се провре, без да нарани краката и ръцете си. Тази галерия, както всички стари проходи, беше станала тясна, стесняваше се все повече всеки ден под непрекъснатото слягане на пластовете; така че на някои места имаше само малък отвор, който някой ден също щеше да се запуши. От това слягане подпорите, които бяха пречупени и разкъсани, ставаха опасни, застрашаваха да наранят тялото му, да го прободат със заострените си като саби върхове, когато преминаваше покрай тях. Напредваше предпазливо, пълзейки по колене и по корем, като опипваше мрака пред себе си. Изведнъж множество плъхове полазиха по него, преминаха в галоп от главата до петите му.

— По дяволите! Няма ли край най-сетне? — изръмжа той, премалял и задъхан от умора.

Бяха стигнали. След един километър отворът започна да се разширява и излезе на място, където галерията беше отлично запазена. Това беше дъното на старата извозна галерия, издълбано в скална маса като естествена пещера. Той трябваше да се спре, гледаше отдалече детето, което поставяше свещта си между два камъка и се настаняваше удобно със спокоен и облекчен вид на човек, щастлив, че се е прибрал у дома си. Това дъно на галерията беше напълно обзаведено като уютно жилище. В един ъгъл на земята от куп сено беше направено

меко легло; върху стари подпори, наредени като маса, имаше всичко — хляб, ябълки, отворени шишета с хвойнова ракия: едно истинско разбойническо свърталище с плячка, трупана от седмици, дори ненужна плячка — сапун и боя за обуца, откраднати само от любов към кражбата. И малкият, съвсем сам сред тези крадени неща, се наслаждаваше като някой разбойник егоист.

— Я кажи, ти пет пари ли не даваш за другите? — извика Етиен след миг, когато си отдъхна. — Слизаш тук, за да пируваш, докато ние там горе умираме от глад?

Поразен, Жанлен се разтрепера. Но като позна младия човек, бързо се успокои.

— Искаш ли да вечеряш с мене? — предложи той. — Парче печена треска, а?... Сега ще видиш.

Треската беше още в ръцете му и той започна грижливо да изстъргва наплютото от мухите с хубав нов нож, един от тия малки ножове ками с кокалена дръжка, на която имаше гравирани надписи. На този нож имаше само думата „Любов“.

— Имаш хубав нож — забеляза Етиен.

— Подарък от Лиди — отвърна Жанлен, като не пожела да прибави, че Лиди по негова заповед го бе откраднала в Монсу от един амбулантен търговец пред кръчмата „Отрязаната глава“.

После, като продължаваше да стърже, той добави гордо:

— Нали е хубаво у мене?... Малко по-топло е, отколкото горе, и много хубаво мирише!

Етиен седна, обзет от любопитство. Гневът му беше вече минал, той проявяваше интерес към това покварено дете, толкова смело и изобретателно във всичките си пороци. А всъщност той се чувстваше добре в дъното на тази дупка: горещината не беше толкова голяма, температурата беше умерена по всяко време — топло като в баня, докато горе на земята суровият декември пукаше кожата на бедняците. С течение на времето изоставените галерии се изчистваха от вредните газове, не оставаше никаква следа от гризу и сега се чувстваше само миризмата на старите изгнили дървета, лека миризма на етер, подсилена сякаш с малко карамфил. Освен това тези стари подпори ставаха интересни за гледане — добиваха мраморен бледожълт цвят и се покриваха с белезникави дантели от мъхеста растителност, които наподобяваха покривка от коприна и перли. Други дървета се

обкичваха с гъби. Имаше рояци бели пеперуди, мухи и снежнобели паяци — безцветно население, невиждало никога слънцето.

— Значи, не те е страх? — попита Етиен. Жанлен го изглежда учуден.

— От кого да ме е страх, нали съм съвсем сам?

Най-сетне рибата беше изстъргана. Той накладе с дърва малък огън, разстла жаравата и сложи рибата да се пече. После разреза на две един хляб. Беше страшно солено угощение, но все пак прекрасно за здрави стомаси. Етиен прие своя дял.

— Сега вече не се учудвам, че ти дебелееш, докато ние всички слабеем. Знаеш ли, че е цяла свинщина, дето се тъпчеш така!... А не мислиш ли за другите?

— Бре! Другите защо са толкова глупави?

— Впрочем имаш право, че се криеш, защото, ако баща ти научи, че крадеш, добре ще те нареди.

— Ами нима буржоата не ни ограбват! Ти винаги повтаряш това. Задигнал съм от Мегра този хляб, който той положително ни дължи.

Младият човек смутено замълча с пълна уста. Той го гледаше, гледаше мутрата му, неговите зелени очи, големите му уши, този хилав изрод със съмнителна интелигентност и дивашка хитрост, който бавно се връщаше към своята животинска природа. Мината, която го бе създала, беше доизваяла образа му, като му пречупи краката.

— А Лиди — попита пак Етиен, — водиш ли я тук понякога?

Жанлен презрително се изсмя.

— Малката ли, ах, не, моля ви се! Жените са бърбиви.

И той продължи да се смее, изпълнен с огромно презрение към Лиди и Бебер. Никога не бил виждал толкова глупави деца. Приятно го гъделичкаше мисълта, че те вярваха на всичките му лъжи и си оставаха с празни ръце, докато той на топличко си ядеше треската. После заключи важно като малък философ:

— По-добре е да си сам, винаги има съгласие.

Етиен изяде хляба си. Изпи глътка хвойнова ракия. За миг се бе запитал дали нямаше да се отплати зле на гостоприемството на Жанлен, ако го изведе навън за ухото и ако му забрани да мародерства повече под заплахата, че ще каже всичко на баща му. Но като оглеждаше това дълбоко убежище, обзе го една мисъл: кой знае дали то не ще потрябва на другарите или на него в случай, че работите се

объркат там горе? Той накара детето да му се закълне, че няма да ноцува тук, както често правеше, когато се унасяше в сеното; и взел парче свещ, пръв си тръгна, като го остави да подреди спокойно жилището си.

Мукет се беше отчаяла да го чака, седнала на една греда въпреки големия студ. Като го забеляза, тя се хвърли на врата му; а той сякаш и заби нож в сърцето, когато ѝ каза, че е решил да не се срещат повече. Господи, защо? Нима тя не го обича достатъчно? Страхувайки се да не се изкуши от желанието да влезе у нея, той я завлече към пътя, като ѝ обясняваше колкото се може по-внимателно, че го излага в очите на другарите, че излага делото на политиката. Тя се учуди — какво общо има това с политиката? Най-сетне ѝ хрумна мисълта, че той се срамува да ходи с нея; впрочем това не я оскърбяваше, беше съвсем естествено; и изрази готовност да ѝ удари плесница пред хората, за да покаже, че уж са скъсали. Но да идва да я вижда от време на време за съвсем мъничко. Молеше го безумно, кълнеше се, че ще се крие, обещаваше му да не го задържа повече от пет минути. Много развълнуван, той продължаваше да отказва. Било необходимо. И все пак имаше желание да я целуне на раздяла. Крачка по крачка бяха стигнали до първите къщи на Монсу, вървяха прегърнати под пълната и кръгла луна, когато една жена, която мина покрай тях, подскочи така рязко, сякаш се беше спънала в камък.

— Коя е? — попита Етиен разтревожен.

— Катрин — отвърна Мукет. — Връща се от „Жан-Барт“.

Жената вървеше сега с наведена глава, с отмалели крака и с много изморен вид. Младият човек я гледаше, отчаян, че го е видяла, и без причина сърцето му се сви от болка. Нима тя не живееше с мъж? Нима не беше го накарала да изпита същото това страдание, и то пак тук, по пътя за „Рекияр“, когато се беше отдала на този човек? Но въпреки всичко той се измъчваше, че ѝ бе отвърнал по същия начин.

— Искаш ли да ти кажа? — прошепна Мукет през сълзи, когато си тръгна. — Щом като не ме искаш, значи желаш друга.

На другия ден времето беше прекрасно, с ясно мразовито небе, един от тези хубави зимни дни, когато твърдата земя звънти като кристал под краката. Още в един часа Жанлен се измъкна; но трябваше да чака Бебер зад черквата и едва не тръгнаха без Лиди, която майка ѝ пак бе затворила в мазето. Пуснаха я да излезе, но с кошница в ръка,

като я предупредиха, че ако не я върне пълна с радика, ще я затворят отново цяла нощ при пльховете. Наплашена така, тя искаше да отиде веднага да бере салатата. Жанлен я отклони: по-късно ще свършат тази работа. От дълго време беше хвърлил око на Полша, дебелият зайка на Расенбор, и точно когато минаваше край „Авантата“ зайката изскочи на пътя. С един скок той я хвана за ушите и я пхна в кошницата на малката; и тримата побягнаха. Хубаво щяха да се забавляват, като я пуснат да тича като куче чак до гората.

Но се спряха, за да погледнат Захари и Муке, които, след като бяха изпили по халба бира с други двама другари, започнаха голямото си състезание на кривак. Залогът беше един нов каскет и червено шалче, депозирани у Расенбор. Четиримата играчи, двама срещу двама, бяха уговорили първия тур — от „Ненаситната“ до чифлика „Пайо“, близо три километра; спечели Захари, обзаложил седем удара срещу осем на Муке. Бяха поставили топчето, малко топче от чимширово дърво, върху паважа с върха нагоре. Всеки държеше своя кривак, който на края имаше желязно чукче, поставено напъряко, и дълга дръжка, цялата обвита с канап. Удари два часът, когато започнаха. Захари, който като пръв имаше право на три удара, отпрати майсторски топката на повече от четиристотин метра през цвекловите ниви, тъй като беше забранено да се играе в селата и по пътищата, където бяха убивани много хора. Муке, който също беше здравеняк, замагна така силно с ръка, че само с един удар върна топката сто и петдесет метра назад и играта продължи — едната двойка биеше напред, а другата назад, все в посока на целта, като нараняваха краката си по замръзналите буци на изораната земя.

Отначало Жанлен, Бебер и Лиди тичаха зад играчите, възхитени от силните удари. После се сетиха за Полша, която раздрускаха в кошницата; и като изоставиха играчите в открито поле, извадиха зайката, любопитни да видят дали тича бързо. Тя побягна, те се спуснаха след нея, гоненицата продължи цял час с все сила, постоянно заобикаляха, крещяха, за да я плашат, разтваряха и свиваха напразно ръце. Ако тя не беше в начална бременност, никога не биха я хванали отново.

Както тичаха задъхани, ругатни ги принудиха да обърнат глави. Бяха попаднали пак в полето на играта и Захари едва не спуска главата на брат си. Играчите бяха навлезли в четвъртия тур: от чифлика

„Пайо“ бяха стигнали до Четирите пътя, после от Четирите пътя до Монтоар; а сега с шест удара трябваше да стигнат от Монтоар до Кравешката ливада. Това правеше две левги и половина на час; а освен това сигурно бяха пили бира в кафене „Венсан“ и в кръчмата „Тримата мъдреци“. Този път Муке вървеше напред. Имаше право на още два удара и победата щеше да бъде негова, но Захари, който, хилейки се, замахна на свой ред, върна така ловко топката, че тя падна в един дълбок ров. Партньорът на Муке не можа да я извади оттам и те се провалиха. Четиримата започнаха да крещят, играта се разгорещи, защото бяха наравно и трябваше да продължат. От Кравешката ливада до местността Червените треви имаше по-малко от два километра; значи с пет удара. Там ще се разходят в „Льоренар“.

Но на Жанлен му хрумна една мисъл. Той дочака играчите да отминат, извади от джоба си една връв, с която завърза крака на Полша, задния ляв крак. И това беше много забавно — зайката тичаше пред тримата немирници, като дърпаше крака си и се клатушкаше по такъв жалък начин, че те се смееха като никога досега. После я завързаха за шията, за да може да тича в галоп; но тъй като зайката се измори, започнаха да я влачат по корем, по гръб, като същинска малка количка. Това продължи повече от час. Когато тя започна да хрипти, бързо я напъхаха отново в кошницата и дочакаха край горичката до Крюшо играчите, чието поле пак бяха прекосили.

Сега Захари, Муке и другите двама гълтаха километрите без друга почивка освен по времето, когато изпразваха халбите с бира по всички кръчми, които си поставяха за цел. От „Червените треви“ бяха стигнали до „Бюши“, после до „Каменния кръст“, после до „Шамбле“. Земята кънтеше под бързия бяг на краката им, защото тичаха неуморно след топката, която подскачаше върху леда; времето беше хубаво, не затъваха, рискуваха само да счупят краката си. В сухия въздух ударите на криваците пукаха като пушечни изстрели. Мускулестите ръце стискаха здраво увитите с канап дръжки, цялото тяло се напрягаше, сякаш ще убива вол; и това продължаваше с часове от единия до другия край на равнината през рововете, през плетищата, през насипите по пътищата, през ниските стени на оградите. Човек трябваше да има здрави дробове в гърдите и железни стави на коленете. Миньорите се разкършваха с увлечение по този начин. Имаше двадесет и пет годишни запалянковци, които изминаваха по

девет левги. Четиридесетгодишните не играеха на кривак, бяха много тежки.

Удари пет часът, започна да се смрачава. Още един тур до Вандамската гора, за да се реши кой ще спечели каскета и шалчето; със своето присмехулно отношение към политиката Захари се шегуваше: щяло да бъде много смешно топката да попадне там, сред другарите. А Жанлен, откакто бяха тръгнали от селището, се стремеше все към гората, като се преструваше, че скита из нивята. С презрителен жест той заплашваше Лиди, която, измъчвана от разкаяние и страх, казваше, че ще се върне към „Ненаситната“, за да бере радика: нима ще пропуснат събранието? Той искаше да чуе какво ще кажат старите. Подбутваше Бебер и предложи да се повеселят по останалия път до гората, като пуснат Полша на свобода и я подгонят с камъни. Тайната му мисъл беше да я убият, имаше желание да я отнесе и да я изяде в своето скривалище в дъното на „Рекияр“. Зайката побягна със сгърчено носле и клепнали уши, един камък обели гърба ѝ, друг отрязва опашката ѝ и въпреки настъпващия мрак гонитбата щеше да продължи, ако немирниците не бяха забелязали Етиен, застанали прави сред една поляна. Изплашени, те се хвърлиха върху животното и го прибраха в кошницата. Почти в същата минута Захари, Муке и другите двама с последни удари отправиха топката на няколко метра от поляната. Всички пристигнаха вкупом на определеното за срещата място.

Откакто беше започнало да се здрачава, по всички пътища и пътеки на голата равнина се стичаха мълчаливи сенки, които се движеха сами или на групи към виолетовите дебри на гората. Всички миньорски селища обезлюдяха, дори жените и децата тръгнаха като на разходка под огромното ясно небе. Сега пътищата бяха станали тъмни, не можеше вече да се различи тази крачеща тълпа, която се стремеше към една и съща цел, долавяше се само как трополи безредно, понесена като един човек. Между оградите и сред гъсталаците се чуваше само леко шумолене, смътна глъчка в нощта.

Господин Енбо, който точно по това време се прибираше, възседнал кобилата си, напрягаше слух, за да долови тези неясни шумове. Той беше срещнал двойки, цяло бавно шествие на разхождащи се в тази хубава зимна вечер. Пак влюбени, които, целувайки се, отиваха да се любят някъде зад стените. Не бяха ли това

хората, които той обикновено срещаше — момичета, които се въргаляха по всички ровове, бедняци, които се отдаваха на единственото удоволствие, което нищо не им струваше? И тези именно глупци се оплакваха от живота, когато разполагаха с най-голямото щастие — да се любят! На драго сърце той би пукнал от глад като тях, ако можеше да започне живота си с една жена, която да му се отдава върху камъните с цялото си тяло и с цялото си сърце. Неговата мъка беше неутешима, завиждаше на тези нещастници. Подкарал бавно коня си, той се прибираше с наведена глава, измъчван от тези продължителни шумове, заглъхващи в тъмното поле, където чуваше само целувки.

VII.

Събираха се на широката Женска поляна, образувана след изсичане на дърветата. Тя се простираше по един малък склон в средата на висока гора с прекрасни буки, чиито прави и стройни стъбла я ограждаха като бяла колонада, позеленяла от лишеи; по тревата имаше още от изсечените гиганти, а вляво нарязаните дървета бяха наредени в правоъгълна форма. Със здрачаването студът ставаше по-остър, замръзналият мъх скърцаше под краката. Над земята се беше спуснала вече тъмна нощ и високите клони се очертаваха върху бледото небе, където кръглата луна, издигаща се на хоризонта, гасеше звездите.

На срещата се бяха явили близо три хиляди въглекопачи: една гъмжаща тълпа — мъже, жени и деца — постепенно изпълваше поляната и преливаше извън нея под дърветата; а продължаваха да прииждат закъснели, морето от глави, потънали в сянка, се простираше чак до съседните сечища. В тази неподвижна и вледенена гора се разнасяше тътнеж като от буреносен вятър.

Горе, на върха на склона, стоеше Етиен заедно с Расењор и Майо. Беше възникнал спор, чуваше се как гласовете им избухват рязко. Хората около тях ги слушаха: Левак със стиснати юмруци, Пиерон с извърнат гръб и много неспокоен, че не се бе преструвал по-дълго време на болен, там бяха също Неумирация и старият Мук, седнали рамо до рамо на един дънер с дълбоко замислен вид. Зад тях стърчаха шегаджиите Захари, Муке и още някои други, дошли само да се посмеят; а обратно — жените, сериозни като в черква, се бяха скупчили в отделна група. Майовица клатеше мълчаливо глава при глухите ругатни на Леваковица. Филомен кашляше, бронхитът пак я беше хванал в началото на зимата. Само Мукет се смееше, като показваше хубавите си зъби, развеселена от начина, по който Изгорялата хулеше дъщеря си, тази коравосърдечна жена, която я пъдела от къщи, за да се тъпче със заек, тази продажница, която се угоява от подлостите на мъжа си. А върху купа дърва се беше изкачил Жанлен и след това бе издърпал Лиди и принудил Бебер да го

последва, така че тримата стърчаха над всички високо във въздуха. Спора предизвика Расенъор, който искаше да се проведе редовен избор на бюро. Провалът му в „Добрят веселяк“ го бе озлобил и той се бе закълел да си отмъсти, защото се блазнеше да си възвърне старото влияние, когато се изправи не срещу делегати, а пред миньори. Възмутен, Етиен смяташе за глупаво да се избира бюро в тази гора. Трябваше да се действа революционно, решително, щом като ги преследваха като вълци.

Видял, че спорът става безкраен, той изведнъж овладя тълпата, като се изкачи на един дънер и извика:

— Другари, другари!

Глъчката сред хората затихна с дълга въздишка, докато Майо заглушаваше протестите на Расенъор. Етиен продължи с гръмлив глас:

— Другари, понеже ни забраняват да говорим, понеже ни изпращат стражари, като че ли сме разбойници, трябва тук да се разберем! Тук ние сме свободни, ние сме у дома си, никой няма да дойде да ни накара да млъкнем, както не може да накара да млъкнат птиците и зверовете! Отговориха му с гръм от викове и възклицания:

— Да, да, гората е наша, имаме право да си приказваме...
Говори!

Тогава Етиен остана за миг неподвижен върху дънера. Луната, още много ниско на хоризонта, осветяваше само върховете на дърветата и тълпата стоеше потънала в мрака, като постепенно се успокояваше и смълчаваше. Той, също в мрака, от върха на склона хвърляше над нея тънка сянка.

Той вдигна бавно ръка и започна; но гласът му вече не гърмеше — заговори с хладния тон на обикновен пълномощник на народа, който дава отчет. Най-сетне произнасяше речта, която полицейският комисар не му позволи да държи в „Добрят веселяк“; и започна с кратък исторически преглед на стачката, като използваше научния метод на ораторското изкуство: факти и само факти. Още в началото изрази своето отвращение към стачката: миньорите не бяха искали да стачкуват, дирекцията ги беше предизвикала с новата си тарифа за крепенето. После припомни за първата постъпка на делегатите пред директора, за лошото отношение на управлението, а по-късно, при втората постъпка, за неговата закъсняла готовност да отстъпи два сантиметра, които искаше да върне, след като се бе опитало да им ги

открадне. Сега бяха стигнали до това положение: той обясни с цифри как бе изпразнена взаимоспомагателната каса, как са използвани изпратените помощи, извини с няколко думи Интернационала, Плюшар и другите, които не могли да направят нещо повече за тях, защото били заети с грижите за завладяването на света. Така че положението се влошаваше от ден на ден, Компанията връщаше работническите книжки и заплашваше да наеме работници от Белгия; освен това тя беше наплашила малодушните и склонила известен брой миньори да се върнат на работа. Той продължаваше да говори с монотонен глас, сякаш за да подчертае тези лоши новини — споменаваше, че гладът тържествува, че няма никаква надежда, че борбата е стигнала до последния предел на смелостта. И внезапно заключи, без да повишава тон:

— При тези обстоятелства, другари, вие трябва да вземете решение тази вечер. Искате ли стачката да продължи и в такъв случай какво смятате да направим, за да победим компанията?

Дълбока тишина се спусна от звездното небе. Тълпата, която не се виждаше, мълчеше в нощта след тези думи, които задушиха сърцето ѝ; чуваше се само отчаяното дишане през дърветата.

Но Етиен продължи вече с променен глас. Сега не говореше секретарят на сдружението, а водачът на тълпата, апостолът, възвестяващ истината. Нима щяха да се намерят подлеци, които да изменят на своята дума? Как! Цял месец напразно да страдат, за да се върнат в мините с наведени глави и мизерията отново да започне! Не беше ли по-добре да умрат веднага, като се опитат да унищожат тази тирания на капитала, която мори от глад работниците? Нима може да продължава още тази глупава игра — да се подчиняват на глада винаги, до момента, в който гладът отново хвърли в бунт и най-спокойните? И той сочеше експлоатираните миньори, които единствени понасят катастрофалните последици на кризите, докарани до положението да няма какво да ядат, когато конкуренцията налага да се намалява себестойността. Не, тарифата за крепене не е приемлива! Тя е една прикрита икономия — чрез нея искат да откраднат по един час от работния ден на всеки миньор. Това е вече прекалено много, дошло е време нещастниците, доведени до крайност, да наложат справедливостта.

Той замлъкна с вдигнати ръце.

При думата справедливост тълпата, разтърсена от продължителен трепет, избухна в ръкопляскания, които екнаха с шум на сухи листа. Гласове викаха:

— Справедливост!... Време е за справедливост!

Постепенно Етиен се разпалваше. Неговата реч не се лееше непринудено и плавно като на Расенъор. Често му липсваха думи, трябваше да измъчва фразата си, измъкваше се от затруднението с усилие, което подкрепяше с повдигане на рамото си. Но в такива моменти намираше толкова силни и типични образи, че завладяваше слушателите си; а освен това неговите жестове на минен работник, неговите лакти, които се свиваха и обтягаха, като отправяха напред юмруците, неговата долна челюст, която внезапно се издаваше напред, сякаш за да хапе, оказваха необикновено въздействие върху другарите. Всички казваха, че макар и да не е едър, умее да ги накара да го слушат.

— Наемният труд е нова форма на робство — подзе той с още по-развълнуван глас. — Мината трябва да принадлежи на минъора, както морето е на рибаря, както земята е на селянина... Чувате ли, мината принадлежи на всички вас, които от един век сте я изплатили с толкова кръв и мизерия!

Той решително навлезе в трудни правни въпроси, в лабиринта на специалните закони за мините, в който се объркваше. Всичко, което се намираше под земята, както и земята, принадлежи на народа: само някаква отвратителна привилегия осигурявала монопола на компанията; а пък случаят в Монсу бил по-специален, претендираната законност на концесиите се усложнявала от някогашните стари договори, сключени със собствениците на бившите феодални владения според отдавнашния обичай в белгийската област Ено. Така че миньорският народ трябва сам да си извоюва отново своя имот; и с прострени ръце той сочеше целия този край отвъд гората. В този момент луната, която се издигаше на хоризонта, се плъзна над върхарите на дърветата и го освети. И когато тълпата, която беше още в сянка, го видя така огрян от светлината да раздава благата с разтворени ръце, отново започна продължително да ръкопляска.

— Да, да, той има право, браво!

И оттам нататък Етиен се впусна в любимата си тема — предоставяне оръдията на труда на колектива, както повтаряше той с

една фраза, чиято жестокост го гъделичкаше много приятно. В този час еволюцията в него беше завършила. Тръгнал от сантименталното братство на новопокръстените християни, от необходимостта да се реформира наемният труд, той достигна до политическата идея да го премахне. От събранието в „Добрият веселяк“ неговият колективизъм, тогава още хуманитарен и неформулиран, се беше превърнал в сложна програма, която той научно излагаше точка по точка. Отначало допускаше, че свободата може да се извоюва само като се разруши държавата. После, когато народът завладее властта, ще започнат реформите: връщане към първобитната комуна, заместване на моралното и потиснато семейство с едно равноправно и свободно семейство, абсолютно гражданско, политическо и икономическо равенство, гарантиране на личната независимост благодарение на собствеността на оръдията на труда и всичко произведено от тях и най-сетне безплатно професионално обучение за сметка на колектива. Всичко това водеше до пълно преустройство на старото загнило общество; той атакуваше брака и правото на завещание, раздаваше благосъстояние на всички, събаряше несправедливия строй на миналите векове с голям замах на ръката си, винаги един и същ замах — като на косач, който прибира зряла жътва; а после с другата си ръка изграждаше отново, построяваше бъдещото човечество, сградата на истината и на справедливостта, която ще израсне в зората на двадесетия век. От това мозъчно напрежение разсъдъкът се колебаеше, непоколебима оставаше само натрапчивата мисъл на сектанта. Скрупулите на чувствителността и на здравия разум бяха изчезнали, нямаше нищо по-лесно от изграждането на този нов свят: той беше предвидил всичко, говореше за него като за някаква машина, която ще сглоби за два часа, и нямаше да го спрат нито огънят, нито кръвта.

— Нашият ред е дошъл — избухна той в последен залп. — На нас трябва да принадлежат властта и богатството!

Радостен вик долетя до него от дъното на гората. Сега луната осветяваше цялата поляна и очертаваше като живи гребени вълнуващото се море от глави, разстлало се чак до тъмните дебри на сечищата сред големите сиви стъбла. И под леденото небе се виждаха яростни лица, блестящи очи, разтворени уста, истинско бесуване на народ — мъже, жени и деца, изгладнели и готови да се впуснат в справедливо разграбване на старите блага, които са им били отнети. Те

не чувстваха вече студа, пламенните думи ги бяха разпалили до мозъка на костите им. Религиозна екзалтация ги издигаше от земята — неугасващата надежда на първите последователи на църквата, очакващи близкото царство на справедливостта. Много от смътните думи те не бяха разбрали, съвсем не слушаха тези технически и отвлечени разсъждения; но именно тази мъглявост, тази абстрактност разширяваше още повече полето на обещанията и ги смайваше. Какъв блян — да бъдат господари, да не страдат, да се радват най-сетне!

— Така е, дявол да го вземе! Наш ред е... Смърт на експлоататорите!

Жените беснееха — Майовица не беше спокойна както обикновено, виеше ѝ се свят от глад, Леваковица крещеше, Изгорялата беше извън себе си и размахваше ръце като вещица, Филомен се задушаваше от пристъп на кашлица, а Мукет така се бе разгорещила, че на висок глас отправяше нежни призови към оратора. Сред мъжете Майо, вече напълно спечелен, нададе гневен вик, застанал между Пиерон, който трепереше, и Левак, който много говореше, а пък шегаджиите Захари и Муке се опитваха да се шегуват, но им беше неудобно — учудваха се само, че другарят можа да говори така дълго, без да пийне нещо. Но върху купа дърва Жанлен вдигаше най-голяма врява — дразнеше Бебер и Лиди, като размахваше кошницата, в която лежеше Полша.

Отначало започнаха да викат. Етиен се опияняваше от своята популярност. Неговата власт беше материализирана в тези три хиляди гърди, чиито сърца разпалваше само с една дума. Суварин, ако беше благоволил да дойде, щеше да ръкопляска на неговите идеи, които постепенно би познал, и щеше да остане доволен от анархистичния напредък на своя ученик и от самата програма с изключение на раздела за обучението, един остатък от сантименталната глупост, защото свято и спасително невежество трябваше да бъде банята, в която хората отново ще се потопят. Но Расенбор вдигаше рамене с пренебрежение и гняв.

— Ще ме оставиш да говоря! — извика той на Етиен. Последният скочи от дънера и каза:

— Говори, ще видим дали ще те слушат.

Расенбор, заел вече неговото място, ръкомахаше, за да въдвори тишина. Шумът не стихваше, името му се разнасяше от първите

редици, които го бяха познали, до последните, затулени сред буките; не искаха да го слушат, той беше смъкнат идол и дори появата му дразнеше неговите бивши привърженици. Красноречието му, плавното му и добродушно слово, което толкова дълго време бе пленявало хората, сега беше посрещнато като хладък чай от билки, направен, за да приспива страхливците. Напразно говори сред шума, поиска да подхване реч за примирението, което проповядваше, за невъзможността да се промени светът изведнъж със закони, за необходимостта от време, за да се извърши социалната еволюция; подиграваха го, освиркваха го, поражението му от „Добрият веселяк“ ставаше все по-тежко и непоправимо. Накрая започнаха да му хвърлят шепи замръзнал мъх, а една жена извика с писклив глас:

— Долу изменникът!

Той обясняваше, че мината не могла да бъде собственост на миньорите така, както станът е на тъкача, и казваше, че предпочита да участват в печалбите, работникът да бъде заинтересован, да стане член на предприятието.

— Долу изменникът! — повториха хиляди гласове и камъни започнаха да свистят.

Тогава той пребледня, отчаянието напълни очите му със сълзи. Това беше провал на неговото съществуване, двадесет години другарски отношения, изпълнени с амбиции за слава, бяха унищожени от неблагодарната тълпа. Той слезе от дънера поразен в сърцето, безсилен да продължи.

— Смешно ти е — заекна той, като се обърна към тържествуващия Етиен. — Добре, пожелавам да ти се случи същото... Ще ти се случи, чуваш ли!

И сякаш за да се отърси от всякаква отговорност за нещастията, които предвиждаше, той замахна широко с ръка и се отдалечи сам в безмълвното и бяло поле.

Разнесоха се дюдюкания и всички се изненадаха, като видяха изправен на дънера Неумирация, който се канеше да говори сред големия шум. Дотогава двамата с дядо Мук стояха вгълбени в себе си и сякаш както винаги размишляваха за това, което е било някога. Навярно той бе обзет от една от ония внезапни кризи да говори, през които понякога миналото започваше да бушува в него така силно, че спомени нахлуваха и се лееха с часове от устата му. Настъпи пълно

мълчание. Слушаха стареца, бледен като привидение под лунната светлина; и тъй като той разказваше за неща, които нямаха пряка връзка с обсъждания въпрос — дълги истории, които никой не можеше да разбере, вълнението се увеличи. Той описваше младините си, спомена за смъртта на двамата си чичовци, смазани в „Ненаситната“, а после и за пневмонията, която погубила жена му. Въпреки това не изпускаше нишката на мисълта си: положението никога не е било добро и никога няма да бъде добро. Така, както сега, петстотин души се били събрали в гората, защото кралят не искал да намали работните часове; но едва спомена за това и започна да разказва за друга стачка: толкова бе преживял! Всички стачки довеждали до тези дървета тук, на Женската поляна, там, на Вългищарницата, или още по-далече, на Вълчия скок. Понякога било мразовито, понякога било топло. Една вечер валяло толкова силно, че се прибрали, без дори дума да си кажат. А идвали и кралски войници и всичко свършвало с пушечна стрелба.

— Ние вдигахме ръка ей така, ние давахме клетва да не слизаме в мините... Ах, клел съм се, да, клел съм се!

Тълпата слушаше зяпнала и разстроена, когато Етиен, който наблюдаваше сцената, скочи върху поваления дънер и притегли стареца до себе си. Той току-що бе забелязал Шавал сред приятелите в първата редица. Мисълта, че и Катрин трябва да е тук, отново разпали у него желанието да му ръкопляска пред нея.

— Другари, вие чухте, това е един от нашите ветерани, ето какво е изстрадал той и какво ще изстрадат нашите деца, ако не свършим с крадците и палачите.

Той беше страшен, никога не беше говорил така яростно. С една ръка придържаше Неумирация, показваше го като знаме на мизерията и скръбта и призоваваше за отмъщение. Накратко разказа за първия Майо, описа цялата тази фамилия, похабена в мината, изядена от компанията, още повече изгладняла след стогодишен труд; а наред с нея след това постави търбусите на управлението, които бяха претъпкани с пари, цялата банда от акционери, издържани от един век като леки жени, които нищо не работят, а само използват телесата си. Нима всичко това не е ужасно: толкова много хора, от бащата до сина, да мрат под земята, за да се дават подкупи на министри, за да могат поколенията на знатните господа и буржоата да се угощават и да се угояват на топличко. Той беше изучил болестите на миньорите и сега

изброяваше всички с ужасяващи подробности: анемия, скрофули, охтика, която задушаваша, ревматизми, които парализират. Хвърляха тези нещастници за храна на машините, затваряха ги в селищата като добитък в обори, големите компании ги поглъщаха постепенно, узаконяваха робството, заплашваха да заробят всички работници от нацията — милиони ръце — за забогатяването на хиляда лентяи. Но миньорът не е вече невежа, нито скот, смазан в недрата на земята. Една армия се надига от дълбочините на мините, огромно множество граждани израства и ще разтърси земята в един хубав слънчев ден. И тогава ще се види дали някой ще се осмели да даде сто и петдесет франка пенсия за четиридесет години служба на един шестдесетгодишен старец, който храчи въглища и чиито крака са подути от водата в забоите. Да, трудът ще поиска сметка от капитала, от това безлично, непознато от работника божество, клекнало някъде, в потайностите на своето светилище, откъдето смуче живота на умиращите от глад, които го хранят. Ще отидат и там, ще видят най-сетне образа му под блясъците на пожарищата, ще удавят в кръв тази гадна свиня, този чудовищен идол, преситен от човешка плът!

Той млъкна, но ръката му, все така протегната във въздуха, сочеше врага там, не знаеше точно къде, от единия до другия край на земята. Този път виковете на тълпата бяха толкова силни, че жителите на Монсу ги чуваха и се вгледаха в посока на Вандам, разтревожени от мисълта за някакво страшно срутване. Нощни птици излетяха над дърветата в просторното ясно небе.

После изведнъж заключи:

— Другари, какво е вашето решение?... Ще гласувате ли за продължаване на стачката?

— Да! Да! — закрещяха гласовете.

— И какви мерки предлагате?... Нашето поражение е сигурно, ако някои подлещи се върнат утре на работа.

Гласовете подеха стихийно като буря:

— Смърт на подлещите!

— Значи, решавате да им припомним задължението и дадената клетва... Ето какво бихме могли да направим: да застанем пред мините, да върнем изменниците с присъствието си, да покажем на компанията, че всички сме единни и че по-скоро ще умрем, отколкото да отстъпим.

— Така е, към мините, към мините!

Докато говореше, Етиен беше търсил Катрин сред бледите лица, които викаха пред него. Сигурно я нямаше. Но постоянно виждаше Шавал, който се опитваше да се присмива, като вдигаше рамене, разяждан от ревност, готов да даде всичко, за да спечели поне малко от тази популярност.

— А ако има шпиони между нас, другари — продължи Етиен, — нека се пазят, ние ги познаваме... Да, аз виждам тук въглекопачи от Вандам, които продължават да работят в тяхната мина...

— За мене ли казваш това? — попита Шавал с предизвикателен тон.

— За тебе или за друг някой... Но тъй като ти сам се обади, трябва сам да разбереш, че тези, които ядат, нямат нищо общо с тези, които гладуват. Ти работиш в „Жан-Барт“...

Един подигравателен глас го прекъсна:

— Ами, работи!... Има си жена, която работи за него.

Шавал изпсува с пламнало от гняв лице.

— Дявол да го вземе! Забранено ли е да се работи?

— Да! — извика Етиен. — Когато другарите мизерстват за благото на всички, забранено е да заставаш на страната на собствениците като егоист и доносник. Ако стачката беше обща, ние отдавна щяхме да бъдем господари. Трябваше ли дори един човек от Вандам да отиде на работа, щом като Монсу стачкува? Голям удар щеше да се нанесе, ако работата беше спряла в целия край — и у господин Деньолен, както тук. Чуваш ли? Само изменници има в забоите на „Жан-Барт“, вие всички сте изменници!

Тълпата около Шавал ставаше заплашителна, вдигаха се юмруци, чуваха се викове: „Смърт! Смърт!“ Той побледня. Но в яростта си да възтържествува над Етиен една мисъл го накара да заговори:

— Изслушайте ме! Елате утре в „Жан-Барт“, за да видите дали работя!... Ние сме с вас, изпратиха ме да ви кажа това. Трябва да се загасят пещите, трябва и машинистите да обявят стачка. Толкова по-добре, ако помпите спрат, водата ще залее мините и всичко ще отиде по дяволите!

Заръкопляскаха бясно и на него и от този момент Етиен остана на заден план. Върху дънера един след друг започнаха да се качват оратори, които ръкомахаха сред врявата и правеха изпълнени с ярост

предложения. Това беше изблик на безумна вяра, нетърпение на някаква религиозна секта, която, изморена да се надява на обещаното чудо, най-сетне се решаваше да го извърши сама. Хората, изтощени от глада, виждаха червено, бленуваха за пожарища и кръв сред апотеозната слава, в която се издигаше всемирното щастие. Спокойната луна къпеше това вълнуващо се множество, дълбоката гора сподавяше с великото си безмълвие този вик за клане. Само замръзналият мъх скърцаше под краката; а буките, извисили се мощно с нежните вейки на своите клони, чернеещи се на светлото небе, нито забелязваха, нито чуваха нещастниците, които се вълнуваха под тях.

Хората се разшаваха. Майовица се намери близо до Майо. И той, и тя, загубили благоразумието си, повлечени от бясното ожесточение, в което бяха обработвани от месеци насам, се съгласиха с Левак, който толкова се беше увлякъл, че искаше главите на инженерите. Пиерон беше изчезнал. Неумирация и старият Мук приказваха едновременно, говореха неясни и жестоки неща, които никой не можеше да разбере. Захари на шега предложи да разрушат църквите, а в това време Муке, стиснал в ръка кривака си, удряше по земята само за да увеличава шума. Жените беснееха: Леваковица с юмруци на кръста се караше с Филомен, като я обвиняваше, че се била смяла; Мукет казваше, че ще прогони стражарите с ритници по задника; Изгорялата, след като наплеска Лиди, че я намери без кошницата и без салата, продължаваше да нанася плесници във въздуха на всички собственици, които би искала да паднат в ръцете ѝ. Жанлен за миг се уплаши, когато Бебер му каза, че според едно чираче госпожа Расенъор ги видяла, когато откраднали Полша; но след като реши да пусне на връщане скришом животното пред вратата на „Авантата“, закрепя още по-силно, отвори новичкия си нож и започна да го размахва, горд с блясъка на острието му.

— Другари, другари! — повтаряше Етиен, изтощен, пресипнал да настоява за минутка тишина, та да се разберат окончателно.

Най-сетне го чуха.

— Другари, утре сутринта в „Жан-Барт“, съгласни ли сте?

— Да, да, в „Жан-Барт“! Смърт на изменниците!

Ураганът от тези три хиляди гърла изпълни небето и стихна в чистата лунна светлина.

ПЕТА ЧАСТ

I.

В четири часа, когато луната залезе, нощта стана много тъмна. Всички спяха у Деньоленови и старата тухлена къща беше безмълвна и мрачна, със затворени врати и прозорци. Тя се издигаше в дъното на просторна, лошо поддържана градина, която я отделяше от мината „Жан-Барт“. От другата страна на къщата минаваше запустелият път за Вандам, едно голямо селище, затулено на около три километра зад гората.

Деньолен, прекарал по-голямата част от вчерашния ден долу в мината си, хъркаше уморен с лице към стената, когато му се присъни, че го викат. Най-сетне той се събуди, наистина чу някакъв глас и изтича да отвори прозореца. Един от неговите надзиратели стоеше в градината.

— Какво има? — попита той.

— Милостиви господарю, има бунт, половината от хората не искат вече да работят и пречат на другите да слязат в мината.

Той не можеше да разбере добре — главата му тежеше и беше замаяна от съня, а силният студ го прониза като леден душ.

— Заставете ги да слязат, дявол да го вземе! — заекна той.

— Това продължава от един час — подзе надзирателят. — Затова ни мина през ум да дойдем да ви повикаме. Само вие може би ще успеете да ги вразумите.

— Добре, ще дойда.

Той се облече бързо, сега вече с избистрен ум и много загрижен. Можеха да ограбят къщата — нито готвачката, нито слугата ще си помръднат пръста. Но откъм другата страна на стълбището шушукаха разтревожени гласове; и когато излезе, той видя да се отваря вратата на дъщерите му — и двете се появиха, облекли набързо бели пеньоари.

— Татко, какво има?

Първородната, Люси, навършила вече двадесет и две години, беше едра, черноока, прекрасна на вид, а Жана, по-малката, едва деветнадесетгодишна, беше дребна, със златисти коси, грациозно нежна.

— Нищо сериозно — отвърна той, за да ги успокои. — Изглежда, че там някои кресльовци вдигат врява. Ще отида да видя.

Но те се развикаха, не искаха да го оставят да тръгне, преди да е изпил нещо топло. В противен случай щял да се върне болен, с разстроен стомах, както винаги. Той се мъчеше да се отскубне, даваше честна дума, че много бърза.

— Слушай — каза най-сетне Жана, като увисна на шията му, — ще изпиеш една малка чашка ром и ще изядеш две бисквити; иначе така ще си остана и ще бъдеш принуден да ме отнесеш със себе си.

Той трябваше да се покори, като се кълнеше, че бисквитите щели да го задавят. Те заслизаха пред него по стълбите, всяка със свещник в ръце. Долу, в трапезарията, побързаха да го обслужат — едната наля ром, а другата изтича до килера, за да потърси пакет с бисквити. Останали твърде млади без майка и разглезени от баща си, те сами бяха се възпитали доста зле: голямата бе обзета от желание да стане оперна певица, а малката, луда по живописата, проявяваше дръзки вкусове, които рязко я отличаваха от другите. Но когато трябваше да се намалят домашните разходи поради големите финансови затруднения, тези екстравагантни на вид момичета изведнъж се проявиха като извънредно благоразумни и много хитри домакини, чието око откриваше до сантим грешките в сметките. И сега те се занимаваха със семейните разходи, трепереха над всяко су, караха се с доставчиците, непрекъснато преправяха тоалетите си и успяваха да придадат приличен вид на къщата въпреки растящата оскъдица.

— Яж, татко — повтаряше Люси.

А после, като забеляза безпокойството, в което той, мълчалив и мрачен, отново изпадна, тя пак се изплаши.

— Значи има нещо сериозно, щом си намусен?... Кажи де, оставаме с тебе, онзи обяд ще мине и без нас.

Тя намекваше за една разходка, която трябваше да направят тази сутрин. Госпожа Енбо щеше да отиде с каляската си у Грегоарови, за да вземе най-напред Сесил; после щеше да дойде и за тях, та да отидат всички в Маршиен и да обядват в металургичния завод, където ги бе поканила жената на директора. Това беше добър случай да разгледат работилниците, високите пещи и коксовите батерии.

— Разбира се, че ще останем — заяви и Жана.

Но той се разсърди.

— Какво ви прихваща! Повтарям ви, че няма нищо... Направете ми удоволствието да се пхнете отново в леглата си, а в девет часа да сте готови, както е уговорено.

Той ги целуна и побърза да излезе. Чу се шумът от ботушите му, който заглъхна в замръзнала земя на градината.

Жана грижливо запуши бутилката с ром, а Люси заключи бисквитите.

В стаята лъхаше студената чистота на трапезариите, където се яде оскъдно. И двете решиха да използват това сутрешно слизане, за да проверят дали не е останало нещо неприбрано от снощи. Една кърпа беше захвърлена — ще смърят слугата. Най-сетне се качиха отново горе.

Докато пресичаше за по-направо през тесните пътеки на зеленчуковата си градина, Денълен размишляваше за пропиляното си състояние, за този дял от Монсу, за този милион, който бе вложил с мечта да го удесетори и който сега беше изложен на толкова големи рискове. Имаше цяла поредица неуспехи, огромни и непредвидени ремонти, прекалено скъпа експлоатация, а след това дойде бедствието от тази индустриална криза точно в момента, когато започваше да печели. Ако и при него избухне стачка, ще бъде унищожен. Блъсна една малка врата; сградите на мината се очертаваха в тъмната нощ като раздвоена сянка, в която блещукаха като звезди няколко фенера.

„Жан Барт“ не можеше да се сравнява по размери с „Ненаситната“, но с подновената инсталация бе станала хубава мина според думите на инженерите. Не само разшириха шахтата с един метър и половина и увеличиха дълбочината ѝ до седемстотин и осем метра, но и я обзаведоха наново — с нова машина, с нови клетки, с напълно ново съоръжение, съгласно последната дума на науката; и дори се чувстваше стремеж към изящност чак в сградите — сортировъчен хангар с резба по стряхата, украсена с часовник кула, приемна и машинно помещение, кръгли като параклис стил Ренесанс, а над тях се извисяваше комин с мозаечна спирала от черни и червени тухли. Помпата беше инсталирана в другата шахта на концесията, в старата мина „Гастон-Мари“, запазена изключително за изпомпване на водата. „Жан Барт“ отляво и отдясно на подемната машина имаше две отделения — едното за парния вентилатор, а другото за стълбите.

Сутринта, още в три часа, Шавал бе пристигнал пръв и подстрекаваше другарите си, като ги убеждаваше, че трябва да последват примера на тези от Монсу и да искат увеличение от пет сантима на вагонетка. Скоро четиристотинте подземни работници нахлуха от бараката в приемната сред безпорядък от ръкомахания и виковете. Тези, които искаха да работят, държаха лампите си, бяха с боси крака, пъкнали лопата или кирка под мишница; а пък другите, още с обувки и с наметнати на раменете палта поради силния студ, препречваха шахтата; надзирателите бяха пресипнали от викане, искаха да въдворят ред, молеха ги да бъдат благоразумни, да не пречат да слязат онези, които имат желание да работят.

Но Шавал се разгневи, когато забеляза Катрин с панталони, куртка и синя шапчица на главата. Когато ставаше, той грубо ѝ бе заповядал да си остане в леглото. Въпреки това, отчаяна от спирането на работата, тя го беше последвала, защото той никога не ѝ даваше пари и често трябваше да плаща и за себе си, и за него; а какво щеше да стане с нея, ако престанеше да печели? Обземаше я страх, страхът от някой публичен дом в Маршиен, където обикновено завършваха извозвачките, останали без хляб и без подслон.

— Дявол да те вземе! — извика Шавал. — Защо си се довялякла тук?

Тя измънка, че не са рентииери и иска да работи.

— В такъв случай ти се обявяваш против мене, уличнице!... Прибирай се веднага или ще те заритам по задника!

Тя се отдръпна уплашено, но не си тръгна, твърдо решила да види как ще се развият събитията.

Деньолен се появи от стълбището на сортировъчната. Въпреки слабата светлина на фенерите той обхвана с бърз поглед картината — тази потънала в сянка голяма тълпа, в която познаваше копачите, товарачите, маневристите и извозвачките, та дори и чираците. В помещението, ново и още чисто, прекратената работа чакаше: под пълна пара машината леко свистеше, клетките стояха неподвижно, увиснали на стоманените въжета, изоставени сред пътя вагонетки задръстваха железните плочи. Бяха взети едва осемдесет лампи, а другите блещукаха в лампистерната. Но с една само негова дума работата навярно щеше да бъде подновена.

— Е, добре, какво става тук, деца мои? — запита той с пълен глас. — От какво сте недоволни? Обяснете ми, ще се разберем.

Обикновено той се отнасяше бащински към хората си, като изискваше и много работа от тях. Властен и груб в обноските си, най-напред се мъчеше да ги спечели с добродушие, макар че гласът му звучеше като тръба; и често успяваше да ги накара да го обичат, работниците го уважаваха най-вече като смел човек, който непрекъснато беше в заботите с тях и пръв в опасните места, когато някаква злополука хвърляше в тревога мината. Два пъти след избухване на гризу го бяха спускали долу, превързан с въже под мишниците, докато най-смелите отказваха.

— Хайде — подзе той, — нали няма да ме накарате да се разкайвам, че гарантирах за вас. Знаете, че отказах полицейска охрана... Говорете спокойно, слушам ви.

Сега всички се умълчаха смутени, като се отдръпнаха от него; и най-сетне Шавал каза:

— Ето що, господин Деньолен, ние не можем да продължаваме да работим, искаме още по пет сантима на вагонетка.

Той като че ли се изненада:

— Как така пет сантима! По какъв повод е това искане? Аз не се оплаквам от вашето крепене, не искам да ви налагам нова тарифа като управлението на Монсу.

— Възможно е, но другарите от Монсу все пак имат право. Те отхвърлят тарифата и настояват за увеличение от пет сантима, защото не могат да работят както трябва при сегашните уговорени условия... Ние искаме увеличение от пет сантима, нали така, другари?

Гласове потвърдиха думите му, хората отново започнаха да шумят и буйно да ръкомахат. Малко по малко всички се приближаваха и започнаха да стесняват кръга.

Някакъв пламък блесна в очите на Деньолен, но макар и привърженик на силната власт, той свиваше юмрук от страх да не се поддаде на изкушението да сграбчи някого за шията. Предпочете да спори, да убеждава.

— Вие искате пет сантима и аз съм съгласен, че работата ги заслужава. Но не мога да ви ги дам. Ако ви ги дам, ще бъда просто разсипан... Разберете, че преди всичко трябва да живея аз, за да живеете и вие. А пък аз не мога повече — и най-малкото увеличение

на себестойността ще ме разори... Преди две години, спомнете си, при последната стачка отстъпих, защото още можех. Но и тогавашното повишение на надниците не беше леко за мене, защото ето вече две години, откакто се мъча... Днес бих предпочел да зарежа веднага предприятието си, отколкото идния месец да не знаая откъде да взема пари, за да ви платя.

Шавал се изсмя злъчно в лицето на този господар, който така откровено им разказваше за сметките си. Другите гледаха надолу, упорити и недоверчиви, като не искаха да помислят дори, че един собственик не печели милиони от своите работници.

Тогава Деньолен продължи още по-настойчиво. Той обясняваше борбата си срещу компанията на Монсу, която винаги го дебнела, готова да го погълне, ако някой ден се огъне от глупост. Поради жестока конкуренция бил принуден да прави икономии, още повече че голямата дълбочина на „Жан-Барт“ увеличавала при него себестойността, а това неблагоприятно условие едва се компенсирало с дебелината на въглищните пластове. Той никога не би увеличил надниците след последната стачка, ако не бил принуден да последва примера на Монсу, от страх да не го напуснат неговите работници. И той ги заплашваше с утрешния ден — какво ще постигнат те, ако го принудят да продаде концесията си и попаднат под ужасното иго на управлението на Монсу! Той не господствал някъде отдалече, в незнайно светилище; той не бил от тези акционери, които плащат на управители, за да стрижат миньора; а миньорът дори не ги е виждал; той бил собственик, който освен парите си рискува нещо повече — своята способност, своето здраве, своя живот. Спирането на работата щяло да бъде за него чисто и просто смърт, защото нямал запаси, а все пак трябвало да изпълни поръчките. Освен това вложеният капитал в неговите съоръжения не трябвало да спи. Как щял да устои на задълженията си, кой щял да плаща лихвите на сумите, които бил заел от своите приятели? Това означавало фалит.

— Това е положението, драги мои! — каза той в заключение. — Желаех да ви убедя... Не може да се иска от човека сам да се заколи, нали? А да ви дам вашите пет сантима или да ви оставя да вдигнете стачка — за мене е все едно да си прережа гърлото.

Той млъкна. Разнесоха се роптания. Една част от миньорите, изглежда, се колебаеше. Мнозина се върнаха към шахтата.

— Поне — каза един от надзирателите — нека се даде свобода на всички... Кой искат да работят?

Катрин беше една от първите, които минаха напред. Но Шавал, разгневен, я изблъска, като изкрещя:

— Ние всички сме единни, само подлеците изменят на другарите си!

От този момент стана невъзможно да се споразумеят. Започнаха отново да крещят, да изблъскват хората от шахтата с риск да ги смажат в стените. Отчаян, директорът за миг се опита да се бори сам, да обуздае насила тази тълпа; но това беше излишно безумие, той трябваше да се оттегли. Седна задъхан няколко минути на един стол в дъното на канцеларията толкова отчаян в своето безсилие, че не можеше да намери никакъв изход. Най-сетне се успокои и каза на един от надзирателите да отиде и повика Шавал; после, когато последният се съгласи да разговарят, изгони всички други, като замахна с ръка:

— Оставете ни сами.

Мисълта на Деньолен беше да разбере какво таи в главата си този смелчага. Още с първите думи разбра, че е суетен и се измъчва от силна ревност. И затова се помъчи да го спечели с ласкателство, престорено се учуди, че един толкова способен работник излага по този начин своето бъдеще. Намекна, че отдавна бил хвърлил око на него, за да го издигне бързо; и завърши, като му предложи без заобикалки да го назначи надзирател след време. Шавал го слушаше мълчаливо, отначало със свити юмруци, които постепенно отпусна. Мислите му бяха напрегнати: ако се увлече в стачката, ще бъде само помощник на Етиен, докато сега се разкриваше друга възможност — да стане началник. Чувство на гордост заля лицето му и го опияни. Впрочем групата стачници, която очакваше от сутринта, вече не ще дойде по това време; някаква пречка я е задържала, може би стражари; моментът беше благоприятен да се подчини. Обаче продължаваше да клати отрицателно глава, упорстваше като неподкупен човек, като възмутено се тупаше по гърдите. Най-сетне, без да спомене на собственика за срещата, която бе дал на хората от Монсу, обеща да усмири другарите и да ги склони да слязат в мината.

Деньолен остана скрит, а и надзирателите стояха настрана. Цял час те слушаха как Шавал говори предвзето, надълго и нашироко, как спори, застанал прав върху една вагонетка в приемната. Една част от

работниците го освиркаха, сто и двадесет души си отидоха силно разярани, като настояваха да се изпълни решението, което той ги бе накарал да вземат. Минаваше вече седем часът, настъпваше много светъл, ясен, мразовит ден. И изведнъж животът в мината се поднови, прекъснатата работа продължи. Най-напред лостът на машината се плъзна и започна да развива и навива стоманените въжета върху барабаните. После сред оглушителния шум на сигналите започна слизането, клетките се пълнеха, потъваха и се изкачваха, шахтата поглъщаше дажбата си от чирачета, извозвайки и копачи, а маневристите изтласкваха вагонетките с гръмотевичен трясък по железните плочи.

— Дявол да те вземе, какво се моташ там? — извика Шавал на Катрин, която чакаше реда си. — Слизай веднага и не се разтакавай!

В девет часа, когато пристигна с колата си заедно със Сесил, госпожа Енбо завари Люси и Жана напълно готови, много елегантни, въпреки че тоалетите им бяха двадесет пъти преправяни. Но Деньолен се учуди, като забеляза Негрел, който придружаваше каляската на кон. Как, нима и мъжете са поканени? Тогава госпожа Енбо обясни с майчинския си израз, че я били изплашили, като й казали, че пътищата били пълни с лоши хора, и затова предпочела да вземе защитник. Негрел се смееше и ги успокояваше: нямало нищо страшно, само заплахи на кресльовци, както обикновено, но никой нямало да посмее да хвърли камък по стъклата. Още радостен от успеха си, Деньолен разказа за потушения бунт в „Жан-Барт“. Сега, каза той, бил много спокоен. И докато госпожиците се качваха в колата на пътя за Вандам, всички се радваха на прекрасния ден, без да подозират продължителния кипеж, който се засилваше далече в полето, прииждането на народа, чието трополене можеха да чуят, ако бяха долепили ухо към земята.

— Разбрахме се, значи — повтори госпожа Енбо. — Довечера ще дойдете да си вземете госпожиците и ще вечеряте с нас... Госпожа Грегюар също ми обеща да прибере Сесил.

— Разчитайте на мен — отвърна Деньолен.

Каляската потегли по посока на Вандам. Жана и Люси се бяха навели навън, за да се усмихнат още веднъж на баща си, застанал прав край пътя; а Негрел галантно препускаше в тръс зад бързо търкалящите се колела.

Прекосяха гората и свиха по пътя от Вандам за Маршиен. Когато приближаваха Тартаре, Жана попита госпожа Енбо дали познава Зеления бряг, а тя, въпреки че живееше вече пет години в този край, призна, че никога не е ходила там. И затова се отклониха от пътя. Тартаре, която започваше от края на гората, беше пустинна степ с вулканичен характер, в недрата ѝ от векове гореше запалена каменовъглена мина. Началото се губеше в преданията, местните миньори разказваха следната история: небесен огън паднал върху този Содом вдън земята, където извозвачките блудствали така унесено, че дори не намерили време да се изкачат горе и затова днес още горят в дъното на този пъкъл. Нагретите тъмночервени скали се покриваха със зърнеста стипца като с проказа. От пукнатините се показваше сяра като жълто цвете. Смелчаците, които нощем дръзваха да надникнат в тези дупки, се кълняха, че виждали пламъци, че грешните души се гърчели в подземния жупел. Блуждаещи огньовете изскачаха на повърхността на земята, горещи пари, наситени с отровната смрад на дяволската кухня, непрекъснато димяха. И сякаш като някакво чудо на вечната пролет сред прокълнатата степ Тартаре се разстиляше Зеления бряг със своите вечнозелени полянки, със своите буки, чиито листа се подновяваха непрестанно, със своите нивя, в които зрееха до три реколти. Това беше естествена оранжерия, затопляна от пожара в подземните пластове. Снегът никога не се задържаше тук. Огромният букет от зеленина край гората с окапали листа беше бухнал в този декемврийски ден, без мразът да опърли дори краищата му.

Скоро каляската навлезе в равнината. Негрел се присмиваше на легендата, обясняваше как най-често в мината избухва пожар от samozапалване на въглищния прах; когато било невъзможно да се потуши, огънят продължавал да гори безкрайно; и той спомена за някаква мина в Белгия, която наводнили, като отклонили една река и я вкарали в шахтата. Но замлъкна, защото от известно време миньорски групи пресичаха час по час пътя на колата. Те вървяха мълчаливо и разглеждаха с коси погледи този разкош, който ги принуждаваше да се отдръпнат. Те ставаха все по-многобройни и конете трябваше да минат ходом малкия мост над Скарп. Впрочем какво бе станало, та този народ сновеше така по пътищата? Госпожиците се изплашиха. Негрел започваше да подушва някаква бъркотия в изтръпналата равнина; и всички се успокоиха чак когато пристигнаха в Маршиен. Под

слънцето, което сякаш гасеше огъня им, коксовите батерии и високите пещи бълваха дим, чиито вечни сажди се сипеха като дъжд във въздуха.

II.

Катрин работеше от един час в „Жан-Барт“, като тикаше вагонетките до свързката; и беше обляна в такава пот, че трябваше да спре за миг, за да избърше лицето си.

В дъното на забоя, където копаяше с другарите от групата, Шавал се учуди, когато престана да чува тракането на колелата. Лампите горяха слабо, от въглищния прах не се виждаше.

— Какво има? — извика той.

Когато тя му отговори, че сигурно ще се разтопи и че чувства как сърцето ѝ замира, той отвърна гневно:

— Говедо, свали като нас ризата си!

Намираха се на седемстотин и осем метра, в северния край на първата галерия от пласта „Дезире“, която отстоеше на три километра от товарището. Когато говореха за този участък на мината, местните миньори бледнееха и снишаваха глас, сякаш ставаше дума за пъкъла; и най-често се задоволяваха да клатят глави като хора, които предпочитат да не разговарят за тези дълбочини, жарки като пещ. Колкото повече галериите напредваха на север, толкова повече се приближаваха до Тартаре, навлизаха в подземния пожар, който горе, на повърхността на земята, изпичаше скалите. На дълбочината, в която бяха стигнали, средната температура на забоите беше около четиридесет и пет градуса. Бяха точно до прокълнатото място, до пламъците, които минаващите през равнината виждаха от пукнатините, бълващи сяра и отвратителни пари.

Катрин, която беше свалила куртката си, се подвоуми, после смъкна и панталона си; и с голи ръце и голи бедра, с риза, пристегнатата на кръста с връв като блуза, започна да тика.

— Все пак така ще е по-добре — си каза тя на висок глас.

Задъхваше се и от смътен страх. През тези пет дни, откакто работеха тук, тя мислеше за приказките, с които я бяха залъгвали в детството ѝ, за тези извозвачки от едно време, които горяха под Тартаре, наказани за неща, които никой не смееше да повтори. Наистина тя сега беше много голяма, за да вярва на такива глупости;

но все пак какво щеше да направи, ако внезапно видеше да излиза из стената някое момиче, червено като пещ, и с очи, подобни на въглени? Тази мисъл я караше още повече да се поти.

На свързката, която се намираще на осемдесет метра от забоя, друга извозвачка поемаше вагонетката и я избутваше на осемдесет метра по-далече, до наклонената площ, откъдето маневристът я отправяше заедно с вагонетките, докарани от горните извозни галерии.

— Браво, не ти пука да се съблечеш! — каза ѝ тази жена, една мършава вдовица на тридесет години, когато видя Катрин по риза. — Аз не мога, чирачетата от наклона ми досаждат с мръсните си закачки.

— Какво пък! — възрази младото момиче. — Не ме е грижа за мъжете, много се измъчвам!

И тя се върна обратно, като избутваше една празна вагонетка. Най-лошото беше, че в тази дълбока извозна галерия освен съседството с Тартаре имаше и друга причина, която правеше горещината нетърпима. Бяха близо до една стара изработка, изоставена, много дълбока галерия на „Гастон-Мари“, в която преди десет години бе избухнал гризу, който подпали въглищния пласт. Пожарът още бушуваше зад преградата, една глинена стена, изградена и непрекъснато заздравявана, за да се ограничи катастрофата. Лишен от въздух, огънят би угаснал, но навярно някакви неизвестни течения го разпалваха и той не стихваше от десет години, изпичаше глинената преграда, както се пекат тухли в пещ, и то така, че високата температура се чувстваше отдалече. Именно покрай тази стена, в протежение на повече от сто метра и при температура шестдесет градуса, тикаха вагонетките.

След два курса на Катрин отново ѝ прилоша. За щастие извозната галерия беше широка и удобна в пласта „Дезире“, един от най-дебелите въглищни пластове в басейна. Беше един метър и деветдесет сантиметра, така че работниците можеха да работят прави. Те биха предпочели да копаят с извити вратове, но на по-свеж въздух.

— Ей, заспала ли си? — извика силно Шавал, когато престана да чува Катрин. — Как ми се падна такава кранта? Напълни бързо вагонетката и не се мотай!

Тя стоеше под забоя, облегната на лопатата си; прилошаваше ѝ и ги гледаше тъпо, без да се подчини. Едва ги различаваше при червеникавата светлина на лампите, съвсем голи като животни, толкова

черни и толкова изцапани от пот и въглища, че голотата им не я смущаваше. Работеха на тъмно, маймунските им гърбове се напържаха, червеникавите ръце, които изнемогваха сред глухи удари и пъшкания, представляваха адско зрелище. Но те навярно я виждаха по-добре, защото престанаха да удрят с шилките и започнаха да ѝ се подиграват, задето е свалила панталоните си.

— Ей, ще настинеш, пази се!

— Краката ѝ си ги бива! Слушай, Шавал, има и за двама.

— О, трябва да се види. Повдигни. По-нагоре, по-нагоре!

Тогава Шавал, без да се разсърди на тези закачки, се нахвърли върху нея.

— Работиш ли, дявол да те вземе!... Пада си по мръсотиите. Там ще си стои до утре да ги слуша.

С голяма мъка Катрин започна да пълни вагонетката си; после я изтика. Галерията беше много широка, тя не можеше да се опира на подпорите от двете страни, босите ѝ крака се подкосяваха между релсите, където търсеше опора, като крачеше бавно, с опънати напред ръце и превит гръб. И щом стигна до преградната стена, тя пак започна да се измъчва от огъня, едри капки пот течаха по цялото ѝ тяло като пороен дъжд.

На една трета от пътя тя беше вече вир-вода, погледът ѝ се замрежи, тялото ѝ се покри с черна кал. Тясната ѝ риза, потопена сякаш в мастило, залепна върху кожата ѝ, надигна се чак до кръста при движението на бедрата ѝ. Толкова ѝ беше тежко, че трябваше пак да изостави работата.

Какво всъщност ставаше днес с нея? Тя никога не беше се чувствала така отпаднала. Навярно заради лошия въздух. Дъното на тази отдалечена извозна галерия не се проветряваше. Вдишваха най-различни пари, които излизаха със слабо свистене от въглищата и понякога бяха така изобилни, че лампите изгасваха, а с гризу никой не се занимаваше, защото той лъхаше от въглищния пласт в лицата на работниците от началото до края на двете седмици. Тя познаваше много добре този лош въздух, този мъртъв въздух, както казваха миньорите — долу тежки задушливи газове, а горе леки, които се възпламеняват и унищожават само с един гръмотевичен удар всички съоръжения на една мина и стотици хора. Още от детството си беше

поглъщала толкова много от този въздух, че сега се учудваше защо го понася така болезнено, защо ушите ѝ бучат и гърлото ѝ гори.

Като не можеше да издържа повече, тя почувства, че трябва да свали и ризата си. Измъчваше я тази риза, чиито най-малки гънки се забиваха в тялото ѝ и го обгаряха. Тя се мъчеше да устои, искаше да продължи да бута вагонетката, напрегна сили да се изправи на крака. Тогава, като си каза, че ще се облече на свързката, бързо махна всичко, връвта и ризата, толкова трескаво, че би одрала кожата си, ако можеше. И сега, гола, жалка, подобно на забързана самка, която търси храна из калта на пътищата, се залови за работата с изцапана от черен прах задница, изкаляна чак до корема като файтонджийска кобила. Тикаше на четири крака.

После я обзе отчаяние — макар и гола, не се почувства по-добре. Какво да съблече още? Бученето в ушите я заглушаваше, изпитваше болка, сякаш слепоочията ѝ бяха стегнати в менгеме. Падна на колене. Стори ѝ се, че лампата, закрепена между въглищата във вагонетката, угасва. В смътното ѝ съзнание изплува само мисълта да вдигне фитила. Два пъти се опита да го разгледа, но и двата пъти, когато поставяше лампата на земята пред себе си, видя, че бледнее, като че ли и на него му липсваше въздух. Изведнъж лампата угасна. Тогава всичко потъна в дълбок мрак, воденичен камък се въртеше в главата ѝ, сърцето ѝ отслабваше, замираще, отмаляло и то от страшната умора, която вцепеняваше ръцете и краката ѝ. Тя беше паднала на земята и агонизираше в задушливия въздух.

— Дявол да я вземе, тя май пак безделници! — изръмжа гласът на Шавал.

Той се вслуша, застанал горе в забоя, но не чу шума на колелата.

— Ей, Катрин, влечуго проклето.

Гласът му заглъхна надалече в тъмната галерия, но никакъв звук не отвърна.

— Искаш ли аз да дойда и да те накарам да побързаш!

Нищо не помръдваше, все същата мъртва тишина. Разгневен, той слезе, затича се с лампата си така силно, че едва не се препъна в тялото на извозвачката, проснато през пътя. Загледа я с широко отворена уста. Какво ли ѝ е? Сигурно преструвка, за да си подремне? Но лампата, която беше навел, за да освети лицето ѝ, започна да угасва. Той я вдигна, спусна я пак надолу и най-сетне разбра: беше припаднала от

лошия въздух. Яростта му премина, пробуждаше се миньорската преданост към другаря в опасност. Веднага започна да вика да му донесат ризата ѝ: беше грабнал в ръцете си голото примряло момиче и го издигаше колкото се може по-нагоре. Когато му метнаха на раменете дрехите на двамата, той се затича, като придържаше с една ръка товара си, а с другата носеше двете лампи. Изнизваха се дълбоките галерии, той продължаваше да тича, завиваше вдясно, после вляво, бързаше да стигне до живителния студен въздух на равнината, който вкарваше вентилаторът. Най-сетне го спря някакво клокочене, ромоленето на вода, която шуртеше от скалата. Намираше се на кръстовището на една голяма извозна галерия, която някога обслужваше „Гастон-Мари“. Вентилационната уредба духаше като буреносен вятър и беше толкова студено, че той изтръпна, когато положи на земята и опря на гърдите любовницата си, която все още беше в безсъзнание, със затворени очи.

— Катрин, стига де, дявол да го вземе! Не се шегувай... Съвземи се малко, докато намокря това във водата...

Той се беше изплашил, като я гледаше така отпусната. Все пак успя да натопи ризата си в извора и изми с нея лицето ѝ. Тя изглеждаше мъртва, земните дълбини сякаш бяха погълнали вече това мършава тяло на недоразвито момиче, чиито женски форми едва се очертаваха. После тръпки преминаха по детските гърди, по корема и бедрата на тази малка нещастница, изнасилена преждевременно. Тя отвори очи и прошепна:

— Студено ми е.

— Слава Богу, това е по-добре — извика Шавал успокоен. Той започна да я облича, нахлузи лесно ризата и изпсува, докато се мъчеше с панталоните, защото тя не можеше да си помага много. Беше още замаяна, не знаеше къде се намира, не разбираше защо е гола. А когато си спомни, засрами се. Как се беше осмелила да се съблече съвсем! И започна да го разпитва: бяха ли я видели така, без една кърпа на кръста, за да се закрие? А той се шегуваше, съчиняваше измислици, разказваше, че я донесъл тук, минавайки помежду всички другари, застанали от двете страни на пътя. Как е могла да послуша съвета му и да се разголи! След това ѝ даде честна дума, че другарите му дори не са забелязали дали задникът ѝ е кръгъл или квадратен — толкова силно е тичал.

— Но, по дяволите, и аз умирам от студ! — каза той и започна да се облича.

Тя никога не беше го виждала толкова нежен. Обикновено след всяка добра дума, която ѝ казваше, той изтърсваше веднага куп глупости. Колко хубаво би било да живеят в съгласие! Изтощена от умората, тя се разнежи. Усмихна му се и прошепна:

— Целуни ме.

Той я целуна и легна до нея, за да изчака, докато тя се съвземе.

— Нали виждаш — подзе тя, — нямаше право да крещиш там, защото наистина не можеш повече! В забоя на вас не ви е толкова горещо; но да знаеш само как изгарям в края на галерията!

— Разбира се — отвърна той, — много по-хубаво е под дърветата... Тежко ти е в този участък, знам го, мое мило момиче...

Когато го чу да се съгласява с нея, тя толкова много се трогна, че поиска да се покаже храбра.

— О, това е само тежко неразположение. А пък днес въздухът е отровен... Но ще видиш след малко дали съм влечуго. Аз работя, когато трябва да се работи, нали? По-скоро ще пукна, отколкото да изоставя работата.

Настъпи мълчание. Той я беше прихванал с една ръка през кръста и я притискаше към гърдите си, за да я предпази от простуда. Макар и да чувстваше сили да се върне в участъка, тя продължаваше да се наслаждава на почивката.

— Само че — каза тя съвсем тихо — много ми се иска да бъдеш по-нежен... Да, ще бъда много доволна, ако поне малко ме обичаш.

И тя започна да плаче тихо.

— Но аз те обичам — извика той, — нали затова те взех при мене!

Тя отвърна само с поклащане на глава. Много често някои мъже си вземали жени само за да ги обладават, без да се грижат за тяхното щастие. Сълзите ѝ ставаха по-горещи, тя се отчайваше сега при мисълта за хубавия живот, който би имала, ако беше попаднала на друг момък, чиято ръка щеше да чувства винаги така на кръста си. Някой друг? И смътният образ на този друг изникна в силно възбуденото ѝ въображение. Но всичко това беше свършено, сега нямаше вече друго желание, освен да бъде до края на живота си с този, стига той да не се отнася така грубо с нея.

— Така че — каза тя, — постарай се да бъдеш такъв от време на време.

Хълцания прекъснаха думите ѝ и той отново я целуна.

— Толкова ли си глупава!... Ето на, заклевам се да бъда нежен. Та аз не съм по-лош от другите!

Тя го гледаше и отново започна да се усмихва през сълзи. Може би той имаше право, рядко се срещаха щастливи жени. После, макар да не вярваше на клетвата му, тя се зарадва, че е толкова мил. Господи, ако това можеше да продължи! Двамата се бяха прегърнали; и когато се притискаха в дълга прегръдка, те чуха стъпки и трябваше да се изправят. Трима другари, които ги бяха видели да минават, идваха да разберат какво бе станало.

Тръгнаха заедно. Беше около десет часът и затова закусиха в един прохладен кът, преди да започнат да се потят отново в забоя. Но тъкмо дояждаха двойната филия на своята тухличка и се канеха да пийнат по глътка кафе от манерките си, някаква врява от далечните участъци ги разтревожи. Какво ли бе станало? Да не би пак някоя злополука? Те станаха и се затичаха. Копачи, извозвачки, чирачета пресичаха пътя им всеки миг; и никой нищо не знаеше, всички крещяха: навярно беше се случило голямо нещастие. Постепенно хората от цялата мина се изплашиха, ужасени сенки излизаха от галериите, фенерите подскачаха и чезнеха в мрака. Къде се е случило нещастиято? Защо не казват?

И неочаквано мина един надзирател, който викаше:

— Прерязват стоманените въжета! Прерязват стоманените въжета!

Тогава избухна паника. Започна бясно препускане през тъмните галерии. Всички изпаднаха в ужас. Защо прерязват стоманените въжета? И кой ги прерязва, когато хората са долу? Това изглеждаше чудовищно.

Но гласът на друг надзирател избухна и после замря.

— Ония от Монсу прерязват стоманените въжета! Всички да излязат!

Щом разбра, Шавал рязко спря Катрин. Краката му се вдървиха при мисълта, че ако излезе, ще срещне там горе ония от Монсу. Значи беше дошла тази банда, която той смяташе вече в ръцете на стражарите. За миг помисли да се върне назад през „Гастон-Мари“; но

оттам вече не можеше да се излезе. Той псуваше, като се двоумеше и прикриваше страха си, повтаряше, че е глупаво да тичат така. Положително нямаше да ги оставят в дъното на мината!

Гласът на надзирателя прогърмя отново, като се приближи:

— Всички да излизат! По стълбите! По стълбите!

И Шавал беше понесен от другарите. Той блъсна Катрин, захока я, че не тичала достатъчно бързо. Нима искала да останат сами в мината и да пукнат от глад? Защото бандитите от Монсу били способни да счупят стълбите, без да дочакат да излязат всички. Това чудовищно предположение успя да обезуми всички, галериите се изпълниха с бясно блъскащи се хора, които се надбягваха като луди — всеки искаше да стигне първи, за да се изкачи преди другите. Някои крещяха, че стълбите били счупени, че никой не ще излезе. А когато на групи стигнаха ужасени в товарището, започна истинско нашествие: хвърляха се към шахтата, тъпчеха се един друг пред тясната врата на пътеходното отделение със стълбите. Един стар коняр, който от предвидливост беше прибрал конете в конюшната, ги гледаше с презрително безгрижие: навикнал да прекарва по цели нощи в мината, той беше уверен, че ще го изтеглят горе при всички случаи.

— Дявол да го вземе, я се качвай пред мене! — каза Шавал на Катрин. — Ще мога поне да те придържам, ако паднеш.

Объркана, задъхана от този трикилометров бяг, който отново я беше облял в пот, тя несъзнателно се оставяше да я носи течението на тълпата. И затова той дръпна ръката ѝ така силно, че щеше да я откъсне; тя изохка, сълзите ѝ бликнаха; той вече беше забравил клетвата си, тя никога нямаше да бъде щастлива.

— Мини напред! — изкрещя той.

Но много я плашеше. Ако започнеше да се качва пред него, ще я блъска през цялото време. Затова се противеше, а в това време обезумелият поток от хора ги изтласкваше встрани. Просмукваната от стените на шахтата вода падаше на едри капки, а подът на товарището, разтърсен от стъпките на множеството, се люлееше над тинестия резервоар, дълбок десет метра. Именно тук, в „Жан-Барт“, преди две години се беше случила страшна злополука — при скъсване на едно от стоманените въжета клетката беше паднала в резервоара, в който се бяха удавили двама души. И всички си мислеха за този случай, защото и тях щеше да сполети същата участ, ако се струпат върху дъските.

— Проклетата корава глава! — извика Шавал. — Пукни, за да се отърва от тебе!

Той започна да се изкачва и тя го последва.

От дъното до повърхността имаше сто и две стълби, една от друга на около седем метра, и всяка започваше от тясна площадка, широка колкото самия отвор, през който човек едва можеше да провере раменете си. Стълбицето приличаше на тесен комин, висок седемстотин метра, който се издигаше между стената на шахтата и стената на отделението на подемната машина — един влажен, тъмен и безкраен канал, в който стълбите бяха разположени почти отвесно една над друга, на еднаква височина. За един силен човек бяха необходими двадесет и пет минути, докато изкачи тази гигантска колона. Впрочем пътеходното се използваше само при злополука.

Отначало Катрин се изкачваше смело. Босите ѝ крака бяха навикнали с острите парчета въглища по извозните галерии и затова не боляха по квадратните стъпала, над всяко от които имаше желязна пръчка, за да не се протърква. Заякналите ѝ от бутането на вагонетките ръце хващаха здраво перилата, макар че те бяха твърде дебели за нея. Тя дори се разсея и забрави тъгата си от това неочаквано изкачване — тази дълга змия от хора, която се виеше и издигаше по трима на стъпало, така че главата ѝ щеше да изскочи на бял свят, докато опашката ѝ щеше да се влочи над ямата. Но още не бяха стигнали до това положение, първите навярно бяха изминали едва една трета от шахтата. Никой вече не говореше, само краката вдигаха глух шум; а пък лампите като блуждаещи звезди се нареждаха от долу на горе в една непрекъснато удължаваща се линия.

Катрин чу зад себе си едно чираче да брой стълбите. Това ѝ навее мисълта и тя да брой. Бяха изкачили вече петнадесет и приближаваха едно товарище. Но в същия миг тя се блъсна в краката на Шавал. Той изруга и ѝ извика да внимава. Малко по малко колоната забави ход и спря. Какво има? Какво се бе случило? Изведнъж всички започнаха да разпитват и да всяват ужас. Страхът, започнал още отдолу, сега колкото повече се приближаваха към повърхността, толкова повече се засилваше пред неизвестността, която ги очакваше. Някой събщи, че трябвало да се върнат, защото стълбите били счупени. Всички се страхуваха именно от това — да не увиснат във въздуха. Но друго едно обяснение се понесе от уста на уста: случило се нещастие с някакъв

копач, който се подхлъзнал от едно стъпало. Впрочем никой не знаеше истината, от викове нищо не се чуваше. Нима щяха да нощуват тук? Най-сетне, без да се изясни случаят, изкачването продължи със същия бавен и мъчителен ход сред трополенето на краката и подскачането на лампите. Навярно счупените стълби бяха по-горе.

На тридесет и втората стълба, когато преминаха покрай трето товарище, Катрин почувства как краката и ръцете ѝ се вдървяват. Отначало тя усети само леки тръпки по кожата си. А сега преставаше да чувства желязото и дървото под петите и в дланите си. Тъпа болка, която бавно се изостряше, пламтеше в мускулите ѝ. И в замайването, което я обземаше, тя си спомняше разказите на дядо си, Неумирация, от времето, когато нямало такъв комин и когато десетгодишни момиченца изнасяли въглищата на гърба си по неоградени стълби, така че ако някое от тях се подхлъзнало или пък, ако дори буца въглища паднела от някой кош, три-четири деца полетявали с главата надолу. Болките в крайниците ѝ ставаха непоносими, тя никога нямаше да стигне догоре.

Нови спирания ѝ дадоха възможност да си отдъхне. Но ужасът, който всеки път лъхаше отгоре, още повече я замайваше. Над нея и под нея хората дишаха все по-тежко — виене на свят и повдигане предизвикваше това непрекъснато изкачване, което измъчваше и нея като другите. Тя се задушаваше, упоена от мрака, измъчвана от притискането на тялото си към стените на комина. Трепереше и от влагата, едри капки мокреха изпотеното ѝ тяло. Наближаваха друг хоризонт, дъждът шибаше така силно, че имаше опасност да угаси лампите.

Два пъти Шавал запита Катрин, без да получи отговор. Какво се мотаеше тя там под него, езика си ли беше глътнала? Нима не можеше да му каже дали е добре. Изкачваха се от половин час, но така мъчително, че едва бяха стигнали на петдесет и деветата стълба. Още четиридесет и три. Катрин най-сетне промърмори, че въпреки всичко се държи. Щеше пак да я нарече влечуго, ако му беше признала, че е изморена. Железата на стъпалата навярно бяха нарязали краката ѝ, струваше ѝ се, че се забиват чак до костите ѝ. След всяко надигане тя очакваше дланите ѝ да не успеят да обхванат перилата, защото бяха така ожулени и вдървени, че не можеха да свиват пръстите; струваше ѝ се, че пада назад с откъснати рамене и разчекнати бедра от това

постоянно налягане. Страдаше най-вече от този голям наклон на стълбите, от това почти отвесно разположение на стъпалата, което я принуждаваше да се повдига със силата на ръцете си, като прилепя корем към дъските. Сега тежкото дишане заглушаваше шума от стъпките — едно страшно хриптене, удесеторено от стените на комина, се издигаше от дъното и заглъхваше горе на повърхността. Чу се някакво стенание и от уста на уста се разнесе, че едно чираче си разбило черепа в ръба на една площадка.

Катрин продължаваше да се изкачва. Отминаха хоризонта. Дъждът беше престанал, мъгла правеше по-тежък подземния въздух, напоен с миризма на стари желяза и мокри дървета. Машинално и упорито тя продължаваше да брои на тих глас: осемдесет и една, осемдесет и две, осемдесет и три; още деветнадесет. Само тези цифри я подкрепяха в ритмичното изкачване. Тя извършваше вече несъзнателно тези движения. Когато вдигаше очи, лампите се виеха спираловидно. Кръвта ѝ изтичаше, тя чувстваше, че умира, дори най-слабият полъх би я съборил. Най-лошото беше, че тези отдолу сега напиреха и че цялата колона се стремеше нагоре, поддала се на растящия гняв от умората, на бясното желание да види отново слънцето. Някои другари, първите, бяха вече излезли; значи нямаше счупени стъпала; но влудяваше ги мисълта, че все пак можеха да ги счупят, за да попречат на последните да излязат, докато някои вече дишаха там горе. И тъй като стана ново спиране, избухнаха ругатни, всички продължиха да се изкачват, като се блъскаха, газеха се един друг и се надпреварваха да стигнат въпреки всичко.

Тогава Катрин падна. В отчаяния си вик тя спомена името на Шавал. Той не я чу — боричкаше се, забиваше крака в ребрата на един другар, за да мине пред него. Тя беше овъргаляна и стъпкана. В припадък си сънуваше: струваше ѝ се, че е една от някогашните малки извозвачки и че буца въглища, паднала от един кош над нея, я поваля в дъното на шахтата като врабче, ударено с камък. Останали бяха за изкачване само пет стълби, а измина цял час. Тя никога не разбра как бе стигнала до белия свят, понесена на рамене, придържана от стените на тесния комин. Изведнъж се намери под ослепителния блясък на слънцето сред една крещяща тълпа, която свиркаше насреща ѝ.

III.

Още от сутринта, преди да се разсъмне, кипеж раздвижи миньорските селища, кипеж, който се разрастваше в този час по всички пътища, из целия край. Но тръгването не стана в уговореното време, разнесе се новината, че драгуни и стражари кръстосват равнината. Разправяха, че били дошли през нощта от Дуе, и обвиняваха Расенъор, че е предал другарите, като предупредил господин Енбо; дори една извозвачка се кълнеше, че видяла слугата, който носел телеграмата в пощата. Миньорите стискаха юмруци и застанали зад капациите на прозорците си, дебнеха да зърнат войниците в бледата светлина на зазоряването.

Към седем и половина, когато слънцето изгряваше, друг слух се разнесе и успокои нетърпеливите. Била фалшива тревога, обикновена военна разходка, каквато понякога генералът заповядвал да правят, откакто избухна стачката, по искане на префекта на Лил. Стачниците мразеха този чиновник, когото обвиняваха, че ги е излъгал с обещанието си да се намеси за помирение, което се изразяваше само в това, че на всеки осем дни изпращаше войскови части да преминават през Монсу, за да ги респектира. Така че, когато драгуните и стражарите отново поеха спокойно пътя за Маршиен, след като се задоволиха да оглушат миньорските селища с тропота на конете си по скованата земя, миньорите се изсмяха на този наивен префект и на неговите войници, които си отиваха точно когато положението щеше да стане горещо. До девет часа се преструваха на смирени и се забавляваха пред къщите си, като следяха с поглед добродушните гърбове на последните стражари по шосето. Буржоата в Монсу още спяха в големите си легла с глави в пухени възглавници. В дирекцията видяха госпожа Енбо да заминава с колата, като остави господин Енбо навярно на работа, защото домът, затворен и безмълвен, изглеждаше мъртъв. Нито една мина нямаше военна охрана — фатална непредвидливост за това опасно време, вродената глупост, която предизвиква катастрофи, най-голямата грешка, която едно правителство може да направи, вместо да предвиди събитията. И часът

биеше девет, когато въглекопачите най-сетне поеха по пътя за Вандам, за да отидат на срещата, която бяха уговорили снощи в гората.

Впрочем Етиен веднага разбра, че там, в „Жан-Барт“, няма да се явят трите хиляди другари, на които разчиташе. Мнозина навярно смятаха, че акцията е отложена, а най-лошото беше, че две-три групи, които вече бяха тръгнали, можеха да провалят делото, ако той въпреки всичко не застанеше начело. Около стотина души, тръгнали преди разсъмване, навярно бяха се укрили в буковата гора, докато дочакат другите. Суварин, при когото младият човек бе отишъл за съвет, вдигна рамене: десет смели момчета биха свършили повече работа, отколкото една тълпа; той отново потъна в отворената пред него книга и отказа да участва. Имало опасност акцията пак да се превърне в изблик на чувства, когато било достатъчно да подпалят Монсу — нещо твърде просто. Като излизаше през двора на къщата, Етиен забеляза как Расенбор, много бледен, седи пред желязната печка, а жена му, още по-едра в своята вечна черна рокля, го хока с остри, но учтиви думи.

Майо беше на мнение, че трябва да удържат думата си. Една такава среща била свята. Обаче изглежда, че нощта беше успокоила всеобщата възбуда; сега той се боеше от някакво нещастие; обясняваше, че техен дълг било да бъдат там, за да накарат другарите да действат законно. Майовица одобри с кимване на глава. Етиен повтаряше самодоволно, че трябва да действат революционно, без да посягат върху живота на хората. Преди да тръгнат, той отказа да вземе своя дял от хляба, който му бяха дали снощи заедно с една бутилка хвойнова ракия; но изпи една след друга три малки чашки просто за да се сгрее; дори взе със себе си една пълна манерка. Алзир щеше да се грижи за децата. Неумирация, чиито крака бяха болни от вчерашното дълго ходене, остана в леглото.

От предпазливост не тръгнаха заедно. Жанлен отдавна беше изчезнал. Майо и Майовица също излязоха и завиха към Монсу, а Етиен се отправи към гората, където искаше да се присъедини към другарите. По пътя той настигна една група жени, между които позна Изгорялата и Леваковица: вървейки, те ядяха кестени, които Мукет беше донесла, гълтаха ги с черупките, за да турят нещо повече в стомасите. Но в гората не намери никого, другарите вече бяха отишли в „Жан-Барт“. Тогава се запъти натам и стигна пред мината в момента, когато Левак и стотина други нахълтваха в двора. От всички страни

прииждаха миньори — Майови по централния път, жените през нивята, всички разпръснати, без водачи, без оръжие, устремили се естествено тук като придошла вода, която тече по склоновете. Етиен забеляза Жанлен, покачен върху един висящ мост и настанил се там сякаш на представление. Той се затича по-силно и влезе с първите. Бяха около триста души.

Настъпи колебание, когато Деньолен се показва горе на стълбището, което водеше за приемната.

— Какво искате? — попита той със силен глас.

След като бе видял да се отдалечава каляската, от която неговите дъщери продължаваха да му се усмихват, той се върна в мината, обзет от смътна тревога. Всъщност всичко беше в ред. Хората бяха слезли, добивът на въглища продължаваше. Той отново се беше успокоил и разговаряше с главния надзирател, когато му съобщиха за приближаването на стачниците. Застана бързо пред един прозорец на сортировъчната; и пред тази непрекъснато увеличаваща се тълпа, която нахлуваше в двора, веднага осъзна безсилието си. Как да защити тези сгради, разтворени от всички страни? Около себе си можеше да събере едва двадесетина свои работници. Беше загубен.

— Какво искате? — повтори той, пребледнял от сдържан гняв, като направи усилие да посрещне храбро своята гибел.

Тълпата се раздвижи и изръмжа. Етиен успя да излезе напред и каза:

— Господине, не сме дошли да ви правим зло. Но работата трябва да спре навсякъде.

Деньолен му отвърна направо като на глупак:

— Нима вярвате, че ще ми направите добро, ако спрете работата при мене? Все едно да ме застреляте с пушка в гърба от упор... Да, моите хора са долу и няма да излязат, или пък ще трябва да убиете най-напред мене!

Неговата бруталност предизвика ропот. Майо трябваше да задържи Левак, който се спусна заканително, докато Етиен още продължаваше да преговаря, като се мъчеше да убеди Деньолен в законността на революционното им действие. Но последният отвръщаше, че всеки има право на труд.

Впрочем той отказваше да разговаря за тези глупости, искаше да бъде господар в дома си. Упрекваше се само в това, че няма тук

четирима стражари, за да разгони тази сган.

— Съвсем вярно, грешката е моя, заслужавам това, което ме постигна. С типове като вас само силата помага. Как може правителството да си въобразява, че ще ви подкупи с отстъпки. Вие направо ще го смъкнете, когато получите оръжие в ръце.

Етиен, разтреперан, все още се въздържаше. Той сниши глас:

— Моля ви, господине, дайте нареждане да изкачат вашите работници. Не отговарям, ако не мога да обуздам другарите си. Вие бихте могли да избегнете едно нещастие.

— Не, оставете ме на мира! Нима аз ви познавам? Вие не сте от моето предприятие и няма какво да преговаряте с мене... Само разбойници обикалят така полето, за да ограбват къщите.

Сега силни крясъци заглушиха гласа му, започнаха да го ругаят най-вече жените. А той продължаваше да им противоречи, изпитваше облекчение от тази откровеност, която се изливаше от властното му сърце. Щом на всяка цена ще бъде разорен, смяташе, че е подло да прибегва до излишни унижения. Обаче тълпата растеше непрестанно, вече около петстотин души напъваха към вратата и щяха да го разкъсат, ако неговият главен надзирател не бе го издърпал силно назад.

— За Бога, господарю!... Ще стане истинско клане. Има ли смисъл да се избиват хора за нищо?

Той се съпротивляваше и в знак на протест отправи последните думи към тълпата:

— Разбойници такива, ще видите какво ще ви се случи, когато ние отново станем по-силни!

Отведоха го, когато блъсканицата изтласка първите от тълпата към стълбището, чийто парапет се сгъна. Жените блъскаха най-много, като крещяха и подстрекаваха мъжете. Вратата без брава, затворена само с резе, веднага се откърти. Но стълбата беше много тясна, навалицата дълго време щеше да преминава през нея, ако нападателите от задните редици не бяха решили да минат през другите входове. Започнаха да нахлуват от всички страни — през бараката, от сортировъчната, през сградата на парните котли. Завзеха мината за по-малко от пет минути, изкачиха се в трите етажа с яростни викове и ръкомахания, понесени във вихъра на своята победа над този собственик, който се съпротивляваше.

Майо, изплашен, се спусна с първите и каза на Етиен:

— Не трябва да го убиват!

Етиен вече тичаше и като разбра, че Деньолен се е барикадирал в стаята на надзирателите, отвърна:

— Че какво от това? Нима ще бъде по наша вина? Побеснял тип!

Все пак той беше изпълнен с тревога, твърде разумен още, за да се поддаде на този гневен порив. Освен това беше накърнено неговото себелюбие на водач, като гледаше как тълпата се изплъзва от властта му и беснее, нарушавайки строгото изпълнение на народните желания, както беше ги предвидил. Напразно призоваваше към хладнокръвие и викаше да не дават повод на враговете, като причиняват ненужни разрушения.

— Към парните котли! — крещеше Изгорялата. — Да загасим огъня!

Левак размахваше като ятаган една пила, която беше намерил, и заглушаваше врявата със страшен вик:

— Да прережем стоманените въжета! Да прережем стоманените въжета!

Веднага всички повториха повика; само Етиен и Майо, изумени, продължаваха да протестират, като говореха сред врявата, без да могат да въдворят тишина. Най-сетне Етиен можа да каже:

— Но долу има хора, другари!

Шумът се усили, чуваха се гласове от всички страни.

— Толкова по-зле за тях, не е трябвало да слизат!... Така им се пада на изменниците!... Да, да, нека останат там!... Пък нали има и стълби!

Когато мисълта за стълбите ги накара да упорстват още повече, Етиен разбра, че трябва да отстъпи. От страх да не предизвика по-голяма злополука, той се спусна към машината, искаше да изтегли горе поне клетките, така че прерязаните стоманени въжета да не паднат в шахтата и да ги премажат с огромната си тежест. Машинистът беше изчезнал заедно с няколко работници от повърхността; той хвана ръчката и започна маневрата за изкачване, а в това време Левак и други двама се покатериха на желязното скеле, което придържаше барабаните. Клетките едва се бяха закрепили върху спирачките, когато се разнесе острото стържене на пилата върху стоманата. Настъпи мълчание, този шум сякаш изпълваше цялата мина, всички бяха

вдигнали глави, гледаха и слушаха силно развълнувани. Застанал в първия ред, Майо беше обзет от дива радост, сякаш зъбите на пилата ги спасяваха от нещастиято, като изяждаха въжето на една от тези ями на мизерията, където вече нямаше да слязат.

Изгорялата беше изчезнала по стълбите на бараката, като продължаваше да крещи:

— Трябва да загасим огъня! Към котлите! Към котлите!

Жените я последваха. Майовица изтича, за да им попречи да изпочупят всичко, както мъжът ѝ беше се опитал да вразуми другарите си. Тя беше най-спокойна, мислеше, че могат да си търсят правото, без да нанасят щети на хората. Когато влезе в помещението на парните котли, жените вече гонеха двамата огняри, а Изгорялата, въоръжена с голяма лопата, клекнала пред една от пещите, яростно я изпразваше, хвърляше разгорелите въглища по тухления под, където те продължаваха да горят с черен дим. Имаше десет пещи за петте генератора. Жените бързо се ожесточиха: Леваковица гребеше, хванала лопатата с двете ръце, Мукет беше запретнала полата си чак до бедрата, за да не се подпали, всички бяха кървавочервени от бляска на огъня, облени в пот и разчорлени от работата в тази дяволска кухня. Купищата въглища нарастваха, таванът на огромната зала започна да се напуква от страшната топлина.

— Стига толкова! — извика Майовица. — Бараката гори.

— Толкова по-добре! — отвърна Изгорялата. — Ще си свършим работата... Ах, дявол да го вземе, нали казвах, че ще им платя за смъртта на моя човек!

В този момент се чу пискливият глас на Жанлен:

— Пазете се! И аз ще гася! Пускам парата!

Дошъл тук с първите, той се шляеше из навалищата и очарован от бъркотията, търсеше да направи някоя пакост; хрумнало му бе да завърти крановете, за да изпусне парата. Стълбовете от гореща пара изригнаха като взривове, петте котела се изпразниха бурно, като свистяха с такъв гръмотевичен трясък, че разкървавяваха ушите. Всичко изчезна в парата — жаравата бледнееше, жените приличаха на сенки с отсечени движения. Виждаше се само момчето, застанало горе в галерията зад водовъртежа на бялата пара, с възхитено лице и уста, разцъфтяла от радост, че е предизвикало този ураган.

Това продължи около петнайсет минути. Хвърлиха няколко кофи вода върху жаравата, за да я доугасят: отстранена беше всяка опасност от пожар. Но гневът на тълпата не стихваше, напротив — разгаряше се. Мъже слизаха с чукове, а и жените се въоръжаваха с железни прътове; искаха да разбият генераторите, да счупят машините и да разрушат мината.

Предупреден, Етиен дотича заедно с Майо. Самият той беше опиянен, понесен от тази гореща жажда за отмъщение, но въпреки това се бореше, молеше ги да бъдат спокойни сега, когато прерязаните стоманени въжета, угасналият огън и празните парни котли правеха работата невъзможна. Никой не искаше да го слуша, щеше отново да бъде пренебрегнат, когато дюдюкания долетяха отвън, пред една малка, ниска врата, където беше отворът на комина със стълбите.

— Долу изменниците!... Ах, ето ги мръсните мутри на подлеците!... Долу! Долу!

Бяха започнали да излизат работниците от мината. Първите, заслепени от дневната светлина, се спираха и преминаваха смаяни. После тръгваха, като се мъчеха да се доберат до пътя и да избягат.

— Долу подлеците! Долу подлеците!

Дотича цялата тълпа на стачниците. За по-малко от три минути нито един човек не остана в сградите. Петстотинте души от Монсу се наредиха в две редици, за да прекарат между тази двойна ограда тези от Вандам, които им бяха изменили и слезли в мината. И всеки нов миньор, който се появяваше на вратата на комина с изпокъсана дреха и с черна кал от работата, беше посрещан със силни дюдюкания и жестоки подигравки: „Я го този с големия задник и късите крака! А онзи — носът му е изяден от курвите на «Вулкан»! На другия пък от очите капе восък за десет катедрали! Там има един — слаб и дълъг като велики пости!“ Бесен смях предизвика падането на една огромна извозвачка с гърди до корема и корем до коленете. Опитваха се да посягат, шегите ставаха по-остри, достигаха до жестокост, щяха да започнат да се сипят юмруци; така продължаваше шествието на нещастниците, които трепереха и мълчаха под този дъжд от ругатни, очаквайки ударите с коси погледи, щастливи, когато най-сетне можеха да побягнат далече от мината.

— Я гледай, колко са там долу? — попита Етиен.

Той се учудваше, като виждаше, че продължават да излизат, гневеше се при мисълта, че не са само няколко работници, принудени от глада, заплашени от надзирателите. Значи бяха го излъгали в гората? Почти всички от „Жан-Барт“ бяха слезли. Но изведнъж той извика и се спусна напред, щом забеляза Шавал изправен на прага.

— Дявол да те вземе, на такава среща ли ни повика да дойдем?

Избухнаха проклетия, всички се заблъскаха, за да се нахвърлят върху изменника. Как така! Снощи той се беше клел с тях, а сега излизаше от мината заедно с другите? Значи се беше подиграл с всички!

Пребледнял от страх, Шавал заекваше, мъчеше се да обясни. Но Етиен, излязъл извън кожата си и обзет от яростта на тълпата, го прекъсна.

— Ти пожела да бъдеш с нас и ще бъдеш... Хайде, напред, глупава мутро!

Друг крясък заглуши гласа му. Появи се и Катрин, заслепена от слънчевата светлина и изплашена, че попада сред тези диваци. Задъхваше се с пребити крака от сто и двете стълби и с разкъравени длани, когато Майовица я видя и се спусна с вдигната ръка.

— Ах, мръснице, и ти ли!... Когато майка ти умира от глад, ти изменяш заради любовника си!

Майо задържа ръката, попречи ѝ да я плесне. Но той разтърсваше дъщеря си, разяряваше се като жена си, кореше я за постъпката ѝ; и двамата бяха загубили ума си и крещяха по-силно от другите.

Щом видя Катрин, Етиен съвсем се озлоби. Той повтаряше:

— Да вървим към другите мини! А ти ще дойдеш с нас, мръсна свиньо!

Шавал едва има време да вземе дървените си обувки от бараката и да навлече вълнената фланела върху измръзналите си рамене. Всички го дърпаха, принуждаваха го да препуска сред тях. Слисана, Катрин също обу обувките си, закопча догоре вехтата мъжка куртка, с която се обличаше, откакто се бе застудило; тя изтича зад любовника си, не искаше да го остави сам, защото навярно щяха да го убият.

Така „Жан-Барт“ се опразни за две минути. Жанлен надуваше един сигнален рог, който бе намерил някъде, издаваше с него дрезгави звуци, сякаш беше подкарал говеда. Жените — Изгорялата, Леваковица

и Мукет, вдигаха полите си, за да тичат, а Левак държеше в ръка една брадва и я размахваше като диригент. Продължаваха да се присъединяват и други, станаха вече около хиляда души, движеха се пак безредно по шосето като буен поток, излязъл от коритото си. Пътят се оказа много тесен, започнаха да трошат сградите.

— Към мините! Долу изменниците! Никаква работа!

И „Жан-Барт“ изведнъж потъна в дълбока тишина. Нито човек, нито звук, Денълен излезе от стаята на надзирателите и съвсем сам, защото забрани с жест да го следват, обиколи мината. Беше бледен и много спокоен. Спря се най-напред пред шахтата, вдигна очи и видя прерязаните въжета; стоманените краища висяха безжизнени, зъбите на пилата бяха причинили тежка, прясна рана, която блестеше в чернилката на греста. После той се изкачи при машината, дълго гледа неподвижния лост, който сега приличаше на огромна парализирана ръка, пипна изстиналия вече метал, чийто хлад го накара да потръпне, сякаш беше се докоснал до мъртвец. След това слезе при парните котли, вървя бавно пред угасналите пещи, зинали и наводнени, бутна с крак генераторите, които звъннаха празно. Така, значи всичко беше свършено, разорението му завършваше. Дори и да поправи стоманените въжета и да запали огъня в пещите, къде ще намери хора? Ако стачката продължи още две седмици, той ще фалира. Уверен така в своя провал, той не изпитваше вече омраза към разбойниците от Монсу, чувстваше, че всички са съучастници, че вината е обща, вековна. Бесни хора наистина, но хора, които не знаят да четат и мрат от глад.

IV.

В голата равнина, цялата побеляла от скреж, под бледото зимно слънце прелялата от пътя тълпа вървеше през цвекловите ниви.

От Волските рога Етиен пое командването. Без да се спира, той даваше заповеди, ръководеше похода. Застанал начело, Жанлен тичаше, като издаваше със сигналния си рог диви звуци. После в първите редици крачеха жените, някои от тях въоръжени с тояги, Майовица с подивели очи, които сякаш търсеха в далечината обещания град на справедливостта; Изгорялата, Леваковица и Мукет вдигаха крака под дрипите си като войници, тръгнали на война. В случай на лоша среща щяха да видят дали войниците ще посмеят да бият жените. Мъжете ги следваха безредно като стадо и в опашката, която все повече се разширяваше, стърчаха железни прътове, а най-високо сред тях — брадвата на Левак, чието острие блестеше на слънцето. Етиен, който беше в средата, не изпускаше от очи Шавал и го принуждаваше да върви пред него; а Майо крачеше отзад с мрачен вид и хвърляше погледи към Катрин, единствената жена сред мъжете, която упорито ситнеше до любовника си, за да не му причинят зло. Над голите глави се развяваха разчорлени коси, чуваше се само тракането на дървените обувки като тропот на изтърван добитък, понесъл се подир дивите звуци на Жанлен. Но изведнъж се разнесе нов вик:

— Хляб, хляб, хляб!

Беше обед, гладът от шестте седмици стачка се пробуждаше в празните стомаси, усилен от този бяг през нивята. Сухите корички сутринта, няколкото кестена на Мукет се бяха вече стопили; стомасите крещяха и тази болка увеличаваше гнева срещу изменниците.

— В мините! Никаква работа вече! Хляб!

Етиен, който беше се отказал да изяде своя дял сутринта в миньорското селище, чувстваше как някаква непоносима болка разкъсва гърдите му. Той не се оплакваше; но от време на време несъзнателно надигаше манерката и изпиваше по някоя глътка хвойнова ракия така разтреперан, сякаш вярваше, че има нужда от това, за да издържи докрай. Страните му се зачервяваха, в очите му

гореше пламък. Въпреки това той се владееше, все още искаше да предотврати ненужни пакости.

Когато стигнаха до пътя за Жоазел, един копач от Вандам, присъединил се към тълпата, за да отмъсти на господаря си, насочи другарите си надясно, като крещеше:

— В „Гастон-Мари“! Трябва да спрем помпата! Нека водата разруши „Жан-Барт“!

Увлечена, тълпата завиваше вече въпреки протестите на Етиен, който ги молеше да оставят помпата да изчерпва водата. Защо да разрушават галериите? Неговото работническо сърце се противеше, макар че беше озлобен. Майо също смяташе, че е несправедливо да се нахвърлят върху една машина. Но копачът продължаваше да крещи за отмъщение и Етиен трябваше да извика по-силно:

— В „Миру“! Там има изменници!... В „Миру“, в „Миру“!

Само с един жест той тласна тълпата по левия път, а Жанлен, като застана пак начело, наду още по-силно рога.

Настъпи голямо вълнение. Този път „Гастон-Мари“ беше спасена.

Четирите километра до „Миру“ бяха изминати за половин час почти тичешком през безкрайната равнина. От тази страна каналът я пресичаше като дълга ледена панделка. Само оголените дървета край двата бряга, превърнати от скрежа в огромни свещници, нарушаваха еднообразието на равнината, която се разстилаше и губеше в хоризонта като море. Една вълнообразна гънка скриваше Монсу и Маршиен в това голо пространство.

Наближаваха мината, когато видяха един надзирател да се изкачва по висящия мост на сортировъчната, за да ги посрещне. Всички добре познаваха дядо Кандио, най-възрастния от надзирателите в Монсу, един старец с бяла кожа и съвсем побелели коси, който навършваше седемдесет години — истинско чудо за отлично здраве в мините.

— За какво сте се домъкнали тук, скитници такива? — извика той.

Тълпата се спря. Говореше им не господар, а другар; задържаше ги уважението към този стар работник.

— Долу има хора — каза Етиен. — Накарай ги да излязат.

— Да, има хора — подзе дядо Кандио, — има само шест дузини, другите се страхуват от вас, проклети дяволи!... Но ви предупреждавам, че нито един няма да излезе или ще се разправяте с мене!

Разнесоха се викове. Мъжете напиреха, идваха и жените. Слязъл набързо от моста, сега старецът препречваше вратата.

Тогава Майо се опита да се намеси:

— Старо, това е наше право, иначе как ще успеем да направим стачката обща, ако не принудим другарите да бъдат с нас?

Старецът за миг помълча. Очевидно по въпроса за единодействието и той беше толкова невежа, колкото и копачът. Най-сетне отвърна:

— Ваше право е, не отричам. Но аз не признавам нищо друго освен това, което са ми наредили... Сам съм тук. Хората са долу до три часа и ще си останат там до три часа.

Последните му думи заглъхнаха сред викове. Заплашваха го с юмруци, жените вече го заглушаваха, топлият им дъх пареше лицето му. Но той продължаваше да се държи, вдигнал високо своята глава с побеляла брада и снежна коса; и смелостта му така усилваше неговия глас, че го чуваха ясно сред врявата.

— Дявол да го вземе, няма да минете!... Това е вярно, както е вярно, че слънцето ни свети; предпочитам да пукна, отколкото да ви оставя да пипнете въжетата... Стига, не се натискайте повече, ще се хвърля в шахтата пред вас!

Тълпата изтръпна, развълнувана направи крачка назад. Той продължи:

— Трябва да си свиня, за да не разбереш това!... И аз съм работник като всички вас. Казали са ми да пазя и аз пазя.

По-далеч разумът на този дядо Кандио не можеше да отиде, защото беше закостенял в своето сляпо изпълнение на военния дълг и очите му бяха угаснали от черната мъка на половинвековния живот, прекаран под земята. Другарите го гледаха развълнувани, дълбоко в тях отекна това, което той им казваше — това войнишко послушание, братството и примирението в опасността. Помислил, че те още се двоумят, той повтори:

— Ще се хвърля в шахтата пред вас!

Тълпата беше силно потресена. Всички обърнаха гръб, продължиха да тичат по десния път, виещ се безкрай сред нивята. Отново се разнесоха гласове:

— В „Мадлен“! В „Сърцеядката“! Никаква работа вече! Хляб, хляб!

Но в самия устрем на похода в средата на тълпата стана боричкане. Шавал, казваха, поискал да използва случая, за да избяга. Етиен беше успял да го хване за ръката, като го заплашваше, че ще го пребие, ако се опита пак да го измами. А другият се дърпаше и яростно протестираше:

— Защо е всичко това? Нима вече не сме свободни?... Аз замръзвам от един час, имам нужда да се измия. Пусни ме!

Наистина той страдаше от възглицата, полепнали с потта по кожата му, а и вълнената му фланела съвсем не го топлеше.

— Върви или ние ще те измием — отвърна Етиен. — Не трябваше да се изсилваш толкова, когато искаше кръв.

Продължаваха да тичат и най-сетне той се обърна и към Катрин, която се държеше храбро. Измъчваше се, като я чувстваше близо до себе си, толкова нещастна, трепереща от студ под вехтата мъжка куртка и калните панталони. Навярно беше съсипана от умора, но въпреки това тичаше.

— Ти можеш да си отидеш — каза ѝ той най-сетне.

Катрин се престори, че не го е чула. В очите ѝ блесна само пламъче на укор, когато срещна погледа на Етиен. И не пожела да се спре. Защо да изоставя своя мъж? Шавал, разбира се, не беше никак мил с нея, дори понякога я биеше. Но той беше неин мъж, мъжът, който пръв я беше обладал; и това, че хиляда души се нахвърляха върху него, я вбесяваше. Тя би го защитила не от обич, а от гордост.

— Махни се! — повтори необуздано Майо.

Тези заповеднически думи на баща ѝ я накараха да забави за миг хода си. Тя трепереше, сълзи напиреха в очите ѝ. После, въпреки уплахата си, избърза, зае отново мястото си и продължи да тича. Тогава я оставиха на мира.

Тълпата прекоси пътя за Жоазел, повървя малко по пътя за Крон, а после закрачи към Куни. От тази страна фабричните комини разсичаха равния хоризонт, а край павираното шосе се издигаха дъсчени складове и тухлени работилници с широки прашни прозорци.

Бързо преминаха покрай ниските къщи на две миньорски селища — Сто и осемдесетте, после Седемдесет и шестте; и от всяко селище при зова на сигналния рог и виковете, излитащи от устата на всички, излизаха цели семейства — мъже, жени и деца, и тичешком се присъединяваха към другарите от опашката. Станали бяха вече петстотин души, когато стигнаха пред „Мадлен“. Пътят беше леко наклонен, шумната вълна на стачниците трябваше да заобиколи табана, преди да се разлее в двора на мината.

В този момент часът беше не повече от два. Но уведомени вече, надзирателите бяха избързали с изкачването на хората; и когато тълпата заприижда, излизането приключваше, последните останали в мината двадесетина души излизаха вече от клетката. Те побягнаха, подгониха ги с камъни. Набиха двама, а един се отскубна, като остави ръкава на куртката си. Този лов на хора спаси съоръженията, не бяха пипнати нито стоманените въжета, нито парните котли. И след миг потокът отмина, устремен към съседната мина.

А тя, „Сърцеядката“, се намираше само на петстотин метра от „Мадлен“. И там тълпата попадна точно когато работниците излизаха. Жените заловиха една извозвачка и я нашибаха с камшик по задника, след като разкъсаха панталоните и вдигнаха краката ѝ нагоре пред мъжете, които се смееха. Чирачетата получаваха плесници, някои копачи успяваха да се спасят с посинели от ударите хълбоци и с разкъравени носове. И в тази растяща жестокост, в тази стара жажда за мъст, стигнала до безумие, което помрачаваше всички глави, виковете продължаваха, деряха си гърлата да искат смърт на изменниците, да изразяват омразата си към лошо платения труд и рева на гладните стомаси. Започнаха да прерязват стоманените въжета, но пилата не режеше и щяха да загубят много време сега, когато горяха от желание да вървят напред и все напред. При парните котли счупиха един кран, а пък от водата, която с пълни кофи хвърляха в пещите, се пръснаха чугунените скари.

Навън искаха да отидат в „Свети Тома“. Тази мина беше най-дисциплинираната, стачката не беше я засегнала, сигурно около седемстотин души бяха слезли; това ги озлоби — ще ги причакат в боен ред със сопи в ръце и ще видят кой ще победи. Но се разнесе слух, че в „Свети Тома“ имало стражари, същите ония стражари, с които се бяха подигравали тази сутрин. Откъде бяха узнали това —

никой не можеше да каже. Впрочем нямаше значение! От страх решиха да тръгнат за „Фьотри-Кантел“. Помрачението отново ги понесе, всички се намериха пак на пътя, като трополяха с дървените обувки и крещяха: „Във «Фьотри-Кантел», във «Фьотри-Кантел»! Там навярно има поне четиристотин подледи, ще падне смях!“ Мината беше на три километра, затулена в една падина близо до Скарп. Вече се изкачваха по склона Платриер, отвъд пътя за Бони, когато нечий глас подхвърли идеята, че драгуните може би са там, във „Фьотри-Кантел“. И изведнъж от единия до другия край на колоната се понесе, че драгуните са там. Разколебаване забави движението, паниката постепенно ги обземаше в този задрямал поради безработицата край, който те обикаляха от часове. Защо досега не бяха се сблъскали с войниците? Тази безнаказаност ги смущаваше при мисълта за репресиите, които ги очакват.

Без да разберат откъде идва, нова заповед ги насочи към друга мина.

— В „Победа“! В „Победа“!

Нима в „Победа“ нямаше нито драгуни, нито стражари? Това никой не знаеше. Всички изглеждаха успокоени. И като направиха кръгом, те слязоха откъм Бомон, пресякоха направо през нивите, за да хванат отново пътя за Жоазел. Железопътната линия преграждаше пътя им, те я преминаха, като събориха оградите. Сега приближаваха Монсу, вълнообразната местност се снишаваше, разкриваше морето от цвеклови ниви, разстилащо се чак до черните къщи на Маршиен.

Този път трябваше да изминат цели пет километра. Устремът им беше такъв, че не чувстваха нито страшната умора, нито краката си, отмалели и изранени. Опашката продължаваше да се удължава, увеличаваше се от другарите, присъединили се от селищата по пътя. Когато преминаха канала по моста Магаш и се появиха пред „Победа“, вече бяха станали две хиляди. Но беше ударил три часът, всички бяха излезли, нито един човек не беше останал в мината. Разочарованието им се изрази в напразни закани, можеха само да посрещнат с парчета тухли работниците от подготвителните изработки, които идваха на работа. Те се разбягаха и обезлюдялата мина остана в ръцете им. И в яростта си, че няма нито една мутра на изменник, която да наплескат, те се нахвърлиха върху съоръженията. В тях се пукаше циреят на злобата, отровният цирей, който беше нараствал бавно. Дълги и дълги

години на глад бяха натрупали у тях неутолена жажда за клане и разрушение.

Зад един хангар Етиен забеляза товарачи да пълнят гальота с въглища.

— Я се пръждосвайте! — извика Етиен. — Нито една буца няма да излезе оттук!

По негова заповед дотичаха стотина стачници и товарачите едва успяха да си тръгнат. Едни от хората разпрегнаха конете, сръгаха ги по задниците, те се подплашиха и побягнаха; а другите обърнаха гальотата и счупиха стръка.

Левак със силни удари на брадвата започна да сече подпорите, за да разруши висящите мостове. Те не се поддаваха и на него му хрумна мисълта да извади релсите, да развали линията от единия до другия край на двора. След малко цялата тълпа се зае с тази задача. Майо изтръгна стоманените скоби с помощта на железен прът, който му служеше за лост. В това време Изгорялата, увлякла жените, нахлу в лампистерната, където размаханите тояги покриха пода с изпотрошени лампи. Майовица, извън кожата си, удряше силно като Леваковица. Всички се изпоцапаха с масло. Мукет бършеше ръце о полата си, като се смееше, че и без това била толкова мръсна. За да се пошегува, Жанлен беше изсипал една лампа във врата ѝ. Но тези отмъщения не даваха нищо за ядене. Стомасите крецяха още по-силно. Един плачевен вик пак оглуши всичко:

— Хляб! Хляб! Хляб!

Точно тук, в „Победа“, един бивш надзирател държеше лавка. Навярно се бе изплашил и изоставил бараката си. Когато жените се върнаха и мъжете бяха завършили разрушаването на линията, всички нападناха лавката и изкъртиха кепенците. Не намериха хляб, вътре имаше само две парчета сурово месо и една торба картофи. Освен това откриха около петдесет бутилки хвойнова ракия, които изчезнаха като капка вода в пустинята.

Етиен, който беше изпразнил манерката си, можа да я напълни. Постепенно някакво зло опиянение, опиянението на изгладнелите, изпълваше очите му с кръв, а кучешките му зъби щръкнаха между бледите устни. Изведнъж забеляза, че Шавал е изчезнал в суматохата. Изпсува, няколко души се спуснаха и заловиха беглеца, който се криеше с Катрин зад склада за подпори.

— Ах, мръсна мутро, страх те е да не се изложиш! — крещеше Етиен. — Нали ти в гората искаше машинистите да стачкуват, за да спрат помпите, а пък сега гледаш да се измъкнеш!... Е, добре, дявол да го вземе, ние ще се върнем в „Гастон-Мари“, искам ти да счупиш помпата! Да, дявол да те вземе, ти ще я счупиш!

Той беше пиян, сега хвърляше хората си срещу тази помпа, която беше спасил преди няколко часа.

— В „Гастон-Мари“! В „Гастон-Мари“!

Всички закрепяха одобрително и се спуснаха напред; а Шавал, хванат за раменете, влачен и блъскан жестоко, продължаваше да иска да го пуснат, за да се измие.

— Махай се! — извика Майо на Катрин, която отново бе тръгнала с тях.

Този път тя дори не се сепна, отпрати към баща си пламтящи очи и продължи да тича.

Тълпата отново прекоси голата равнина. Връщаше се по стъпките си, из дългите прави пътища, из безкрайно ширналите ниви. Беше четири часът, слънцето, което се снишаваше към хоризонта, удължаваше по замръзналата земя сенките на тази орда, размахала яростно ръце.

Заобиколиха Монсу, свърнаха по-отгоре по пътя за Жоазел; и за да не заобикалят Волските рога, минаха край стените на „Пиолен“. Грегоарови точно по това време бяха излезли, за да върнат посещението на нотариуса, преди да отидат на вечеря у семейство Енбо, където щяха да намерят Сесил. Имението изглеждаше заспало със своята пуста липова алея, със зеленчуковата и овощната си градина, оголени от зимата. Нищо не се виждаше из къщата, чиито затворени прозорци бяха изпотени от топлия въздух в стаите; и тази дълбока тишина даваше представа за добродушието и благоденствието, за патриархалните удобни легла и богатата трапеза, за мъдрото щастие, в което протичаше животът на собствениците.

Без да се спира, тълпата хвърляше мрачни погледи през желязната ограда и към защитните стени, покрити със стъкла от счупени бутилки. Започнаха отново да викат:

— Хляб! Хляб! Хляб!

Отвърнаха със свиреп лай само кучетата, двойка едри датски кучета с жълто-червеникава козина, които се изправяха на задните

крака със зинали уста. А зад едни спуснати щори се криеха двете слугини, готвачката Мелани и камериерката Онорин, привлечени от този вик, трепереци от страх и съвсем пребледнели, като гледаха как преминават тези диваци. Те паднаха на колене, помислиха, че са вече мъртви, като чува как един камък, един-единствен камък, счупи стъклото на съседния прозорец. Това беше шега на Жанлен: той си беше направил прашка от въже, с която, минавайки, изпрати малък поздрав на Грегорови. А после отново почна да надува своя рог. Тълпата чезнеше в далечината със стихващ вик:

— Хляб! Хляб! Хляб!

Пристигнаха в „Гастон-Мари“ още по-многобройни, повече от две хиляди и петстотин освирепели хора, които разбиваха всичко, помитаха всичко с увеличаващата се сила на придошъл поток. Стражари бяха минали преди един час и заблудени от селяните, се бяха насочили към „Свети Тома“, без дори да проявят предпазливост в бързината си и да оставят пост от няколко души, за да охраняват мината. За по-малко от четвърт час огънят в пещите беше изгасен, парните котли бяха изпразнени, а сградите — нападнати и опустошени. Но най-вече се заканваха на помпата. Не беше достатъчно тя да спре с последния дъх на парата, нахвърлиха се върху нея като върху живо същество, чийто живот искаха да отнемат.

— На тебе се пада първият удар! — повтаряше Етиен, като пхна един чук в ръката на Шавал. — Хайде, нали се кле с другите!

Шавал трепереше, дърпаше се и в блъсканицата чукът падна, а другите, без да чакат, започнаха да разбиват помпата, като я удряха с железни прътове, с тухли и с всичко, което им попаднеше подръка. Някои дори чупеха върху нея тояги. Гайките хвърчаха, стоманените и медните части се разпадаха като откъснати крайници. Чугуненото тяло беше разбито само с един удар на кирка, водата бликна, помпата се изпразни с едно последно бълбукане, подобно на предсмъртен хрип.

Това беше краят, тълпата излезе навън обезумяла и притискайки се зад Етиен, който не изпускаше Шавал.

— Смърт на изменника! В шахтата! В шахтата!

Нещастникът, смъртнобледен, заекваше и с глупава упоритост повтаряше своята натрапчива мисъл, че трябвало да се измие.

— Чакай, щом толкова се притесняваш — каза Леваковица. — Дръж, ето ти ведрото!

Тук имаше една локва с вода от помпата. Тя беше побеляла от дебел пласт лед; изблъскаха Шавал, разчупиха този лед и го принудиха да потопаи главата си в ледената вода.

— Гмурни се де! — повтаряше Изгорялата. — Дявол да те вземе, ако не се гмурнеш, ще те натикаме вътре... А сега ще пиеш, да, да, като животните, с муцуна в коритото!

Той трябваше да пие, наведен на четири крака. Всички се смееха жестоко. Една жена го дръпна за ушите, друга хвърли в лицето му шепа пресни конски фъшкии, намерени на пътя. Старата му фланела едва се държеше, висеше на парцали. А той, освирепял, се дърпаше и се извиваше, за да избяга.

Майо го блъсна, а Майовица беше между най-настървените срещу него, така че и двамата можеха да излеят старата си омраза; дори Мукет, която обикновено оставаше добра приятелка на любовниците си, беше побесняла срещу него, наричаше го негодник, казваше, че ще му смъкне гащите, за да види дали още е мъж.

Етиен я накара да млъкне:

— Е, де, стига толкова! Не е нужно всички да се нахвърляме срещу него... — и се обърна към Шавал: — Ако искаш, хайде двамата да си разчистим сметките.

Юмруците му се свиваха, очите му блестяха със смъртоносна ярост, беше вече толкова пиян, че чувстваше нужда да убива.

— Готов ли си? Трябва да остане един от нас... Дайте му нож. Аз имам.

Катрин го гледаше отмаляла и ужасена. Тя си спомняше за неговите признания, за желанието му да убива, когато пиел, отровен още при третата чаша — толкова силно била наслоена тази мръсотия в тялото му от неговите родители пияници. Изведнъж тя се хвърли, удари го по лицето с двете си женски ръце и изкрещя под носа му, като се задавяше от възмущение:

— Подлец, подлец, подлец!... Малко ли са всички тези безобразия? Искаш да го убиеш сега, когато той не може да се държи на краката си!

Тя се обърна към баща си и майка си, обърна се към всички:

— Вие сте подлеци, подлеци!... Убийте и мене заедно с него. Ще ви издера лицата, ако пак го пипнете. О, подлеци!

И тя се изправи пред своя мъж, защитаваше го, забравила побоищата, забравила мизерния живот, разбунтувала се при мисълта, че му принадлежи, тъй като той я беше взел за жена, и че е позор за нея, когато го унижават така.

Етиен беше станал смъртнобледен след плесниците на това момиче. Отначало му се поиска да я убие. Но после избърса лицето си с жест на изтрезняващ човек и каза на Шавал сред настъпилото дълбоко мълчание:

— Тя е права, стига толкова... Махай се!

Шавал веднага побягна, а Катрин изтича след него. Изумена, тълпата ги гледаше как изчезват при завоя на пътя. Само Майовица прошепна:

— Направихте грешка, трябваше да го задържите. Сигурно ще извърши някакво предателство.

Но тълпата отново тръгна на път. Наближаваше пет часът и огненочервеното слънце, спуснало се на хоризонта, подпалваше огромната равнина. Един преминаващ амбулантен търговец им съобщи, че драгуните слизали откъм „Сърцеядката“. Тогава хората се обърнаха, чу се заповед:

— В Монсу! В дирекцията!... Хляб, хляб, хляб!

V.

Господин Енбо беше застанал пред прозореца на своя кабинет, за да види как тръгва каляската, която отвеждаше жена му на обед в Маршиен. За миг той проследи Негрел, който яздеше в тръс близо до колата; после спокойно се върна и седна пред бюрото си. Къщата опустяваше, когато нито жена му, нито племенникът му я оживяваха с шума на своето присъствие. Същото беше и днес, когато кочияшът отведе госпожата; Роза, новата камериерка, имаше отпусका до пет часа; бяха останали само слугата Иполит, който сновеше по пантофи из стаите, и готвачката, заета още от сутринта с тенджерите си, за да пригответи вечерята, която господарите ѝ устройваха. Така че господин Енбо се готвеше да прекара един ден в сериозна работа сред голямото спокойствие на стихналия дом.

Към девет часа, макар че беше получил заповед да не пуска никого, Иполит си позволи да доложи за Дансар, който носел новини. Едва тогава директорът научи за състоялото се снощи събрание в гората; подробностите бяха толкова ясни, че като го слушаше, той си мислеше за любовните му връзки с Пиероновица, толкова известни, че две-три анонимни писма всяка седмица разкриваха похожденията на главния надзирател: очевидно мъжът беше проговорил, това доносничество лъхаше на съпружеско ложе. Той дори използва случая да му каже, че знае всичко, и опасявайки се да не стане скандал, се задоволи да му препоръча да бъде предпазлив. Уплашен от тези упреци, направени през време на доклада му, Дансар отричаше и със заекване се оправдаваше, но неговият голям нос, който внезапно се беше зачервил, издаваше вината му. Впрочем той престана да се защитава, щастлив, че се отървава така леко, защото директорът като непорочен човек обикновено се показваше неумолимо строг, когато някой чиновник си позволяваше волности с хубаво момиче от мините. Разговорът продължи за стачката — това събрание в гората било пак някакво самохвалство на хора, които само крещят, нямало никаква сериозна опасност. Във всеки случай миньорските селища

положително няма да мръднат няколко дни под влиянието на големия страх, който ще предизвика тазсутрешната разходка на военните.

Когато остана сам, господин Енбо все пак беше почти готов да изпрати телеграма до префекта. Но се въздържа от страх да не дава излишно доказателство за безпокойството си. Той вече не можеше да си прости, че е бил толкова непредвидлив, та казал навсякъде, дори писал в управлението, че стачката не ще продължи повече от две седмици. А за негова най-голяма изненада тя се проточаше близо два месеца; това го отчайваше, всеки ден се чувстваше все по-унижен и компрометиран, трябваше да измисли някакъв необикновен удар, ако искаше да спечели отново благоволенieto на управителите. Неотдавна им беше поискал да му дадат нареждания какво да прави в случай на евентуално сблъскване. Отговорът се бавеше, чакаше го със следобедната поща. Мислеше си, че тогава именно ще може да изпрати телеграма, за да иска войската да завземе мините, ако бъде такова мнението на тези господа. Според него това сигурно ще доведе до бой, кръв и жертви. Той се страхуваше от такава отговорност, въпреки че обикновено беше решителен.

До единадесет часа той работи спокойно, в безмълвната къща не се чуваше друг шум освен четката на Иполит, който доста далече лъскаше паркета в една от стаите на първия етаж. После получи една след друга две телеграми — в първата се съобщаваше за нападението на „Жан-Барт“ от тълпата от Монсу, а втората разказваше за прерязаните стоманени въжета, за загасените пещи, за цялото опустошение. Не можа да разбере защо стачниците бяха отишли у Деньолен, вместо да нападнат някоя от мините на компанията? Впрочем те можеха да разорят Вандам, това улесняваше плана за завладяването, който обмисляше. На обед яде сам в просторната трапезария, обслужван мълчаливо от слугата, без дори да чува шума на пантофите му. Тази самота помрачаваше още повече неговите грижи, той чувстваше хлад в сърцето си, когато въведоха при него един надзирател, дошъл тичешком, който му разказа за похода на тълпата срещу „Миру“. Веднага след това, когато допиваше кафето си, една телеграма го уведоми, че са застрашени също „Мадлен“ и „Сърцеядката“. Тогава съвсем се обърка. Очакваше поща в два часа: не трябваше ли веднага да поиска войскови части? Не беше ли по-добре да почака и да не действа, докато не получи нареждания от

управлението? Върна се в кабинета си, поиска да прочете бележката, която снощи бе помолил Негрел да напише до префекта. Но като не можа да я намери, помисли си, че може би младият човек я е оставил в стаята си, където често пишеше нощем. И преди да вземе някакво решение, тласкан от мисълта за тази бележка, бързо се качи горе, за да я потърси в стаята.

Господин Енбо се изненада, когато влезе: стаята не беше оправена, навярно Иполит бе забравил или пък го бе домързяло. Тук въздухът беше влажен, застоен като в стая, която цяла нощ е била затворена, тежък и топъл от оставения да гори калорифер; освен това го лъхна силен парфюм, който той помисли, че идва от водата за миене, с която бе препълнен легенът. Стаята беше в голям безпорядък — пръснати дрехи, мокри кърпи по облегалата на столовете, разхвърляно легло, чаршаф, смъкнат чак до килима. Въсщност отначало той разсеяно огледа стаята, беше се насочил към отрупаната с книжа маса и търсеше загубената бележка. Два пъти прегледа книгата лист по лист и се убеди, че не е там. Къде по дяволите я е тикнал този изветрял Пол?

И когато се върна в средата на стаята, за да хвърли поглед върху всяка мебел, господин Енбо забеляза в разтвореното легло някаква точка, която блестеше като искра. Той се приближи несъзнателно, протегна ръка. Между две гънки на чаршафа се появи едно златно флаконче. Веднага позна флакончето на госпожа Енбо, флакончето с етер, което носеше винаги със себе си. Но не можеше да си обясни находката: как беше попаднало то в леглото на Пол? И изведнъж страшно преbledня. Жена му беше лежала тук.

— Извинявайте — прошепна гласът на Иполит през вратата, — видях ви, господарю, че се качихте тук...

Слугата беше влязъл. Безредието в стаята го ужаси.

— Господи, наистина стаята не е подредена! А Роза излезе и остави цялата къщна работа на гърба ми!

Господин Енбо беше скрил флакончето в ръката си и го стискаше до счупване.

— Какво искате?

— Милостиви господарю, още един човек... Иде от „Сърцеядката“, носи писмо.

— Добре! Оставете ме, кажете му да чака.

Жена му бе спала тук. След като спусна резето, той разтвори ръката си и погледна флакончето, което беше оставило червени следи в шепата му. И изведнъж започна да вижда, да чува — тази мръсотия се вършеше в дома му от месеци насам. Припомни си някогашното подозрение: прокрадването край вратите, босите крака, които нощем стъпваха лекичко из притихналата къща. Да, жена му се е качвала, за да спи тук!

Паднал върху един стол срещу леглото, което втренчено гледаше, той остана дълго време така като поразен. Разбуди го някакъв шум, чуване на вратата, някой се мъчеше да отвори. Той позна гласа на слугата.

— Господарю... Ах, господарят се е заключил...

— Какво има пак?

— Изглежда, че е много бързо, работниците чупят всичко. Дойдоха още двама души... Има и телеграми.

— Остави ме на мира! След малко ще дойда!

Смразяваше го мисълта, че Иполит щеше да намери флакончето, ако сутринта беше подредил стаята. А всъщност този слуга навярно знаеше, много пъти е намирал леглото още топло от изневярата, косми на госпожата върху възглавницата, мръсни следи по бельото. А сега го безпокоеше само от злорадство.

Може би е стоял с ухо, прилепено до вратата, възбуден от разврата на господарите си.

Господин Енбо не мръдна повече. Той продължаваше да гледа леглото. Изнизваха се страданията от миналото, бракът му с тази жена, неразбирателството на душите и плътта им още от самото начало, любовниците, които тя бе имала, преди да започне да се съмнява, този, когото цели десет години бе търпял така, както се понасят недостойните прищевки на един болен човек.

После бяха дошли в Монсу, където го бе обзела луда надежда да я излекува, минаваха месеци на линеене, на сънливо изгнаничество, приближаваше старостта, която най-сетне щеше да му я върне. После пристигна племенникът им, този Пол, на когото тя стана майка, на когото говореше за мъртвото си сърце, погребано завинаги под пепелта. И като глупав съпруг той нищо не бе подозирал, обожаваше тази своя жена, която много мъже бяха притежавали, а само той не можеше да я има! Обожаваше я със страст, от която се срамуваше,

беше готов да падне на колене, ако тя пожелаеше да му даде онова, което бе останало от другите! Остатъкът от другите тя даваше на това дете.

В този момент далечен звън стресна господин Енбо. Той позна този звън — така му звъняха по негово нареждане, когато пристигаше раздавачът. Стана и изригна на висок глас цял поток ругатни, които бликаха неволно от изстрадалото му сърце.

— Ах, не ме интересуват! Ах, не ме интересуват нито телеграмите, нито писмата им!

Сега го обземаше някакъв бяс, искаше с ритници да натъпче в помийната яма всичките тези мръсотии. Тази жена е уличница, той търсеше още по-неприлични думи, за да я унижи с тях. Съвсем го вбеси внезапната мисъл за брака, който с такава спокойна усмивка подготвяше между Сесил и Пол. Нима нямаше вече нито страстно влечение, нито ревност в тази ненаситна похотливост? За нея това сега беше само порочна игра, навикът за мъж, една наслада като обикновен десерт. И той обвиняваше нея за всичко, почти оневиняваше детето, което беше захапала в пробуждането на апетита си така, както се захапва и първият зелен плод, откраднат по пътя. Кого още ще изяде, докъде ще пропадне, когато няма да има вече благосклонни племенници, твърде практични, за да приемат трапезата, леглото и жената вътре в семейството.

Плахо се потропа на вратата и гласът на Иполит си позволи да прошепне през дупката на ключалката:

— Господарю, раздавачът... А освен това и господин Дансар се върна и казва, че се колят...

— Слизам, дявол да го вземе!

Какво щеше да им направи? Да ги изгони, щом се върнат от Маршиен, като смрадливи животни, които не желае повече под покрива си. Ще вземе една сопа и ще им извика да отнесат другаде отровата на своето съвкупление. От техните въздишки, от тяхното слято дихание е напоена влажната топлина на тази стая; силната миризма, която го беше замаяла, беше миризмата на мускус, която изпускаше кожата на жена му, друг един извратен вкус, нужда на плътта от силни парфюми; и той отново откриваше топлината, миризмата на блудството, живото прелюбодеяние в разхвърляните съдове, в още пълния леген, в безредието на бельото, на мебелите и на

всичко в тази стая, напоена с вонята на порока. С безсилна ярост той се нахвърли с юмруци върху леглото, мачкаше и ровеше местата, където виждаше отпечатъци на техните тела, озлобен на разхвърляните завивки, на смачканите чаршафи, меки и безчувствени под неговите удари, сякаш и самите те бяха изморени от любовта през цялата нощ.

Но изведнъж му се стори, че Иполит пак се изкачва. Срам го накара да спре.

Остана в стаята още един миг задъхан, за да избърше челото си и да успокои разтуптяното си сърце. Изправен пред огледалото, той разглеждаше лицето си, което беше така променено, че не можеше да се познае. После, когато видя, че то постепенно се успокоява от върховното усилие на волята му, слезе. Долу освен Дансар го чакаха прави петима куриери. Всички му носеха извънредно важни новини за похода на стачниците срещу мините, а главният надзирател му разказа надълго това, което се беше случило в „Миру“, спасена благодарение на смелото поведение на дядо Кандио. Той слушаше, клатеше глава; но не чуваше, умът му беше останал там горе, в стаята. Най-сетне ги отпрати, каза им, че щял да вземе мерки. Когато остана сам, седнал пред бюрото си, сякаш започна да се успокоява, хванал главата си в ръце и притворил очи. Пощата беше вече тук и реши да потърси очакваното писмо, отговора на управлението, в който редовете отначало подскачаха. Все пак успя да разбере, че тези господа пожелаваха да стане някакво сблъскване: наистина не му препоръчваха да влошава положението, но даваха да се разбере, че безредиците ще ускорят развързката на стачката, като предизвикат енергична разправа. И от този момент престана да се двоуми, изпрати телеграма навред — до префекта на Лил, до войсковата част в Дуе, до полицията в Маршиен. Това го успокои, оставаше само да се уедини, дори накара да разпространят слуха, че е заболял от подагра. И целия следобед се кри в своя кабинет, не приемаше никого, четеше само телеграмите и писмата, които продължаваха да ваят. По този начин следеше отдалеч тълпата — от „Мадлен“ до „Сърцеядката“, от „Сърцеядката“ до „Победа“, от „Победа“ до „Гастон-Мари“. Освен това получаваше и сведения за объркаността на стражарите и драгуните, заблуждавани по пътя, отклонявани непрекъснато от мините, които бяха нападени. Можеха да се изколят и всичко да разрушат — той отново подпря глава на ръцете си, закри очите си с пръсти и потъна в дълбоката тишина на

празната къща, в която от време на време долавяше само шума от тенджерите на готвачката, изцяло заета с приготвянето на предстоящата вечеря.

Здрачът нахлуваше вече в стаята, беше пет часът, когато някаква врява накара господин Енбо, все още замаян, неподвижен и с лакти върху книжата си, да подскочи. Той помисли, че двамата нещастници се прибират. Но врявата се засилваше, разнесе се страшен вик в момента, когато той се приближи до прозореца:

— Хляб! Хляб! Хляб!

Бяха стачниците, които нахлуваха в Монсу, докато стражарите, предполагащи, че ще бъде нападната „Ненаситната“, препускаха в обратна посока, за да завземат тази мина.

В това време на два километра от първите къщи, малко под кръстопътя, където се пресичаха централното шосе и пътят за Вандам, госпожа Енбо и госпожиците бяха присъствали на шествието на тълпата. Денят в Маршиен премина весело: приятен обед у директора на металургичните заводи, после интересно посещение на работилниците и на една стъklarска фабрика в околността, за да запълнят следобеда, и вече при завръщането в светлия залез на този хубав зимен ден на Сесил ѝ се прищя да изпие чаша мляко, когато забеляза един малък чифлик край пътя. Тогава всички слязоха от каляската. Негрел галантно скочи от коня, а селянката, смутена от това изискано общество, се засуети — искаше да сложи покривка на масата, преди да им сервира. Но Люси и Жана пожелаха да видят как дои кравата, влязоха дори в обора с чашите в ръце, като на екскурзия в село, смяха се много на сламената настилка, в която затъваха.

Госпожа Енбо със своя вид на майчинска снизходителност едва допря млякото до края на устните си, когато странен шум, идващ отвън, я хвърли в тревога.

— Какво става?

Оборът, построен до пътя, имаше широка коларска порта, защото служеше и за плевня. Младите момичета, подали вече глави навън, се учудваха на това, което забелязаха вляво — една черна вълна, една огромна тълпа, която с викове нахлуваше по пътя за Вандам.

— Дявол да го вземе! — прошепна Негрел, който също излезе. — Дали нашите кресльовци най-сетне не са се разлютили?

— Това може би са пак въглекопачите — каза селянката. — Втори път вече минават. Изглежда, че положението не е много добро, те са станали господари на нашия край.

Тя предпазливо изговаряше всяка дума, следеше какво ще бъде изражението на лицата им; и когато забеляза ужаса на всички, дълбоката тревога, в която ги хвърляше тази среща, побърза да заключи:

— О, дрипльовци, дрипльовци!

Като видя, че е много късно да се качат в колата и да стигнат до Монсу, Негрел заповяда на кочияша да вкара бързо каляската в двора на чифлика и да я скрие зад един навес. А и той завърза под този навес коня си, чиято юзда дотогава бе държало едно хлапе. Когато се върна, намери вуйна си и младите момичета силно развълнувани, готови да тръгнат със селянката, която им предлагаше да ги приюти в дома си. Но той беше на мнение, че тук е по-безопасно — без съмнение никой няма да дойде да ги търси в сеното. Коларската порта обаче беше много лошо затворена и имаше такива цепнатини, че пътят се виждаше през проядените ѝ дъски.

— Хайде, по-смело! — каза той. — Скъпо ще продадем живота си.

Тази шега увеличи страха. Шумът се засилваше, още нищо не се виждаше, но по пустия път сякаш духаше буреносен вятър, подобен на тези внезапни вихрушки, които предшестват големите бури.

— Не, не, не искам да гледам — каза Сесил, като отиде да се мушне в сеното.

Госпожа Енбо, много бледа, обзета от гняв срещу тези хора, които разваляха едно от забавленията ѝ, стоеше назад и гледаше изпод вежди с отвращение; а Люси и Жана надничаха през цепнатините, защото не искаха да пропуснат нищо от това зрелище.

Гръмотевичният тътнеж приближаваше, земята бе разтърсена и Жанлен изтича пръв, надул сигналния рог.

— Вземете флакончетата си с парфюм, потта на народа минава! — прошепна Негрел, който, макар че по убеждение беше републиканец, обичаше да се подиграва с народа пред дамите.

Но ураганът от жестове и викове отнесе неговите духовити думи. Появиха се жените, около хиляда жени с разпилени, разчорлени от тичането коси, облечени в дрипи, през които се виждаха голите им

тела — тела, изморени от раждането на гладници. Някои от тях държаха малките си в ръце, повдигаха ги, размахваха ги като знаме на траур и отмъщение. Други, по-млади жени с войнствено щръкнали гърди, размахваха тояги; а пък отвратителните старци крещяха така силно, сякаш жилите на мършавите им шици щяха да се скъсат. След това се появиха мъжете, две хиляди разярени хора — чирачета, копачи, ремонтни работници, една гъста тълпа, която се търкаляше като монолитен блок, толкова плътен и сбит, че не се различаваха нито избелелите панталони, нито изпокъсаните вълнени фланели, еднакво протъркани и кални. Очите горяха, виждаха се само черните дупки на зиналите уста, които пееха Марсилезата, чиито думи се губеха в неясното мучене, примесено с тракането на дървените обуца по твърдата земя. Над главите между издигнатите железни прътове се мярна една брадва, издигната съвсем право; и тази единствена брадва, която стърчеше като флаг над тълпата, се очертаваше в ясното небе като острие на гилотинен нож.

— Какви свирепи лица! — промълви госпожа Енбо. Негрел изсъска през зъби:

— Дявол да ме вземе, ако мога да позная поне един! Откъде никнат тези бандити!

И наистина гневът, гладът, страданието през тези два месеца и това бясно препускане от мина в мина бяха удължили челюстите на плоските лица на въглекопачите от Монсу като на диви зверове. В този момент слънцето залязваше, последните тъмнопурпурни лъчи заливаха равнината с кървави багри. И сякаш по пътя струеше кръв — жените и мъжете не спираха нито за миг своя бяг, облени в кръв като касапи в разгара на клане.

— О, великолепно! — казаха полугласно Люси и Жана, разчувствани като хора на изкуството от това ужасно зрелище.

И все пак те бяха изплашени, свиха се до госпожа Енбо, която се беше опряла на едно корито. Смразяваше я мисълта, че беше достатъчно нечий поглед да ги зърне през процепите на тази врата, за да ги избият. Негрел, макар че обикновено беше много храбър, чувстваше как бледнее, обзет от внезапен, много по-силен от волята му страх, който всява неизвестността. Сесил продължаваше да стои неподвижна в сеното. А другите, въпреки желанието да отместят погледи, не можеха да се отърват и продължаваха да гледат.

Това беше червеният призрак на революцията, която неизбежно щеше да помете всички тях през някоя кървава нощ в края на този век. Да, някоя нощ изтърваният и разюздан народ ще препуска така по пътищата и ще пролива потоци буржоазна кръв, ще издига набучени на кол глави, ще пръска злато от разбитите каси. Жените ще крещат, мъжете ще разтварят вълчи челюсти, за да хапят. Да, щяха да шестват същите дрипи, същият трясък от дървени обувки, същата страшна, мръсна и с отровен дъх тълпа, помитаща стария свят със своя неударим варварски напор. Ще пламнат пожари, не ще остане камък връз камък от градовете, ще се върнат към първобитния живот в горите след великия бяс, след великото пиршество, при което бедните за една нощ ще изнасят жените и ще изпразнят зимниците на богатите. Не ще остане нищо, нито едно су от богатствата, нито един документ за придобити състояния до деня, в който може би отново ще се появи един нов свят. Да, именно всичко това се носеше по пътя като природна стихия, чийто страшен вятър ги шибаше по лицата.

Надигна се мощен вик, който заглуши Марсилезата:

— Хляб! Хляб! Хляб!

Люси и Жана се притиснаха към примрялата госпожа Енбо, а Негрел застана пред тях, сякаш да ги закриля с тялото си. Нима още тази вечер щеше да рухне старият свят! Но това, което след миг видяха, ги смая най-силно. Тълпата вече се изнизваше, отминаваше и опашката на изостаналите, когато изведнъж се появи Мукет. Тя се бавеше, дебнеше буржоата по вратите на дворовете им, по прозорците на къщите им; и когато откриеше някой, ако не можеше да го заплуе в лицето, показваше му това, което за нея беше върхът на презрението. И сега навярно беше забелязала някого, защото изведнъж повдигна полите си, изпъна бедрата си и показа огромния си задник, гол в последните проблясъци на слънцето. Този страшен задник не предизвикваше нито срам, нито смях.

Всичко изчезна, вълната се търкаляше към Монсу по завоите на пътя, между ниските къщи, боядисани в ярки цветове... Изкараха каляската от двора, но кочияшът не беше сигурен, че ще успее да закара благополучно госпожата и госпожиците, ако стачниците са още по шосето. А най-лошото беше, че нямаше друг път.

— Въпреки всичко трябва да се приберем, вечерята ни чака — каза госпожа Енбо, излязла извън себе си, силно раздражена от страх.

— Тези мръсни работници са избрали точно деня, в който имам гости. Иди, че прави добро на такива!

Люси и Жана се заеха да извадят от сеното Сесил, която се противеше, като мислеше, че диваците още се точат, и повтаряше, че не иска да гледа. Най-сетне всички заеха местата си в колата, а Негрел, яхнал своя кон, предложи да минат през уличките на „Рекияр“.

— Карайте бавно — каза той на кочияша, — защото пътят е лош. Ако някой ви попречи да излезете на пътя, ще спрете там зад старата мина, ние ще се приберем пеш през малката вратичка на градината, а пък вие ще подслоните колата и конете къде да е, под навеса на някой хан.

Тръгнаха. В далечината тълпата нахлуваше в Монсу. Откакто през града на два пъти преминаха стражари и драгуни, жителите се вълнуваха, обезумели от паника. Разнасяха се страхотни слухове, разказваха за афиши, написани на ръка, в които имало заплахи, че ще бъдат разпорени търбусите на буржоата; никой не беше ги чел, но все пак цитираха дословно цели пасажи от тях. Нотариусът изживяваше най-голям ужас, защото на вратата му бяха подхвърлили едно анонимно писмо, с което го предупреждаваха, че ще възпламенят едно буре с барут, зарито в зимника му, ако не се изкаже в полза на народа.

Грегоарови, забавили се поради това писмо, тъкмо го обсъждаха, като предполагаха, че е дело на шегаджия, когато нахлуването на тълпата хвърли в ужас къщата. Те се усмихваха. Гледаха навън, повдигнали крайчеца на една завеса, и не можеха да допуснат каквато и да било опасност, уверени, както сами твърдяха, че всичко ще се уреди по мирен начин. Биеше пет часът, те имаха време да почакат, докато улицата се освободи, за да отидат отсреща, на вечерята у семейство Енбо, където Сесил сигурно вече ги чакаше. Но в Монсу като че ли никой не споделяше тяхната увереност; уплашени хора тичаха, вратите и прозорците се затваряха с трясък. Те забелязаха от другата страна на пътя Мегра, който залостваше магазина си с железни прътове, толкова бледен и така треперещ, че дребната му и слаба женица беше принудена сама да завинтва гайките.

Тълпата се беше спряла пред къщата на директора и продължаваше да вика:

— Хляб! Хляб! Хляб!

Господин Енбо стоеше прав пред прозореца, когато Иполит влезе, за да затвори капациите, страхувайки се да не счупят стъклата с камъни. Той затвори и тия на партера; после се изкачи на първия етаж, откъдето се чу скърцането на сюрметата и тракането на капациите, които придърпваше един след друг. За нещастие не можеше да закрие по същия начин и прозореца на кухнята в сутерена, прозорец, който създаваше безпокойство, защото зад него пламтеше огънят под тенджерите и скарата.

Несъзнателно господин Енбо, който искаше да наблюдава, се изкачи на втория етаж в стаята на Пол: тя беше разположена вляво и оттам най-добре се виждаше пътят чак до складовете на компанията. Застанал зад капака, той гледаше тълпата отвисоко. Но тази стая отново го развълнува, макар че тоалетната масичка беше избърсана и подредена, а леглото — студено, постлано с чисти и добре изпънати чаршафи. Всичката му следобедна ярост, тази страшна борба сред голямата тишина на усамотението му, сега завършваше с ужасна умора. Неговото същество вече приличаше на тази стая — изстинало, пречистено от сутрешните мръсотии, приело отново обикновения си приличен вид. Защо трябва да вдига скандал? Нима беше се променило нещо в дома му? Жена му просто си имаше още един любовник, а че беше го избрала от самото семейство, това едва утежняваше нещата; може би дори така беше по-добре, защото по този начин тя запазваше външно благоприличие. Стана му жал за самия него, като си спомни за лудата си ревност. Колко смешно, че беше удрял с юмруци това легло! Щом беше търпял други мъже, ще търпи и този, разбира се. Необходимо беше само още малко презрение. Отвратителна горчилка тровеше устата му — безсмислието на всичко, вечното страдание в живота, срамът от самия себе си, защото продължаваше да обожаваше и да желае тази жена въпреки мръсотията, в която я оставяше да тъне. Под прозореца тълпата крещеше още по-силно:

— Хляб! Хляб! Хляб!

— Глупаци! — каза господин Енбо със стиснати зъби.

Той ги чуваше как го ругаят за голямата му заплата, как го наричат безделник и дебелак, мръсна свиня, която се тъпче до пресищане с лакомства, докато работникът умира от глад.

Жените бяха видели кухнята и отправиха куп проклетия към фазана, който се печеше, към сосовете, чийто мазен аромат дразнеше

празните им стомаси. Ах, тия мръсни буржоа, така ще ги натъпчат с шампанско и трюфели, че червата им ще се пръснат!

— Хляб! Хляб! Хляб!

— Глупаци! — повтори господин Енбо. — Нима аз съм щастлив?

Той се гневеше на тези хора, които не можеше да разбере. На драго сърце би подарил своята голяма заплата само за да има като тях дебела кожа и да може лесно и безгрижно да се люби. Защо не можеше да ги настани на трапезата си, да ги нахрани със своя фазан, а пък той да отиде да блудства зад плетищата, да търкаля момичетата, присмивайки се на тези, които са ги търкаляли преди него! Той би дал всичко — образованието си, благополучието си, разкоша си, могъществото си на директор, ако би могъл да бъде един ден като последния от тези нещастници, които му се подчиняваха — свободен от плътта си, такъв грубиянин, че да бие жена си и да се забавлява със съседките. И той си пожелаваше да умира от глад, стомахът му да е празен, да се свива от спазми, които да замайват мозъка му: това може би ще унищожи вечната му мъка. Ах, да живее като животно, да няма нищо свое, да се въргаля из житата с най-грозната, най-мръсната извозвачка и да се задоволява с толкова!

— Хляб! Хляб! Хляб!

Тогава той се разсърди и извика гневно сред врявата:

— Хляб! Нима това е достатъчно, глупаци!

Той имаше какво да яде, а не по-малко виеше от страдание. Неговото разбито семейство и животът му, целият изпълнен с мъка, свиваха гърлото му в предсмъртен хрип. Нима всичко се нарежда, когато има хляб? Кой е този идиот, който смята, че щастието на този свят зависи от подялбата на богатството? Тези мечтатели революционери биха могли да разрушат обществото и да изградят ново, но няма да прибавят нито една радост на човечеството, няма да го избавят от нито една мъка, като отрежат на всеки по една порязаница. Те дори ще увеличат нещастията на земята, ще направят един ден и кучетата да вият от отчаяние, когато ги измъкнат от тяхното спокойно удовлетворение на инстинктите, за да ги издигнат до неумолимото страдание на страстите. Не, най-добре е човек да не съществува, а пък ако съществува, да бъде дърво, да бъде камък, дори нещо още по-малко — зрънце пясък, което не чувства никакво страдание под петите на минавачите.

И силно раздразнен в своята мъка, господин Енбо заплака — сълзи подуха очите му и се търкулнаха като парещи капки по бузите му. Здрачът заливаше пътя, когато върху фасадата на къщата започнаха да падат камъни. Без да се гневи повече на тези гладни хора, побеснял от острата болка в сърцето си, той продължаваше да мърмори през сълзи:

— Глупаци! Глупаци!

Но викът на глада надделя, силен крясък помете всичко като буря:

— Хляб! Хляб! Хляб!

VI.

Изтрезнял от плесниците на Катрин, Етиен отново застана начело на другарите си. Но докато ги насочваше към Монсу с прегракнал глас, той чуваше в себе си друг един глас, гласа на разума, който се учудваше и питаше защо е всичко това. Той съвсем не беше желал тези неща, как можа да се случи така, че тръгна за „Жан-Барт“ с цел да действа хладнокръвно и да не допусне погром, а вървеше от насилие към насилие и сега завършваше деня, като обсаждаше къщата на директора?

Въпреки това именно той беше извикал: „Стой!“ Отначало само се бе опитал да защити складовете на компанията, където някои искаха да отидат, за да ги разграбят. А сега, когато камъните се сипеха по фасадата на къщата, той напразно търсеше към каква законна плячка трябва да насочи тълпата, за да избегне по-големи нещастия. И така, както стоеше сам, безпомощен сред пътя, някой го повика — един човек, застанал прав пред прага на кафене „Главня“, чиято стопанка бе побързала да затвори кепенците, като беше оставила отворена само вратата.

— Да, аз съм... Слушай.

Беше Расеньор. Около тридесет мъже и жени, почти всички от селището Двеста и тридесетте, останали сутринта в домовете си и дошли тази вечер за новини, бяха нахълтали в това кафене, когато приближиха стачниците. Захари седеше на една маса с жена си Филомен. По-нататък Пиерон и Пиероновица, обърнати с гръб, криеха лицата си. Впрочем никой не пиеше, само се бяха подслонили тук.

Етиен позна Расеньор и се отдръпна, когато последният добави:

— Смущаваш се от мене, нали?... Аз те предупредих, неприятностите започват. Сега напразно ще искате хляб, олово ще ви дадат.

Тогава той се върна и отговори:

— Смущават ме подлеците, които гледат със скръстени ръце как ние залагаме главите си.

— Решил си значи да плякосаш къщата отсреща? — попита Расенъор.

— Решил съм да остана докрай с приятелите, дори с риск да загинем заедно.

Отчаян, Етиен влезе в тълпата, готов да умре. На пътя три деца хвърляха камъни, той ги срита и за да спре другарите си, извика, че нищо не ще постигнат с чупене на прозорци.

Бебер и Лиди се бяха присъединили към Жанлен, който ги учеше как да въртят прашката. Надпреварваха се кой ще причини по-голяма пакост. Несръчната Лиди беше спукала главата на една жена в навалищата, а двете момчета се превиваха от смях. Неумирация и дядо Мук ги гледаха, седнали отзад на една пейка. Краката на Неумирация бяха така силно подути, че се беше домъкнал с голяма мъка дотук; никой не разбра какво го бе привлякло, защото лицето му беше потъмняло както в дните, когато от устата му не можеше да се изтръгне нито една дума.

Всъщност никой вече не се подчиняваше на Етиен. Въпреки заповедите му камъните продължаваха да се сипят като градушка и той се учудваше, плашеше се от тези зверове, на които сам беше смъкнал намордниците и които много бавно можеха да се разгневят, но после ставаха страшни и упорито жестоки в гнева си. Старата фламандска кръв, обикновено студена и спокойна, за която бяха необходими месеци да се разгорещи, сега бушуваше и вършеше страшни дивашини, без да чува нищо, докато звярът не се опие с жестокости. На юг, в неговия роден край, тълпите се възпламеняваха по-бързо, само че вършеха по-малко работа. Той трябваше да се сбие с Левак, за да му изтръгне брадвата, но не знаеше как да обуздае Майови, които с две ръце хвърляха камъни. Плашеха го най-вече жените — Леваковица, Мукет и другите, обзети от кръвожадна ярост, наточили зъби и нокти, залаяли като кучки, насъсквани от Изгорялата, възвисила над тях мършавото си тяло.

Но настъпи внезапно затишие — малко успокоение внесе една мигновена изненада, която се оказа по-силна от молбите на Етиен. Предизвикаха го Грегоарови, които бяха решили да се сбогуват с нотариуса, за да отидат отсреща, у директора; те изглеждаха толкова кротки, имаха вид на напълно уверени в чистата шега на своите славни миньори, чието примирение ги хранеше от един век, че последните се

учудиха и наистина престанаха да хвърлят камъни от страх да не засегнат този стар господин и тази стара дама, паднали от небето. Оставиха ги да влязат в градината, да изкачат стълбището, да позвънят на залостената врата, която не бързаха да им отворят. Точно по това време и камериерката Роза се прибираше, като се усмихваше на разярените работници, които познаваше до един, защото беше от Монсу. Именно тя, удряйки с юмруци по вратата, най-сетне принуди Иполит да я открене. Това стана точно навреме — Грегоарови вече се вмъкнаха, когато градушката от камъни отново заваля. Съвзела се от учудването, тълпата крещеше още по-силно:

— Смърт на буржоата! Да живее народът!

Роза продължаваше да се смее в антрето на къщата, сякаш развеселена от случката, като повтаряше на ужасения слуга:

— Те не са лоши хора, познавам ги аз.

Господин Грегоар грижливо окачи шапката си. После, след като помогна на госпожа Грегоар да свали дебелото си сукнено манто, каза на свой ред:

— Наистина те не са зловни. След като се накрещят хубаво, ще отидат да вечерят с по-голям апетит.

В този момент господин Енбо слизаше от втория етаж. Той бе видял сцената и идваше да посрещне гостите с обикновения си студен и учтив израз. Само бледото му лице издаваше сълзите, които го бяха раздрусали. Човекът в него бе укротен, сега той беше само коректният администратор, готов да изпълни своя дълг.

— Знаете ли — каза той, — дамите още не са се прибрали.

За първи път безпокойство развълнува Грегоарови. Сесил не се е прибрала! Как щеше да се прибере, ако шегата на тези миньори продължеше?

— Мислех да спасявам къщата — добави господин Енбо. — За нещастие съм сам тук, пък и не знаех къде да изпратя слугата си, за да доведе четирима войници с един ефрейтор — да пометат тази сган.

Роза, останала при тях, отново се осмели да прошепне:

— О, господарю, те не са лоши.

Директорът поклати глава, а в това време навън врявата се засилваше и се чуваха ударите на камъните, които се сипеха върху фасадата.

— Аз не им се сърдя, дори ги оправдавам, човек трябва да бъде глупав като тях, за да вярва, че ние се настървяваме от тяхното нещастие. Обаче аз отговарям за реда. Имало стражари по пътищата, както се мъчат да ме убедят, а пък от сутринта не съм видял нито един!

Той замълча, отдръпна се пред госпожа Грегоар и каза:

— Моля ви, госпожо, не стойте тук, влезте в гостната.

Но готвачката, която изскочи силно развълнувана от мазето, ги задържа във вестибюла още няколко минути. Тя заяви, че повече не отговаряла за вечерята, защото от сладкаря в Маршиен очаквала кори за баница, които била поръчала за четири часа. Навярно сладкарят се е запилял по пътя, изплашен от тези разбойници. Може би са разграбили дори кошниците му. Тя виждаше корите за баница нападнати зад някой храст, разграбени и издули коремите на три хиляди нещастници, които крещат за хляб. За всеки случай господарят е предупреден, тя предпочитала да хвърли вечерята в огъня, отколкото да не я дотъкми заради революцията.

— Малко спокойствие — каза господин Енбо. — Нищо не е загубено, сладкарят може и да дойде.

А когато отново се обърна към госпожа Грегоар, за да ѝ отвори вратата на гостната, той с голяма изненада видя на скамейката във вестибюла един човек, когото досега не бе забелязал в съгъстващия се здрач.

— Я вижте, вие ли сте, Мегра, какво има?

Мегра стана и се очерта лицето му — тлъсто, смъртнобледо, разкривено от ужас. Той нямаше вече вид на спокоен дебел човек; смирено обясни, че се промъкнал у господин директора, за да моли за помощ и защита, ако бандитите нападнат магазина му.

— Нали виждате, че и аз съм застрашен и че няма никого при мене — отвърна господин Енбо. — По-добре щяхте да направите, ако бяхте останали вкъщи, за да пазите стоките си.

— О, аз сложих железните лостове, пък оставих и жена си.

Директорът изгуби търпение и не скри презрението си. Хубава пазачка — това хилаво създание, измършавяло от бой!

— С една дума, нищо не мога да ви помогна, помъчете се сам да се защитите. И съветвам ви веднага да се приберете, защото ето, че пак крещат за хляб... Слушайте.

Наистина врявата отново се засили и на Мегра му се стори, че чува името си сред виковете. Да се прибере, беше вече невъзможно, щяха да го разкъсат. А освен това беше силно разстроен от мисълта, че ще бъде разорен. Той прилепи лицето си до остъклената част на вратата, целият облян в пот, и разтреперан започна да наблюдава катастрофата; а в това време Грегорови се решиха да минат в гостната.

Господин Енбо си даваше вид, че посреща гостите си спокойно. Но напразно ги канеше да седнат; стаята, затворена и барикадирана, осветена от две лампи още преди да се е стъмнило, се изпълваше с ужас при всеки нов вик отвън. Заглъхващ в тапетите, гневът на тълпата съскаше още по-тревожно, като глуха и страшна закана. Все пак продължиха да разговарят, като непрекъснато се връщаха към този необясним бунт. Той се учудваше, че не бе предугадил нещо; а неговата полиция била така лошо устроена, че се гневяла най-вече на Расенъор, като казвала, че била надушила зловредното му влияние в тази работа. Впрочем стражарите щели да дойдат, невъзможно било да го изоставят в това положение. Но Грегорови мислеха само за дъщеря си: горкото мило дете, което толкова лесно се плашело! Пред грозящата ги опасност колата може би се е върнала в Маршиен. Още четвърт час продължи това нервно чакане сред врявата на улицата и шума от камъните, падащи от време на време върху затворените капаци, които звънтяха като барабани. Не можеше да се търпи повече, господин Енбо казваше, че ще излезе да прогони сам тези кресльовци и да посрещне колата, когато Иполит се появи и извика:

— Господарю, господарю, ето госпожата! Убиват госпожата!

Понеже колата не можеше да премине улицата на „Рекияр“ през застрашителната тълпа, Негрел реши да изпълни своя план: да изминат пеш стоте метра, които ги отделяха от къщата, а после да почукат на малката градинска портичка близо до жилището на прислугата — градинарят щеше да ги чуе, там все щеше да има някой, който да им отвори. Отначало всичко мина благополучно, госпожа Енбо и госпожиците чукаха вече на вратата, когато няколко предизвестени жени се втурнаха към уличката. Тогава всичко се обърка. Никой не отваряше вратата, Негрел напразно се мъчеше да я разбие с рамото си. Потокът от жени прииждаше, той се изплаши, че ще ги погълне, и затова в отчаянието си реши да изтласка напред вуйна си и младите

момичета, за да може да се доберат до стълбището на главния вход, пробивайки веригата на обсаждащите. Но тази маневра предизвика бльсканица: не им даваха възможност да се измъкнат, една крещяща банда ги преследваше отблизо, а освен това тълпата се стичаше и отдясно, и отляво, без още да е разбрала защо, учудена само от тези докарани дами, попаднали сред битката. И в тази минута настана такава суматоха, че се получи необяснимо объркване. Люси и Жана, достигнали до стълбището, успяха да се вмъкнат във вратата, която камериерката беше полуотворила; госпожа Енбо ги последва, а след тях влезе най-сетне и Негрел и спусна резето, убеден, че е видял Сесил да влиза първа. Но тя не беше между тях — бе изчезнала по пътя, обзета от такъв страх, че се бе обърнала гърбом към къщата и сама се бе хвърлила в опасността. И изведнъж се разнесе вик:

— Да живее народът! Смърт на буржоата! Смърт!

Отдалече някои я взеха за госпожа Енбо, защото лицето ѝ беше закрито под воалетката. Други я помислиха за една нейна приятелка — младата съпруга на съседен фабрикант, ненавиждан от работниците си. А всъщност това нямаше значение, хората се разяряваха от копринената ѝ рокля, от коженото ѝ палто, та дори и от бялото перце на шапката ѝ. Тя лъхаше на парфюм, имаше часовник, кожата ѝ беше нежна като на безделница, която не се е докосвала до въглищата.

— Чакай! — извика Изгорялата. — Ще ти натъпчем дантелите в задника!

— Тези мръсници крадат всичко това от нас — поде Леваковица. — Те се труфят с кожи, докато ние пукаме от студ. Съблечете ми я съвсем гола, за да я научим как се живее!

Изведнъж и Мукет се нахвърли.

— Да, да, трябва да я напляскаме с камшик!

И в тази дива надпревара жените се задъхваха, развяваха дрипите си и всяка искаше по нещо от това богаташко момиче. Без съмнение тя нямала по-хубав задник от която и да било друга. Много такива жени като нея били съвсем прогнили под финтифлюшките си. Доста дълго вече продължавала несправедливостта, но най-сетне щели да принудят да се обличат като работничките всички тези развратни жени, които се осмелявали да харчат по петдесет су за изпиране на една фуста!

Сред тези фурии Сесил трепереше с вдървени крака и двадесет пъти вече хленчеше едни и същи думи:

— Госпожи, моля ви се, госпожи, не ме мъчете.

Но изведнъж тя изпищя с дрезгав глас; ледени ръце я бяха хванали за гушата. Бяха ръцете на Неумирация, пред когото вълната я бе изтласкала, и той я сграбчи. Изглеждаше пиян от глад, затъпял от продължителната мизерия, измъкнал се изведнъж от своето половинвековно примирение, без да може да се разбере каква злоба го тласка. След като през живота си беше спасявал от смърт десетки другари, рискувайки костите си сред гризу и срутвания, сега се поддаваше на неща, които не би могъл да обясни, подтикван от някаква нужда да извърши това, омагьосан от бялата шия на младото момиче. Днес беше загубил говора си и затова я стискаше с пръсти като старо осакатено животно, което преживя спомени.

— Не, не! — крещяха жените. — Разголете задника, разголете задника!

Веднага щом в къщата видяха сцената, Негрел и господин Енбо смело отвориха вратата, за да се притекат на помощ на Сесил. Но сега тълпата се нахвърляше върху желязната ограда на градината и не беше лесно да излязат. Там започна борба, а в това време Грегорови ужасени се появиха на стълбището.

— Пусни я, старо! Това е госпожицата от „Пиолен“! — извика Майовица на свекъра си, като позна Сесил, чиято воалетка беше разкъсана от една жена.

А Етиен, потресен от тези изстъпления над едно дете, се мъчеше да накара тълпата да я пусне. Обзет от някакво вдъхновение, той размахна брадвата, която беше изтръгнал от ръцете на Левак.

— У Мегра, дявол да го вземе!... Там има хляб! Да сринем до земята бараката на Мегра!

И със силен замах той нанесе първия удар с брадвата върху вратата на дюкяна. Последваха го Левак, Майо и някои други. Но жените все повече се ожесточаваха. От пръстите на Неумирация Сесил се намери в ръцете на Изгорялата. Полазили на четири крака, Лиди и Бебер, водени от Жанлен, се бяха вмъкнали под полите, за да видят задника на дамичката. Вече я дърпаха, дрехите ѝ пращяха, когато се появи един конник, който пришпори коня си и започна да шибя с нагайката си тези, които не се отдръпваха бързо.

— Ах, мръсници, започнахте да биете и дъщерите ни!

Беше Деньолен, който идваше на вечерята. Той бързо скочи на пътя, хвана Сесил през кръста, а с другата си ръка поведе сръчно и с необикновена сила коня, с който си служеше като с жив клин, за да пробива тълпата, която се отдръпваше пред конските копита. До железната ограда борбата продължи. Все пак той мина, като прегази няколко души.

Тази неочаквана помощ спаси Негрел и господин Енбо, които се намираха в голяма опасност сред ругатни и удари. И докато Негрел прибра най-сетне припадналата Сесил, Деньолен, който закриваше директора с едрото си тяло пред входа, бе ударен с камък, който едва не счупи рамото му.

— А така — извика той, — счупете ми и костите, след като счупихте машините ми!

Той затвори вратата с всичка сила. Залп от камъни се изсипа върху дъските.

— Побеснели хора! — каза той. — Ако бях останал още две секунди навън, щяха да разбият черепа ми като празна кратуна... Няма защо да ги упрекваме, нали виждате? Те не знаят вече какво вършат, заслужава да ги пребиеш.

В гостната Грегорови плачеха, вторачени в съвземащата се Сесил. Не бяха й сторили нищо лошо, дори не беше одраскана, само воалетката ѝ бе изчезнала. Но уплахата им се увеличи, когато пред тях застана готвачката им Мелани и започна да разказва как тълпата разрушила „Пиолен“. Обезумяла от страх, тя бе притичала да каже на господарите си. Бе влязла също през полуотворената врата в момента на сборичкването, без никой да я забележи; и в безкрайния ѝ разказ единственият камък на Жанлен, който бе счупил само едно стъкло, се превръщаше в истинска канонада, от която стените били сринати. Тогавя господин Грегорови беше потресен от обзелите го мисли: душат дъщеря му, рушат къщата му, нима бе истина, че тези миньори му желяеха злото, защото той живееше като добър човек от техния труд?

Камериерката, която беше донесла кърпа и одеколон, повтори:

— Все пак, чудно, те не са лоши хора!

Госпожа Енбо седеше много бледа и още не можеше да се съвземе от преживяното вълнение; тя намери сили само да се усмихне, когато поздравиха Негрел.

Родителите на Сесил благодаряха най-вече на младия човек — сега бракът беше решен. Господин Енбо гледаше мълчаливо, погледът му бродеше от жена му до този любовник, когото се кълнеше да убие тази сутрин, после до това младо момиче, което сигурно скоро щеше да го отърве от него. Нямаше вече за какво да бърза, страхуваше се само да не би жена му да падне още по-ниско, може би в ръцете на някой слуга.

— А вие как сте, милички мои? — попита Деньолен дъщерите си. — Нали нищо не са ви счутили?

Люси и Жана бяха много изплашени, но доволни, че са видели всичко това. Сега те се смееха.

— Дявол да го вземе! — продължи бащата. — Хубав ден преживяхме!... Ако искате да имате зестра, ще трябва сами да си я спечелите; а освен това гответе се да храните и мене.

Той се шегуваше с разтреперан глас. Очите му се напълниха със сълзи, когато двете му дъщери се хвърлиха в неговите прегръдки.

Господин Енбо беше чул това признание за разорението му. Светкавична мисъл озари лицето му. Наистина Вандам щеше да принадлежи на Монсу, това щеше да бъде очакваната компенсация, щастливият удар на съдбата, който ще му върне благоволенieto на господата от управлението. При всяка катастрофа в живота си той се спасяваше, като строго изпълняваше получените нареждания, и с военната дисциплина, в която живее, създаваше своя малък дял щастие.

Започнаха да се успокояват, в гостната настъпваше морна тишина при спокойната светлина на двете лампи и топлия задух на завесите. Какво ли ставаше навън? Крясъците бяха стихнали, камъни не се сипеха върху фасадата; чуваха се само глухи удари, удари от брадва, които отекват от далечни гори. Поискаха да узнаят, върнаха се във вестибюла, за да погледнат през стъклото на вратата. Дори госпожите и госпожиците се изкачиха горе, за да застанат зад капациите на първия етаж.

— Виждате ли този мерзавец Расеньор там насреща, на прага на дюкяна? — каза господин Енбо на Деньолен. — Знаех си аз, че е с тях.

Всъщност това не беше Расеньор, а Етиен, който разбиваше с брадва дюкяна на Мегра. Той непрестанно викаше другарите си: нима стоките там вътре не принадлежаха на въглекопачите? Нима нямаха

право да си възвърнат отнетото от този крадец, който ги ограбваше отдавна, който ги мореше от глад по нареждане на компанията? Постепенно всички се отдръпваха от къщата на директора и се спускаха да разграбват дюкяна. Отново загърмя викът: „Хляб! Хляб! Хляб!“ А хляб щяха да намерят зад тази врата. Изведнъж ги обзе такъв бяс от глад, сякаш не можеха повече да чакат, сякаш щяха да пукнат на пътя. Така се блъскаха и нахвърляха върху вратата, че Етиен се страхуваше да не нарани някого при всяко замахване с брадвата.

В това време Мегра, след като бе излязъл от преддверието на къщата, се скри отначало в кухнята; но оттам нищо не се чуваше и той започна да си представя страхотни нападения на дюкяна му; беше излязъл навън, за да се прикрие зад помпата, когато ясно долови ударите върху вратата и виковете за грабеж, в които се споменаваха неговото име. Не беше значи никакъв кошмар; макар и да не виждаше, той сега чуваше, проследяваше нападението с ушите си, които бучаха. Всеки удар на брадвата се забиваше в сърцето му. Една панта навярно бе избита, след пет минути дюкянът щеше да бъде превзет. В главата му се появиха реални, страхотни картини; разбойниците, които се нахвърлят, после разбитите чекмеджета, изтърбушените чували, всичко изядено, всичко изпито, дори къщата отнесена и нищичко, дори тояга, с която да тръгне из селата. Не, той няма да им позволи да го разорят напълно, по-добре е да загине. Откакто беше тук, той виждаше на един от прозорците на задната страна на къщата мършавия силует на жена си, която стоеше бледа и обърквана зад стъклата: навярно тя безмълвно, като клето пребито същество, гледаше как нанасят ударите. Под този прозорец имаше навес, разположен така, че от градината на директорската къща можеше да се изкачи върху него, като се покатери по решетката на междинната стена, а после оттам беше лесно да пропълзи по керемидите до прозореца. И сега мисълта да се прибере по този начин в дома си започна да го измъчва и той се разкайваше, че беше излязъл. Може би щеше да има време да барикадира дюкяна с мебели; дори му идваха наум други защитни средства — вряло дървено масло, горяща газ, изливана отгоре. Но любовта към стоките му се бореше с неговия страх и той ръмжеше в безсилието си. Изведнъж един по-силен удар на брадвата го накара да се реши. Скъперничеството надделя — той и жена му по-скоро ще покрият чувалите с телата си, отколкото да дадат дори един хляб.

Почти веднага избухнаха викове:

— Гледайте! Гледайте! Котаракът е там горе!... Дръжте котарака, дръжте котарака!

Тълпата беше забелязала Мегра върху керемидите на навеса. В нервната си възбуда, въпреки тремавостта си, той ловко се бе покачил по решетката, без да обръща внимание на летвите, които се чупеха под краката му; и сега пълзеше по керемидите, мъчеше се да достигне прозореца. Но наклонът беше голям, коремът му пречеше, ноктите му се чупеха. Въпреки всичко щеше да се довлече догоре, ако не беше се разтреперил от страх да не започнат да го замерват с камъни; защото тълпата, която той вече не виждаше, продължаваше да вика под него:

— Дръжте котарака, дръжте котарака! Трябва да го пречукаме!

И внезапно двете му ръце се отпуснаха отведнъж, той се търколи като топка, подскочи над улука, падна напърно върху междинната стена така зле, че отскочи към пътя, където разби черепа си в ръба на бордюра. Мозъкът му се пръсна, беше мъртъв. Отгоре жена му, бледа и объркана зад стъклата, продължаваше да гледа.

Отначало настъпи смайване. Етиен спря, брадвата се изплъзна от ръцете му. Майо, Левак и всички други забравиха дюкяна, очите им се отпавиха към стената, по която бавно се стичаше тънка струйка кръв. Викове бяха престанали, все по-тихо ставаше в бързо настъпващия мрак.

Но изведнъж отново започнаха да крещат. Жените, опиянени от кръвта, се спуснаха напред.

— Има значи Бог! Ах, свиньо, свършено е с тебе!

Те наобиколиха още топлия труп и започнаха да се гаврят със смях, като наричаха разбитата му глава мръсна мутра и с крясъци изливаха пред лицето на смъртта дълго натрупваната през гладния им живот злоба.

— Дълга ти шейсет франка, ето плащам ти ги, крадецо! — каза Майовица, побесняла като другите. — Няма вече да ми отказваш кредит... Чакай! Чакай, трябва да те угоя!

С десетте си пръста тя започна да рови земята, взе две шепи пръст и гневно я натъпка в устата му.

— Хайде, яж де!... Хайде, яж, яж, ти, който ни изяждаше!

Хулите се удвоиха, а мъртвецът, проснат по гръб, гледаше неподвижен с големите си втречени очи огромното небе, от което се

спускаше нощта. Тази земя, натъпкана в устата му, беше хлябът, който бе отказвал. И сега той нямаше да яде нищо друго освен тази земя. Никакво щастие не му донесе това, че мореше сиромашията от глад.

Но жените имаха да му отмъщават и за друго. Те се въртяха около него и го душеха като вълчици. Всички търсеха някаква гавра, някаква дивацина, която да ги удовлетвори напълно.

Чу се острият глас на Изгорялата:

— Трябва да го скопим като котарак!

— Да, да! Дръжте котарака!... Много поразии направи мръсникът!

Мукет вече го разкопчаваше и дърпаше панталоните, а Леваковица вдигаше краката му. Със старешките си сухи, костеливи ръце Изгорялата разчекна голите бедра и сграбчи мъртвата мъжка плът. Тя държеше всичко, мъчеше се да го изскубне с усилие, при което гръбнакът ѝ се обтегна, а дългите ѝ ръце изпукаха. Меката кожа не се поддаваше, тя отново напрегна сили и най-сетне в шепата ѝ остана парче космата кървава плът, което тя размаха с тържествуващ смях.

— Откъснах го! Откъснах го!

Остри викове посрещнаха с проклетия гадния трофей.

— Ах, мръснико, няма вече да се гавриш с дъщерите ни!

— Да, няма вече да ти плащаме като животни, няма вече да се изреждаме да ти подлагаме задника си за един хляб!

— Я слушай, дължа ти шест франка, искаш ли една вноска? Аз съм готова, стига ти още да можеш!

Тази шега страшно ги развесели. Те си показваха една на друга кървавия къс като хищен звяр, от който всяка бе пострадала, който най-сетне бяха смазали и сега гледаха безжизнен, напълно в тяхната власт. Храчеха върху него, зъбеха му се, като повтаряха в бесен изблик на презрение:

— Не може вече! Не може вече!... Не мъж вече ще зароят в земята... Върви да гниеш, негоднико!

Изгорялата набучи трофея на върха на тоягата си и като го издигна нагоре, го понесе като байрак и тръгна по пътя, последвана от върволицата крещящи жени. Капки кръв се стичаха, жалкият къс месо висеше като някакъв отпадък, окачен на ченгел в месарница. Горе на прозореца госпожа Мегра стоеше все така неподвижна; но под последния отблясък на залеза гънките на стъклата разкривяваха бялото

й лице, което сякаш се смееше. Бита, непрекъснато мамена, с превит гръб от сутрин до вечер над търговския тефтер, тя може би наистина се смееше, когато жените се затичаха с хищния звяр, с пребития звяр, набучен на тоягата.

Тази отвратителна гавра беше извършена сред смразяващ ужас. Нито Етиен, нито Майо, нито другите можах да намерят време да се намесят; те стояха неподвижни пред този бяг на фурии. От вратата на кафене „Главня“ се показаха глави — Расеньор, пребледнял от възмущение, а Захари и Филомен, изумени от това, което бяха видели. Двамата старци, Неумирация и Мук, много сериозни, клатеха глави. Само Жанлен се кикотеше, побутваше с лакът Бебер и насила караше Лиди да вдигне глава. Но жените се връщаха вече — след като бяха направили един кръг, сега минаваха под прозорците на дирекцията. А зад капациите дамите и госпожиците протягаха шии. Те не бяха видели сцената, която се беше разиграла зад стената, и затова сега, в настъпилата вече тъмна нощ, не различаваха нищо.

— Какво има на върха на тоягата? — попита Сесил, която се беше осмелила да погледне.

Люси и Жана отвърнаха, че това навярно е заешка кожа.

— Не, не — прошепна госпожа Енбо, — трябва да са разграбили колбасницата, това като че ли е парче свинско.

Но в миг тя изтръпна и млъкна. Госпожа Грегоар я беше побутнала с коляно. И двете останаха с отворени уста. Госпожиците, пребледнели, престанаха да разпитват, а с широко отворени очи следяха това червено петно в мрака.

Етиен отново размаха брадвата. Но неприятното чувство не се разпръсваше, този труп сега препречваше пътя и сякаш пазеше дюкяна. Мнозина бяха се отдръпнали. Като че всички се бяха наситили. Майо стоеше мрачен, когато някой прошепна на ухото му да се спасява. Той се обърна и позна Катрин, мръсна, задъхана и все още облечена в своята вехта мъжка куртка. Той замахна с ръка и я отблъсна. Не искаше да я слуша, заплашваше я с бой. Тогава тя направи отчаян жест, подвоуми се, после изтича към Етиен.

— Бягай, бягай, стражарите идат!

Той също я пъдеше, ругаеше я, като чувстваше, че по бузите му отново нахлува кръвта от плесниците, които беше получил. Но тя не се

отдръпна, караше го да хвърли брадвата, задърпа го с двете си ръце с неударжима сила.

— Казвам ти, че стражарите идват!... Послушай ме! Шавал отиде да ги повика и ги доведе, ако искаш да знаеш. Аз се възмутих и дойдох... Спасявай се, не искам да те заловят.

И Катрин го отведе в момента, когато тежък конски тропот закъртя далече по паважа. Изведнъж избухна вик: „Стражарите! Стражарите!“ Настъпи такава неразбория, толкова паническо бягство за спасяване, че за две минути пътят опустя, очисти се съвсем, сякаш изметен от ураган. Само трупът на Мегра остана да се чернее като сянка върху бялата земя. Пред кафене „Главня“ беше останал единствен Расеньор, който спокоен, с разведрено лице, се радваше на лесната победа на слабите; а по това време в Монсу, опустял и затъмнен в тишината на затворените къщи, облените в пот буржоа не смееха да надникнат навън и трепереха от страх. Равнината потъваше в гъстия мрак на нощта, само високите пещи и коксовите батерии пламтяха като пожарища върху фона на трагичното небе. Препускащите стражари бавно се приближаваха и навлязоха като тъмна маса, без някой да ги различи. А зад тях и под тяхна закрила пристигна най-сетне двуколката на маршиенския сладкар, от която скочи един чирак и спокойно започна да вади корите за баница.

ШЕСТА ЧАСТ

I.

Изтече и първата половина на февруари, лют студ удължаваше тежката зима, безжалостна към бедняците. Властите отново зашариха по пътищата: префектът на Лил, един прокурор, един генерал. А стражарите бяха недостатъчни и Монсу беше окупиран от войскава част, цял един полк, чиито хора квартируваха от Бони до Маршиен. Въоръжени постове охраняваха шахтите, войници имаше пред всяка машина. Къщата на директора, складовете на компанията, а дори и къщите на някои буржоа бяха оградени от щикове. По павираното шосе се чуваха само бавните стъпки на патрулите. Върху табана на „Ненаситната“ непрекъснато стърчеше часовой като някакъв стражар над голата равнина, брулен от ледения вятър, който духаше там горе; и на всеки два часа, като в неприятелска страна, кънтяха виковете на караула:

— Кой е там?... Парола!

Работата никъде не беше подновена. Напротив, стачката се разшири: „Сърцеядката“, „Миру“, „Мадлен“ спряха добива на въглища както „Ненаситната“; във „Фьотри-Кантел“ и „Победа“ всяка сутрин се явяваха все по-малко работници, а в „Свети Тома“, незасегната досега от стачката, липсваха хора. Сега вече се оказваше мълчалива съпротива срещу намесата на въоръжената сила, която силно дразнеше самолюбието на миньорите. Селищата изглеждаха пусти сред цвекловите ниви. Нито един работник не излизаше, само случайно можеше да се срещне някой миньор, който с наведена глава поглеждаше изпод вежди червените панталони. И в това голямо мрачно затишие, в тази пасивна съпротива срещу пушките имаше лъжлива покорност, принудително и търпеливо подчинение на диви зверове в клетка, дебнещи звероукротителя, готови да му прехапят врата, ако обърне гръб. Компанията, която се разоряваше от това прекратяване на работата, разправяше, че ще наеме миньори от Боринаж, до белгийската граница; но не смееше, така че още продължаваше битката между въглекопачите, които си стояха затворени по домовете, и мъртвите мини, охранявани от войската.

Още на другата сутрин след страшния ден това затишие настъпи изведнъж, прикривайки паниката, така че да се запази възможното най-голямо мълчание за щетите и жестокостите. Следствието, което започна, установяваше, че Мегра е умрял при падането, а ужасното обезобразяване на трупа оставаше неизвестно, дори вече обкръжено с легенда. От своя страна компанията не предявяваше претенции за понесени щети, а и Грегорови съвсем не искаха да излагат дъщеря си в един скандален процес, в който тя би трябвало да свидетелства. Въпреки това бяха арестувани няколко души, както обикновено случайни, глупави и объркани хора, които нищо не знаеха. По погрешка Пиерон беше откаран с белезници на ръцете чак до Маршиен, за което другарите още се смееха. Расеньор също трябваше да бъде отведен между двама стражари. В дирекцията се задоволиха да съставят списъци за уволнение, връщаха масово работническите книжки: Майо получи своята, Левак също, както и тридесет и четирима техни другари само от миньорското селище Двеста и четиридесетте. Цялата отговорност падаше върху Етиен, който беше изчезнал през нощта на безредиците и когото търсеха, без да могат да открият следите му. В злобата си Шавал го беше издал, но беше премълчал имената на другите по молба на Катрин, която искаше да спаси родителите си. Дните минаваха, чувстваше се, че нищо не е свършено, всички очакваха края със свити от болка сърца.

Оттогава буржоата в Монсу се стряскаха насън всяка нощ и се събуждаха с уши, бучащи от някакъв въображаем тревожен камбанен звън, и с ноздри, пълни с миризма на барут. Но това, което съвсем обърка главите им, беше една проповед на техния нов свещеник абат Ранвие, това слабо кюре с пламтящи очи, което замести абат Жоар. Колко далече беше той от сдържаната усмивка на своя предшественик, чиято единствена грижа като дебел и кротък човек беше да живее в мир с всички. Дали абат Ранвие не си беше позволил да поеме защитата на тези отвратителни бандити, които щяха да опозорят цялата област? Той намираше оправдание за злодействата на стачниците, нападаше силно буржоазията, върху която струпваше цялата отговорност. Буржоазията, лишавайки църквата от нейните древни свободи, за да злоупотребява с тях, беше превърнала този земен свят в прокълнато място на несправедливост и страдание; и тя именно със своя атеизъм, със своето нежелание да се върне към вярата, към

братските традиции на първите християни усложняваше недоразуменията, които тласкаха към страшна катастрофа. И той беше се осмелил да заплаши богатите, беше ги предупредил, че ако още упорстват да не се вслушват в Божия глас, положително Бог ще мине на страната на бедните; той ще си вземе обратно богатствата на невярващите блудници и ще ги раздаде на смирените нищи в този свят, за да възтържествува славата му. Набожните трепереха, нотариусът заявяваше, че това е най-страшен социализъм, и затова всички започнаха да си представят как кюрето, застанало начело на една банда и размахало кръста, разрушава със силни удари буржоазното общество от 1789 година.

Когато го уведомиха, господин Енбо се задоволи да каже, като вдигна рамене:

— Ако продължава много да ни досажда, епископът ще ни отърве.

А докато паниката шестваше от единия до другия край на равнината, Етиен живееше под земята, в дъното на „Рекияр“, в леговището на Жанлен. Той се криеше там и никой не предполагаше, че е толкова близо; хладнокръвието му да потърси убежище в самата мина, в изоставената галерия на старата шахта, беше заблудило издирванията. Горе трънките и глогините, поникнали между повалените греди на кулата, запушваха отвора; отгук никой не се осмеляваше да слезе, трябваше да знае начина — да увисне на корените на крушата, да се спусне смело надолу, за да достигне до здравите още стъпала; а и други препятствия го закриляха — задушливата топлина в комина, сто и двадесетте метра опасно спускане, после мъчително провиране по корем в продължение на четвърт левга между стеснената галерия, докато се стигне до разбойническата пещера, препълнена с плячка. Той живееше сред изобилие, беше намерил хвойнова ракия, остатъка от сухата риба и всякакви други продукти. Голямото легло от сено беше чудесно, не се чувстваше никакво въздушно течение в тази постоянна температура като в баня. Имаше опасност само от липса на светлина. Жанлен, който беше станал негов доставчик, предвидлив и потаен като дивак, очарован, че може да надхитря стражарите, му носеше всичко, дори помада, но не успяваше да задигне пакет свещи.

От петия ден нататък Етиен палеше само за да яде. Залците присядаха на гърлото му, когато гълташе на тъмно. А тази безкрайна и непрогледна нощ, винаги еднакво черна, най-много го измъчваше. Макар че спеше в безопасно място, че имаше хляб и че му беше топло, никога нощта не беше потискала така тежко главата му. Струваше му се, че тя смазва дори мислите му. Ето че сега живееше от кражби! Въпреки комунистическите теории старите предразсъдъци от възпитанието му се бунтуваха, той се задоволяваше само със сух хляб, като непрекъснато намаляваше дажбата си. Но какво можеше да се направи? Трябваше да живее, защото не беше още изпълнил дълга си. Потискаше го и един друг срам, гризеше го съвестта за онова диво пиянство, за изпитата на празен стомах в големия студ хвойнова ракия, която го беше хвърлила срещу Шавал с нож в ръката. Това пробуждаше у него онзи непознат ужас, вродения порок, опасната наследственост от пиянство, която и при капка алкохол вече избухваше в кръвожадна ярост. Нима наистина ще завърши като убиец? Когато се намери в безопасност, в това пълно спокойствие под земята, отвратен от насилия, той спа два дни като преситено и пребито животно; и погнусата продължаваше, живееше отпуснат с горчилка в устата и натежала глава като след страхотен гуляй. Една седмица изтече: Майови, които бяха уведомени, не можеха да му изпратят свещ, трябваше да се откаже от светлина дори и когато ядеше.

Сега в продължение на часове Етиен лежеше върху сеното. Обземаха го смътни мисли, каквито той не допускаше, че може да има. Това беше чувство за превъзходство, което го отделяше от другарите, възторг от собствената си личност, колкото по-образован ставаше. Никога досега той не беше размишлявал толкова много, питаше се на какво се дължи тази негова погнуса, която почувства още на другия ден след бясното препускане из мините; той не смееше да си отговори, отвращаваха го спомените — низостта на страстите, грубостта на инстинктите, вонята на цялата тази мизерия, разнасяна от вятъра. Въпреки че непрогледният мрак го измъчваше, той беше започнал да се страхува от часа, в който ще трябва да се върне в миньорското селище. Каква гадост — тези нещастници, струпани накуп, живеещи на общо корито! Нямахше нито един, с когото да води сериозен политически разговор, скотски живот, все същият отровен с лук въздух, в който човек се задушаваше! Той искаше да разшири кръгозора

им, искаше да ги научи да живеят добре и да са възпитани като буржоата, като ги направи господари; но колко бавно щеше да стане това! А нямаше вече смелост да чака победата в тази каторга на глада. Неговата суетност да им бъде водач, постоянната му грижа да мисли заради тях бавно го напускаха и го превръщаха по душа в един от ония буржоа, които ненавиждаше.

Една вечер Жанлен му донесе парченце свещ, откраднато от фенера на един колар: това беше голямо облекчение за Етиен. Когато не можеше повече да търпи мрака, който тежеше над главата му и го влудяваше, той палеше за миг; после, щом прогонеше кошмара, заспиваше, проявяваше по-голямо скъперничество към тази толкова необходима за живота му светлина, отколкото към хляба. Тишината бучеше в ушите му, не чуваше нищо друго освен бягането на плъховете, пукането на старите подпори, лекия шум на някой паяк, който плетеше паяжината си. И с отворени очи в топлото небитие той се връщаше към своята натрапчива мисъл — какво правят другарите му там горе. Да избяга — това му се струваше най-голяма подлост от негова страна. Укриваше се по този начин само за да остане на свобода, за да съветва и да действа.

Дългите размишления бяха затвърдили амбицията му: докато дочака нещо по-добро, би предпочел да бъде Плюшар, да не работи, а да се занимава изключително с политика, но да бъде сам, в една чиста стая, под предлог че умственият труд поглъща целия живот, изисква голямо спокойствие.

В началото на втората седмица момчето му бе казало, че стражарите мислели, че е преминал в Белгия. И Етиен се осмели да излезе от дупката си още на свечеряване. Той искаше да има представа за положението, да види дали трябва още да се упорства. Смяташе, че играта е загубена; преди стачката се съмняваше в резултата и просто беше отстъпил пред фактите; а сега, след като беше изтрезнял от бунта, отново се връщаше към първото си съмнение, отчаян, че ще накара компанията да отстъпи. Но още не смееше да си помисли за мизерията на това поражение, за цялата тази тежка отговорност за страданието, която ще падне върху него. Краят на стачката не беше ли край на неговата роля, провал на неговата амбиция, връщане към скотския живот в мината и в отвратителната атмосфера на селището? И съвсем честно, без да се самозалъгва, той се мъчеше да възвърне

вярата си, да си докаже, че съпротивата е възможна, че капиталът сам ще се унищожи пред героичното самоубийство на труда.

Наистина в целия край се чувстваха последиците от разрухата. През нощта, когато скиташе в тъмното поле като вълк, излязъл от гората си, на него му се струваше, че чува трясъка на фалитите от единия до другия край на равнината. Покрай пътищата имаше само затворени мъртви фабрики, чиито сгради гниеха под сивото небе. Бяха пострадали най-вече захарните рафинерии. „Отон“ и „Фовел“, след като бяха намалили броя на работниците си, трябваше да бъдат затворени една след друга. В мелницата „Дютийол“ последният камък беше спрял през втората събота на месеца, а фабриката „Бльоз“ за минни стоманени въжета беше напълно разсипана от липсата на работа. А и в Маршиен положението се влошаваше от ден на ден: всички пещи бяха угаснали в стъкларската фабрика „Гажбоа“, постоянно уволняваха работниците от машиностроителните работилници „Сонвил“, само една от високите пещи на металургичния завод гореше, нито една от коксовите батерии не пламтеше на хоризонта. Стачката на въглекопачите от Монсу, породена от индустриалната криза, която се изостряше от две години, още повече я засили, като ускори катастрофата. Към съществуващите причини — спирането на американските поръчки и замразяването на капиталите от свръхпроизводството — сега се прибавяше и непредвидената липса на каменни въглища за няколкото парни машини, които още работеха; и това беше предсмъртна агония — шахтите не можеха вече да доставят хляб за машините. Изплашена от общото затруднение, компанията, намалявайки добива си, обричайки на глад миньорите си, неизбежно се намери в края на декември без нито една буца въглища в двора на своите мини. Всичко беше свързано, бедствието идваше отдалече, едно сгромолясване влачеше друго, индустриалните предприятия се поваляха и смазваха едно друго в такава светкавична поредица от катастрофи, че последиците се чувстваха чак в съседните градове — Лил, Дуе, Валансиен, където бягащите банкери разоряваха много семейства.

Често, при някой завой на пътя, Етиен се спираше, за да долови в мразовитата нощ шума на срутващите се развалини. Той дишаше дълбоко в мрака, обземаше го радост от пустошта, изпълваше го вяра, че ще изгрее нов ден над останките на стария свят, не ще остане нито

едно богатство, равенството като коса ще повали всичко на земята. Но в този разгром той най-много се интересуваше от мините на компанията. Вървеше заслепен от мрака, посещаваше ги една след друга и се чувстваше щастлив, когато научаваше за някоя нова повреда... Продължаваха да стават все по-сериозни срутвания, колкото по-дълго време не се поддържаха галериите. Над северната галерия на „Миру“ слягането на почвата беше толкова силно, че пътят за Жоазел беше хлътнал на дължина сто метра като при земетресение; компанията, без да се пазари, изплащаше нивите на пострадалите собственици, разтревожена от шума, който се вдигаше около тези бедствия. „Сърцеядката“ и „Мадлен“, в които скалната маса беше много ронлива, се запушваха все повече. Говореха, че двама надзиратели били затрупани в „Победа“; бликнала вода наводнила „Фьотри-Кантел“; трябвало да се укрепи със стена, километър дълга, една от галериите на „Свети Тома“, където поради зле поддържаното крепене подпорите се чупели навред. Положението беше такова — всеки час огромни щети, отворени дупки в дивидентите на акционерите, мините бързо се рушаха и в края на краищата щяха да изядат прословутите дениета на Монсу, увеличени стократно за един век.

Тогава пред тези повтарящи се удари надеждата на Етиен възкръсваше, той започваше да вярва, че третият месец на съпротива ще доубие чудовището, уморения и преситен звяр, клекнал като идол там, неизвестно къде, в своето убежище. Той знаеше, че смутовете в Монсу бяха силно развълнували парижките вестници, подета беше буйна полемика между официозните издания и изданията на опозицията; поместваха се страхотни сведения, които се използваха най-вече срещу интернационала, от който империята вече започваше да се страхува, след като го беше насърчила; а управлението не можеше да си прави повече оглушки и двама управители бяха благоволили да дойдат, за да направят анкета, но имаха вид, че съжеляват, задето са дошли, не изглеждаха загрижени от развързката и проявиха такава незаинтересованост, че след три дни си заминаха, като заявиха, че работите вървели от хубаво по-хубаво. От друга страна обаче, го уверяваха, че през цялото време на престоя си тези господа заседавали непрекъснато, развивали трескава дейност, потънали във въпроси, по които никой приближен до тях не смееше да издаде нито

една дума. И той ги обвиняваше, че се преструват на самонадеяни, стигаше дори дотам, че гледаше на отпътуването им като на паническо бягство, и сега ставаше по-уверен в победата, щом като тези страшни хора изоставяха всичко.

Но през следващата нощ Етиен отново се отчая. Гръбнакът на компанията беше много здрав, за да го строят така лесно: тя можеше да загуби милиони, които по-късно щеше да си възвърне от работниците, като подяде хляба им. Същата тази нощ, когато беше стигнал чак до „Жан-Барт“, той отгатна истината, когато един надзирател му разказа, че както изглежда, Вандам ще бъде отстъпен на Монсу. Разправяли, че Деньоленови били изпаднали в страшна мизерия, мизерията на богатите — бащата бил болен от безсилие и остарял от грижи за пари, а дъщерите се борели с доставчиците, мъчейки се да спасят ризите си. В изгладнелите миньорски селища страдали по-малко, отколкото в тази буржоазна къща, в която се криели, за да пият вода. Работата в „Жан-Барт“ не била подновена, трябвало и да подменят помпата в „Гастон-Мари“; освен това въпреки бързината, с която се действало, започнало наводнение, което изисквало големи разходи. Деньолен най-сетне се бил решил да поиска назаем сто хиляди франка от Грегорови, чийто отказ, впрочем очакван от него, напълно го спасил; били му отказали от съчувствие, за да го предпазят от непосилна за него борба, и го посъветвали да продава. Той продължавал да казва гневно „не“. Вбесявала го мисълта, че ще плати разноските на стачката; отначало мислел, че ще умре от кръвоизлив в главата или ще се задуши от апоплексия. Но какво да прави, трябвало да изслуша предложенията. Правели му въртели, подценявали тази прекрасна плячка, поправената и обзаведена наскоро мина, в която само липсата на средства пречеше на експлоатацията. Трябвало да бъде дори щастлив, ако успее да получи поне толкова, че да задоволи кредиторите си. В продължение на цели два дни той се борел с отседналите в Монсу управители, вбесен от спокойния начин, по който злоупотребявали с неговото затруднено положение, като им викал „никога“ със своя гърмящ глас. И преговорите завършили дотук, те се върнали в Париж, за да дочакат търпеливо неговия последен хрип. Етиен подуши, че това е компенсация срещу пораженията, и пак беше обзет от отчаяние пред непобедимата мощ на големите капитали,

толкова силни в борбата, че се уговаряха и при неуспех, като изяждаха трупове на по-малките, паднали до тях.

За щастие на другия ден Жанлен му донесе една хубава новина. Имало опасност дървената обшивка на шахтата в „Ненаситната“ да рухне, водата се процеждала от всички свързки и много бързо трябвало да повикат група дърводелци за поправката.

Досега Етиен беше избягвал да ходи в „Ненаситната“, понеже се страхуваше от вечния черен силует на часовоя, който стоеше на табана, високо над равнината. Не можеше да го избегне, той стърчеше във въздуха като полково знаме. Към три часа сутринта, когато небето потъмня, той отиде в мината, където другарите му обясниха лошото състояние на обшивката; дори тяхното мнение беше, че много бързо се налагало да я подменят изцяло, което би спряло добива в продължение на три месеца.

Дълго време той ходи, заслушан в шумовете на дърводелците, които работеха в шахтата. С радост изпълваше сърцето му тази рана, която трябваше да превържат.

На разсъмване, когато се прибираще, той пак забеляза часовоя върху табана. Този път положително и войникът щеше да го види. Етиен вървеше, като си мислеше за тези войници, взети от народа и въоръжени срещу народа. Колко лесна би била победата на революцията, ако армията внезапно се обяви за нея! Достатъчно беше работникът и селянинът в казармите да си спомнят за своя произход. Това беше върховната опасност, голямата заплаха, от която зъбите на буржоата тракаха, щом си помислеха, че е възможно да им измени войската. За два часа щяха да бъдат пометени, изтребени заедно с всичките им блага и отвратителните дела за техния порочен живот. Разправяха вече, че цели полкове били заразени от социализма. Истина ли беше това? Щеше ли да настъпи справедливостта чрез куршумите, раздадени от буржоазията? И лелеейки надежди, младият човек започна да мечтае, че полкът, чиито патрули охраняваха мините, преминава на страната на стачката, разстрелва цялата компания и най-сетне предава всичко на миньорите.

Тогава той забеляза, че се изкачва по табана с бучаща от тези размисли глава. Защо да не поговори с този войник? Ще може да разбере цвета на идеите му. С безразличен вид той продължи да

напредва, като че ли събира стари дървета, останали в пляката. Часовоят стоеше неподвижен.

— Ей, другарю, ама че кучешко време! — каза най-сетне Етиен. — Струва ми се, ще вали сняг.

Войникът беше дребен, много рус, с добродушно бледо лице, напръскано с лунички. От неудобния му шинел личеше, че е новобранец.

— Да, наистина, и на мене така ми се струва — прошепна войникът.

И със сините си очи се загледа продължително в сивото небе, в това опушено утро, чиито сажди тежаха като олово далече над равнината.

— Колко са глупави, че ви карат да стърчите тук и да мръзнат костите ви! — продължи Етиен. — Би помислил човек, че очакват казаците!... А пък и тук винаги духа вятър!

Дребното войниче трепереше, без да се оплаква. Тук имаше колиба от сухи камъни, в която Неумирация се подслоняваше нощем при буря; но беше заповядано да не се напуска върхът на табана и войникът не помръдваше, макар че ръцете му бяха така вкочанявали от студа, че не чувстваше вече оръжието си. Той се числеше към поста от шестдесет души, които охраняваха „Ненаситната“; и понеже този жесток пост му се падаше често, беше вече свикнал да стои тук с безчувствени крака. Службата изискваше всичко това, пасивното подчинение го беше затъпило напълно, той отговаряше на въпросите, заеквайки като дете, което дреме.

Напразно в продължение на четвърт час Етиен се мъчеше да го накара да заговори за политика. Той казваше „да“, казваше „не“, без да има вид, че разбира; някои от другарите му разказвали, че капитанът бил републиканец; самият той обаче нямал мнение, било му все едно. Ако му заповядали да стреля, щял да стреля, за да не го накажат.

Работникът го слушаше, обзет от омразата на народа към армията, към тези братя, на които сменяха сърцето само като им лепваха на задника по едни червени панталони.

— Ами как се казвате?

— Жул.

— Откъде сте?

— От Плогоф, ей там.

Той протегна ръка напосоки. Било в Бретан, нищо повече не знаеше. Дребното му бяло лице се оживи и започна да се смее поразгорещен.

— Имам майка и сестра. Те ме чакат, разбира се. Ах, няма да се видим скоро... Когато тръгнах, те ме изпратиха чак до Пон л'Абе. Бяхме взели коня на Лъоналмек, той щеше да си строши краката надолу по склона Одиерн. Братовчедът Шарл ни чакаше с наденички; но жените толкова много плачеха, че залците ни засядаха в гърлото... Боже, Боже, Боже, колко е далече до нас!

Очите му се насълзиха, но той не преставаше да се смее. Представяше си пустинната степ на Плогоф, дивия скалист нос Раз, шибан от бурите, облян от слънцето, когато се запролети и цъфнат изтравничетата.

— Кажете ми — попита той, — ако нямам наказания, вярвате ли, че ще ми дадат един месец отпуск след две години?

Тогава Етиен разказа за Прованс, който бе напуснал съвсем малък. Разсъмваше се, снежни парцали започнаха да летят в сивото небе. Но го обзе безпокойство, когато забеляза Жанлен да броди из къпините, изумен, че го вижда горе на табана. Момчето го викаше, като му махаше с ръка. Каква полза от тази мечта да се побратимява с войниците? Трябваше да минат още години и години! Безполезният опит го отчайваше, сякаш беше разчитал, че ще успее. Но изведнъж той разбра защо му маха Жанлен — идваха да сменят поста, и си тръгна, затича се, за да се скрие в „Рекияр“ със сърце, разбито още веднъж от увереността в поражението; а в това време хлапакът тичаше до него и ругаеше онзи негодник, стария войник, който бил извикал на часовоя да стреля по тях.

Жул продължаваше да стои неподвижен на върха на табана, загледан в падащия сняг. Сержантът се приближаваше с хората си, разменени бяха обичайните викове.

— Кой е там?... Парола!

Чуха се как отминават тежките стъпки, които звънтяха като в завоювана страна. Въпреки че денят напредваше, нищо не помръдваше в миньорските селища, въглекопачите мълчаха и се озлобяваха под военния ботуш.

II.

Снегът, който валеше от два дни, беше престанал тази сутрин и силен студ вледеняваше огромната бяла покривка; и този черен край с пътища, сякаш залени с мастило, със стени и дървета, обсипани с въглищен прах, беше целият бял, еднакво бял до безкрая. Миньорското селище Двеста и четиридесетте, сгушило се под снега, сякаш беше изчезнало. Никакъв дим не се извисяваше над покривите. Неотопляваните къщи, студени като камъните по пътищата, не можеха да стопят дебелия сняг по керемидите. В бялата равнина те изглеждаха като кариера за бели плочи, като някакво видение на мъртво село, забулено със саван. Само войниците, които преминаваха по улиците, оставяха кални следи от стъпките си.

У Майови предната вечер бяха изгорили последната лопата ситни въглища; сега, в това ужасно време, когато дори врабчетата не можеха да намерят нито стръкче тревица, не трябваше и да мислят за ровене из табана. Алзир, която се беше заинатила да рови снега със слабите си ръце, лежеше на смъртно легло. Майовица я беше увила с една парцалива покривка в очакване на доктор Вандерхаген, у когото бе ходила вече два пъти, без да го намери; слугинята все пак беше обещала, че господарят ѝ щял да мине привечер в селището и затова майката го дебнеше, застанала права пред прозореца, а в това време малката болна, която беше пожелала да слезе долу, трепереше на един стол, въобразявайки си, че е по-хубаво тук, близо до изстиналата печка. Срещу нея дядо ѝ, Неумирация, с пооправени крака, сякаш спеше. Не бяха се прибрали нито Ленор, нито Анри — заедно с Жанлен скитосваха по пътищата, за да просят. Из празната стая само Майо крачеше тежко, като се блъскаше всеки път в стената с отнесенния вид на звяр, който не вижда вече клетката си. И газта се беше свършила, но отблясъкът на снега отвън беше толкова бял, че осветяваше слабо стаята въпреки падналата нощ.

Чу се шум от дървени обуца и Леваковица, излязла от кожата си, блъсна като хала вратата и още от прага започна да крещи на Майовица:

— Значи ти си казала, че съм принуждавала наемателя си да ми дава по двайсет су, когато спи с мене?

Другата вдигна рамене.

— Я не ме ядосвай, нищо не съм казала... Преди всичко кой ти е казал това?

— Казаха ми, че ти си го казала, няма защо да знаеш... Дори си казала, че си ни чувала през стената как си вършим тази работа и че боклуците се трупали на камара у нас, защото съм била винаги по гръб... Кажй сега, че не си казала де!

Всеки ден избухваха кавги поради безкрайните бръщолевения на жените. Спечкваша се и се сдобряваха всеки ден най-вече семействата, които живееха врата до врата. Но никога жените не бяха се нахвърляли с такава ярост една срещу друга. Откакто беше започнала стачката, гладът изостряше злобите, хората чувстваха нужда да се бият; всяко обяснение между две клюкарки завършваше с бой между мъжете.

В този момент дойде и Левак, помъкнал насила Бутлу.

— Ето го другаря, нека той каже дали е давал двайсет су на жена ми, за да спи с нея.

Наемателят, чието изплашено кротко лице беше скрито в голямата му брада, протестираше, заеквайки:

— О, не! Никога нищо, никога.

Изведнъж Левак се наежи, вдигнал юмрук под носа на Майо.

— Нали знаеш, че на мене такива не минават. Който има такава жена, трябва да й счупи гръбнака... Значи ти вярваш това, което тя е казала?

— Дявол да го вземе! — извика Майо, разгневен, че го изтръгнаха от неговата потиснатост. — Какви са пък тия сплетни? Нима не ни е дошло до гуша от другите неприятности? Остави ме на мира или ще те прасна!... Я най-напред дай да видим кой е казал, че жена ми го е казала?

— Кой го е казал ли?... Пиероновица го е казала.

Майовица избухна в злъчен смях и като се обърна към Леваковица, каза:

— Аха, значи Пиероновица... Е, добре, аз пък мога да ти кажа това, което тя ми е казала. Да, тя ми каза, че ти си спяла с твоите двама мъже — единия отдолу, а другия отгоре!

След тези думи не можеха вече да се чуят един друг. Всички се разгневиха, Левакови отвърнаха на Майови, че Пиероновица била разправяла много други работи за тях, че са продали Катрин и всички у тях, чак и децата, били прогнили от мръсната болест на Етиен, който се бил заразил във „Вулкан“.

— Тя е казала това, тя е казала това! — изкрещя Майо. — Добре, ще отида при нея и ако наистина каже, че го е казала, ще ѝ стоваря един юмрук в мутрата.

Той се спусна навън, Левакови го последваха, за да свидетелстват, а Бутлу, който се ужасяваше от караниците, се прибра крадешком. Разгорещена от разправията, Майовица също се канеше да излезе, но Алзир проплака и я задържа. Тя подгъна краищата на покривката около треперещото тяло на малката, после отново застана пред прозореца с втренчен поглед. А този лекар все още не идваше!

Пред вратата на Пиеронови Майо и Левакови срещнаха Лиди, която тъпчеше в снега. Къщата беше затворена, но един лъч светлина се промъкваше през цепнатината на единия от капациите; отначало малката отговаряше със стеснение на въпросите: не, татко ѝ не си бил вкъщи, отишъл в пералнята при баба ѝ, Изгорялата, за да донесе вързопа с прането. После Лиди се смути, не искаше да каже какво прави майка ѝ. Най-сетне издаде всичко, като се подсмиваше лукаво за отмъщение: майка ѝ я изпъдила навън, защото господин Дансар бил дошъл при нея, а пък тя им пречела да си говорят. Главният надзирател още от сутринта се разхождаше из миньорското селище с двама стражари, за да привлече работници, като оказваше натиск върху слабите и навсякъде съобщаваше, че ако не се върнат в „Ненаситната“ в понеделник, компанията била решила да наеме белгийци. Привечер, когато разбра, че Пиероновица е сама, той освободи стражарите; после остана при нея, за да изпие чаша хвойновка на топло.

— Шт, мълчете, трябва да ги видим — прошепна Левак с похотлив смях. — Ей сега всичко ще разберем. А ти се махни оттук, малка мръснице!

Лиди се отдръпна на няколко крачки, а той надникна през цепнатината на капака. Задави се от смях, превил гръб, който потреперваше. Леваковица също надникна, но каза с гримаса, сякаш имаше колики, че гледката я отвращавала. Майо я изблъска, за да види и той, и заяви, че си струвало парите. И отново започнаха да гледат

един след друг, редувайки се като на представление. Стаята блестеше от чистота и сияеше весело от големия огън; върху масата имаше сладкиши, бутилка и чаши; накратко — истински гуляй. Всичко, което се виждаше вътре, страшно озлоби сега двамата мъже, които при по-други обстоятелства биха се смяли половин година.

Че се забавлява до насита с вдигнати поли — това беше смешно. Но, дявол да я вземе, не беше ли свинщина да прави това край такъв хубав огън и да се подсилва с бисквити, когато другите нямат нито коричка хляб, нито бучка въглища?

— Ето и татко! — извика Лиди, като побягна.

Пиерон се връщаше спокойно от пералнята, метнал на рамо вързопа с прането. Майо веднага го подхвана:

— Я слушай, казаха ми, че жена ти била казала, че съм продал Катрин и че всички вкъщи сме били загинали... Ама у вас колко ти плаща за твоята жена господинът, който сега й жули кожата?

Зашеметен, Пиерон нищо не можеше да разбере, но в този момент Пиероновица, изплашена от гласовете, които бе чула, толкова много се обърка, че откряна вратата, за да види какво става. Видяха, че е съвсем зачервена, че корсажът ѝ е разкопчан, че полата ѝ е още запретната към колана на кръста; а пък в дъното на стаята Дансар обезумял навличаше панталоните си. Главният надзирател успя да избяга, изчезна разтреперан от страх, че тази история може да стигне до ушите на директора. Тогава избухна ужасен скандал със смехове, викове и ругатни.

— Нали ти все разправяш, че другите били мръсни — крещеше Леваковица на Пиероновица, — не ме учудваш, че си толкова чиста, щом като караш началниците да те търкат!

— Ах, много ѝ прилича да дрънка! — подзе Левак. — Ето я тая мръсница, която е казала, че жена ми спяла с мене и с наемателя, единия отдолу, другия отгоре!... Да, да, казаха ми, че ти си го казала.

Но Пиероновица, успокоена вече, посрещаше обидните думи с вирната глава и с голямо презрение, уверена, че е най-красивата и най-богатата.

— Казала съм това, което съм казала! Махнете ми се от главата!... Какво ви засягат моите работи, завистници такива! Завиждате ни, защото внасяме пари в спестовната каса! Хайде, хайде,

говорете каквото си искате, моят мъж знае много добре защо господин Дансар беше у нас.

И наистина Пиерон се сърдеше, защитаваше жена си. Караницата взе друг обрат: нарекоха го продажник, шпионин, куче на компанията, обвиниха го, че се е заключвал, за да се тъпче с вкусни ястия, с които началствата му плащали за доносничествата. Той възразяваше, твърдеше, че Майо му бил пъхнал под вратата заплашително писмо, на което имало две кръстосани кости и кама върху тях. И накрая спорът неизбежно завърши с побой между мъжете, както и всички свади между жените, откакто гладът вбесяваше и най-кротките. Майо и Левак се нахвърлиха с юмруци върху Пиерон; трябваше да ги разделят. Кръв струеше от носа на зет й, когато и Изгорялата се върна от пералнята. Научила какво беше се случило, тя само каза:

— Тази свиня ме опозорява.

Улицата отново обезлюдя, никаква сянка не се чернееше по голата белота на снега; а миньорското селище, стихнало пак в мъртва неподвижност, умираше от глад в силния студ.

— А лекарят? — попита Майо, като затвори вратата.

— Не е дошъл — отвърна Майовица, все още изправена пред прозореца.

— Малките прибраха ли се?

— Не, не са се прибрали.

Майо отново започна да крачи от едната до другата стена като ранен вол. Вцепенен на стола си, Неумирация дори не вдигна глава. И Алзир мълчеше, като се мъчеше да не трепери, за да не ги тревожи; но въпреки храброто си държане в страданието от време на време тя така силно трепереше, че под завивката се долавяха тръпките на нейното мършаво недъгаво телце; а в това време с големите си опулени очи тя гледаше в тавана бялото отражение на заснежените градини, което осветяваше стаята с лунна светлина.

Настъпил бе краят на агонията, оголената къща беше изпаднала в пълна нищета. След вълната на дюшеците продадоха и плата на вехтошарката; после дадоха чаршафите, бельото и всичко, което можеше да се продаде. Една вечер продадоха за две су една кърпа на дядото. Сълзи капеха за всяка вещь на бедното домакинство, с която трябваше да се разделят; майката още се вайкаше, че един ден бе

отнесла стария подарък на мъжа си — розовата картонена кутия, която бе увила в полата си като бебе, което ще подхвърлят пред някоя порта. Бяха оголели, можеха да продадат вече само кожата си, но тя беше така изтъняла и развалена, че никой не би дал и пукната пара за нея. И затова те не си правеха труда дори да търсят, знаеха, че вече няма нищо, че е дошъл краят на всичко, че не трябваше да се надяват нито за една свещ, нито за една бучка въглища, нито за един картоф; и чакаха да умрат, мъчно им беше само за децата, защото се възмущаваха от тази излишна жестокост, която обрече малката на болест, преди да я удуши.

— Ето го най-последно — каза Майовица.

Една черна сянка мина пред прозореца. Вратата се отвори. Но това съвсем не беше доктор Вандерхаген, а новото кюре, абат Ранвие, който никак не изглеждаше изненадан, че попада в тази мъртва къща — без светлина, без огън и без хляб. Той вече бе посетил три други съседни къщи, ходеше от семейство в семейство, за да събира благочестивите хора така, както Дансар вербуваше работници със стражарите; и той заговори веднага с развълнувания си глас на фанатик:

— Защо не дойдохте на литургията в неделя, чеда мои? Не сте прави, само църквата може да ви спаси... Хайде, обещавайте ми, че ще дойдете идната неделя.

Майо, след като го изгледа, продължи да крачи, без да каже нито дума. Майовица му отвърна:

— На литургия ли, отче, че за какво на литургия? Нима добрият Бог не се подиграва с нас? Ето на, какво му е сторило моето момиченце, което трепери тук от треска! Не ни ли стига мизерията, че трябваше да ми я разболеете сега, когато нямам да ѝ дам дори чаша топъл чай?

Тогава, застанал прав, свещеникът дълго говори. Той се нахвърли върху стачката, това ужасно бедствие, това отчаяно озлобение на глада, с жар на мисионер, който произнася проповед пред диваци за величието на своята религия. Той казваше, че църквата била с бедните, че един ден тя щяла да направи да възтържествува правдата, като призове гнева Божи да се изсипе върху несправедливостите на богатите. Този ден щял да блесне скоро, защото богатите били завзели мястото на Бога и управлявали без Бога с нечестивото си заграбване на

властта. Но ако работниците искали справедлива подялба на земните блага, трябвало веднага да се отдадат в ръцете на свещениците така, както след смъртта на Исуса нищите и смирените се събрали около апостолите. Каква сила щял да има папата, с каква армия щяло да разполага духовенството, когато в неговата власт се влеела несметната тълпа на работниците! За една седмица щели да очистят света от лошите хора и да изгонят недостойните господари, щяло да настъпи най-сетне истинското царство Божие, всеки щял да получи заслуженото, законът на труда щял да урежда всемирното щастие.

Като го слушаше, на Майовица ѝ се струваше, че говори Етиен в есенните вечери, когато предвещаваше края на мъките им. Само че тя винаги се отнасяше с недоверие към попските раса.

— Много е хубаво това, което разказвате сега, отче — каза тя. — Значи вие не се спогаждате вече с буржоата... Всичките други наши кюрета ходеха на угощение в дирекцията и ни плашеха с дявола, когато ние искахме хляб.

Той започна отново, говори за жалкото недоразумение между църквата и народа. Сега с неясни думи се нахвърли срещу кюретата от града, срещу епископите, срещу висшето духовенство, преситено от наслаждения, претъпкано с власт, съюзено с либералната буржоазия поради глупостта на своето заслепение, без да вижда, че именно тази буржоазия му отнема господството над света. Освобождението щяло да дойде от кюретата в селата, всички щели да се вдигнат, за да възстановят царството Христово с помощта на бедните; и сякаш застанал начело, той пъчеше костеливата си снага като бунтовник в защита на Евангелието, с очи, изпълнени с такъв блясък, че осветяваха тъмната стая. В тази пламенна проповед той така се увеличаше в мистични думи, че нещастните бедняци отдавна вече не го разбираха.

— Няма нужда от толкова много думи — изръмжа неочаквано Майо, — по-добре щяхте да направите, ако бяхте ни донесли един хляб.

— Елате в неделя на литургия — извика свещеникът. — Бог ще се погрижи за всичко.

И той си отиде, влезе у Левакови, за да поучава и тях, така унесен в своя блян за крайното тържество на църквата и с такова отвращение към действителността, че тичаше из миньорското селище

без подаяния, с празни ръце сред тази умираща от глад армия, сам сетен бедняк, който гледаше на страданието като подтик за спасение.

Майо продължаваше да крачи и се чуваше само равномерното му клатушкане, от което плочите трепереха. Разнесе се шум като от ръждясал скрипец — Неумирация се изхрани в студената печка. После ритъмът на стъпките продължи. Алзир, унесена в треската, беше започнала да бълнува на тих глас, смееше се, представяйки си, че е топло и играе на слънце.

— Проклетата съдба! — прошепна Майовица, след като пипна бузите ѝ. — Ето че сега изгаря... Аз не чакам вече тази свиня, разбойниците сигурно са му забранили да идва.

Тя говореше за доктора и за компанията. Все пак възкликна от радост, като видя, че вратата отново се отваря. Но ръцете ѝ се отпуснаха, остана като прикована с помрачено лице.

— Добър вечер — каза полугласно Етиен, след като грижливо затвори вратата.

Той често идваше така, когато се мръкнеше. Още на втория ден Майови знаеха къде се крие. Но те пазеха тайната и никой в миньорското селище не знаеше точно какво бе станало с младия човек. Това го обкръжаваше с легенда. Продължаваха да му вярват, носеха се тайнствени слухове: той щял да се появи отново с цяла армия, със сандъци, пълни със злато; това беше пак онази религиозна надежда за някакво чудо, за осъществяване на идеала, за внезапно влизане в града на справедливостта, което той им беше обещал. Едни казваха, че са го видели в една каляска заедно с трима господата по пътя за Маршиен; други твърдяха, че щял да остане още два дни в Англия. Но с течение на времето започна да се поражда недоверие, шегаджиите го обвиняваха, че се криел в някакво мазе, където Мукет го топлела; защото връзката му с нея, станала вече известна, му създаваше неприятности. Популярността му бавно започна да се засенчва от лоши чувства, от глухото недоволство на някои негови отчаяли се привърженици, чийто брой постепенно се увеличаваше.

— Какво кучешко време! — добави той. — А при нас нищо ново, от лошо по-лошо?... Казаха ми, че малкият Негрел заминал за Белгия, за да търси миньори. Ах, дявол да го вземе, загубени сме, ако това е истина!

Тръпки го побиха, когато влезе в тази ледена и тъмна стая, в която очите му трябваше да привикнат, за да различава нещастниците само по очертанията им в мрака. Той изпитваше отвращението, неприятното чувство на работник, излязъл от класата си, изтънчен с образованието си и разяждан вече от амбиция. Каква мизерия — и смрадта, и телата едно върху друго, и окаяното положение, което го задушаваше! Картината на тази предсмъртна агония така го разтърси, че той се помъчи да намери думи, за да ги посъветва да се подчинят.

Но Майо яростно се изправи пред него, като извика:

— Белгийци! Няма да посмеят тези подлеци!... Нека смъкнат долу белгийци, ако искат да разрушим мините!

Със смутен вид Етиен обясни, че не ще могат да вдигнат и пръст, защото войниците, които пазят мините, ще охраняват и слизането на белгийските работници. А Майо стискаше юмруци, разгневен най-вече на тези щикове зад гърба им, както сам казваше. Значи въглекопачите не са вече господари в дома си? Значи смятат ги за каторжници, щом като с пушки в ръцете ги карат да работят? Той обичаше своята мина, изпитваше голяма мъка, че не бе слизал в нея от два месеца. И затова гледаше на кръв при мисълта за тази обида, за заплахата да вкарат вътре чужденци. А после споменът, че му бяха върнали работническата книжка, разкъса сърцето му.

— Чудя се защо се ядосвам — прошепна той. — Аз вече не съм от тяхното предприятие... Като ме изгонят и оттук, пак ще мога да пукна по пътя.

— Я остави това! — каза Етиен. — Ако поискаш, още утре ще ти приемат книжката. Не изпъждат лесно добрите работници.

Той замлъкна, учуден, че Алзир се смее тихичко в трескавото си бълнуване. Беше забелязал само вдървената сянка на Неумирация и затова развеселяването на болното дете го изплаши. Щеше да е прекалено, ако и децата започнеха да умират. С треперещ глас той се осмели да каже:

— Слушайте, положението не може да продължава така, ние сме загубени... Трябва да се предадем.

Майовица, неподвижна и мълчалива досега, изведнъж избухна и изкрещя в лицето му, като му заговори на „ти“ и заруга като мъж:

— Какви ги говориш? Ти ли казваш това, дявол да го вземе!

Той поиска да ѝ обясни, но тя не го остави да говори.

— Не повтаряй, дявол да те вземе, или макар че съм жена, ще ти прасна един в лицето!... Тогава защо гладувахме, защо изпродадох покъщнината си, защо децата ми изполягаха болни — за да не постигнем нищо и несправедливостта да започне отново! Само като си помисля за това, кръвта ми кипва. Не, не! По-скоро ще изгоря всичко, ще избия всички още сега, отколкото да се предам.

Тя посочи в тъмнината Майо с широк заплашителен жест.

— Слушай, ако моят мъж се върне в мината, аз ще го причакам на пътя, за да го заплуя в лицето и да му кажа, че е подлец!

Етиен не я виждаше, но чувстваше някакъв топъл дъх като на лаещо куче; той се бе отдръпнал, изненадан от това вбесяване, което бе предизвикал. Той я намираше толкова променена, че не можеше да я познае; тази тъй благоразумна преди жена, която го беше упреждала за неговата буйност, като казваше, че не трябва да се желае смъртта на никого, сега отказваше да чуе гласа на разума и искаше да избие целия свят. Сега не вече той, а тя говореше за политика, тя искаше да помете с един удар буржоата, тя призоваваше републиката и гилотината, за да очисти земята от тези богаташи крадци, угоени от труда на умиращите от глад.

— Да, с десетте си пръста бих ги одрала... Стига толкова! Може би нашият ред е дошъл, ти сам казваше това... Само като си помисля, че бащата, че дядото, че бащата на дядото — всички ония от миналото са страдали, че ние страдаме и че нашите деца и техните деца още ще страдат, аз изпадам в лудост, бих взела нож... Онзи ден ние не си свършихме работата както трябва. Трябваше да сринем Монсу до земята, до последната тухла. И знаеш ли, съжалявам, че попречих на стария да удуши дъщерята от „Пиолен“... А пък те оставят гладът да души моите деца!

Думите ѝ кънтяха като удари на брадва в нощта. Затвореният хоризонт не беше пожелал да се разтвори, непостижимият идеал се превръщаше в отрова в тази побъркана от страдание глава.

— Вие зле ме разбрахте — все пак можа да каже Етиен, който започна да отстъпва. — Би трябвало да постигнем спогодба с компанията: аз зная, че мините много са пострадали, и няма съмнение, че тя ще склони на някакво споразумение.

— Не, в никакъв случай! — изкрещя тя.

Точно в това време се върнаха Ленор и Анри — прибираха се с празни ръце. Един господин им бе дал две су; но тъй като сестричката постоянно ритала малкото си братче, двете су паднали в снега; и Жанлен търсил с тях, но не ги намерили.

— Къде е Жанлен?

— Мамо, той избяга, каза, че имал работа.

Етиен слушаше със свито от болка сърце. По-рано тя заплашваше, че ще ги убие, ако някога протегнат ръка. Днес сама ги пращаше по пътищата, казваше, че ще тръгнат всички, десетте хиляди въглекопачи от Монсу, с тояга и торба като старите просяци из ужасния край.

Тогава голямото безпокойство нарасна още повече в тъмната стая. Малките искаха да ядат, защо не сядат да ядат? Започнаха да роптаят, да пълзят из стаята, докато най-сетне настъпиха краката на умиращата си сестричка, която проплака. Излязла от кожата си, майка им ги наплеска напосоки в тъмнината. А после, когато те се развикаха по-силно, че искат хляб, от очите ѝ бликнаха сълзи и тя се тръшна върху плочите на пода и ги сграбчи в прегръдките си заедно с недъгавата Алзир; рида дълго време в нервен припадък, отпаднала, разсипана, шепнейки десетки пъти едни и същи думи, зовейки смъртта: „Господи, защо не ни прибереш, Господи? Прибери ни, Господи, съжали ни, за да се избавим!“ Дядото стоеше неподвижен като старо дърво, превито от дъжда и вятъра, а бащата крачеше от печката до бюфета, без да извърне глава.

Изведнъж вратата се отвори, този път наистина беше доктор Вандерхаген.

— По дяволите! — каза той. — Свещта няма да повреди зрението ви... По-скоро, че бързам.

Както обикновено той сумтеше, смазан от работа. За щастие къщи имаха кибрит и бащата трябваше да запали шест клечки една след друга и да свети с тях, за да може докторът да прегледа болната. Тя зъзнеше разповита под треперещата светлина, беше мършава като умиращо в снега птиченце, така хилава, че се виждаше само гърбицата ѝ. Въпреки всичко се усмихваше, усмивката ѝ блуждаеше като на умираща, очите ѝ бяха широко отворени, а слабите ѝ ръчички се впиваха в хлътналите гърди. И понеже майката ужасено питаше дали било справедливо да издъхне преди нея единственото дете, и то най-

умното и най-кроткото, което ѝ помагало в домакинството, докторът се разсърди:

— Я виж де, тя вече си отива!... Умряла е от глад горката ти дъщеря. И не е само тя, току-що видях една друга тук наблизо... Всички ме викате, а аз не мога да направя нищо — месо е нужно.

Клечката опари пръстите на Майо и той я изпусна; мракът се спусна върху още топлия малък труп. Лекарят беше излязъл тичешком. В тъмната стая Етиен чуваше само стенанията на Майовица, която непрестанно зовеше смъртта, това печално и безкрайно нареждане:

— Господи, мой ред е, прибери ме!... Господи, прибери мъжа ми, прибери и другите, съжали се над нас, за да свърши всичко!

III.

Този неделен ден още от осем часа Суварин остана сам в кръчмата „Авантата“ на своето обичайно място, облегал глава на стената. Нито един въглекопач не знаеше откъде да вземе две су за халба бира, никога заведенията не бяха имали по-малко клиенти. Ето защо госпожа Расењор, неподвижна на тезгяха, пазеше гневно мълчание; а в това време Расењор, прав пред желязната печка, сякаш наблюдаваше замислено червеникавия дим на въглищата.

Внезапно в това тягостно спокойствие на добре затопленото помещение три кратки, отсечени почуквания по стъклото на един от прозорците накараха Суварин да обърне глава. Той стана — беше познал сигнала, който много пъти досега Етиен използваше, за да го вика, когато го виждаше отвън да пуши цигарата си, седнал на някоя празна маса. Но преди още машинистът да стигне до вратата, Расењор отвори и като позна човека, който стоеше там в светлината на прозореца, му каза:

— Нима се страхуваш, че ще те издам?... По-добре ще си поговорите тук, отколкото на пътя.

Етиен влезе. Госпожа Расењор любезно му предложи халба бира, но той отказа с жест. Кръчмарят добави:

— Отдавна се досетих къде се криеш. Ако бях доносник, както казват твоите приятели, още преди една седмица щях да ти изпратя стражарите.

— Излишно е да се защитаваши — отвърна младият човек, — аз зная, че ти не си такъв... Може да не сме на едно мнение, но все пак трябва да се уважаваме.

И отново се възцари тишина. Суварин седна на стола с гръб към стената и с очи, зареяни в дима на цигарата си, но нервните му пръсти бяха неспокойни, опипваха коленете му, като търсеха топлата козина на Полша, която отсъстваше тази вечер; той изпитваше някакво безпокойство, липсваше му нещо, но не знаеше точно какво.

Седнал от другата страна на масата, Етиен каза най-сетне:

— Утре ще подновят работата в „Ненаситната“. Белгийци са пристигнали с малкия Негрел.

— Да, докараха ги през нощта — прошепна Расенбор, който стоеше прав. — Дано не се изпотрепят пак.

После повиши глас:

— Не, аз съвсем не искам отново да започнем да се караме, но нали виждаш, че всичко ще свърши зле, ако продължавате да упорствате... Ето на, вашата история е също като на твоя интернационал. Срецнах Плюшар завчера в Лил, където бях по работа. Не върви нещо тази негова работа.

Той разказа подробности. Дружеството, след като завладяло работниците от цял свят със своя пропаганден устрем, от който буржоата още треперели, сега било разяждано, разрушавано всеки ден по малко от вътрешна борба, разпалвана от суета и амбиции. Откакто взели връх анархистите, които прогонили основателите еволюционисти, всичко се разпадало; основната цел — реформирането на наемния труд — потънала във фракционните ежби; научните кадри се дезорганизирали от противниците на дисциплината. Вече можел да се предвиди окончателният провал на това масово движение, което за миг бе заплашило да срине наведнъж старото прогнило общество.

— Плюшар е болен — продължи Расенбор. — Съвсем е загубил гласа си. Но говори все пак, иска да отиде да говори в Париж... Той ми повтори три пъти, че нашата стачка се е провалила. Навел очи към земята, Етиен го остави да каже всичко, без да го прекъсва. Снощи бе говорил с другари, почувствал бе, че изпитват към него злоба и съмнение, първите признаци на непопулярността, които предвещават поражението. И той стоеше мрачен, не искаше да признае обезсърчението си пред този човек, който му бе предсказал, че тълпата ще освирка и него в деня, когато поиска да си отмъсти за разочарованието.

— Наистина стачката е провалена, зная това толкова добре, както и Плюшар — подзе той. — Но това беше предвидено. Ние приехме въпреки желанието си тази стачка, без да разчитаме, че ще ликвидираме компанията... Само че човек се опиянява, започва да мечтае за много неща, а когато положението се влоши, забравя какво е очаквал, хленчи и се кара, сякаш бедата е паднала от небето.

— Тогава, щом смяташ, че борбата е загубена, защо не вразумиш другарите? — запита Расеньор.

Младият човек го изгледа втренчено.

— Слушай, стига толкова... Ти имаш едни разбирания, аз други. Влязох при тебе, за да ти покажа, че все пак те уважавам. Но продължавам да мисля, че колкото и да страдаме, нашите изгладнели скелети ще служат на делото на народа повече, отколкото цялата твоя благоразумна политика... Ах, ако някой от тези мръсни войници ме гръмне с куршум в сърцето, колко хубав ще бъде моят край!

Очите му се бяха насълзили при този вик, който издаваше тайното желание на победения да намери убежище, където завинаги да потуши мъката си.

— Хубаво го каза! — заяви госпожа Расеньор, която само с един поглед изля върху мъжа си цялото презрение на своите радикални разбирания.

Суварин седеше с блуждаещи очи и шареше с нервните си пръсти, сякаш не беше чул нищо. Неговото русо моминско лице с тънък нос и дребни остри зъби придобиваше все по-ожесточен израз в някакъв мистичен блян, в който се появяваха кървави видения. И той започна да мечтае на висок глас, отговаряше на Расеньор, на една негова дума за интернационала, доловена сред разговора:

— Всички са страхливци, не се намира нито един човек да направи от тяхната машина страшен инструмент на разрушение. Но трябва желание, а никой не иска и затова революцията още веднъж ще претърпи неуспех.

Той продължи да говори с отвращение, да оплаква глупостта на хората, докато другите двама стояха смутени пред тези изповеди на сомнамбул, отправени към мрака. В Русия нищо не вървяло, той беше отчаян от новините, които бе получил. Всички негови бивши другари започнали да политиканстват, прочутите нихилисти, от които треперела Европа, синове на попове, на дребни буржоа и на търговци, не отивали по-далеч от идеята за национално освобождение, сякаш вярвали, че освобождението на света ще дойде, когато убият деспота; и още щом като им заговорел да покосят старото човечество като зряла жътва, дори още щом като произнасял думата република, той се чувствал неразбран, разтревожен, изоставен вече, причислен към несполучливите водачи на революционния космополитизъм. Въпреки

това неговото сърце на патриот се съпротивяваше и той с болезнена горчивина повтаряше любимите си думи:

— Глупости!... Те никога няма да успеят със своите глупости!

После, като сниши още глас, той разказа с горчивина своя стар блян за братството. Беше се отказал от род и богатство, беше тръгнал с работниците само с надежда, че ще види най-сетне изграждането на това ново общество на задружния труд. Дълго време беше раздавал всичките пари от джобовете си на хлапетата от миньорското селище, а към въглекопачите се беше отнасял с братска нежност, усмихвайки се на тяхната недоверчивост, завладявайки ги със своя спокоен вид на изпълнителен и мълчалив работник. Но всъщност не се беше слял с тях, оставаше си чужденец със своето презрение към всички връзки и със своята воля да се запази честен, далеч от суетност и блага. А от тази сутрин беше още повече раздразнен от прочитането на едно съобщение, поместено във вестниците.

Гласът му се промени, очите му се проясниха, втренчиха се в Етиен и той отправи думите си само към него:

— Разбираш ли ти това? Тези шапкарски работници от Марсилия, които спечелили голямата печалба от сто хиляди франка и които веднага си осигурили рента, като заявили, че ще живеят, без нищо да работят!... Да, това е ваша идея, идея на всички френски работници — да изкопаете съкровище, за да си го изядете после в някой ъгъл сами, егоистично и в безделие. Вие напразно крещите срещу богатите, на вас ви липсва смелост да върнете на бедните парите, които съдбата ви изпраща... Никога няма да бъдете достойни за щастие, докато имате нещо лично ваше и докато омразата ви към буржоата идва единствено от вашия бесен стремеж да станете буржоа на тяхно място.

Расенъор избухна в смях, виждаше му се глупава мисълта, че двамата работници от Марсилия трябвало да се откажат от голямата печалба. Но Суварин пребледняваше, разкривеното му лице ставаше страшно, беше изпаднал в онази религиозна ярост, която изтребва цели народи.

Той извика:

— Вие всички ще бъдете покосени, сразени и изхвърлени на бунището. Ще се роди този, който ще унищожи расата ви от страхливци и сластолюбци. Я погледнете, вижте ръцете ми! Ако

ръцете ми можеха, щяха да сграбчат ей така земята, щяха да я раздрусат, докато се разбие на парчета, за да останете всички вие под развалините.

— Хубаво го каза! — повтори пак госпожа Расенбор с учтив и убеден вид.

Настъпи пак мълчание. После Етиен отново заговори за белгийските работници. Той разпита Суварин какви мерки са взели в „Ненаситната“. Но машинистът, потънал пак в своите грижи, едва отговаряше — знаел само, че щели да раздадат куршуми на войниците, които охраняват мината; и нервното шарене на неговите пръсти върху коленете толкова много се засилваше, че най-сетне той осъзна какво им липсва — меката и успокояваща козина на домашния заек.

— Но къде е Полша? — попита той.

Кръчмарят още веднъж се изсмя, като погледна жена си. След кратко колебание той се осмели да каже:

— Полша? В тенджерата!

След приключението си с Жанлен едрата зайка, навярно ранена, започна да ражда само мъртви зайчета и за да не я хранят без полза, точно днес бяха решили да я сготвят с картофи.

— Да, ти изяде едно нейно бутче тази вечер... И си облиза пръстите, нали?

Суварин отначало не можа да разбере. После стана много бледен, с отвращение вдигна брадата си и въпреки непоклатимата му воля две едри сълзи подуха клепачите му.

Но не им остана време да забележат това вълнение, защото вратата се отвори с трясък и се появи Шавал, който блъсна пред себе си Катрин. След като се бе напил с бира, се беше хвалил из всички кръчми на Монсу и после му бе хрумнало той да дойде в „Авантата“, за да покаже на старите си приятели, че не го е страх. Той влезе, като каза на любовницата си:

— Дявол да го вземе, казвам ти, че ще изпиеш тук една халба бира, а пък аз ще разбия мутрата на първия, който ме погледне накриво!

Като видя Етиен, Катрин се стресна и побледня. А пък Шавал се изкиска злобно, когато го забеляза.

— Госпожо Расенбор, две халби! Черпим се по случай започването на работата.

Без да каже нито дума, тя наля като жена, която не отказва на никого бирата си. Настъпи тишина — нито кръчмарят, нито другите двама бяха помръднали от местата си.

— Знам някои, които са казвали, че съм бил шпионин — подзе надменно Шавал, — и чакам да ми го кажат в лицето, за да се обясним най-сетне.

Никой не отвърна, мъжете извърнаха глави, загледаха неопределено стените.

— Има безделници, а има и хора, които не са безделници — продължи той по-високо. — Аз няма какво да крия, напуснах мръсната барака на Деньолен, а утре слизам в „Ненаситната“ с дванайсет белгийци, които ми дадоха да ръководя, защото ме ценят. И ако това не се харесва на някого, може да ми го каже, ще си поговорим.

А после, понеже същото презрително мълчание посрещна предизвикателствата му, той се разгневи на Катрин.

— Ще пиеш ли, дявол да те вземе!... Чукни се с мене, за да пукнат всички мръсници, които не искат да работят!

Тя се чука, но с толкова разтреперана ръка, че се чу само лекото докосване на двете чаши. Сега той беше извадил от джоба си шепя бели монети, които показваше с пиянско самохвалство, като казваше, че ги бил спечелил с потта си, и предизвикваше безделниците да покажат десет су. Поведението на другите го озлобяваше, започна да оскърбява направо:

— Значи през нощта излизат къртиците? След като заспят стражарите, човек среща разбойниците?

Етиен се надигна съвсем спокоен и решителен.

— Слушай, досаждаш ми... Да, ти си шпионин, парите ти още вонят на предателство и затова се гнуся да докосна твоята кожа на продажник. Но както и да е! Аз съм на твое разположение, отдавна трябваше един от нас да премахне другия.

Шавал стисна юмруци.

— Хайде де, трябваше да ти кажа всичко това, за да се разгорещиш, подлец такъв!... Само с тебе, готов съм! Ти ще ми заплатиш за свинцините, които ми сторихте!

Катрин се приближаваше към тях с умоляващи ръце; но те не си даваха труд да я отблъснат, тя разбра, че двубоят е неизбежен, и сама бавно се отдръпна. Застанала до стената, тя стоеше мълчалива и така

скована от ужас, че престана да трепери, спряла широко разтворени очи върху тези двама мъже, които щяха да се избият заради нея.

Госпожа Расењор раздига халбите от тезгяха си само от страх да не ги изпочупят. После седна на пейката, без да проявява особено любопитство. Все пак не можеше да се оставят двама бивши приятели да се претрепят така и Расењор се канеше да се намеси, но трябваше Суварин да го дръпне за рамото и да го отведе до масата, като му каза:

— Това не те засяга... Единият е излишен, по-силният трябва да живее.

Без да дочака да го нападнат, Шавал вече размахваше във въздуха свитите си юмруци. Той беше по-едър, с нехаен вид целеше в лицето, яростно напрягаше тялото си и махаше една след друга двете си ръце, сякаш въртеше чифт саби. И непрекъснато приказваше, позираше пред другите с потоци ругатни, с които сам се раздраваше.

— Ах, проклет мръсно, ще откъсна носа ти! Искам да завра носа ти някъде!... Подай мутрата си, курвенско огледало, за да направя каша за свинете, пък после ще видим дали повлеканите ще тичат подир тебе!

Смълчан, стиснал зъби, Етиен свиваше малкия си ръст, биеше се честно, предпазваше гърдите и лицето си с два юмрука; и дебнеше, ръцете му отскачаха като пружини, за да нанасят страшни удари.

Отначало те не си причиняваха големи болки. Шумните замахвания на единия и хладнокръвната защита на другия удължаваха борбата. Повален беше един стол, грубите им обуца стриваха белия пясък, посипан върху плочите. Но след време започнаха да се задъхват, чуваше се тежкото им дишане, а зачервените им лица се подуха като от някакъв вътрешен огън, чийто пламък блестеше в очите им.

— Улучих! — изръмжа Шавал. — Смазах ти кокалите.

Наистина, замахнал косо като с бухалка, той беше ударил с юмрук рамото на противника си. Последният едва се сдържа да не изохка от болка, чу се само тъп удар от нараняването на мускулите. И той отвърна с удар право в гърдите, който щеше да повали Шавал, ако не беше подскочил като коза. Все пак ударът го засегна в лявата слабина, и то така силно, че залитна, без да може да си поеме дъх. Почувствал, че ръцете му отслабват от болката, той се спусна като звяр, като се прицели да ритне противника в корема.

— А сега червата ти! — заекна той със задавен глас. — Ще ги размотая на слънце!

Етиен избягна удара, толкова възмутен от това нарушаване на правилата на честната борба, че най-сетне проговори:

— Млъкни, говедо! И не с краката, дявол да те вземе, защото ще грабна един стол и ще те пребия!

Сега вече боят се ожесточи. Възмутен, Расеньор пак искаше да се намеси, но го възпря строгият поглед на жена му: нима двама клиенти нямаха право да разчистят сметките си в тяхното заведение? И той само застана пред печката, защото се страхуваше, че могат да се преметнат в огъня. Суварин със спокоен вид беше си свил цигара, която забравяше да запали. Катрин стоеше неподвижна до стената, само ръцете ѝ несъзнателно се бяха повдигнали на талията и там се гърчеха, трескаво разкъсваха плата на роклята ѝ. Беше напрегнала всичките си сили, за да не вика, да не убие някой от тях, като издаде предпочитанието си; впрочем беше толкова обърквана, че вече дори не знаеше кого предпочита.

Скоро Шавал се измори и облян в пот, започна да замахва напосоки. Въпреки гнева си Етиен продължаваше да се брани, избягваше почти всички удари, някои от които леко го засягаха. Едното му ухо беше разкъсано, вратът му беше одран с нокти и почувства такава остра болка, че също изруга, като нанесе един от страшните си прави удари. Шавал и този път опази гърдите си, като подскочи; но беше се навел и юмрукът се стовари по лицето, смачка носа и засегна окото. Веднага кръв бликна от ноздрите му, окото му се поду, отече и посиня. А нещастникът, ослепен от червената струя, зашеметен от сътресението на черепа си, махаше безразборно във въздуха, докато един друг удар, нанесен право в гърдите, накрая го довърши. Чу се изпращяване, той падна по гръб, тежко като чувал с гипс при разтоварване.

Етиен почака.

— Стани. Ако искаш още, ще продължим.

Без да отвърне, замаян за няколко секунди, Шавал се размърда на пода и се протегна. Той с мъка се надигна, остана за миг на колене, свит като топка, и затърси нещо с ръка в джоба си, без да го забележат. После, когато се изправи, отново се спусна и див рев се изтръгна от гърлото му.

Но Катрин беше видяла; и неволно от сърцето ѝ изскочи вик, който я учуди, понеже беше признание за предпочитанието, неизвестно и на самата нея.

— Пази се! Той има нож!

Етиен едва има време да спре с ръката си първия удар. Вълнената фланела беше разрязана от широката кама, една от тези ками с меден пръстен на чемширената дръжка. Той беше успял да хване ръката на Шавал; започна страхотна борба — чувстваше, че е загубен, ако го изпусне, а другият се дърпаше, за да се изскубне и да удря. Оръжието постепенно се спускаше надолу, силно обтегнатите им ръце се изморяваха. Етиен два пъти усети хладната стомана до кожата си; и трябваше да направи последно усилие, стисна китката на противника си така, че ножът се изплъзна от разтворената му ръка. Двамата едновременно се хвърлиха на земята. Етиен успя да го грабне и го размаха.

Той натискаше поваления Шавал с коляното си и го заплашваше, че ще му пререже гърлото:

— Ах, дявол да те вземе, предател такъв, свършено е с теб!

Някакъв отвратителен вътрешен глас го оглушаваше. Надигаше се издълбоко и го блъскаше в главата като с чук внезапен бяс да убива, нужда да вкуси кръв. Никога досега кризата не го беше разтърсвала така. А при това не беше пиан. Той се бореше срещу наследствения недъг с отчаяния трепет на обезумял от страст, който се колебае в момента на изнасилването. И най-сетне успя да надмогне себе си, хвърли ножа зад гърба си, като измърмори с дрезгав глас:

— Стани и се махай оттук!

Този път Расенъор се беше спуснал към тях, но без да посмее да застане помежду им, страхувайки се да не получи някой лош удар. Той не искаше да става убийство в дома му, сърдеше се така силно, че жена му, застанала права до тезгяха, му направи забележка, че винаги започвал да вика много отрано. Суварин, в чийто крак ножът едва не се заби, реши да запали цигарата си. Завършил ли беше двубоят? Катрин продължаваше да гледа изумено мъжете, останали живи и двамата.

— Махай се оттук! — повтори Етиен. — Махай се или ще те довърша!

Шавал се вдигна, избърса с опакото на ръката си кръвта, която продължаваше да тече от носа; и с окървавена челюст и подуто око си

тръгна, като влачеше крака, побеснял от поражението си. Катрин несъзнателно го последва. Тогава той се наежи и злобата му се изля в поток от мръсотии:

— О, не! О, не, щом като го предпочиташ, лягай с него, мръсна кранто! И кракът ти да не стъпи в дома ми, ако ти е мила кожата!

Той тръшна с всичка сила вратата. Възцари се дълбока тишина в затопленото заведение, чуваше се само тихото пращане на въглищата. На пода бяха останали събореният стол и капките кръв, които пясъкът върху плочите попиваше.

IV.

Щом излязоха от Расенбор, Етиен и Катрин тръгнаха мълчаливо. Беше започнало размразяване, студено и бавно размразяване, което замърсяваше снега, без да го стопява. В оловносиньото небе пълната луна се криеше зад големи облаци, които буреносен вятър развяваше много високо като черни парцали, а на земята не се чувстваше никакъв полъх, чуваше се само изцеждането на покривите, от които меко се свличаше снегът.

Затруднен от тази жена, която Шавал му отстъпи, Етиен не намираше какво да каже и изпитваше неприятно чувство. Мисълта да я вземе и скрие при себе си в „Рекияр“ му се струваше абсурдна. Искаше да я отведе в миньорското селище при родителите ѝ; но тя отказа ужасена: не, не, всичко друго, но не и да им бъде в тежест, след като ги бе напуснала по такъв долен начин! И двамата мълчаха, шляпаха напосоки по пътищата, които се превръщаха в реки от кал. Отначало се бяха спуснали към „Ненаситната“, после извиха вдясно и минаха между табана и канала.

— Все пак трябва да спиш някъде — каза той най-сетне. — Ако имах поне една стая, бих те взел...

Но някакъв изблик на странна срамежливост го прекъсна. Той си спомни за тяхното минало, за някогашните си силни желания, за стеснението и срама, които им бяха попречили да се съберат. Нима все още я желаше, та беше толкова развълнуван и сърцето му постепенно се беше распалило от новата страст? Споменът за плесниците, които му беше ударила в „Гастон-Мари“, сега още повече го възбуждаше, вместо да го озлоби. И той остана изненадан, мисълта да я вземе в „Рекияр“ ставаше съвсем естествена и лесно изпълнима.

— Хайде, решавай, къде искаш да те заведа?... Значи много ме мразиш, щом отказваш да останеш при мене?

Тя вървеше бавно след него, изостанала поради мъчителното плъзгане на дървените ѝ обувки по неравния път, и без да вдигне глава, прошепна:

— И без това ми е тежко, не ме мъчи повече, за Бога! Докъде ще ни доведе това, което сега ми предлагаш, когато аз имам любовник, а ти си имаш жена?

Намекваше за Мукет. Смяташе, че той живее с това момиче, както се носеше слух от две седмици; а когато ѝ се закле, че не е вярно, тя поклати глава и му припомни онази вечер, когато ги беше видяла да се целуват.

— Не е ли жалко? Всичко това са глупости! — подзе той полугласно, като се спря. — Ние с тебе щяхме да се разбираме толкова добре!

Тя трепна леко и отвърна:

— Хайде, не съжالياвай за нищо, не губиш кой знае какво; ако само знаеш колко съм хилава, нямам за пет пари масчица и съм толкова зле направена, че сигурно никога няма да стана жена.

И тя продължи непринудено да говори, като се обвиняваше, сякаш нейна беше вината за това дълго закъснение на пубертета ѝ.

Това състояние, въпреки че имала мъж, я принизявало, приравнявало я с малките момичета. Все пак би имала някакво извинение, ако можела да роди дете.

— Горкото момиче! — каза съвсем тихо Етиен, обзет от голямо състрадание.

Бяха в подножието на табана, скрити в огромната му сянка. Точно в това време един мастилен облак минаваше пред луната, те не различаваха дори лицата си, дъхът им се сливаше, устните им се търсеха, за да се слоят в онази целувка, желанието за която ги беше измъчвало в продължение на месеци. Но изведнъж луната се появи и над себе си, горе на побелелите от лунната светлина скали, те видяха съвсем ясното очертание на часовоя пред „Ненаситната“. Макар да не бяха се целунали, сега пак ги раздели някакъв свян, същата онази някогашна свенливост, в която имаше и гняв, и смътно отвращение, и голямо приятелство. Те отново тръгнаха бавно в кишата, която стигаше до глезените им.

— Решено е, не искаш, значи?

— Не — каза тя. — С тебе след Шавал, а? А след тебе с някой друг... Не, това ме отвращава, не изпитвам никакво удоволствие. Тогава защо да го правя?

Те замълчаха, извървяха стотина крачки, без да разменят нито дума.

— Знаеш ли поне къде да идем? — подзе той.

— Не мога да спя другаде освен при него.

— Но той ще те пребие.

Пак настъпи мълчание. Тя примирено сви рамене: ще я бие, а когато се измори да я бие, ще спре: не беше ли по-добре така, отколкото да скита като проститутка? Впрочем тя беше привикнала с плесниците и за свое утешение казваше, че от десет момичета осем нямали по-добра съдба от нейната. Ако един ден любовникът ѝ се ожени за нея, това щяло да бъде много мило от негова страна.

Етиен и Катрин несъзнателно бяха тръгнали към Монсу и колкото повече се приближаваха до него, толкова за по-дълго се умълчаваха, сякаш вече не бяха заедно. Той не можеше да намери думи, за да я убеди, макар че изпитваше голяма мъка, като я виждаше да се връща при Шавал. Сърцето му се късаше — не можеше да ѝ предложи нищо по-хубаво, освен мизерно съществуване и бягство, дори безкрайна нощ, ако куршумът на някой войник пръсне черепа му. Може би наистина беше по-разумно да страда човек от това, от което си страда, без да опитва друго страдание. И той я водеше при нейния любовник с наведена глава, без повече да протестира, когато тя се спря на шосето пред складовете, на двадесет метра от „Пикет“, като му каза:

— Не идвай по-нататък. Ако те види, пак ще стане лошо. Часовникът на църквата удари единадесет, кръчмата беше затворена, но през цепнатините прозираше светлина.

— Сбогом — прошепна той.

Беше му подала ръката си, той я задържаше и тя трябваше да я изтегли с мъка, като бавно я дръпна, за да се разделят. Без да обърне глава, тя влезе през малката вратичка, като освободи мандалото. Но той не се отдалечи, остана прав на същото място, вперил очи в къщата, обезпокоен от това, което ставаше там. Напрягаше слух и разтреперан очакваше да чуе писъци на жена, която бият. Но в къщата продължаваше да бъде тъмно и тихо, той видя само как един прозорец светна на първия етаж; и понеже този прозорец се разтвори и от него се наведе към улицата познатият му тънък силует, той се приближи.

Тогава Катрин прошепна съвсем тихо:

— Той не се е прибрал, аз си лягам... Моля те, върви си.

Етиен си тръгна. Снегът се топеше по-бързо, от покривите шуртеше вода като пороен дъжд, влага се изцеждаше от стените, от градините и от всички смъртно очертаващи се сгради на този индустриален град, потънал в мрака. Отначало той се отправи към „Рекияр“, смазан от умора и тъга, без друго желание, освен да изчезне под земята и там да свърши. После отново го обзе мисълта за „Ненаситната“, започна да мисли за белгийските работници, които щяха да работят, за другарите от миньорското селище, които бяха озлобени срещу войниците и твърдо решени да не допуснат чужденци в своята мина. И отново тръгна покрай канала през локвите разтопен сняг.

Когато наближи табана, луната се показа цялата. Той вдигна очи, погледна небето, по което препускаха облаците, гонени като с камшик от силния вятър, който духаше там високо; но те побеляваха, различаваха се, ставаха по-тънки и по-прозрачни като размътена вода под лунна светлина; гонеха се така бързо, че луната, забулвана от време на време, непрекъснато се появяваше в целия си блясък.

С очи, изпълнени с тази чиста светлина, Етиен навеждаше глава, когато гледката на върха на табана го накара да се спре. Часовоят, скован от студа, сега се разхождаше, като правеше двадесет и пет крачки към Маршиен, а после отново се връщаше към Монсу. Виждаше се как блести щикът над този черен силует, който ясно се очертаваше на бледия фон на небето. Зад колибата, в която се подслоняваше Неумирация по време на нощните бури, вниманието на младия човек беше привлечено от една движеща се сянка, от едно пълзящо и дебнещо животно, в което той веднага позна Жанлен по неговия дълъг и гъвкав като на невестулка гръб. Часовоят не можеше да го забележи, малкият разбойник сигурно се готвеше да направи някаква пакост, защото не преставаше да ругае войниците и питаше кога ще се отърват от тези убийци, изпратени да убиват хората с пушки.

За миг Етиен се подвоуми да го повика, за да му попречи да извърши някаква глупост. Луната се беше скрила, той видя как момчето се сви, за да скочи; но луната отново се появи и то остана приклепнало. При всяка обиколка часовоят достигаше до колибката, после обръщаше гръб и отново тръгваше. И внезапно, когато един

облак хвърли сянка, Жанлен се метна върху раменете на войника с голям скок като дива котка, сграбчи го с ноктите си и заби в гърлото му разтворения си голям нож. Коровата яка не бе пробита, той трябваше да натисне дръжката с двете си ръце, като я налегна с цялата тежест на тялото си. Често бе клал пилета, които издебваше край чифлиците. Всичко стана така бързо, че в нощта се чу само глух вик и пушката падна с железен трясък.

Луната отново блесна с бяла светлина.

Вцепенен от ужас, Етиен продължаваше да гледа. Викът се задави в гърдите му. Горестабанът беше пуст, никаква сянка не се открояваше вече върху бягащите подплашени облаци. И той се изкачи тичешком, намери Жанлен на четири крака пред проснатия по гръб с разперени ръце труп. В снега, под бялата лунна светлина, ярко изпъкваха червените панталони и сивият шинел. Не бе изтекла нито капка кръв, ножът още стърчеше забит в гърлото чак до дръжката.

Несъзнателно с един юмрук той гневно повали момчето близо до трупа.

— Защо направи това? — промълви обезумял.

Жанлен се сви, запълзя на ръце, извил като котка мършавия си гръб; и потресен от злодеянието си, неговите големи уши, зелени очи и издадени напред челюсти трепереха и пламтяха.

— Дявол да те вземе, защо направи това?

— Не знам, имах такова желание.

Той не каза нищо повече. От три дни имаше такова желание. То го измъчваше, главата го болеше зад ушите, толкова много мислеше за това. Нима трябваше да търпят тези свине, войниците, които досаждаха на въглекопачите в техния край? От буйните речи в гората, от призивите за разрушения и кръв, издигани в мините, в главата му бяха останали пет-шест думи, които повтаряше като хлапак, който си играе на революция. Нищо повече не знаеше, никой не беше го подтиквал, тази мисъл му бе хрумнала изведнъж, както и желанието да краде лук в градините.

Ужасен от това спонтанно пораждаване на престъплението в тази детска глава, Етиен пак го подгони с ритник като несъзнателно животно. Той трепереше от страх да не би постът при „Ненаситната“ да е чул сподавения вик на часовоя и затова всеки път, когато луната се показваше, поглеждаше към мината. Но нищо не беше помръднало и

той се наведе, опипа вледеняващите се постепенно ръце, прислуша сърцето, престанало да тупти под шинела. От ножа стърчеше само кокалената дръжка, върху която с черни букви беше издълбан благородният девиз — тази проста дума „Любов“.

Погледът му се отмести от гърлото върху лицето. И изведнъж позна дребния войник: беше Жул, новобранецът, с когото беше разговарял една сутрин. Завладя го голяма скръб пред това кротко русо лице, посипано с лунички. Широко разтворените сини очи гледаха небето с онзи втрънен поглед, с който го бе забелязал да търси в хоризонта своя роден край. Къде ли се намираше този Плогоф, който той си представяше там някъде облян в слънце? През тази бурна нощ морето ревеше в далечината. Този вятър, който бушуваше високо в небето, може би е духал и над степта. Стърчаха прави две жени, майката и сестрата, прихванали разветите си забрадки, вторачени и те в далечината, сякаш в този час биха могли да видят какво прави малкият отвъд земите, които ги разделяха. Сега винаги щяха да го очакват. Колко отвратително е да се избиват бедняците помежду си заради богатите!

Но трябваше да премахнат трупа. Отначало Етиен помисли да го хвърли в канала. Но се отказа, уверен, че там положително ще го намерят. Тревогата му се засилваше, минутите летяха, какво решение да вземе? Внезапна мисъл го озари: ако можеше да пренесе тялото до „Рекияр“, там ще го зарови завинаги.

Детето прояви недоверие:

— Не искам, ще ме биеш. А освен това имам си работа. Лека нощ.

Наистина имаше среща с Бебер и Лиди в едно скривалище, една прикътана дупка под дървения склад на „Ненаситната“. Бяха си изработили цял план — да преспят там, за да присъстват, ако започнат да трошат с камъни костите на белгийците, когато слязат в мината.

— Слушай — повтори Етиен, — ела тук или ще повикам войниците, за да ти отрежат главата.

И тъй като Жанлен склони, той стегна силно с кърпата си врата на войника, без да изважда ножа, за да не изтича кръв. Снегът се топеше, но по земята нямаше нито кръв, нито следи от борба.

— Хвани краката.

Жанлен хвана краката, а Етиен, след като метна пушката на гърба си, улови раменете; после двамата бавно слязоха от табана, като се стараеха да не събарят камъни. За щастие луната се бе скрила. Но когато тръгнаха край канала, тя отново блесна: истинско чудо бе, че постът не ги видя. Смълчани, те крачеха бързо, затруднявани от клатушкането на трупа, което ги принуждаваше да спират на всеки сто метра и да го поставят на земята. На ъгъла на пътеката за „Рекияр“ някакъв шум ги смрази и те едва имаха време да се скрият зад една стена, за да избягнат патрула. Малко по-надалеч един човек ги изненада, но беше пиян и се отдалечи, като ги изпсува. Най-сетне стигнаха до старата мина, облени в пот и така потресени, че зъбите им тракаха.

Етиен не беше разчитал, че лесно ще прекарат войника по стълбите на комина. Работата се оказа извънредно тежка. Най-напред Жанлен трябваше да остане горе и да плъзне трупа, а той, увиснал на храстите, да го поеме и да го спусне до първите две площадки, чиито стъпала бяха разрушени. След това при всяка стълба трябваше да повтаря същата маневра — да слиза напред и да поема с ръце трупа; така премина тридесетте стълби, двеста и десет метра, като непрекъснато чувстваше как трупът пада върху него. Пушката дереше гърба му, но той не пожела момчето да отиде да вземе парчето свещ, което пазеше като скъперник. Всъщност за какво ли им беше? Светлината само щеше да ги затруднява в този тесен канал. Все пак, когато стигнаха задъхани долу в товарището, той изпрати момчето да вземе свещта и докато го чакаше, седна в мрака близо до трупа със силно разтуптяно сърце.

Когато Жанлен се върна със светлинката, Етиен се посъветва с него, защото детето се бе ровило из тези стари галерии чак до тесните процепи, където хората не можеха да минат. Тръгнаха отново, влачиха мъртвеца близо един километър в лабиринт от разрушени галерии. Най-сетне таванът се сниши, те коленичиха и навлязоха под ронлив скалист свод, укрепен със счупени подпори. В тази продълговата дупка положиха дребния войник като в ковчег и сложиха пушката до него; после със силни ритници дочупиха подпорите с риск сами да останат затрупани. Изведнъж скалата се разпука и те едва успяха да се измъкнат, пълзейки по колене и по лакти. Когато Етиен се обърна, обзет от желание да види какво ще стане, сводът продължаваше да

пропада и бавно смазваше трупа под огромния натиск. И не остана нищо — нищо освен дълбоката земна маса.

Вече у дома си, в своята разбойническа бърлога Жанлен се изтегна върху сеното и разсипан от умора, прошепна:

— По дяволите, хлапетата ме чакат, но ще си поспя един час!

Етиен бе угасил свещта, от която беше останала само малка угарка. И той беше капнал от умора, но не му се спеше, мъчителни, кошмарни мисли удряха като с чук главата му. Но скоро само една от тях остана да го измъчва и изморява с въпрос, на който не можеше да отговори: защо не беше ударил Шавал, когато го беше притиснал под ножа, и защо това дете беше заклало един войник, чието име дори не знаеше?

Този факт разклащаше неговите революционни убеждения, смелостта да убива, правото да убива. Нима беше страхливец? В сеното момчето беше започнало да хърка, хъркаше като пиян човек, опиянено сякаш от убийството, което беше извършило. Отвратен и разгневен, Етиен страдаше, като знаеше, че е тук и го чуваше. Изведнъж той изтръпна, полъхът на страха премина по лицето му. Стори му се, че из недрата на земята долита леко шумолене, някакво стенание. Образът на дребния войник, проснат там с пушката си под скалите, смрази гърба му и накара косите му да настръхнат. Беше глупаво, цялата мина се изпълваше с гласове; той трябваше да запали свещта и се успокои чак когато при бледата светлина видя, че галериите са пусти.

Още петнайсетина минути той продължи да размишлява, измъчван от същата борба, втренчил очи в горящия фитил. Но той се сгърчи, догоря и всичко отново потъна в мрак. Отново го обзеха тръпки, поиска му се да наплеска Жанлен, за да не хърка така силно. Близостта на детето му стана така непоносима, че побягна, обзет от жажда за чист въздух; бързо премина през галериите и комина, сякаш долавяше някакъв призрак да се задъхва по петите му.

Горе, сред развалините на „Рекияр“, Етиен най-сетне задиша свободно. Щом не може да убива, трябва да умре; и тази мисъл за смъртта, която и друг път го беше обземала, се завъртя в главата му като последна надежда. Да умре храбро, да умре за революцията — това щеше да сложи край на всичко, щеше да уреди, добре или зле, сметката му, щеше да го избави от повече размисли. Ако другарите му

нападнеха белгийците, той ще бъде в първата редица и навярно ще има щастието да го улучи някой куршум. С твърда стъпка тръгна да скита отново около „Ненаситната“. Удари два часът, силен шум от гласове долиташе от стаята на надзирателите, в която се помещаваше караулът, охраняващ мината. Изчезването на часовоя беше развълнувало този пост, бяха отишли да събудят капитана и след внимателния оглед на мястото бяха стигнали до убеждението, че войникът е дезертирал. И като дебнеше така в тъмнината, Етиен си спомняше за този капитан републиканец, за когото дребният войник му беше говорил. Кой знае дали не би могъл да го убеди да мине на страната на народа? Войсковата част ще вдигне оръжието и това ще бъде сигнал за избиване на буржоата. Унесе се в нова мечта, вече не мислеше да умира и нагазил в калта, с мокри от влагата рамене, остана с часове, като се възбуждаше от надеждата, че все пак победата е възможна.

До пет часа той дебна да види белгийските работници. После разбра, че компанията се е изхитрила да ги остави да преспят в „Ненаситната“. Слизането започваше и няколко стачници от селището Двеста и четиридесетте, оставени на пост, за да разузнават, се двоумяха дали да известят другарите си. Етиен им разкри измамата и те тръгнаха бегом, а той остана да чака зад табана, на пътя край канала. Удари шест часът, тъмното небе започна да бледнее, осветявано от червеникавата зора, когато абат Ранвие се появи от една пътека с повдигнато расо над мършавите крака. Всеки понеделник той ходеше да служи утринна литургия в параклиса на един манастир от другата страна на мината.

— Добро утро, приятелю — извика той със силен глас, след като изгледа младия човек с огнените си очи.

Но Етиен не отвърна. В далечината, между скелите на „Ненаситната“, той забеляза една жена и се спусна към нея, обзет от безпокойство, защото му се стори, че е Катрин.

Още от полунощ Катрин скиташе из разтопения сняг по пътищата. Щом се прибра и видя, че си е легнала, Шавал я вдигна с плесница. Той ѝ викна да изчезва веднага през вратата, ако не иска да изхвъркне през прозореца; и разплакана, облечена надве-натри, с пребити от ритниците крака, тя трябваше да слезе, изблъскана навън с последна плесница. Тази груба раздяла я зашемети, тя седна на бордюра и се вгледа в къщата, като все още се надяваше, че той ще я

повика; струваше ѝ се, че това е невъзможно, че той я дебне и ще ѝ каже да се прибере, като я види как трепери така изоставена, без да има кой да я приюти.

После, чак след два часа, примряла от студ да стои неподвижно като изхвърлено на улицата куче, тя реши да тръгне. Излезе от Монсу, след това се върна по следите си, но не посмя нито да извика от тротоара, нито да почука на вратата. Най-сетне тръгна по паважа, по правото главно шосе, с мисълта да отиде в миньорското селище при родителите си. Но когато стигна там, обзе я такъв срам, че тичешком премина покрай градинките от страх да не я види някой, макар че всички спяха дълбоко зад затворените капаци на прозорците. И оттогава скиташе, плашеше се и от най-малкия шум, трепереше да не бъде заловена и откарана като лека жена в онзи публичен дом в Маршиен, чиято заплаха я ужасяваше като кошмар от месеци насам. Два пъти достигна до „Ненаситната“, но изплашена от грубите гласове на поста, побягваше запъхтяна, като се обръщаше назад, за да види дали не я преследват. Уличката на „Рекияр“ беше винаги пълна с пияни мъже, но въпреки това тя се връщаше натам с надежда да срещне този, когото беше отблъснала преди няколко часа.

Тази сутрин и Шавал трябваше да отиде на работа; и тази мисъл тласна Катрин към мината, макар и да чувстваше, че вече е излишно да му говори: между тях всичко беше свършено. В „Жан-Барт“ работата беше прекратена, той се беше заклел, че ще я заколи, ако се върне на работа в „Ненаситната“, защото се страхуваше, че там ще го изложи. Тогава какво да прави? Другаде ли да отиде, да умира от глад, да понася ударите на всички мъже, които ще ѝ се изреждат? Тя се влачеше, залиташе из дупките с премалели крака, изкаляна до гърба. Разтопеният сняг сега шуртеше по пътищата като кална река, тя затъваше, но продължаваше да върви, без да посмее да потърси камък, за да седне.

Съмна се. Катрин забеляза гърба на Шавал, който предпазливо заобикаляше табана, когато видя Лиди и Бебер да надзъртат от скривалището си под дървения склад. Те бяха прекарали нощта там нащрек, без да посмеят да се приберат в домовете си, тъй като Жанлен беше заповядал да го чакат; и докато той изтрезняваше в „Рекияр“ от опиянението на своето злодеяние, двете деца се бяха прегърнали едно друго, за да се... топят. Вятърът свистеше между клоните на кестена

и дъба, а те се гушеха като в изоставена дърварска колиба. Лиди не смееше да разкаже на висок глас за мъките си като малка бита женичка, както и Бебер нямаше кураж да се оплаче от шамарите, с които водачът подуваше бузите му, но в края на краищата този водач много злоупотребяваше, залагаше главите им в лудешки грабежи, а после отказваше да делят всичко; и затова сърцата им се бунтуваха, те бяха започнали да се целуват въпреки забраната му, готови все пак да получат изневиделица по една плесница, както ги беше заплашил. Плесницата не идваше, те продължаваха да се целуват тихичко, без мисъл за нещо друго, влагайки в тази ласка отдавна потисканите си чувства, всичката си мъка и нежност. През цялата нощ те се бяха топили така, щастливи в дъното на тази затънтена дупка както никога досега, дори и на празника на света Варвара, когато ядяха банички и пиеха вино. Внезапно изсвирване на тръба накара Катрин да изтръпне. Тя се надигна и видя как охраната на „Ненаситната“ взема оръжието. Етиен идваше тичешком, Бебер и Лиди бяха изскочили от скривалището си. А там долу в настъпващия ден тълпа от мъже и жени излизаше от миньорското селище, размахала гневно ръце.

V.

Бяха затворили всички входове на „Ненаситната“; шестдесетте войници с пушки при нозе преграждаха единствената врата, оставена отворена, тази, която по тясна стълба водеше за приемната, където беше стаята на надзирателите и бараката. Капитанът ги беше строил в две редици до тухлената стена, за да не могат да ги атакуват в гръб.

Отначало миньорската тълпа, дошла от селището, стоеше на разстояние. Бяха не повече от тридесет души, които се уговаряха с гневни и неясни думи.

Майовица, пристигнала първа с разчорлени коси под една набързо завързана на главата кърпа и със заспаната Естел в ръце, повтаряше с възбуден глас:

— Никой да не влиза и никой да не излиза! Трябва да ги пипнем всички там вътре!

Майо тъкмо одобряваше, от „Рекияр“ се зададе дядо Мук. Не искаха да го пуснат да мине, но той се възпротиви — каза, че въпреки всичко конете му си ядели ечемика и хич не искат да знаят за революцията. Впрочем един кон бил умрял и чакали него, за да го извадят. Етиен освободи стария коняр, когото войниците пуснаха да иде на шахтата. И петнайсет минути по-късно, когато тълпата на стачниците, нараснала постепенно, стана застрашителна, една врата широко се разтвори, появиха се хора, които влачеха мъртвото животно, един жалък пакет, още овързан във въжената мрежа, който захвърлиха сред локвите разтопен сняг. Вълнението беше толкова силно, че не им попречиха да се приберат и отново да залостят вратата. Всички познаха коня по главата му, извита и вцепенена към хълбока. Разнесоха се шушукания:

— Тромпет е, нали? Тромпет е.

Наистина беше Тромпет. Той не можа да привикне долу. Беше винаги посърнал, нямаше желание да работи, сякаш измъчван от тъга по светлината. Напразно Боеца, най-старият кон в мината, дружелюбно се потъркваше в страните му и го хапеше по врата, за да му вдъхне малко от своето десетгодишно примирение под земята. Тези ласки

удвояваха унието му, козината му настръхваше от тази интимност на остарелия в мрака другар; и всеки път, когато се срещаха, двата коня едновременно изпръхтяваха, сякаш се оплакваха — старият, че вече не можеше да си спомня, а младият, че не можеше да забрави. В конюшната като съседи по ясли те стояха с наведени глави и като си дишаха един друг в ноздрите, споделяха постоянния си блян за дневната светлина, за килимите от зелена трева, за белите пътища, за жълтеникавата яснота до безкрая. После, когато Тромпет агонизираше, облян в пот върху сламената постелка, Боеца беше започнал да го души отчаяно, като пръхтеше на пресекулки, сякаш ридаеше. Чувстваше как той изстива, мината му отнемаше неговата последна радост — този приятел, паднал отгоре, свеж и дъхащ на приятни миризми, които му напомняха младостта под открито небе. Той скъса оглавника си и продължително зацвили от ужас, когато забележа, че другият вече не шава.

Всъщност още преди една седмица дядо Мук беше предупредил главния надзирател. Но нямаше кой да се погрижи за един болен кон в такава време! Тези господа съвсем не обичаха да разместват конете. Сега все пак трябваше да го извадят. Снощи конярят и още двама души цял час връзваха Тромпет. После впрегнаха Боеца, за да го пренесат до асансьора. Старият кон теглеше бавно, влачеше мъртвия другар през една толкова тясна галерия и така го разтърсваше, че едва не му одра кожата; изтощен, той клатеше глава, като се вслушваше в продължителното търкане на тази маса, която дерачът на кожи очакваше. Когато го разпрегнаха в товарището, той проследи с тъжни очи подготовката за изкачването — изтласкването на трупа върху гредите над водната яма, прикачването на мрежата под клетката. Найсетне товарачите дадоха сигнал „за месо“, той вдигна шия, за да види отпътуването, отначало бавно, после изведнъж издигнат в мрака и отлетял завинаги нагоре по тази черна дупка. И продължаваше да стои така с протегнатата шия, а в несигурната му животинска памет може би възкръсваха спомени от земята. Но всичко беше свършено, неговият другар вече нямаше да види нищо, а и той самият ще бъде овързан така в жалък вързоп в деня, когато ще трябва да го изкачат оттук. Краката му започнаха да треперят, чистият въздух, който идваше от далечните поля, го задушаваше; беше като пиян, когато тромаво се прибра в конюшната.

На двора въглекопачите стояха мрачни пред трупа на Тромпет. Една жена каза полугласно:

— Човекът поне слиза по свое желание!

Нова вълна идваше от миньорското селище и Левак, който вървеше начело, следван от Леваковица и Бутлу, крещеше:

— Смърт на белгийците! Никакви чужденци у нас! Смърт! Смърт!

Всички се юрнаха напред и Етиен трябваше да ги спре. Той се беше доближил до капитана, висок, слаб млад мъж на около двадесет и осем години, с мрачно и решително лице, обясняваше му нещата, мъчеше се да го спечели, като следеше ефекта от думите си. Защо да се стига до излишни жертви? Нима правото не беше на страната на миньорите? Всички са братя и трябва да се разбират. При думата република капитанът направи нервен жест. Той се държеше сурово като военен и каза грубо:

— Назад, не ме принуждавайте да изпълня дълга си!

Три пъти Етиен подхваща разговора. Зад него другарите му ръмжаха. Носеше се слух, че господин Енбо бил в мината, и затова говореха да го пуснат долу вързан за врата, за да видят дали щеше сам да копае въглищата си. Но това беше лъжлив слух, тук бяха само Негрел и Дансар, които за миг се показаха заедно зад един от прозорците на приемната: главният надзирател стоеше назад, смутен още от приключението си с Пиероновица, обаче инженерът смело шареше с малките си живи очи сред тълпата, като се усмихваше с иронично презрение, с което се отнасяше към хората и нещата. Разнесоха се виковете и те изчезнаха. И на тяхно място се появи само русата глава на Суварин. Сега именно той беше дежурен; от началото на стачката не беше напускал машината си нито за един ден, беше престанал да говори, погълнат постепенно от една натрапчива мисъл, чийто стоманен гвоздей сякаш блестеше в дъното на безцветните му очи.

— Назад! — повтори много високо капитанът. — Няма какво да ви слушам, заповядано ми е да пазя шахтата и ще я пазя... И не напирайте върху хората ми, защото знаая как да ви накарам да отстъпите.

Въпреки че говореше с твърд глас, той побледняваше от растящото безпокойство пред вида на непрекъснато прииждащата

вълна на миньорите. Щяха да го сменят по обед, но страхувайки се, че няма да удържи дотогава, беше изпратил в Монсу едно чираче от мината, за да иска подкрепление.

Отвърнаха му с крясъци:

— Смърт на чужденците! Смърт на белгийците!... Ние искаме да си бъдем господари у нас!

Етиен отстъпи отчаян. Това беше краят — оставаше им само да се бият и да умрат. Той престана да задържа другарите си и тълпата се приближи до малката войскова част. Бяха вече около четиристотин души, изпразваха се и съседните миньорски селища, хората идваха тичешком.

Всички надаваха един и същ вик, а Майо и Левак казваха гневно на войниците:

— Вървете си, ние нямаме нищо против вас! Вървете си!

— Това не ви засяга — подзе Майовица. — Оставете ни да си свършим работата.

А зад нея Леваковица добавяше още по-необуздано:

— Нима трябва да ви изядем, за да преминем? Молим ви да се пръждосате!

Дори се чу тъжният гласец на Лиди, която, вмъкнала се в навалищата с Бебер, каза пискливо:

— Я гледай какви глупави войници!

Застанала няколко крачки встрани, Катрин гледаше и слушаше, смаяна от тези нови изстъпления, сред които я хвърляше злата съдба. Нима досегашните ѝ страдания бяха малко? Какво прегрешение беше извършила, та нещастieto не ѝ даваше покой? Дори до снощи не разбираше нищо от гнева на стачката, мислеше, че няма какво повече да търси, след като получи своя дял плесници; но в този час сърцето ѝ се изпълваше с омраза, тя си спомняше какво бе разказвал някога Етиен вечер и се мъчеше да чуе това, което казваше сега на войниците. Той ги наричаше другари, припомняше им, че и те също са от народа, че трябва да бъдат с народа против експлоататорите на сиромашията.

Но в тълпата настъпи продължителна блъсканица и една жена изскочи напред. Беше Изгорялата, страшно измършавяла, проточила врат и вдигнала ръце нагоре, дотичала така бързо, че посивелите ѝ кичури коса я заслепяваха.

— Ах, дявол да го вземе, и аз съм тук! — прошепна тя задъхано.
— Тоя продажник Пиерон ме беше заключил в мазето!

И без да се бави, тя се нахвърли върху войската, бълвайки ругатни със зиналата си като черна дупка уста:

— Сган проклета! Мръсници такива! Знаете само да лижете ботушите на началниците си, храбри сте само срещу бедния народ!

Тогава и другите се присъединиха към нея и се разнесоха залпове от проклетия. А някои все още викаха: „Да живеят войниците! В шахтата офицера!“ Но скоро всички прекрещяха: „Долу червените панталони!“ Всички тези хора, които невъзмутимо, с неподвижни и безмълвни лица, бяха слушали призивите за побратимяване и дружелюбните опити да ги привлекат, запазиха същата сурова пасивност под тази градушка от обидни думи. Зад тях капитанът беше извадил сабята си; и тъй като тълпата все повече ги притискаше, заплашвайки да ги смаже в стената, той заповяда да насочат щиковете. Войниците се подчиниха и една двойна редица от стоманени остриета блесна срещу гърдите на стачниците.

— Ах, негодници! — изрева Изгорялата, като се отдръпна.

Но скоро всички отново напреднаха възбудени, с презрение към смъртта. Жените се спуснаха, Майовица и Леваковица крещяха:

— Убийте ни, убийте ни де! Ние си искаме правата!

С риск да се пореже Левак беше сграбчил с ръцете си няколко щика, три щика, които разклащаше и дърпаше към себе си, за да ги изтръгне; той ги извиваше с удесеторена сила в своята ярост, докато Бутлу, който съжеляваше, че бе последвал другаря си, стоеше настрана и спокойно го наблюдаваше.

— Хайде да ви видим — повтаряше Майо. — Действайте, щом сте толкова храбри!

И той разтваряше куртката си, повдигаше ризата си, показваше голите си гърди, плътта си, космата и татуирана от въглищата. Натискаше се върху остриетата, принуждаваше войниците да се отдръпват, свиреп в своята дързост и безстрашие. Един от щиковете убоде гърдта му, той побесня, започна да набляга по-силно, така че ножът да се заби още повече, за да чуе как ще изпукат ребрата му.

— Страхливци, не смеете... Зад нас има още десет хиляди души. Да, нас можете да убиете, но ще останат още десет хиляди за убиване.

Положението на войниците ставаше критично, защото бяха получили строга заповед да си послужат с оръжието само в краен случай. Освен това разстоянието намаляваше, сега те бяха съвсем притиснати до стената и нямаше накъде повече да отстъпват. Тяхната малка част, една шепа хора, все пак издържаше късите заповеди на капитана. А той, с ясни светли очи и нервно свити устни, се страхуваше само от едно — да не би войниците да се разгневят от ругатните. Един млад, висок и слаб сержант, чиито редки мустаци бяха настръхнали, вече премигваше неспокойно. До него стар войник с нашивки и с кожа, обгоряла от двадесетина похода, пребледня, когато видя щика си превит като сламка. Друг един, навярно новобранец, който още миришеше на нива, силно се изчервяваше всеки път, когато чуваше да го наричат мръсник и подлец. А тълпата не преставаше да буйства с вдигнати юмруци, с ругатни, обвинения и закани, които сипеше в лицата им. Само силата на заповедта можеше да ги задържа така безмълвни във високомерното и тъжно мълчание на военната дисциплина.

Сблъскването изглеждаше неизбежно, когато иззад войниците видяха да излиза надзирателят Ришом с побеляла като на добродушен стражар глава, разстроен от вълнение. Той заговори на висок глас:

— Дявол да го вземе, та това е глупаво в края на краищата! Не трябва да се допускат подобни глупости!

И той се хвърли между щиковете и миньорите.

— Другари, изслушайте ме... Вие знаете, че аз съм стар работник и че никога не съм преставал да бъда с вас. Е, добре, дявол да го вземе, обещавам ви, че ако не бъдат справедливи с вас, аз сам ще кажа на началниците истината... Но стига толкова, няма никаква полза да ругаете тези добри хора и да ги предизвиквате да ви надупчат коремите.

Слушаха го и се колебаеха. За нещастие горе се появи острият профил на малкия Негрел. Той навярно се страхуваше да не го обвинят, че е изпратил един надзирател, вместо сам да се осмели да отиде; и затова се опита да говори. Но гласът му се загуби сред толкова ужасна врява, че отново трябваше да се оттегли от прозореца, след като само сви рамене. След това Ришом напразно ги умоляваше от свое име, като повтаряше, че всичко трябва да се уреди по другарски: стачниците го отблъскваха, подозираха го. Но той се заинати и остана сред тях.

— Дявол да го вземе, нека ми счупят главата заедно с вас, но не ще ви оставя, докато не поумнеете!

Етиен, когото той помоли да му помогне да ги вразуми, махна безпомощно с ръка. Беше вече много късно, техният брой сега надминаваше петстотин. И не бяха само разгневените хора, дошли да прогонят белгийците, насъбрали се бяха любопитни и шегаджии, които се забавляваха с тази борба. Сред една група, която стоеше малко настрана, Захари и Филомен спокойно зяпаха като на представление, на което бяха довели и двете си деца Ахил и Дезире. Една нова вълна нахлу от „Рекияр“, в която бяха Муке и Мукет: кискайки се, той веднага отиде да плесне по раменете своя приятел Захари; а пък тя, много разгорещена, тичешком се вля в първата редица на най-буйните глави.

В това време капитанът час по час поглеждаше към пътя за Монсу. Исканите подкрепления не идваха, неговите шестдесет души не можеха да удържат повече.

Най-сетне му хрумна мисълта да въздейства върху въображението на тълпата и заповяда да заредят пушките пред нея. Войниците изпълниха заповедта, но възбудата се увеличаваше, чуваха се хвалби и закани:

— Я ги вижте, тези негодници ще стрелят по мишени! — присмиваха се жените — Изгорялата, Леваковица и другите. Майовица, притиснала към гърдите си малкото телце на Естел, която се беше събудила и плачеше, беше минала толкова напред, че сержантът я попита къде е тръгнала с това нещастно детенце.

— Какво ти влиза в работата? — отвърна тя. — Стреляй върху нас, ако смееш.

Мъжете презрително клатеха глави. Никой не вярваше, че могат да стрелят по тях.

— Няма куршуми в патроните им — каза Левак.

— Да не сме казаци! — извика Майо. — Срещу французи не се стреля, дявол да ви вземе!

Други повтаряха, че когато воювали в Крим, не се страхували от оловото. И всички продължаваха да напират към пушките. Ако в този момент беше даден залп, тълпата щеше да бъде покосена.

На първия ред Мукет се задавяше от ярост при мисълта, че войниците искат да надупчат кожата на жените. Тя изплю в лицето им

всичките си неприлични думи, не можеше да намери по-мръсни ругатни и изведнъж, когато вече ѝ оставаше само онази смъртна обида, с която можеше да бомбардира войсковата част, показа задника си. С две ръце вдигна полите си, опъна кръста си и изду огромната си закръгленост.

— На, това е за вас! Още е много чист, мръсници такива! — Тя се навеждаше, въртеше се, извиваше се, за да получи всеки своя дял, и при всяко кълчене повтаряше:

— Ето за офицера! Ето за сержанта! Ето за войниците!

Надигна се буря от смях. Бебер и Лиди се превиваха, дори самият Етиен, въпреки мрачното си очакване, се възхити от това оскърбително разголване. Всички, дори и шегобийците заедно с освирепялата тълпа, сега освиркваха войниците, сякаш ги виждаха опръскани с мръсотии; само Катрин, застанала права встрани върху стари подпори, стоеше няма, с кипнала в гърдите ѝ кръв, обзета от същата тази омраза, чийто пламък се разгаряше и в нея.

Настана голяма блъсканица. За да успокои раздразнените си войници, капитанът реши да вземе заложници. Мукет се спаси със скок, като се хвърли между краката на другарите си. Трима миньори, Левак и други двама, бяха заловени сред групата на най-буйните и бяха поставени под охрана в стаята на надзирателите.

Отгоре Негрел и Дансар викаха на капитана да се прибере и затвори при тях. Той отказа, беше му съвсем ясно, че тези сгради с врати без брави можеха да бъдат превзети с пристъп и да понесе унижението да бъде обезоръжен. Неговата малка част вече ръмжеше от негодувание, не можеше да се бяга пред тези нещастници с дървени обуца. Шестдесетте притиснати към стената войници отново насочиха заредените си пушки срещу тълпата.

Отначало хората се отдръпнаха, настана дълбоко мълчание. Стачниците бяха смаяни от това насилие. После се разнесе вик да върнат задържаните, веднага да ги освободят. Гласове крещяха, че ги колели там вътре. И без да бяха се уговаряли, понесени от един и същ устрем, от една и съща нужда да отмъстят, всички изтичаха до близките купища тухли, до тези тухли, направени от глината на мочурливата почва и изпечени на място. Децата ги чупеха една по една, жените пълнеха полите си. Скоро всеки имаше в краката си муници и битката започна.

Изгорялата първа зае позиция. Тя чупеше тухлите върху костеливото си коляно, а после хвърляше двете парчета, едното с дясната, а другото с лявата си ръка. Леваковица беше запретила ръкави догоре, но беше толкова дебела и отпусната, че трябваше съвсем да се приближи, за да се замерва точно, въпреки молбите на Бутлу, който я дърпаше назад с надежда да я отведе сега, когато съпругът беше задържан. Всички се разпалваха все повече: на Мукет ѝ дотегна да се наранява, като чупи тухлите върху дебелиите си бедра, и затова предпочиташе да ги хвърля цели. Дори и хлапаците влязоха в боя. Бебер показваше на Лиди как да замята, без да вдига ръка. Заваля градушка от едри късове, които падаха с глух трясък. И изведнъж сред тези фурии забелязаха Катрин; вдигнала ръце нагоре, и тя замахваше с половинки тухли, хвърляше ги с всичката сила на своите малки ръце. Тя не би могла да каже защо, задъхваше се, умираше от желание да избие всички. Нямах ли да свърши скоро това проклето, окаяно съществуване? Дотегнало ѝ беше всичко — да бъде бита и гонена от своя мъж, да скита така като загубено куче из калта на пътищата, без да може да поиска една чорба от баща си, гладен и той като нея. Никога положението не е било по-лошо, то все повече се влошаваше, откакто тя помнеше; и чупеше тухли, хвърляше ги пред себе си, обзета само от една мисъл — да помете всичко; очите ѝ бяха така кървявали, че дори не виждаше чия мутра разбива.

Етиен, останал пред войниците, едва се спаси да не му счупят главата. Ухото му се поду, той се обърна и изтръпна, като разбра, че тухлата беше хвърлена от разтрепераните ръце на Катрин; и с риск да бъде убит, той остана на мястото си и продължи да гледа. Още много други също се бяха увлекли тук, разгорещени от битката, размахали ръце. Муке преценяваше ударите, сякаш присъстваше на някаква игра на замерване; о, този там добре попадна, а виж, другият не улучи! Той се шегуваше и ръгаше с лакти Захари, който се караше с Филомен, защото беше наплескал Ахил и Дезире, отказвайки да ги качи на гърба си, за да могат да гледат по-добре. Имаше и зрители, които се бяха струпали по-надалече, покрай пътя. А горе на склона, в края на миньорското селище, се показа Неумирация, дотърлил се дотам с бастун, а сега неподвижно застанал прав на фона на ръждивото небе.

Още щом започнаха да хвърлят тухлите, надзирателят Ришом отново застана между войниците и миньорите. Той молеше едните и

увещаваше другите, като не обръщаше внимание на опасността, и беше толкова отчаян, че едри сълзи капеха от очите му. Сред тази врява никой не чуваше думите му, виждаха само как треперят големите му сиви мустаци.

Но градушката от тухли ставаше все по-силна, мъжете последваха примера на жените.

Тогава Майовица забеляза, че Майо стои назад. Беше мрачен и с празни ръце.

— Какво ти е, кажи? — извика тя. — Нима изоставяш другарите си? Нима ще оставиш да ги отведат в затвора?... Ах, ако не беше това дете в ръцете ми, щеше да видиш!

Естел, която висеше на врата ѝ и пищеше, ѝ пречеше да се присъедини към Изгорялата и другите. И тъй като мъжът ѝ, изглежда, не я чуваше, тя изрита тухлите в краката му.

— По дяволите, я ги вземи! Трябва ли да те заплюя в лицето пред всички, за да те окуража!

Силно почервенял, той счупи тухлите и ги хвърли. Тя го насъскваше, оглушаваше го, крещеше зад него смъртни закани, като задушаваше детето, притиснала го с ръцете към гърдите си; а той продължаваше да напредва и стигна пред пушките.

Под този град от тухли малкият отряд почти не се виждаше. За щастие те попадаха твърде нависоко и дупчеха стената. Какво да направят? Мисълта да се оттеглят, да обърнат гръб за миг обля с руменина бледото лице на капитана: но това вече беше невъзможно, щяха да ги разкъсат и при най-малкото движение. Една тухла пречупи козирката на фуражката му и капки кръв потекоха по челото му. Повечето от неговите хора бяха ранени, той чувстваше, че те вече излизат от кожата си, обзети от този необуздан инстинкт за самозащита, при който престават да се подчиняват на началниците си. Сержантът беше изрекъл проклетие, защото рамото му беше смазано и наранено като с тъп удар от бухалка за пране. Два пъти издран, един новобранец беше със смазан палец и с пареща рана на дясното коляно: нима ще се оставят още дълго време да ги малтретират? Една отскочила тухла беше засегнала под корема стария войник с нашивките, неговите бузи позеленяха и пушката му потрепери, насочена напред от мършавите му ръце. Три пъти капитанът искаше да изкомандва „огън“. Някаква тревога го задушаваше, някаква безкрайна

борба омеси в него за няколко секунди идеите, дълга, всичките му разбирания като човек и като войник. Дъждът от тухли се удвои и той тъкмо отваряше уста, за да извика „огън“, когато пушките сами изгърмяха — отначало три изстрела, после пет, после цял залп, а после само един изстрел дълго време след пълното затишие.

Настъпи общо вцепеняване. Войниците бяха стреляли, тълпата стоеше зяпнала неподвижно, без още да повярва. Но разнесоха се сърцераздирателни викове, когато тръбата даде сигнал за спиране на огъня. И настъпи луда паника, галоп на обстрелвано стадо, стремглав бяг в калта.

Бебер и Лиди бяха паднали един върху друг още при първите три изстрела — тя ударена в лицето, а той пронизан горе в лявото рамо. Тя не мърдаше, сякаш беше сразена от гръм. Но той се раздвижи и в предсмъртната си агония започна да я пипа с двете си ръце, като че ли искаше да я прегърне както в тъмното им скривалище, където бяха прекарали последната си нощ. А Жанлен, промъквайки се през дима, тъкмо беше дотичал най-сетне от „Рекияр“ подут от спане и го видя как прегръща неговата малка женичка и умира.

Другите пет изстрела бяха повалили Изгорялата и надзирателя Ришом. Засегнат в гърба в момента, когато молеше другарите, той беше паднал на колене; и повалил се на единия си хълбок, хриптеше на земята с облени в сълзи очи. А старата, с пронизано гърло, се беше строполила напълно вцепенена и с трясък като наръч сухи дърва, фъфлейки последната си ругатня през шурналата кръв.

Но в това време огънят на залпа разчистваше терена, погасяваше на сто крачки групите от любопитни, които се смееха на битката. Един куршум влезе в устата на Муке и го простря мъртъв в краката на Захари и Филомен, чиито две дечица бяха опръскани с червени капки. В същия миг Мукет получи два куршума в корема. Тя беше видяла как войниците се прицелват и инстинктивно, като добросърдечно момиче, се беше хвърлила пред Катрин, като ѝ викаше да се пази; а след миг силно изпищя, праметна се от удара и се просна по гръб на земята. Етиен дотича, поиска да я вдигне и отнесе; но тя махна с ръка — искаше да каже, че издъхва. После захълца, без да престава да се усмихва и на него, и на нея, сякаш беше щастлива, че ги вижда заедно сега, когато си отиваше.

Всичко сякаш беше приключило, ураганът от куршуми беше прокълтял много надалече, чак във фасадите на къщите в миньорското селище, когато се разнесе последният, единичен и закъснял изстрел.

Майо, улучен право в сърцето, се завъртя на място и падна по лице в една локва с черна от въглища вода.

Изумена, Майовица се наведе.

— Хайде, стани! Нали нищо ти няма?

Ръцете ѝ бяха заети с Естел и тя трябваше да притисне детето под мишница, за да обърне главата на мъжа си.

— Говори де! Къде те боли?

Очите му бяха изцъклени, а от устата му излизаше кървава пяна. Тя разбра — той е мъртъв. Тогава остана така седнала в калта с дъщеричката под мишница като вързоп, загледана в своя другар с тъп поглед.

Мината беше свободна. Със своя нервен жест капитанът свали, после пак постави счупената си от тухлата фуражка; и стоеше бледен и вцепенен пред катастрофата на своя живот; а в това време хората му с безмълвни лица пълнеха отново пушките си. На прозореца на приемната се появиха изплашените лица на Негрел и Дансар. Зад тях беше Суварин с пресечено от голяма бръчка чело, сякаш гвоздеят на неговата натрапчива мисъл заплашително се беше отпечата там. На другата страна на хоризонта, на върха на платото, продължаваше да стърчи неподвижно Неумирация, подпрял се с едната си ръка на бастуна, а с другата на веждите, за да вижда по-добре как там долу избиват близките му. Ранените стенеха, убитите изстиваха в разкривени пози, изцапани от рядката кал на размразяването, разхвърляни тук-там сред черните петна на въглищата, които се подаваха над замърсените купчини сняг. И сред тези човешки трупове, съвсем дребнички, с окаян вид и мършави от мизерия, беше проснат и трупът на Тромпет, един огромен и жалък куп мъртво месо.

Етиен не беше убит. Той продължаваше да чака до Катрин, паднала от умора и тревога, когато един гърмящ глас го накара да се сепне. Беше абат Ранвие, който се връщаше от литургия и който, вдигнал двете си ръце към небето като разгневен пророк, призоваваше Божия гняв върху убийците. Той възвестяваше ерата на справедливостта, близкото изстребление на буржоазията с огън от

небесата, защото беше прекалила със своите престъпления, избивайки трудещите се и онеправданите на този свят.

СЕДМА ЧАСТ

I.

Изстрелите в Монсу бяха прозвучали чак в Париж като страшно ехо. От четири дни всички опозиционни вестници се възмуцаваха, поместваха на първа страница жестоки разкази: двадесет и пет ранени, четиринадесет убити, от които две деца и три жени, а имало и арестувани. Левак беше станал нещо като герой: приписваха му един отговор с антично величие пред следователя. Империята беше засегната право в сърцето от тези няколко куршума, но се преструваше на спокойна и всемогъща, без да си дава сметка за сериозността на раната. Било просто едно злощастно сблъскване, нещо незначително там, в страната на въглищата, много далече от парижката улица, която създава общественото мнение. Бързо щяло да се забрави, компанията официално била получила нареждане да потуши аферата и да приключи с тази стачка, чието продължаване дразнело и се превръщало в социална опасност.

Ето защо още в сряда сутринта видяха да пристигат в Монсу трима от управителите. Малкият град, който досега със свито сърце не беше посмял да се радва на избиването, най-сетне въздъхна и изпита радостта, че е спасен. Тъкмо и времето се оправяше, слънцето блесна с ония първи февруарски лъчи, чиято топлина раззеленява люляковите пъпки. Бяха разтворили всички капаци на прозорците в управлението и голямата сграда сякаш оживяваше: разнасяха се най-добри слухове, разказваха, че тези господа, много развълнувани от катастрофата, дотичали да разтворят бащински обятия за заблудените от миньорските селища. Сега, когато ударът беше нанесен, наистина много по-силен, отколкото биха желали, те се престараваха в ролята на спасители и издаваха прекрасни, но закъснели наредби.

Най-напред отпратиха белгийските работници, като вдигнаха голям шум за тази изключителна отстъпка, която правели на своите миньори. После премахнаха военната охрана на мините, които вече не бяха застрашени от сразените стачници. Пак те наредиха да се премълчи случаят с изчезналия часовой на „Ненаситната“: бяха претърсили околността, без да намерят нито пушката, нито трупа, и

решиха да смятат войника за дезертър, макар че подозираха престъпление. Така те се мъчеха по всякакъв начин да омаловажат събитията, трепереха от страх за утрешния ден, като смятаха за опасно да признаят неудържимата настървеност на една тълпа, нахвърлила се върху разклатените скели на стария свят. Но всъщност тази помирителна дейност съвсем не им пречеше да уреждат делово чисто административни сделки; бяха видели Деньолен да се връща от управлението, където се срещаше с господин Енбо. Преговорите за покупката на Вандам продължаваха и се твърдеше, че той щял да приеме условията на господата.

Но това, което особено раздвижи целия край, бяха големите жълти афиши, които управителите наредиха да се разлепят в голямо количество по стените. На тях се четяха следните редове, отпечатани с големи букви:

„РАБОТНИЦИ ОТ МОНСУ, НИЕ НЕ ЖЕЛАЕМ ЗАБЛУДИТЕ, ЧИИТО ПЕЧАЛНИ ПОСЛЕДИЦИ ВИЕ ВИДЯХТЕ ПРЕЗ ПОСЛЕДНИТЕ ДНИ, ДА ЛИШАТ ОТ СРЕДСТВА ЗА СЪЩЕСТВУВАНЕ БЛАГОРАЗУМНИТЕ И ДОБРОСЪВЕСТНИ РАБОТНИЦИ. ТАКА ЧЕ В ПОНЕДЕЛНИК СУТРИНТА ЩЕ ОТВОРИМ ОТНОВО ВСИЧКИ МИНИ И КОГАТО РАБОТАТА БЪДЕ ПОДНОВЕНА, НИЕ ГРИЖЛИВО И С ДОБРА ВОЛЯ ЩЕ РАЗГЛЕДАМЕ ПОЛОЖЕНИЯТА, КОИТО БИХА МОГЛИ ДА СЕ ПОДОБРЯТ. НАКРАТКО КАЗАНО, НИЕ ЩЕ НАПРАВИМ ВСИЧКО, КОЕТО ЩЕ БЪДЕ СПРАВЕДЛИВО И ВЪЗМОЖНО.“

И само за една сутрин десет хиляди въглекопачи се извървяха пред тези афиши. Никой не говореше, мнозина клатеха глава, други отминаваха с мудната си походка, без да трепне нито една гънка на неподвижните им лица.

Дотогава селището Двеста и четиридесетте беше упорствало в своята ожесточена съпротива. Кръвта на другарите, от която беше почервеняла калта на мината, сякаш препречваше пътя на другите. Едва десетина души — Пиерон и доносници като него — се бяха върнали на работа, но всички ги гледаха мрачно, без никакъв жест или закана, как отиват и се връщат. И затова афишът, залепен на църквата, беше посрещнат с глухо недоверие. В него не се казваше нищо за

върнатите работнически книжки: дали компанията отказваше да ги приеме отново? Страхът от преследване и мисълта да протестират от братска солидарност срещу уволнението на най-компрометираните караше всички да упорстват още повече. Имаше нещо подозрително, трябваше да видят, щяха да се върнат в мината, след като господата благоволят да се изкажат откровенно. Тягостно мълчание притискаше ниските къщи, дори самият глад не беше вече страшен, всички можеха да умрат, откакто насилствената смърт беше минала над покривите.

Но между всички най-вече една къща, къщата на Майови, беше черна и безмълвна, сломена от траура си. Откакто беше изпратила своя мъж до гробищата, Майовица не отваряше уста. След битката тя беше оставила Етиен да доведе у тях Катрин, цялата изкаляна и полумъртва; и когато я разсъбличаше пред младия човек, за да я положи в леглото, за миг си представи, че и дъщеря ѝ се е върнала с куршум в корема, защото по ризата имаше големи кървави петна. Но бързо разбра — беше изблик на нейната зрялост, появила се най-сетне от сътресението в този ужасен ден. Ах, тази рана беше още една нова беда, хубав подарък — да може да зачева деца, които след това стражарите ще избиват! И тя не каза нито дума на Катрин, нито на някой друг, тъй като не говореше и с Етиен. Последният спеше с Жанлен с риск да бъде арестуван, защото изпитваше такова отвращение при мисълта да се върне в мрака на „Рекияр“, че предпочиташе затвора: изтръпваше от ужас пред мрака след всички тези убийства и от непризнатия страх от дребния войник, който спеше там долу, под скалите. Всъщност в своята мъка от поражението той мечтаеше за затвора като за някакво убежище; но дори не го безпокояха и прекарваше мъчителни часове, без да знае как да изтощи тялото си. Понякога само Майовица ги гледаше и двамата, него и дъщеря си, с такъв злобен вид, сякаш ги питаше какво правят в дома ѝ.

Отново хъркаха всички напук, а Неумирация заемаше старото легло на двете деца, които сега, когато бедната Алзир не забиваше вече гърбицата си в слабините на голямата си сестра, спяха с Катрин. При лягане майката чувстваше празнотата на къщата по студенината на леглото си, станало изведнъж много широко. Напразно тя вземаше Естел, за да запълни празнотата, това не можеше да замести нейния мъж; и тя безшумно плачеше в продължение на часове.

А после дните започнаха да текат както преди: винаги без хляб, но и без изглед да умрат от глад; това, което оттук-оттам намираха, правеше лоша услуга на нещастниците, като удължаваше съществуването им. Нищо не се беше променило в живота, само мъжа й го нямаше.

На петия ден следобед, отчаян от вида на тази мълчалива жена, Етиен излезе и тръгна бавно по павираната улица на селището. Бездействието му тежеше, постоянно го тласкаше да се разхожда с отпуснати ръце и наведена глава, измъчван от една и съща мисъл. Той скиташе така от половин час, когато по удвоеното си безпокойство почувства, че другарите са излезли пред вратите, за да го видят. Дори и малкото, което беше останало от популярността му, беше се изпарило във вихъра на стрелбата, и той вече не можеше да мине, без да срещне погледи, чийто пламък го преследваше. Когато вдигна глава, видя мъже със заплашителни лица и жени, повдигащи малките перденца на прозорците; и от това нямо обвинение, от сдържания гняв на тези големи очи, разширени от глада и сълзите, той се чувстваше неловко и краката му се сковаваха. Глухият упрек зад гърба му непрекъснато растеше. Обзе го такъв страх да не би цялото селище да излезе, за да му кресне за немотията си, че се прибра разтреперан.

Но сцената, която го очакваше в дома на Майови, съвсем го разстрои. Неумирация седеше като прикован на стола си близо до студената печка; той се беше схванал, откакто в деня на стрелбата двама съседни го бяха намерили паднал със счупен бастун на земята като старо дърво, поразено от гръм. И докато Ленор и Анри, за да залъжат глада си, стържеха с оглушителен шум една стара тенджерата, в която снощи бяха варили зеле, Майовица, застанала права до масата, на която беше поставила Естел, заплашваше с юмрук Катрин:

— Повтори още веднъж, дявол да го вземе! Повтори това, което сега каза!

Катрин беше казала, че има намерение да се върне в „Ненаситната“. Мисълта, че не си припечелва хляба, че майка й я търпи така като някакво досадно и безполезно животно, я измъчваше все повече всеки ден; и ако не се боеше, че Шавал ще я набие, щеше да слезе още във вторник. Тя подзе, като се запъваше:

— Какво искаш? Не може да се живее, без да се работи. Поне хляб ще имаме.

Майовица я прекъсна:

— Слушай, ще удуша първия от вас, който отиде на работа... А, не, това вече няма да мога да понеса — да убият бащата, а после да продължат да експлоатират децата! Стига ми толкова, предпочитам да видя как ще понесат всички вас между четири дъски, както онзи, който си отиде вече!

И дългото ѝ мълчание сега се изля гневно в словесен порой. Хубав аванс щяла да ѝ донесе Катрин! Едва тридесет су, към които биха могли да се прибавят още двадесет, ако началниците благоволили да дават някаква работа и на този бандит Жанлен. Всичко петдесет су при седем гърла за хранене! Малките ги бивало само да лапат чорба. А при падането навярно е станало нещо в мозъка на дядото, защото изглеждал оглупял; или пък се е побъркал, когато видял как войниците стрелят върху другарите.

— Нали така, старо? Те съвсем те разсипаха. Макар ръцете ти още да са здрави, с тебе вече е свършено.

Неумирация я гледаше с угасналите си очи, без да я разбере. Той с часове стоеше така с втрънен поглед, разбираше само, че трябва да храни в един съд с пепел, поставен до него, за да не замърсява наоколо.

— И още не са отпуснали пенсията му — продължи тя, — и уверена съм, че ще я откажат заради убежденията ни... Не, до гуша ми дойде от тези хора, които ни причиняват само нещастия!

— Все пак — осмели се да каже Катрин — те обещават в афиша...

— Я ме остави на мира с твоя афиш!... Пак някакъв капан, за да ни уловят и изядат. Правят се на любезни сега, когато надупчиха кожата ни.

— Но, мамо, тогава къде ще отидем? Сигурно няма да ни оставят в селището.

Майовица направи неопределен и страшен жест. Къде ще отидат?

Тя нищо не знаеше, отбягваше дори да мисли, защото този въпрос я влудяваше. Ще отидат някъде другаде. И тъй като шумът от тенджерата ставаше непоносим, тя се нахвърли върху Ленор и Анри и ги напляска. Естел, която беше запълзяла на четири крака, падна и усили още повече врявата. Майка ѝ я успокои, като я подруска: хубаво щяло да бъде, ако детето се пребиело при падането! Тя спомена за

Алзир, пожелаваше и на другите нейната участ. После внезапно избухна в силни ридания, опряла глава на стената.

Застанал прав, Етиен не смееше да се намеси. В тази къща не го смятаха вече за близък, дори децата недоверчиво се отдръпваха от него. Но сълзите на тази нещастна жена вълнуваха сърцето му и той заговори:

— Недейте, недейте, кураж! Ще се помъчим да се оправим.

Тя като че ли не го чу и сега започна да се оплаква, като стенеше тихо и продължително:

— Ах, възможна ли е такава мизерия? Все пак карахме някак си преди тези ужаси. Ядяхме си сухия хляб, но бяхме всички заедно... И какво стана, Боже мой, какво толкова направихме, че изпаднахме в такава скръб — едните под земята, а другите да искат да отидат там?... Вярно е, че ни впрягаха като работни коне и съвсем не беше справедливо в подялбата да получаваме само удари с тояги и непрекъснато да увеличаваме имането на богатите, без надежда, че някога ще можем да вкусим от благата. Желанието да се живее изчезва, когато надеждата е изчезнала. Да, това не можеше да продължи повече, трябваше да си отдъхнем малко... Ако знаехме! Възможно ли е да изпаднем в такова нещастие, защото желяехме справедливост!

Въздишки издуваха гърдите ѝ, гласът ѝ се задавяше в безгранична тъга.

— А винаги има хитреци, които обещават, че положението може да се оправи, стига само да се помъчиш малко... Блъскаш си главата и страдаш толкова много от това, което е, че започваш да искаш това, което не съществува. Аз бях вече започнала да мечтая като глупачка, виждах, че живеем в добро приятелство с всички, хвърчах в облаците, честна дума. И си счупих гръбнака, като паднах отново в калта... Не е било истина, там горе няма нищо от това, което си въобразявах, че виждам. Имаше също такава мизерия, ах, мизерия колкото си искаш, и пушки отгоре на всичко!

Етиен слушаше тази жалба и при всяка сълза чувстваше как съвестта го гризе. Той не знаеше какво да каже, за да успокои Майовица, която бе толкова сломена след страшното падане от висините на идеала. Сега тя се беше върнала в средата на стаята и го гледаше; заговори му на „ти“ и с последни сили бясно закрещя:

— А ти, нима и ти говориш за връщане в мината, след като ни докара до това положение?... Не ти натяквам за нищо. Само че ако бях на твое място, аз вече щях да съм умряла от мъка, че съм причинила толкова зло на другарите.

Той искаше да отговори, но само вдигна рамене от отчаяние: за какво да дава обяснения, които тя нямаше да разбере в страданието си? И страшно измъчен, излезе навън и закрочи разстроен.

Там отново почувства, че селището го чака — мъжете пред вратите, а жените зад прозорците. Още щом се появи, всички започнаха да ръмжат, тълпата се увеличи. Бурята от сплетни, която се надигаше от четири дни, сега избухваше във всеобщото проклятие. Към него се насочиха юмруци, майките със злокобен жест го показваха на децата си, старците хрочеха, като го гледаха. Това беше обратът от последиците на поражението, отвращението, което се засилваше от излишно понесените страдания. Той трябваше да заплати за глада и смъртта.

Захари, който идваше с Филомен, блъсна Етиен, когато той излизаше. И злобно се изкиска:

— Я го виж, тлъстее! Изглежда, добре се живее на гърба на другите!

А Леваковица вече беше излязла пред вратата си заедно с Бутлу. Тя спомена за своя син Бебер, убит с куршум, и закреця:

— Да, има подлеци, които правят така, че избиват децата! Да отиде да търси моето в земята, за да ми го върне!

Тя забравяше, че мъжът ѝ е затворник — семейството не страдаше, тъй като Бутлу беше останал. Но все пак си спомни за него и продължи с остър глас:

— Така, значи, негодниците се разхождат, докато честните хора са в затвора!

Етиен се опита да я избегне, но попадна на Пиероновица, която дотича през градината. Тя бе посрещнала като спасение смъртта на майка си, чиято избухливост щеше да ги погуби; не оплакваше и малката на Пиерон, тази разхайтена Лиди, от която се бе отървала. Обаче се показваше солидарна със съседките, за да се сдобри с тях.

— А майка ми? А дъщеричката? Видели са те как си се крил зад тях, когато са лапнали куршума вместо тебе.

Какво можеше да направи? Да удуши Пиероновица и другите, да се бие с цялото селище? За миг Етиен имаше такова желание. Кръвта кипна в главата му, той гледаше сега на другарите като на животни, гневеше се, че са толкова некултурни и варвари, че го считат виновен за естественото развитие на нещата. Колко глупаво беше! Изпитваше отвращение от своето безсилие да ги укроти отново и се задоволи да ускори крачките си, сякаш не беше чул хулите. Скоро трябваше да бяга — пред всяка къща го посрещаха викове, гонеха го настървено по петите, всички го проклинаха с все по-гърмящ глас, бликащ от омраза. Той беше експлоататорът, убиецът, единствената причина за тяхното нещастие. Излезе от селището смъртно бледен, обезумял, бягащ пред тази тълпа, която крещеше зад гърба му. Най-сетне на шосето мнозина го оставиха, обаче някои все още продължаваха да го преследват, а когато стигна в долния край на склона, пред „Авантата“, срещна друга група миньори, която излизаше от „Ненаситната“.

Сред групата бяха старият Мук и Шавал. Откакто загинаха Мукет, дъщеря му, и Муке, синът му, старият продължаваше службата си като коняр без нито една дума на съжаление или оплакване. А сега, когато забеляза Етиен, изведнъж го обзе ярост, сълзи закапаха от очите му и цял поток от ругатни бликна от черната му и разкъравена от дъвченето на тютюн уста:

— Мръсник, свиня, гадна мутра!... Чакай, трябва да ми заплатиш за моите нещастни деца! При тях ще те пратя!

Той намери една тухла, счупи я на две и хвърли по него парчетата.

— Да, да, да го пребием! — извика Шавал, като се кикотеше, много възбуден и зарадван от това отмъщение. — Всеки по реда си... Ето те притиснат към стената, мръсен развратнико!

И той също се нахвърли върху Етиен с камъни. Вдигна се дивашка врява, всички взеха тухли, чупеха ги и ги хвърляха, за да го пречукат, както искаха да пречукат войниците. Зашеметен, той престана да бяга, стоеше с лице към тях, мъчеше се да ги укроти с думи. Някогашните му речи, така пламенно посрещани преди, бликаха от устата му. Той повтаряше думите, с които ги беше опиянявал по времето, когато ги държеше в ръцете си като покорно стадо; но неговата сила беше угаснала, само камъните му отговаряха; нараниха

силно лявата му ръка, той отстъпваше пред голямата опасност и изведнъж се намери обграден пред „Авантата“.

От няколко минути Расеньор беше излязъл пред вратата си.

— Влез — каза му той непринудено.

Етиен се подвоуми, задушаван от мисълта, че трябва да се укрие тук.

— Влез, аз ще поговоря с тях.

И той се примири, скри се в дъното на заведението, докато кръчмарят запищваше вратата с широките си рамене.

— Хайде, приятели, бъдете благоразумни... Нали знаете, че аз никога не съм ви лъгал. Винаги съм бил за спокойствието и ако бяхте ме послушали, сигурно нямаше да изпаднете в сегашното положение.

Леко, поклащайки раменете и корема си, той продължи дълго, отприщи красноречието си, което започна да се лее леко и успокоително като хладка вода. И целият му някогашен успех започна да се възвръща, той отново завоюваше популярността си без усилие, така естествено, сякаш другарите му не бяха го освиркали и нарекли подлец един месец преди това. Чуваха се одобрителни гласове: чудесно — значи бяха с него. Ето как трябвало да се говори! Избухна гръм от ръкопляскания.

Зад него Етиен примираше с изпълнено от горчивина сърце. Той си спомняше предсказанието на Расеньор в гората, когато го бе заплашил с непризнателността на тълпите. Каква безумна жестокост, каква отвратителна забрава на стореното! Това беше сляпа сила, която непрекъснато се самоизяждаше. И освен това, че вижда как тези говеда сами провалят делото си, той изживяваше и разочарованието от собствения си провал, от трагичния край на своята амбиция. Как! Нима всичко беше вече свършено? Той си спомняше, че под буквите дървета беше чул сърцата в три хиляди гърди да бият в такт с неговото. В този ден беше държал популярността си с две ръце, този народ му принадлежеше, той се бе почувствал водач. Налудничави мечти го опияняваха тогава: Монсу в краката му, а там, в Париж, може би депутат, който сразява буржоата с една реч, първата реч, произнесена от работник от трибуната на парламента. А сега всичко беше свършено! Той се пробуждаше окаян и презрян, неговият народ го беше изгонил с камъни. Гласът на Расеньор се повиши:

— Никога насилието не е успявало, светът не може да се преобрази за един ден. Лъжци или негодници са тези, които са ви обещавали да променят всичко с един замах!

— Браво, браво! — извика тълпата.

Всъщност кой беше виновен? Този въпрос, който Етиен си задаваше, съвсем го смразяваше. Наистина негова ли беше вината за това нещастие, от което страдаше и той самият, за тази мизерия за едни и смърт за други, за тези измършавели и останали без хляб жени и деца? Беше си представил тази жалка картина една вечер преди катастрофата. Но тогава някаква сила го беше вече издигнала и понесла заедно с другарите. Впрочем той никога не ги беше ръководил, те го водеха, принуждаваха го да прави неща, които никога не би извършил, ако не бе подтикът на тази огромна тълпа, която напираше зад него. При всяко изстъпление той оставаше изумен от събитията, защото нито беше предвидил, нито беше пожелал такова нещо. Можеше ли например да очаква, че неговите последователи от селището ще го линчуват един ден? Тези побеснели хора лъжеха, като го обвиняваха, че им е обещавал само да ядат и да безделничат. И в това оправдание, в разсъжденията, с които се мъчеше да отхвърли угризенията на съвестта си, се надигаше глухото безпокойство, че не е бил на необходимата висота за своята задача, измъчваше го непрекъснато съмнение, че е полуграмотен. Чувстваше, че все не му достига смелост, че дори със сърцето си не беше с другарите, страхуваше се от тях, от тази огромна, сляпа и неудържима маса, която като природна стихия помиташе всичко, без да спазва никакви правила и теории. Откъснал се беше постепенно от нея с някакво отвращение поради своите изтънчени вкусове, поради бавното издигане на цялото си същество към една по-висша класа.

В този момент гласът на Расењор се загуби сред възторжените крясъци:

— Да живее Расењор! Само той, браво, браво!

Кръчмарят затвори вратата, а тълпата се разпръсна; двамата мъже мълчаливо се спогледаха. И двамата вдигнаха рамене. Свърши се с това, че изпиха заедно по халба бира.

Същия ден имаше голям прием в „Пиолен“, където празнуваха годеча на Негрел и Сесил. Предишния ден Грегоарови бяха наредили да се излъска паркетът в трапезарията и да се изтупа всичко в гостната.

Мелани властваше в кухнята, наблюдаваше печеното, бъркаше сосовете, чийто аромат се носеше из цялата къща. Бяха наредили кочияшът Франсис да помага на Онорин при сервирането. Градинарката трябваше да мие чиниите, а градинарят да отваря входната врата. Никога досега такъв тържествен прием не беше вълнувал голямата патриархална и богаташка къща.

Всичко мина прекрасно. Госпожа Енбо се обърна извънредно мило към Сесил и се усмихна на Негрел, когато нотариусът на Монсу галантно предложи да пият за щастието на бъдещото семейство. И господин Енбо беше много любезен. Усмихнатият му вид не учуди гостите: носеше се слух, че спечелил отново благоволенieto на управлението и скоро щял да стане кавалер на Почетния легион заради енергичните мерки, с които потушил стачката. Избягваха да говорят за последните събития, но в общата радост се чувстваше някаква тържественост, обедът се превръщаше в официално честване на една победа. Най-сетне се бяха отървали, отново щяха да ядат и да спят спокойно. Съвсем предпазливо беше направен намек за убитите, чиято кръв едва бе попита от калта на „Ненаситната“; това било неизбежен урок и всички се разчувстваха, когато Грегоарови добавиха, че сега било дълг на всеки да отиде да превързва раните в миньорските селища. Те бяха възвърнали своето добродушно спокойствие, като извиняваха своите добри миньори, които се виждаха вече в мините да дават добър пример на вековното си примирение. Първенците на Монсу, които вече не трепереха, се съгласиха, че въпросът за наемния труд трябва да се проучи внимателно. При печеното победата стана пълна, когато господин Енбо прочете едно писмо от епископа, който му съобщаваше за преместването на абат Ранвие. Цялата буржоазия от този край бурно коментираше проявите на този свещеник, нарекъл войниците убийци. А когато поднесоха десерта, нотариусът много смело заяви, че бил свободомислещ.

И Деньолен беше тук с двете си дъщери. Сред общото веселие той се мъчеше да скрие тъгата от разорението си. Точно тази сутрин беше подписал на компанията в Монсу продажбата на своята концесия във Вандам. Изпаднал в безизходица, разорен, той се беше подчинил на условията на управителите, като най-сетне им отстъпи тази плячка, която те отдавна дебнеха, срещу сума, която едва стигаше да плати на кредиторите си. Дори в последния момент беше приел като някакво

щастливо разрешение за себе си тяхното желание да го задържат като участъков инженер; така че се беше примирил да надзирава като обикновен платен служител тази мина, която беше погълнала цялото му състояние. Това беше погребалният звън на малките частни предприятия, предстоящото ликвидиране на собствениците, изяждани един след друг от вечно гладната ламя на капитала и удавяни от растящия прилив на големите компании. Сега само той плащаше загубите от стачката и затова добре чувстваше, че те пият за неговото разорение, като вдигаха чашите за наградата на господин Енбо; и единствената му утеха беше голямата дързост на Люси и Жана, прелестни в своите преправени тоалети, които се надсмиваха над провала като истински смели момичета, презиращи парите.

Когато минаха в салона, за да пият кафето, господин Грегоар отведе настрана братовчеда си и го поздрави за смелото решение.

— Какво повече искаш? Единствената ти грешка беше, че рискува във Вандам милиона на твоето дение от Монсу. Ти страшно се измъчи, а и парите ти се стопиха в тази кучешка работа, докато моето дение, което не е мръднало от чекмеджето ми, още продължава да ме храни най-чинно, без да работя нищо, както ще храни и децата на моите внуци.

II.

В неделя, още щом се мръкна, Етиен се измъкна от селището. Съвсем ясно небе, обсипано със звезди, осветяваше земята със синя, дрезгава светлина. Той слезе към канала, бавно тръгна нагоре по брега в посока към Маршиен. Това беше любимото му място за разходка, една тревиста пътека, дълга две левги, все покрай тази геометрична водна площ, проточена като безкрайна лента от разтопено сребро.

Тук той никога не срещаше жива душа. Но този ден беше неприятно изненадан, като видя да се приближава към него някакъв човек. И под бледата светлина на звездите двамата самотни пешеходци се познаха едва когато се изправиха лице срещу лице.

— Ха, ти ли си? — прошепна Етиен.

Суварин кимна с глава, без да отговори. За миг те останаха неподвижни: после тръгнаха рамо до рамо към Маршиен. Всеки изглеждаше потопен в мислите си, сякаш бяха далече един от друг.

— Видя ли какво пише вестникът за успеха на Плюшар в Париж? — попита най-сетне Етиен. — Причакали го на тротоара, устроили му овации, когато слизал от това събрание в Белвил... Ето че се е проявил въпреки болното си гърло. Отсега нататък той ще отиде далеч.

Машинистът вдигна рамене. Той презираше добрите оратори, смелчаците, които навлизаха в политиката както в адвокатската кариера, за да печелят пари с красноречието си.

Сега Етиен беше стигнал до Дарвин. Беше чел откъси, съкратени и преработени, в едно томче за пет су; и от това зле разбрано четиво си беше създал революционна идея за борбата за съществуване — мършавите изяждат дебелия, силният народ унищожават хилавата буржоазия. Но Суварин се разгневи, нахвърли се върху глупостите на социалистите, които приемали Дарвин, този апостол на научното неравенство, чийто прословут подбор на видове допадал само на философите аристократи. Обаче другарят му упорстваше, искаше да спори и изразяваше съмнението си със следната хипотеза: старото общество не съществува вече, пометено е без остатък; е, добре, няма

ли опасност новият свят да израсне, покваряван бавно от същите неправди — едните болни, другите здрави, едните по-сръчни, по-умни, да се угояват от всичко, а другите, глупави и мързеливи, да се превръщат в роби? Тогава пред тази картина на вечна мизерия машинистът извика със свиреп глас, че ако е невъзможно да бъде постигната справедливост за човека, човекът трябва да изчезне. Докато има гнили общества, ще има и кланета, до изстребването и на последното човешко същество. И отново настъпи мълчание.

Дълго време Суварин вървя по нежната трева с наведена глава, толкова задълбочен, че стъпваше съвсем до края на брега със спокойната увереност на сомнамбул, който насън се разхожда по стрехите. После изтръпна без причина, сякаш се беше сблъскал с някаква сянка. Вдигна очи, лицето му беше много бледо; и каза тихо на другаря си:

— Разказвал ли съм ти как умря тя?

— Коя?

— Жена ми, там, в Русия.

Етиен махна неопределено с ръка, учуден от разтреперания глас, от внезапната нужда за споделяне у този обикновено безстрастен момък, стоически равнодушен към другите и към самия себе си. Знаеше само, че тази жена му е била любовница и че е била обесена в Москва.

— Работата не вървеше — разказа Суварин с очи, блуждаещи сега по бялата струя на канала, ограден от синкавата колонада на големите дървета. — От две седмици се бяхме сврели под земята, за да минираме железопътната линия; и не императорският влак, а пътническият влак хвъркна във въздуха... Тогава арестуваха Анушка. Преоблечена като селянка, тя ни носеше всяка вечер хляб. Тя именно запали фитила, защото, ако беше някой мъж, щяха да го забележат... Проследих целия процес, скрит сред тълпата в продължение на цели шест дни...

Гласът му се задави от силен пристъп на кашлица.

— Два пъти имах желание да извикам, да се хвърля през главите на хората, за да стигна до нея. Но каква полза? Един по-малко, това означава един войник по-малко; и аз много добре чувствах, че тя ми казваше „не“ със своите големи втренчени очи, които срещаша моите.

Той пак се закашля.

— В последния ден бях там, на площада... Валеше, глупаците не знаеха какво да правят, бяха си загубили ума от проливния дъжд. Цели двайсет минути им потрябваха, за да обесят четиримата: въжето се късаше, все не можеха да свършат с четвъртия... Анушка стоеше съвсем изправена, чакаше. Тя не ме виждаше, търсеше ме сред тълпата. Качих се на един камък и тя ме видя, очите ни вече не се разделиха. И когато беше мъртва, тя продължаваше да ме гледа... Размахвах шапката си и си тръгнах.

Настъпи пак мълчание. Бялата лента на канала се разстилаше до безкрая, двамата вървяха с еднаква бавна крачка, сякаш всеки беше потънал отново в себе си. В дъното на хоризонта бледата вода като че ли отваряше в небето малка светлинна пролука.

— Това беше наказанието ни — продължи сурово Суварин. — Ние бяхме виновни, че се обичахме... Да, по-добре, че е мъртва, от кръвта ѝ ще се родят герои, а на моето сърце вече нищо не тежи... Ах, нищо! Нито родители, нито жена, нито приятел, нищо, което би накарало ръката ми да трепне в деня, когато ще трябва да взема нечий живот или пък да дам своя!

Етиен се беше спрял, треперейки в хладната нощ. Той не възрази, а само каза:

— Отдалечихме се много, искаш ли да се връщаме?

Тръгнаха бавно към „Ненаситната“ и след няколко крачки той добави:

— Видя ли новите афиши?

Питаше го за големите жълти обяви, които компанията беше наредила да разлепят пак тази сутрин. В тях тя беше по-ясна и потстъпчива, обещаваше, че ще приема книжките на миньорите, които се явят утре на работа. Всичко щяло да се забрави, предлагаха прошка и на най-провинените.

— Да, видях — отвърна машинистът.

— Е, какво мислиш?

— Мисля, че е свършено... Стадото ще слезе отново. Всички вие сте много страхливи!

Етиен разпалено оправдаваше другарите: отделен човек може да бъде храбър, но една умираща от глад тълпа е безсилна. Крачка по крачка те бяха стигнали до „Ненаситната“; и пред черната грамада на мината той продължи, закле се, че никога няма да слезе; но прощаваше

на ония, които ще слязат. А после, тъй като се носеше слух, че дърводелците не били успели да поправят обшивката, той пожела да узнае вярно ли било, че натискът на пластове върху дървения материал бил толкова силен и толкова издул обшивката на шахтата, че една от клетките при движение се търкала о нея в продължение на пет метра? Умълча се отново, Суварин отговаряше кратко. Били работили и снощи, клетката наистина се търкала, дори машинистите трябвало да удвоят скоростта, за да премине тя на това място. Обаче всички началници посрещали раздразнено възраженията с едни и същи думи: сега искали въглища, по-късно щели да укрепят по-добре.

— Виждаш ли, руши се! — прошепна Етиен. — Ще стане весело.

Втренчил очи в мината, която смътно се очертаваше в мрака, Суварин спокойно заключи:

— Ако рухне, другарите ще узнаят, тъй като ти ги съветваш да се върнат на работа.

От камбанарията на Монсу удари девет часът; и понеже другарят му беше казал, че се прибира, за да спи, той добави, без дори да подаде ръка:

— Е, хайде, сбогом. Аз заминавам.

— Как така заминаваш?

— Да, поисках да ми върнат работническата книжка, отивам другаде.

Етиен го гледаше изумен и развълнуван. Суварин му казваше това, след като бяха се разхождали два часа, и то с толкова спокоен глас, докато само мисълта за тази внезапна раздяла свиваше сърцето на Етиен. Бяха се опознали, бяха страдали заедно и му беше наистина тъжно, като си помислеше, че вече няма да се виждат.

— Къде отиваш?

— Някъде, не зная точно.

— Ще те видя ли пак?

— Не, не ми се вярва.

Замълчаха, изправени един срещу друг, без да намерят какво друго да си кажат.

— Тогава сбогом.

— Сбогом.

Докато Етиен поемаше нагоре към селището, Суварин обърна гръб, върна се към брега на канала; и там, сега вече сам, той тръгна, без да спира, с наведена глава, потънал в мрака, сякаш една от подвижните сенки на нощта. От време на време се спираше, отброяваше долитащите отдалеч удари на часовника, напусна брега и се отправи към „Ненаситната“.

По това време мината беше пуста, той срещна само един надзирател с подуты за сън очи. Трябваше да запалят пещите в два часа за подготвянето на работата. Най-напред той се качи да вземе от един шкаф куртката си, която уж бе забравил. В тази куртка бяха увити инструменти — свредел, малък, много здрав трион, чук и длето. После тръгна. Но вместо да излезе от бараката, мина през тесния коридор, който водеше в комина със стълбите. И с куртката под мишница слезе бавно без лампа, като измерваше дълбочината по броя на стълбите. Знаеше, че клетката се търкаше на триста седемдесет и четири метра в петата спойка на долната обшивка. След като изброи петдесет и четири стълби, опипа с ръка и почувства издутината на дървените парчета. Тук беше.

И тогава сръчно и хладнокръвно, като опитен работник, който дълго време е обмислял какво трябва да направи, той заработи. Веднага започна да реже с триона една от дъските в преградата на комина, за да направи отвор към отделението на клетките. Светлината на кибритените клечки, които бързо пламваха и угасваха, му помогна да прецени състоянието на обшивката и на поправките, които неотдавна бяха направени. Между Кале и Валансиен прокопаването на минните шахти срещаше нечувани трудности при преминаването през подпочвените води, заемащи огромни площи на равнището на най-ниските долини. Само с изграждането на дървени преградни стени от греди, сглобени помежду им като дъгите на бъчва, можеше да се избегне водата, да се изолират шахтите от тези езера, чиито дълбоки и тъмни вълни блъскаха стените. При прокарването на шахтата на „Ненаситната“ трябваше да се направят две обшивки: една в горната част при ронливите пясъци и бялата глина, които граничеха с варовик и бяха пропукани навред и напоени с вода като гъба; после втора в долната част, непосредствено над каменовъгления пласт с жълтия, ситен като брашно пясък, който беше влажен и подвижен като течност; и точно там се намираще потокът, това подземно езеро, ужасът на

каменовъглените мини в Северна Франция, истинско море с бури и крушения, едно неизвестно и неизследвано море, чиито черни вълни бушуваха на повече от триста метра под земята. Обикновено обшивките издържаха на огромния натиск. Имаше опасност само при хлътване на съседни пластове, разтърсвани от срутването на стари експлоатационни галерии, които се запълваха. Или това слягане на скалните маси понякога се образуваха пукнатини, които бавно достигаха до гредите и с течение на времето ги изкривяваха, като ги изтласкваха към вътрешността на шахтата; и голямата опасност беше от срутване и наводнение — мината можеше да се изпълни с пръст и да се залее с вода.

Суварин, възседнал като кон направения от него отвор, установи, че петата спойка на обшивката е много сериозно изкривена. Дървеният материал се беше издул, дори много дъски бяха излезли от рамките. Обилни просмуквания на вода или „чучури“, както ги наричат миньорите, бликаха от спойките, през цепнатините, запълнени с насмолени кълчища. А дърводелците, поради краткото време, се бяха задоволили да укрепят ъглите с железни скоби, но толкова небрежно, че всички болтове не бяха поставени. Очевидно беше, че имаше някакъв огромен натиск отзад, откъм пясъците на потока.

Тогава той развинти със свредела болтовете на скобите така, че при натиск да изскочат всички. Тази работа беше толкова смела и безразсъдна, че двадесетина пъти едва не се преметна и не полетя на сто и осемдесет метра, които го отделяха от дъното. Трябваше да се залавя за дъбовите водачи — гредите, по които се плъзгаха клетките: и така увиснал над бездната, пълзеше по напречните подпори, които свързваха гредите, провираше се, сядаше и се навеждаше, опрял се само на лакът или на коляно, предизвиквайки спокойно смъртта. Само едно подухване можеше да го събори; три пъти успя да се задържи от падане, без да потръпне. Най-напред опипваше с ръка, после започваше да работи, като запалваше клечки кибрит само когато ръката му се объркваше сред тези лепкави греди. След като отвинти болтовете, нахвърли се върху самите дъски; и опасността още повече се увеличи. Той търсеше ключа — дървото, което крепеше другите; и се нахвърли върху него — проби го, преряза го и го изтъни така, че да загуби издръжливостта си; а в това време водата, която бликаше на тънки струи през дупките и цепнатините, го заслепяваше и го мокреше

като леден дъжд. Две кибритени клечки угаснаха. Всички други се намокриха, настана нощ, дълбок и непрогледен мрак.

От този момент го обзе някакъв бяс. Диханията на невидимото го опияняваха, черният ужас на тази дупка, обливана от пороен дъжд, го тласкаше да разрушава яростно. Той се настървяваше напосоки срещу обшивката, удряше където му попадне със свредела, с триона, обзет от нуждата да я изтърбуши веднага върху главата си. Влагаше такова ожесточение, сякаш ръгаше с нож тялото на някакво ненавистно живо същество. Щеше да убие най-сетне тази зла ламя „Ненаситната“, която с вечно зиналата си паст беше погълнала толкова много човешка плът. Чуваше се как инструментите му нанасят рани, а той се напрягаше, катереше се, слизаше и се изкачваше, задържайки се като по чудо, в непрекъснато люлеене, наподобяващо полет на нощна птица между гредите на някоя камбанария.

Но най-сетне се успокои, недоволен от самия себе си. Нима не можеше да прави всичко това хладнокръвно?

Без да бърза, той си пое дъх, влезе в комина със стълбите и запуши дупката, като намести парчето, което беше изрязал. Стигаше толкова — не искаше да предизвиква внимание с по-голяма повреда, която щяха да се опитат да поправят веднага. Беше наранил звяра в корема, щяха да видят дали ще доживее до вечерта; а беше оставил следи, така че ужасеният свят щеше да разбере, че този звяр не е умрял от собствена смърт. Той отдели време, за да увие грижливо инструментите в куртката си и бавно се изкачи по стълбите. После, когато излезе от мината, без да бъде забелязан, дори не се сети да отиде да се преоблече. Биеше три часът. Изправи се сред пътя и зачака.

В същия час Етиен, който не спеше, беше обезпокоен от лек шум в непрогледния мрак на стаята. Той ясно различаваше лекото дишане на децата, хъркането на Неумирация и на Майовица; а до него Жанлен свиреше продължително като флейта. Навярно му се беше присънило. Но когато отново се унасяше, шумът се повтори. Беше шумолене на сламеник, предпазливо усилие на човек, който става. Тогава той си помисли, че на Катрин ѝ е прилошало.

— Ти ли си? Какво ти е? — попита той с тих глас.

Никой не му отвърна, всички продължаваха да хъркат.

Цели пет минути нищо не помръдна. След това отново нещо изшумоля. И този път, уверен вече, че не се е излъгал, той прекоси

стоята, протегнал ръце в мрака, за да напипа отсрещното легло. Учудването му беше голямо, когато намери младото момиче седнало с притаен дъх, будно и нащрек.

— А защо не ми отговори? Какво правиш?

Най-сетне тя каза:

— Ставам.

— По това време!

— Да, връщам се на работа в мината.

Твърде развълнуван, Етиен трябваше да седне на края на сламеника, докато Катрин му обясняваше причините. Много ѝ било мъчно да живее така, без да работи, и постоянно да чувства укорителни погледи; предпочитала да бъде изложена там долу на ударите на Шавал; и ако майка ѝ откажела нейните пари, тя била вече достатъчно голяма, за да се отдели и сама да се изхранва.

— Хайде, махни се сега, че ще се обличам. И не казвай нищо, нали, ако искаш да бъдеш добър към мене.

Но той продължи да стои до нея — беше я прихванал през кръста, разнежен от тъга и страдание. По риза, притиснати един до друг, те чувстваха топлината на голите си тела в края на това неизстинало още от нощния сън легло. В първия миг тя се бе опитала да се отдръпне, но после започна тихичко да плаче, като също обгърна шията му, за да го притисне към себе си в отчаяна прегръдка. И те стояха така, без друго желание, унесени в миналото на своята нещастна любов, която не бяха успели да удовлетворят. Нима всичко бе свършено завинаги? Нямаше ли да се осмелят да се любят сега, когато бяха свободни? Трябваше им съвсем малко щастие, за да се разпръсне техният срам, това неприятно чувство, което им пречеше да се съберат поради редица мисли, които не бяха съвсем ясни и на самите тях.

— Иди си легни — прошепна тя. — Не искам да паля, за да не събудя мама... Време е, остави ме.

Той не чуваше, притискаше я безумно със свито от огромна мъка сърце. Една нужда от покой, една непреодолима нужда да бъде щастлив го завладяваше: виждаше се женен в малка чиста къщичка, без друга амбиция, освен да живее и да умре там заедно с нея. Щеше да се задоволява само с хляб; дори ако имаше само едно парче, то

щеше да бъде за нея. Нима беше необходимо нещо друго? Нима животът струваше повече?

Но все пак тя отпусна голите си ръце.

— Моля те, остави ме.

Тогава, подтикнат от порива на сърцето си, той ѝ каза на ухото:

— Чакай, ще дойда с тебе.

И сам се учуди, че каза това. Беше се заклел да не слиза вече в мината, а откъде се беше взело това внезапно решение, излязло от устата му, без да му е хрумвало, без да го е обмислял нито за миг? Сега беше толкова спокоен, така напълно излекуван от съмненията си, че упорстваше като човек, който случайно се е спасил и е намерил най-сетне единствения изход от своята мъка. И затова отказа да я послуша, когато тя започна да протестира, разбирайки, че се жертва заради нея, и опасявайки се от ругатните, с които щяха да го посрещнат в мината. Той не искаше за нищо да знае — афишите обещаваха прошка и това беше достатъчно.

— Искам да работя, така съм решил... Да се облечем, без да вдигаме шум.

Облякоха се в тъмното много предпазливо. Тя още от вечерта бе приготвила тайно миньорските си дрехи; а той взе от шкафа една куртка и едни панталони: не се измиха от страх да не изтрака глиненият леген. Всички спяха, но трябваше да преминат през тесния коридор, където лежеше майка ѝ. Когато тръгнаха, за нещастие се спънаха в един стол, Тя се събуди и попита още сънена:

— Ей, кой е?

Разтреперана, Катрин се спря, като стисна силно ръката на Етиен.

— Аз съм, не се безпокойте — каза той. — Задушавам се, ще изляза малко на въздух.

— Добре, добре.

И Майовица заспа отново. Катрин не смееше да мръдне. Най-сетне и тя слезе в долната стая и раздели филията, която беше запазила от хляба, даден им от една дама от Монсу. После тихо затвори вратата и тръгнаха.

Суварин се беше изправил недалеч от „Авантата“ на завоя на пътя. От половин час той гледаше как се връщат отново на работа въглекопачите, смътно очертани в мрака, отминаващи с глух тропот

като стадо. Броеше ги така, както колачите броят добитъка при влизане в кланицата; изненада се от техния брой, дори със своя песимизъм не беше предвиждал, че ще бъде толкова голям броят на страхливците. Редицата се удължаваше непрекъснато; той се вдървяваше от студ, стискаше зъби с блеснали очи.

Но изтръпна. Сред тези мъже, които преминаваха и чиито лица не можеше да различи, все пак позна един по походката му. Приблужи се и го спря.

— Къде отиваш?

Изненадан, Етиен прошепна, като отклони отговора:

— Я виж, ти още не си заминал!

После призна — връщал се в мината. Наистина бил се заклел, но живот ли било това да чака със скръстени ръце събитията, които щели да станат може би след сто години; а освен това лични причини го накарали да се реши.

Суварин го слушаше разтреперан. Той го сграбчи за рамото и го тласна назад към селището.

— Връщай се вкъщи! Аз искам, разбираш ли!

Но Катрин се приближи, той я позна, а и тя него. Етиен протестираше, заявяваше, че не позволява на никого да го съди за поведението му. А очите на машиниста сновяха от младото момиче до другаря; и той отстъпи една крачка назад, като махна отчаяно с ръка. Когато има жена в сърцето на един мъж, с този мъж е свършено, той ще загине. Може би той видя там, в Москва, своята обесена любовница, тази последна прекъсната връзка на своята плът, която го беше направила независим от живота на другите и от своя живот. Той каза просто:

— Върви.

Смутен, Етиен се бавеше, търсеше да каже нещо дружелюбно, за да не се разделят така.

— Значи все пак заминаваш?

— Да.

— Е добре, подай ми ръка, приятелю. Добър път и не ми се сърди.

Другият му подаде ледената си ръка. Той не признаваше нито приятел, нито жена.

— Сбогом и всичко хубаво този път.

— Да, сбогом.

И Суварин, неподвижен в мрака, проследи с поглед Етиен и Катрин, които влизаха в „Ненаситната“.

III.

В четири часа слизането започна. Лично Дансар, седнал на бюрото на маркьора в лампистерната, записваше всеки работник, който се явяваше, и нареждаше да му се даде лампа. Той приемаше всички, без каквото и да е възражение, изпълняваше обещанието на афишите. Но когато забеляза на гишето Етиен и Катрин, подскочи съвсем почервенял, с отворена уста, за да откаже да ги запише; после само се задоволи да изкаже с насмешка злорадството си: аха, аха, значи и най-силният от силните е повален на земята? Значи компанията е добра, щом като страшният борец на Монсу се връща да я моли за хляб? Етиен взе мълчаливо лампата си и тръгна към шахтата заедно с извозвачката.

Но именно там, в приемната, Катрин очакваше да чуе ругатните на другарите. Още като влизаха, тя забеляза Шавал сред група от двадесетина миньори, които чакаха да се освободи клетка. Той се спусна разярено към нея, но спря, когато видя Етиен. Тогава започна пресилено да се киска, като свиваше подигравателно рамене. Чудесно! Не искал да знае вече за нея, щом другият бил заел още топлото му място; добре се отървал, да му мисли господинът, който обича! Но под тази външна изява на презрение той изгаряше от ревност, очите му пламтяха. Впрочем другарите не се помръдваха, стояха мълчаливи, с наведени глави. Те се задоволиха да хвърлят само кос поглед към новодошлите; после, отчаяни и смирени, отново започнаха да се вглеждат втръчено в устата на шахтата, хванали лампите в ръка, разтреперани под изтърканите си куртки на това непрекъснато течение в голямото помещение.

Най-сетне клетката се закова на спирачките си, извикаха им да се качват. Катрин и Етиен се свиха в една вагонетка, в която вече бяха влезли Пиерон и двама копачи. Отстрани, в другата вагонетка, Шавал казваше с висок глас на дядо Мук, че дирекцията е направила грешка, като не е използвала случая да отърве мините от тези негодяи, които ги разлагали; но старият коняр, примирен вече с кучешкото си

съществуване, не се гневеше заради смъртта на своите деца и отвръщаше само с примирителен жест.

Клетката тръгна, потънаха в мрака. Никой не говореше. И изведнъж, когато бяха стигнали на две трети от дълбочината на шахтата, почувстваха страшно търкане. Железата скърцаха, хората изпопадаха един върху друг.

— Дявол да го вземе — изруга Етиен, — нима искат да ни сплескат? Всички ще загинем тук заради тяхната проклета обшивка. А пък казват, че я били поправили!

Все пак клетката премина препятствието. Сега се спускаше под проливен дъжд, толкова силен, че работниците с тревога се вслушваха в шуртенето. Значи много пукнатини са се появили между шевовете.

Попитаха Пиерон, който работеше вече от няколко дни, но той не пожела да покаже, че се страхува, което можеше да бъде изтълкувано като нападка срещу дирекцията. И отвърна:

— О, няма опасност! Винаги е така. Навярно не са имали време да запушат чучурките.

Потокът шуртеше върху главите им и те стигнаха долу в последното товарище под истински пороен дъжд. На нито един от надзирателите не бе хрумнала мисълта да се изкачи по стълбите, за да открие причината. Помпата щяла да се справи, а пък дърводелците довечера щели да прегледат спойките. Реорганизацията на работата в галериите създаваше доста неприятности. Инженерът беше решил копачите, преди да се върнат в забоите си, да работят първите пет дни заедно с всички други по укрепването на галериите, което беше извънредно спешно. Навсякъде имаше опасност от срутвания, извозните и пътеходните галерии бяха така занемарени, че трябваше да поправят крепежа в протежение на стотици метри. Така че долу съставяха групи от по десет души, всяка под ръководството на един надзирател, после ги отправяха на работа в най-повредените места. Когато спускането приключи, установиха, че са слезли триста двадесет и двама миньори, почти половината от хората, които работеха, когато мината беше в пълна експлоатация.

Шавал попълни групата, в която бяха включени Катрин и Етиен; това не стана случайно — отначало той се криеше зад другарите си, а после принуди надзирателя да го вземе. Тази група отиде да разчиства края на северната галерия, отдалечена на близо три километра, където

едно срутване заприщваше достъпа до въглищния пласт „Осемнадесет пръста“. Започнаха да разкопават срутените скали с кирки и лопати. Етиен, Шавал и петима други копаеха, а Катрин и две чирачета извозваха пръстта и камъните до наклона. Разговаряха рядко, защото надзирателят не ги напускаше. Но двамата любовници на извозвачката едва не се сбиха. Макар и да ръмжеше, че тази развратница вече не го интересува, Шавал се занимаваше с нея и скришом така я блъскаше, че Етиен го заплаши с бой, ако не я остави на мира. Двамата се наежиха един срещу друг и се наложи да ги разделят.

Към осем часа мина Дансар, за да хвърли поглед върху работата. Беше в отвратително настроение и се нахвърли срещу надзирателя: нищо не вървяло, подпорите трябвало да се подменят последователно, няма можело да се търпи такава работа! И той си отиде, като заяви, че ще се върне заедно с инженера. Чакаше Негрел още от сутринта и не можеше да си обясни причината за това закъснение.

Измина още един час. Надзирателят спря разчистването, за да използва всичките си хора за укрепването на свода. Дори извозвачката и двете чирачета не извозваха, а подготвиха и пренасяха подпорните греди. В дъното на тази галерия групата се намираще като в предни постове, загубена в края на мината без каквато и да било връзка с другите участъци. Три-четири пъти необикновени шумове, някакъв далечен тропот накара работниците да извърнат глави: какво ли ставаше? Като че ли галериите се изпразваха, сякаш другарите се връщаха, и то тичешком. Но шумът заглъхваше в дълбоката тишина, те отново започнаха да набиват дърветата, заглушавани от силните удари на чука. Най-сетне подновиха разчистването и извозът продължи.

Още след първата вагонетка Катрин се върна изплашена и каза, че нямало вече никой при наклона.

— Аз повиках, но не ми отвърнаха. Всички са избягали.

Уплахата беше толкова голяма, че десетте мъже захвърлиха инструментите си и побягнаха. Влудяваше ги мисълта, че са изоставени, че са съвсем сами в дъното на мината, толкова далече от товарището. Само с лампите си в ръце те тичаха един след друг — мъжете, децата и извозвачката; а и самият надзирател се беше объркал и крещеше, като все повече изпадаше в ужас от тишината в тази пустиня от безкрайни галерии. Какво бе станало, че не срещаха нито една жива душа? Каква бе тази злополука, която можа да отнесе така

другарите? Ужасът им се увеличаваше пред неизвестната опасност, от тази заплаха, която чувстваха тук, без да могат да я разберат.

Най-сетне, когато приближиха товарището, един поток им препречи пътя. Изведнъж нагазиха до колене във вода; и вече не можеха да тичат, пореха с мъка водата, обзети от мисълта, че ако закъснеят една минута, ще загинат.

— Дявол да го вземе, обшивката се е пропукала! — извика Етиен. — Аз ви казах, че ще изпогинем тук!

Още когато започна слизането, Пиерон, твърде загрижен, виждаше, че се увеличава водата, която падаше от шахтата. А когато долу с други двама товареше вагонетките, вдигнеше ли глава, лицето му се мокреше от едри капки, а ушите му бучаха от тътнежа на бурята там горе. Но най-много се разтрепера, когато забеляза, че под него резервоарът, дълбоката десетметрова яма, се изпълваше: водата бликаше вече през дървения капак, разливаше се по стоманените плочи; а това показваше, че помпата не можеше да изчерпва целия приток. Чуваше я как се задъхва и хърка от умора. Той предупреди Дансар, който гневно изпсува и отвърна, че трябвало да дочакат инженера. Два пъти отново му обърна внимание, но той само вдигаше раздражено рамене. А водата се покачваше, какво можеше да направи сам?

Дядо Мук се появи с Боеца, когото водеше на работа; трябваше да го държи с двете си ръце, защото старият кон, още сънлив, изведнъж се изправи на задните си крака, проточил шия към шахтата и зацвилил смъртно изплашен.

— Какво има, философе? Какво те разтревожи?... Аха, защото вали. Хайде, върви, това не те засяга.

Но животното беше цялото настръхнало и той насила го задърпа към извозната галерия.

Почти в същия миг, когато Мук и Боеца изчезваха в дъното на галерията, горе нещо изтреця и с продължителен шум падна долу. Беше се откъснало парче от дървената обшивка, което падаше от сто и осемдесет метра, като отскачаше между стените. Пиерон и другите товарачи успяха да се отдръпнат, дъбовата дъска счупи само една празна вагонетка. В същото време отгоре се стовари огромна маса вода като през скъсан бент. Дансар поиска да се изкачи, за да види; но още говореше, когато падна втора дъска. И изплашен вече от грозещата ги

катастрофа, престана да се двоуми, даде заповед за изкачване и изпрати надзирателите да предупредят хората в участъците.

Настана страшна блъсканица. От всяка галерия идваха тичешком върволици работници, които се нахвърляха с пристъп към клетките. Премазваха се и се пребиваха в надпревара да се изкачат колкото може по-бързо. Няколко души, които бяха намислили да минат по стълбите на комина, се върнаха, като крещяха, че пътят вече бил запушен. Всички се ужасяваха след всяко издигане на някоя клетка: този път беше минала, но кой знае дали следващия път щеше да мине пак през препятствията, с които шахтата се задръстваше? Горе разрушението продължаваше, чуваха се поредици от глухи трясъци, дърветата се чупеха и пращяха сред нестихващия и засилващ се шум на проливния дъжд. Скоро една от клетките стана негодна, беше продънена и не можеше да се плъзга по гредите, които навярно бяха строшени. Другата клетка се търкаше толкова силно, че сигурно стоманените въжета щяха да се скъсат. А оставаха за изкачване още стотина души, които негоднуваха и се мъчеха да се вкопчат някъде, целите окървавени и мокри. Двама бяха убити от падащите дъски. Трети, който беше увиснал на клетката, падна от петдесет метра и изчезна в резервоара.

Дансар все пак се мъчеше да въдвори ред. Въоръжен с шилка, той заплашваше да разбие черепа на първия, който не се подчиняваше; искаше да ги нареди един зад друг, крещеше, че товарачите щели да излязат последни, след като натоварят другарите. Никой не го слушаше, той беше попречил на Пиерон, който, побледнял от срам, искаше да се измъкне още с първите. При всяко тръгване на клетката трябваше да го отстранява с плесник. Но и самият той тракаше зъби — още една минута и щеше да загине: всичко се рушеше там горе, водата нахлуваше като от придошла река, сипеше се смъртоносен дъжд от греди. Дотичаха още няколко работници, когато той, обезумял от страх, скочи в една вагонетка, като остави Пиерон да влезе след него. Клетката се издигна.

В този момент групата на Етиен и Шавал влизаше в товарището. Те видяха как клетката изчезна и се спуснаха; но трябваше да се отдръпнат пред последното срутване на обшивката: шахтата се задръстваше, клетката вече нямаше да слезе. Катрин плачеше, Шавал дереше гърлото си с ругатни. Бяха двадесетина души, нима тези свине, началниците, щяха да ги оставят там? Дядо Мук беше върнал Боеца,

без да бърза, и го държеше още за юздата; и двамата, старецът и животното, бяха изумени пред бързото наводнение. Водата достигаше вече до бедрата им. Няма, със стиснати зъби, Етиен вдигна Катрин на ръце. Двадесетте души крещяха с вдигнати нагоре глави и упорито и глупаво продължаваха да гледат шахтата, тази задръстена дупка, от която се изливаше цяла река и откъдето не можеше да им дойде вече никаква помощ.

Горе, излизайки от клетката, Дансар забеляза Негрел, който идваше тичешком. По една фаталност тази сутрин, още като стана от леглото, госпожа Енбо го беше задържала, за да прегледат каталозите и изберат сватбения подарък. Беше десет часът.

— Е, какво става? — извика той отдалече.

— Мината е загубена — отвърна главният надзирател.

И със заекване разказа за катастрофата; но инженерът недоверчиво вдигаше рамене: хайде де, няма една обшивка може току-така да се разруши? Навярно преувеличаваха, трябваше да види.

— Никой ли не е останал долу?

Дансар се смути. Не, никой. Поне така предполагаше. Все пак някои работници може да са закъснели.

— Но дявол да ви вземе! — извика Негрел. — Тогава защо сте излезли? Така ли се изоставят хората!

Той веднага заповяда да преброят лампите. Сутринта бяха раздали триста двадесет и две; бяха върнати само двеста петдесет и пет; но мнозина работници заявиха, че техните били останали долу, изпадали от ръцете им при блъсканицата в паниката. Помъчиха се да направят поименна проверка, но се оказа невъзможно да установят точния брой: някои миньори бяха си отишли, други не чуваха имената си. Никой не можеше да каже точно кои другари липсват. Може би двадесет, може би четиридесет. В едно нещо само инженерът нямаше защо да се съмнява: долу имаше хора, техните крясъци се долавяха сред шума на водите и трясъка на падащите греди през отвора на шахтата.

Първата грижа на Негрел беше да изпрати да повикат господин Енбо и да поиска да затворят мината. Но вече беше много късно — въглекопачите, които бегом, сякаш гонени от трясъка на обшивката, бяха се прибрали в селището Двеста и четиридесетте, бяха вече

хвърлили в ужас семействата. Цели тълпи от жени, старци и деца прииждаха тичешком, разтърсени от викове и ридания. Трябваше да ги отблъснат, кордон от надзиратели беше поставен да ги задържа, защото щяха да пречат на спасителните мерки. Много от работниците, които бяха излезли от шахтата, продължаваха да стоят тук изумени, без да помислят да се преоблекат, вцепенени от страха пред тази страшна дупка, откъдето можеше и никой да не излезе. Около тях обезумели жени ги молеха, разпитваха ги, искаха да узнаят имената. С тях ли беше еди-кой си? Ами този? Ами онзи? А те не знаеха, мърмореха неразбрано, силно трепереха и ръкомахаха като луди, за да прогонят с жестовите си някакво злоещо видение, което продължаваше да ги преследва. Тълпата бързо растеше, по пътищата се носеше плач. А там горе, върху табана, в колибата на Неумирация, беше седнал на земята един човек — Суварин, който не бе си заминал и гледаше.

— Имената, имената! — викаха жените с гласове, задавени от сълзи.

Негрел се появи за миг и подхвърли:

— Щом узнаем имената, ще ви ги съобщим. Но нищо не е загубено, всички ще бъдат спасени... Аз слизам.

Тогава, онемяла от смъртна тревога, тълпата зачака. И наистина инженерът съвсем хладнокръвно се готвеше да слезе. Той нареди да откачат клетката, а на нейно място към стоманените въжета да прикачат една голяма кофа; и тъй като предполагаше, че водата ще угаси лампата му, заповяда да окачат друга под кофата, която щеше да я предпазва.

Разтреперани, с пребледнели и разкривени лица, надзирателите му помагаха в тези приготовления.

— Вие ще слезете с мене, Дансар — отсече Негрел.

Но после, когато видя, че всички са изплашени, че главният надзирател залита като пиян от страх, той го отстрани с презрителен жест:

— Не, ще ми пречите... Предпочитам да бъда сам.

Той вече се наместваше в тясното ведро, полюшващо се в края на стоманеното въже; и стиснал с една ръка лампата си, а с другата сигналното въже, извика на машиниста:

— Бавно!

Машината раздвижи барабаните, Негрел изчезна в бездната, откъдето все още долиташе крясъкът на нещастниците.

Горе нищо не бе мръднало. Той установи, че горната част на обшивката е в добро състояние. Люлян сред шахтата, той се въртеше и осветяваше стените: течовете между спойките бяха толкова силни, че лампата му гаснеше, а бликащата вода напълни кофата. Оттам надолу му светеше само лампата, която висеше в мрака под него. И въпреки смелостта си изтръпна и пребледня пред ужаса на разрушението. Някои дървени части бяха останали, другите бяха рухнали с рамките си; отзад зееха големи дупки, ситният като брашно жълт пясък се свличаше на огромни маси; а водите на потока, на това подземно море с непознати бури и крушения, се изливаха като от шлюз. Той се спусна още надолу, потънал в центъра на тези разрушения, които ставаха все по-големи, блъскан и въртян от урагана на подземните води, толкова слабо осветявани от червеникавия блясък на окачената под кофата лампа, пред очите му сякаш се мяркаха улиците и кръстовищата на някакъв разрушен град в далечината сред мятащите се огромни сенки. Всякакъв човешки труд беше вече невъзможен. Оставаше му само една надежда — да се опита да спаси хората, които бяха в опасност. Колкото повече се спускаше, толкова по-силно чуваше рева: но трябваше да спре, непреодолимо препятствие заприщваше шахтата — куп дървета, пречупени греди и дъски от разрушените стени на комина се бяха преплели с изпочупените тръби на помпата. И докато дълго гледаше със свито сърце, ревят изведнъж стихна. Навярно пред бързото прииждане на водата нещастниците бяха избягали в галериите, ако не бяха се удавили вече.

Негрел трябваше да се примири и да дръпне сигналното въже, за да го изкачат. После пак даде знак да спрат. Все още оставаше изумен от тази внезапна злополука, чиято причина не можеше да разбере. Искеше да я открие и започна да разглежда няколко останали здрави части на обшивката. Изненадаха го някои следи и разрези тук-там по дъските. Лампата му гаснеше от влагата, той започна да опипва с пръсти и съвсем ясно различи разрези с трион, дупки от свредел, следи от отвратителна разрушителна работа. Очевидно беше, че някой съзнателно е причинил тази катастрофа. Той стоеше смаян, дъските изпращяха, рухнаха заедно с рамките си и това последно падане едва не отнесе и самия него. Храбростта му изчезна, мисълта за човека,

който бе извършил това, караше косата му да настръхне, вледеняваше го с религиозен страх пред злото, сякаш човекът беше още тук, скрит в мрака, грамаден като своето огромно злодеяние. Той извика и дръпна гневно с ръка сигнала; впрочем беше крайно време, защото сто метра по-нагоре забеляза, че и горната обшивка се раздвижва: спойките зейваха, насмолените кълчища падаха и пропускаха цели потоци. Сега беше въпрос на часове — шахтата щеше да остане без обшивка и да рухне.

Горе господин Енбо очакваше загрижено Негрел.

— Е, как е? — попита той.

Но инженерът, останал без дъх, не можеше да говори. Прилошаваше му.

— Това е невъзможно, никога не се е случвало такова нещо...
Внимателно ли разгледа?

Да, той отговаряше с глава, като недоверчиво се оглеждаше. Отказваше да обяснява в присъствието на няколко надзиратели, които слушаха, и отведе вуйчо си на десетина метра, а като видя, че не са се отдалечили много, отстъпи още назад; после тихо му каза на ухото, че това е саботаж, че дъските са били прерязани и надупчени, че мината е заклана и издъхва. Пребледнял, директорът също сниши глас, чувствайки инстинктивно, че трябва да се мълчи пред чудовищността на големите органи и на големите престъпления. Не биваше да се показва разтреперан пред десетте хиляди работници от Монсу; покъсно ще решат. И двамата продължиха да си шепнат, поразени от това, че човек е имал смелостта да слезе, да увисне в бездната, да рискува безброй пъти живота си за това ужасно дело. Те дори не можеха да разберат тази безумна храброст в разрушението, не им се искаше да вярват, въпреки че беше очевидно, както обикновено човек се съмнява в историите за необикновените бягства на затворници, скочили от прозорци, високи тридесет метра над земята.

Когато господин Енбо се приближи до надзирателите, нервен тик кривеше лицето му. Той махна отчаяно с ръка и заповяда да опразнят веднага мината. Това беше печално погребално шествие, няма напускане с бегли погледи назад към тези големи, празни и още извисяващи се тухлени сгради, които отсега нататък нищо не можеше да спаси.

И когато директорът и инженерът последни излизаха от приемната, гълпата ги посрещна с викове, като упорито повтаряше:

— Имената, имената! Кажете имената!

Сега и Майовица беше тук сред жените. Тя си припомняше шума през нощта — дъщеря ѝ и наемателят бяха тръгнали заедно и сигурно се намираха долу; и след като бе крещяла, че така им се пада, че заслужавали да останат там тези страхливци и подлеци, тя бе дотичала и стоеше в първата редица, разтреперана от безпокойство. Всъщност тя нямаше защо да се съмнява повече, от спора наоколо тя разбираше всичко. Да, да, Катрин е там, Етиен също, един другар ги беше видял. Но за другите още се спореше. Не, не този, а онзи, може би Шавал, обаче едно чираче се кълнеше, че било излязло заедно с него. Леваковица и Пиероновица, макар че никой от техните не беше в опасност, се увличаха и ревяха така силно, както и другите. Излязъл с първите, Захари, въпреки навика си да се присмива на всичко, прегръщаше разплакан жена си и майка си и трепереше заедно с нея, обзет от неочакван изблик на нежност към сестра си, без да иска да повярва, че е там, докато началниците не съобщят официално.

— Имената, имената! За Бога, имената!

Нервиран, Негрел извика силно на надзирателите:

— Я ги накарайте да млъкнат! Да умреш от мъка. Откъде да знам имената?

Изминали бяха вече два часа. В първоначалната уплаха никой не беше помислил за другата шахта, за старата шахта „Рекияр“. Господин Енбо съобщаваше, че ще опитат спасяването да стане от тази страна, когато се разнесе слух: петима работници току-що се спасили от наводнението, като се изкачили по изгнилите стълби на стария комин, който вече не се използваше; споменаваха и името на дядо Мук, а това изненада всички, защото никой не вярваше, че и той е долу. Но разказът на петимата спасени удвои сълзите: петнадесет другари не успели да ги последват, заблудили се, а после пътят им бил преграден от срутванията, така че било вече невъзможно да им се помогне, защото в „Рекияр“ водата се покачила с десет метра. Те знаели имената на всички. Въздухът се изпълни с риданията на покрусения народ.

— Накарайте ги да млъкнат! — повтори Негрел разярен. — И нека се отдръпнат! Да, да, на сто метра! Има опасност, изблъскайте ги, изблъскайте ги!

Трябваше да се бият с тези клетници. Те си представяха какво ли не — пъдят ги, за да скрият от тях мъртвите; и надзирателите трябваше да им обясняват, че след шахтата има опасност и за сградите на мината. Тази мисъл ги накара да онемееят от уплаха и най-сетне оставиха да ги отблъснат крачка по крачка; но трябваше да удвоят стражата, която ги задържаше, защото те несъзнателно, сякаш притегляни от някаква сила, непрекъснато пристъпваха напред. Хиляди хора се блъскаха на пътя, прииждаха от всички миньорски селища, дори и от Монсу. А човекът горе на табана, русият човек с моминското лице, изчакайки, пушеше цигара след цигара, без да изпуска мината от погледа на светлите си очи.

Тогава започна чакането. Беше обед, никой не беше ял и никой не си отиваше. По мъгливото тъмносиво небе бавно се движеха ръждиви облаци. Зад оградата на Расеньор едно грамадно куче непрекъснато лаеше — ожесточено, раздразнено от живия дъх на тълпата. А тази тълпа постепенно се беше разпростряла наоколо и беше образувала обръч на сто метра от мината. „Ненаситната“ се издигаше в средата на голямото пространство. В нея нямаше жива душа, нито шум — истинска пустиня; през осветените отворени прозорци и врати се виждаха изоставените помещения; една забравена червеникава котка подуши опасността в тази пустош, скочи от някаква стълба и изчезна. Навярно пещите на генераторите гаснеха вече, защото високият тухлен комин изпускаше съвсем лек дим към тъмните облаци; а ветропоказателят на кулата, раздвижен от вятъра, скърцаше леко с остър звук, единственият тъжен звук на тези огромни сгради, които щяха да умрат.

В два часа нищо не беше мръднало. Господин Енбо, Негрел и няколко други дотичали инженери образуваха пред тълпата цяла редица от черни рединготи и шапки; и те също не си тръгваха, макар да бяха с отмалели от умора крака, възбудени, разстроени, че присъстват безпомощни на такава катастрофа, и само от време на време си шепнеха по някоя дума като пред леглото на умиращ. Горната част на обшивката сигурно окончателно бе рухнала, защото се чуха силни трясъци, отсечени шумове на падащи дълбоко в земята предмети, след което настъпи пълна тишина. Раната непрекъснато се разширяваше; срутването, започнало отдолу, се изкачваше, приближаваше се към повърхността. Навярно безпокойство беше

обзело Негрел, той искаше да види какво става и вече пристъпваше сам в това страшно празно пространство, но го уловиха за раменете. Каква полза? Той не можеше да предотврати нищо. А в това време един стар миньор, измамил охраната, изтича до бараката; но скоро се появи спокойно — беше отишъл да вземе дървените си обуца.

Удари три часът. Още нищо. Пороен дъжд измокри тълпата, но тя не отстъпи нито крачка. Кучето на Расеньор отново се разляя. И точно в три часа и двадесет минути първият трус раздруса земята. „Ненаситната“ се разлюля, но остана здрава и все още права. Веднага последва втори и продължителен вик се изтръгна от разтворените уста: почернелият хангар на сортировъчната се разклати два пъти и рухна със страшен трясък. Под огромния натиск гредите се трошаха и търкаха така силно, че изскачаха снопове искри. От този момент земята не престана да трепери, следваха трусове, пропадане на подземни пластове, тътнежи на изригващ вулкан. В далечината кучето престана да лае, то скимтеше жално, сякаш предвещаваше земетръсите, които чувстваше, че следват; а жените, децата, целият този народ, който гледаше, не можеше да задържи отчаяния си вик при всеки от тези трусове, които го подхвърляха. За по-малко от десет минути керемиденият покрив на кулата се срути, приемната и машинното помещение се пропукаха и се образува грамадна дупка. После шумовете стихнаха, срутването спря и отново настъпи голяма тишина.

В продължение на цял час „Ненаситната“ остана така разбита, сякаш бомбардирана от варварска армия. Никой вече не крещеше, разширеният кръг от зрители само гледаше. Под падналите греди в сортировъчната се виждаха разчупените маневрени съоръжения, продънените и разкривени сита. Но най-сериозно беше разрушена приемната, затрупана с тухли и парчета от изцяло рухнали стени. Желязното скеле, което крепеше барабаните, се беше прегънало и наполовина хлътнало в шахтата, една клетка висеше като обесена, люшкаше се край накъсано стоманено въже, освен това вагонетки, стоманени плочи и стълби бяха превърнати на каша. Вляво лампистерната, останала по една случайност незасегната, показваше лъскавите редици на малките си лампи. А в дъното на разрушеното помещение се виждаше машината, стъпила здраво върху задния си фундамент: медните части блестяха, големите стоманени рамене

приличаха на яки мускули, а огромният лост, прегънат във въздуха, изглеждаше като мощно коляно на излегнат, уверен в своята сила великан.

След този час на затишие господин Енбо почувства, че надеждата му се възвръща. Движението на пластове, изглежда, бе престанало, възможно бе да спасят машината и това, което беше останало от сградите. Но той все така забраняваше да се приближават, искаше да потърпят още половин час. Чакането ставаше непоносимо, надеждата удвояваше тревогата, сърцата на всички туптяха. Един тъмен облак, израснал на хоризонта, ускоряваше здрача — един зловещ край на деня над тази останка от подземните бури. Цели седем часа бяха тук, без да мръднат, без да ядат.

И внезапно, когато инженерите предпазливо напредваха, една последна конвулсия на земята ги накара да побягнат. Избухваха подземни тътнежи, сякаш някаква чудовищна артилерия бомбардираше бездната. На повърхността последните сгради се прекатурваха и рухваха. Отначало нещо като водовъртеж понесе останките от сортировъчната и приемната. После сградата с парните котли се разпука и изчезна. След това четвъртитата купичка, в която пухтеше помпата за извличане на водата, се строполи като човек, покосен от гюле. И тогава видяха нещо страхотно, видяха как машината, разпадаща се, с разчекнати части върху фундамента си, се бори срещу смъртта: раздвижи се, протегна лоста си, своето гигантско коляно, сякаш за да се изправи; но издъхна смазана и потъна. Само високият тридесетметров комин си оставаше прав, раздрусван като мачта в буря. Мислеха, че ще се разтроши и ще се разпилее на прах, когато изведнъж потъна цял, погълнат от земята, стопен като огромна свещ; и от него не остана да стърчи нищо, дори върхът на гръмоотвода. Всичко беше свършено, злият звяр, клекнал в тази падина, преситен от човешка плът, не издаваше вече своето тежко и продължително дишане. „Ненаситната“ потъна изцяло в бездната.

Тълпата се разбяга с крисъци. Жените тичаха, като закриваха очи. Ужасът разпръсна мъжете като куп сухи листа. Без да искат, викаха с издути гърла и с ръце, вдигнати нагоре пред огромната яма, която се беше разтворила. Този кратер на угаснал вулкан, дълбок петнадесет метра, зееше от пътя до канала на дължина най-малко четиридесет метра. След сградите потъна и целият двор на мината —

гигантските скели, въздушните мостове с релсовия път, цял един влак вагонетки, три вагона, както и запасите от дървен материал, греди от цяло едно сечище, погълнати като слама. В дъното се забелязваше само един куп от греди, тухли, желяза, гипс — страшни останки, стрити на прах, размесени и изцапани в това беснееие на катастрофата. А ямата се закръгляше и пукнатини, които започваха от краищата ѝ, се простираха далече в нивята. Една пукнатина достигаше чак до заведението на Расеньор, чиято фасада се беше пропукала. Дали и самото миньорско селище нямаше да бъде засегнато? Докъде трябваше да се бяга, за да намери човек подслон в края на този страхотен ден, под оловния облак, който сякаш също искаше да смаже света?

Негрел извика болезнено. Господин Енбо, който се беше отдръпнал, плачеше. Бедствието не беше още пълно — скъса се преградната стена и каналът като кипяща маса изведнъж започна да се излива в една от пукнатините. Той изчезваше, падаше като водопад в дълбока долина. Мината пиеше тази река, сега галериите ѝ щяха да се наводнят за много години. Скоро кратерът се напълни, едно кално езеро зае мястото на „Ненаситната“, подобно на онези езера, под които дремят прокълнати градове. Настъпила бе ужасяваща тишина, чуваше се само спускането на тази вода, която клокочеше в земните недра.

Тогава Суварин се изправи върху разклатения табан. Той беше познал Майовица и Захари, стенещи пред това срутване, което така силно тегнеше върху главите на агонизиращите долу клетници. Той хвърли последната си цигара и се отдалечи, без да погледне назад в тъмната вече нощ. В далечината неговата сянка се смали и стопи в мрака. Отиваше някъде нататък, неизвестно къде. Отиваше със спокойния си вид към изстреблението, навсякъде, където се намира динамит, за да хвърля във въздуха градовете и хората. Без съмнение той ще бъде този, който ще действа, когато агонизиращата буржоазия ще чува на всяка крачка под себе си как избухва паважът на улиците.

IV.

Същата нощ след срутването на „Ненаситната“ господин Енбо беше заминал за Париж, защото искаше да осведоми лично управителите, преди още вестниците да съобщят новината. А когато се върна на другия ден, хората намериха, че е много спокоен, с присъщия му вид на коректен ръководител. Очевидно се беше отървал от отговорност и, изглежда, благоволениято към него не беше намалало, а, напротив, указът за удостояването му с титлата Кавалер на Почетния легион беше подписан двадесет и четири часа след това.

Но докато директорът оставаше незасегнат, компанията беше разклатена от страшния удар. Това съвсем не беше от загубените няколко милиона, а от нанесената ѝ рана във фланг, от смътния и постоянен страх за утрешния ден поради унищожаването на една от нейните мини. Тя беше така ударена, че още веднъж почувства нужда да си затваря очите. Каква полза да се рови в тази отвратителна история? Ако откриеха злосторника, защо да го превръщат в мъченик и неговият страхотен героизъм да размъти други глави и да създаде цяло поколение подпалвачи и убийци? Всъщност тя не подозираше истинския виновник, стигнала бе до убеждението, че има цяла армия от съучастници, защото не можеше да допусне, че сам човек би намерил толкова смелост и сила за подобно дело; и тъкмо това пораждаше мисълта, че отсега нататък мините ѝ ще бъдат застрашени още повече. Директорът беше получил нареждане да организира широка шпионска мрежа, а после да уволни един по един, без да вдига шум, опасните хора, заподозрени, че имат пръст в престъплението. Задоволиха се само с това прочистване от висша политическа предпазливост.

Само един човек беше уволнен веднага — Дансар, главният надзирател. След скандала у Пиероновица той беше станал нетърпим. Взеха за повод неговото поведение по време на опасността, тази страхливост на пълководец, който изоставя хората си. От друга страна, това беше негласна отстъпка към миньорите, които го мразеха.

Обаче сред обществото бяха проникнали слухове и затова дирекцията трябваше да изпрати опровержение в един вестник, за да отхвърли версията, че стачниците били запалили буре с барут. И след бърза анкета правителственият инженер вече заключаваше в доклада си, че е станал естествен пробив на обшивката — напълно обяснимо с натиска на пластове; и компанията беше предпочела да мълчи и да приеме обвинението, че не е проявила бдителност. Още на третия ден катастрофата увеличи колоната на парижкия печат за произшествията: хората говореха само за това, че работници агонизирали в дъното на мината, и жадно четяха публикуваните всяка сутрин телеграми. Дори в Монсу буржоата бледнееха и губеха ума и дума, щом се чуеше името на „Ненаситната“, създаваше се легенда, която и най-смелите не смееха да си разказват на ухо. Целият край проявяваше голямо състрадание към жертвите, организираха се разходки до разрушената мина, някои идваха семейно, за да почувстват ужаса от развалините, които така страшно тежаха върху главите на затрупаните нещастници.

Деньолен, назначен за участъков инженер точно по време на катастрофата, най-напред се зае да върне канала в коритото му, защото тази вода увеличаваше щетите всеки час. Необходимо беше да се извърши голяма работа и той веднага постави стотина работници да строят дига. На два пъти буйните води отнасяха първите прегради. Докараха помпи и започна ожесточена борба, за да се извоюват стъпка по стъпка тези потънали земи.

Но най-много вълнуваше спасяването на затрупаните миньори. Негрел беше натоварен да направи последно усилие — работна ръка не му липсваше, всички въглекопачи се надпреварваха да вземат участие, обзети от братска солидарност. Те забравяха стачката, не ги вълнуваше и въпросът за заплащането; можеше и нищо да не им дадат, те не искаха друго освен да рискуват живота си, щом имаше другари в смъртна опасност. Всички се бяха стекли с инструментите си, тръпнеци в очакване да узнаят на кое място трябва да се копае. Мнозина, болни от преживения страх след нещастията, обзети от нервна треска, облени в студена пот и още преследвани от непрекъснати кошмари, идваха въпреки всичко и искаха да се борят най-упорито със земята, сякаш жадуваха да си отмъстят. За нещастие затруднението започваше от въпроса как да свършат успешно работата; какво да правят, как да слязат, от коя страна да атакуват скалите?

Мнението на Негрел беше, че нито един от нещастниците не е останал жив, петнадесетте души сигурно са загинали, удавени или задушени; обаче в подобни минни катастрофи закон е винаги да се предполага, че са живи зазиданите долу хора, и така разсъждаваше и той. Първата задача, която си поставяше, беше да определи къде биха могли да се подслонят. Надзирателите и старите миньори, с които той се беше посъветвал, единодушно бяха направили следното предположение: пред опасността другарите положително са се изкачвали от галерия в галерия чак до най-горните забои, така че навярно се намират притиснати в дъното на някоя горна пътеходна галерия. Впрочем това съвпаднаше със сведенията на дядо Мук, чийто объркан разказ дори даваше основание да се вярва, че в безумното бягство останалите са се пръснали на малки групи и по пътя са се изпогубили из всички етажи. Но надзирателите бяха на различни мнения, когато започваха да обсъждат възможностите. Тъй като най-близките до повърхността галерии бяха на сто и петдесет метра, не можеше и да се мисли за прокопаване на шахта. Оставаше „Рекияр“, единственият възможен път, единствената изходна точка, от която можеха да се приближат. Но най-лошото беше, че старата мина, също така наводнена, нямаше вече съобщителна връзка с „Ненаситната“ и в нея бяха останали свободни над равнището на водата само някои отсечки от галерии, свързани с първото товарище. Изпомпването на водите изискваше години, така че най-доброто решение беше да отидат в тези галерии, за да видят дали те не граничат с наводнените пътища, в дъното на които предполагаха, че се намират изпадналите в бедствено положение миньори.

Преди да стигнат логично дотук, дълго време бяха спорили, за да отхвърлят редица неизпълними проекти.

След това Негрел разрови прашните архиви и когато намери старите планове на двете мини, разучи ги и определи точките, откъдето трябваше да започнат издирванията. Постепенно това търсене го разпалваше и той също беше обзет от треската на самопожертването въпреки ироничното си безгрижие към хората и нещата. Първите трудности изпитаха при спускането в „Рекияр“: трябваше да разчистят отвора на шахтата, да отсекаат крушата, да изкоренят трънките и глогините; а освен това се налагаше да поправят стълбите. После започнаха търсенията. Инженерът, слязъл с десет

работници, караше миньорите да удрят с железните инструменти в определени части на пласта, които им показваше; и в настъпилата пълна тишина всеки прилепваше ухо към въглищата и се вслушваше дали не им отговарят с далечни удари. Но напразно обиколиха всички достъпни галерии, никакво ехо не долиташе. Затруднението се увеличи: на кое място да пробият пласта, накъде да се насочат, тъй като изглеждаше, че тук няма никой? Все пак упорстваха, търсеха с нервна загриженост, която все повече нарастваше.

Още от първия ден Майовица идваше сутрин в „Рекияр“. Тя седнаше на една греда пред шахтата и не мърдаше до вечерта. Когато някой излизаше, тя ставаше и го питаше с очи: нищо ли? Не, нищо! И отново седнаше и пак чакаше, безмълвна, със сурово и непроницаемо лице. Като видя, че нахлуват в неговото скривалище, Жанлен също започна да обикаля като хищен звяр, изплашен, че кучето ще открие плячката му; той мислеше и за дребния войник, положен под скелите, и се страхуваше да не би да смутят хубавия му сън; но тази страна на мината беше наводнена и всъщност търсенията се насочваха по-наляво, в западната галерия. Отначало идваше и Филомен, за да придружава Захари, включен в групата за издирванията; после й омръзна да мръзне без нужда и без резултат: тя оставаше в селището, прекарваше дните в отпуснатост и безразличие, като кашляше от сутрин до вечер. Докато за Захари сякаш живот нямаше — беше готов да прогризе земята, за да намери сестра си. През нощта крещеше, виждаше я съвсем измършавяла от глад, чуваше я да вика с прегракнало гърло за помощ. Два пъти се опита да копае без разрешение, като казваше, че я чувства точно там. Инженерът му забрани да слиза повече, но той не се отдалечаваше от тази шахта, откъдето го пъдеха, дори не можеше да седне до майка си и да чака, а неуморно обикаляше, обзет от нужда да действа.

Настъпи третият ден. Отчаян, Негрел беше решил да изостави всичко същата вечер. На обед, когато след закуската се върна с хората си, за да направи последно усилие, той се изненада, като видя Захари да излиза от мината съвсем почервенял, да ръкомаха и да крещи:

— Тя е там! Отговори ми! Елате, елате бързо!

Той се беше спуснал по стълбите въпреки пазача и се кълнеше, че бил чул чукането от другата страна, от първата галерия на пласта „Гийом“.

— Но ние вече два пъти минахме оттам, където казвате — забеляза недоверчиво Негрел. — Все пак ще проверим.

Майовица беше станала и едва я удържаха да не слезе. Тя зачака права край шахтата, забила поглед в мрака на тази дупка.

Долу Негрел лично чукна три пъти с голям промеждутък; после долепи ухо към въглицата, като заповяда на работниците да запазят най-голяма тишина. Не долови никакъв шум и поклати глава: очевидно нещастният момък беше сънувал. Разгневен, Захари също почука; и отново чуваше, очите му блестяха, тялото му тръпнеше от радост. Тогава и другите работници един след друг повториха опита: всички се вълнуваха, долавяха много ясно далечния отговор. Това беше изненада за инженера, той пак долепи ухото си и най-сетне успя да различи лек шум, едва доловимо, ритмично чукане, познатия сигнал на миньорите, които удрят по въглицата при опасност. Въглицата предават звуците с кристална яснота много надалече.

Един от намиращите се тук надзиратели смяташе, че блокът, който ги разделя от другарите, не е по-тънък от петдесет метра. Но на всички им се струваше, че вече могат да им подадат ръка, и ги обзе голяма радост. Негрел беше длъжен да започне веднага работата, за да ги достигнат.

Когато горе Захари видя Майовица, двамата се прегърнаха.

— Не трябва да се надявате много — има жестокостта да каже Пиероновица, дошла този ден да се разходи от любопитство. — Ако Катрин не е там, после ще ви бъде много тежко.

Наистина Катрин можеше и да е другаде.

— Остави ме на мира, ей! — извика яростно Захари. — Тя е там, знам си аз!

Майовица отново седна, мълчаливо, с неподвижно лице. Тя пак започна да чака.

Щом слухът се разнесе в Монсу, веднага се стече нов поток от хора. Нищо не можеха да видят и въпреки това стояха тук и трябваше да задържат любопитните на разстояние. Долу работеха ден и нощ. От страх да не би да срещнат някакво препятствие, инженерът беше наредил да прокопаят в пласта три спускащи се надолу галерии, насочени към мястото, където предполагаша, че се намират затрупаните миньори. Само по един забойчик можеше да копае въглицата в тесния фронт на дупката; сменяха се на всеки два часа;

въглищата изнасяха в кошове, предавани от ръка на ръка по върволица от хора, която растеше колкото по-дълбок ставаше отворът. Отначало работата вървеше много бързо, напредваха с шест метра на ден.

Захари беше издействал да бъде включен в групата на отбраните работници, поставени да копаят. Това беше почтена работа, която всички си оспорваха. И той се гневеше, когато искаха да го сменят след определения двучасов наряд. Отнемаше реда на другите, отказваше да остави кирката. Неговата галерия скоро изпревари другите, той се нахвърляше с такъв ожесточен устрем срещу въглищата, че се чуваше как от дупката излиза тежкото му дишане, подобно на пухтенето на мях в някаква подземна ковачница. Когато излизаше, кален и черен, пиян от умора, той падаше на земята и трябваше да го завиват. После, още залитащ, пак се вмъкваше там и битката продължаваше — едно победно бясно копаене със силни удари, с потискани пъшкания. Най-лошото беше, че въглищата ставаха твърди — той два пъти счупи инструмента си, разярен, че не може да напредва по-бързо. Страдаше и от топлината — температурата се увеличаваше с всеки метър и в дъното на тази тясна дупка, където въздухът не достигаше, ставаше нетърпимо. Докараха един ръчен вентилатор, но проветряването беше лошо и три пъти вече извличаха припаднали от задушаване копачи.

Негрел живееше долу заедно с работниците си. Сваляха му да яде, понякога спеше по два часа върху куп сено, завит с палто. Куражът на всички се поддържаше от настоятелната молба на нещастниците там долу, от все по-ясния зов, с който ги подканяха да бързат. Сега се чукаше много ясно, с музикална звучност, сякаш някой натискаше клавишите на хармоника. Ориентираха се по чуването, насочваха се към този кристален шум така, както в битките войниците се насочват към топовете. Всеки път, когато сменяха някой от копачите, Негрел влизаше, чукаше, после долепваше ухото си; и всеки път досега идваше бърз и настойчив отговор. За него вече нямаше никакво съмнение — напредваха във върна посока; но с каква фатална скорост! Никога нямаше да стигнат навреме. В началото за два дни бяха изкопали тринадесет метра, но на третия ден спаднаха на пет, а на четвъртия — на три. Каменовъгленият пласт изтъняваше и толкова много се втвърдяваше, че сега вече с мъка едва пробиваха два метра. На деветия ден, след свръхчовешки усилия, бяха напреднали всичко

тридесет и два метра и пресметнаха, че им остават още двадесетина. За затворниците започваше дванадесетият ден — дванадесет дни по двадесет и четири часа без хляб и без огън в този леден мрак! Тази страшна мисъл насълзяваше очите, даваше сили в тежката работа. Изглеждаше невъзможно, че тези хора ще издържат повече — далечните удари отслабваха от снощи; всички трепереха да не би всеки миг съвсем да престанат.

Майовица идваше редовно и винаги сядаше пред отвора на шахтата. Тя носеше на ръце Естел, която не можеше да остави сама от сутрин до вечер. Час след час следеше така работата, споделяше надеждите и разочарованията. Сред групите, които стояха наблизо, та дори до Монсу, цареше трескаво очакване с безкрайни разисквания. Всички сърца от този край туптяха там долу, под земята.

На деветия ден, по време на закуската, Захари не отговори, когато го повикаха да го сменят. Беше като луд, сам се настървяваше с псувни. Негрел, излязъл за малко, го нямаше, за да го накара да се подчини; бяха останали само един надзирател и трима миньори. Навярно лошо осветен и ядосан на мъждукащата светлина, която забавяше работата му, Захари е имал неблагоприятното да отвори лампата си. Всъщност бяха дали строги нареждания, защото се бяха появили силни струи гризу — минният газ беше в огромно количество в тези тесни галерии, лишени от проветряване. Внезапно се разнесе гръм, огън изригна от дупката като от дулото на оръдие, заредено с картуч. Всичко пламтеше, въздухът се подпали като барут от единия до другия край на галериите. Този поток от пламъци отнесе надзирателя и тримата работници, издигна ги в шахтата и изригна навън като вулкан, който изхвърляше камъни и парчета от греди. Любопитните се разбягаха. Майовица стана, притиснала към гърдите си ужасената Естел.

Когато Негрел и работниците се върнаха, обзе ги страшен гняв, заритаха с крака земята, както някоя мащеха, когато се нахвърля върху децата си в безумните прищевки на своята жестокост. Отдаваха всички сили, искаха да помогнат на другарите си, а отгоре на това трябваше да дават и жертви! Последваха три дълги часа напрежение и опасности, докато най-сетне влязат в галериите — изнасянето на жертвите беше печална картина. Нито надзирателят, нито работниците бяха мъртви, но покрити с ужасни рани и миришеха на печено месо; бяха дори

гълтнали огън, обгорени бяха чак в гърлото; и непрекъснато виеха, молеха да ги довършат. Единият от тримата миньори беше човекът, който по време на стачката разруши помпата на „Гастон-Мари“ с кирката си; другите двама още имаха рани по ръцете и пръстите от чупенето и хвърлянето на тухли по войниците. Тълпата, съвсем бледа и разтреперана, свали шапки, когато ги изнесоха.

Майовица чакаше права. Най-сетне се появи и трупът на Захари. Дрехите бяха изгорели, тялото беше станало черен въглен, изпечено и неузнаваемо. Смазаната при експлозията глава липсваше. И когато положиха тези страшни останки върху носилката, Майовица тръгна след тях машинално, с пламнали клепачи, без нито една сълза. Тя държеше в ръце заспалата Естел, вървеше покъртена, с развени от вятъра коси. В селището Филомен остана изумена, от очите ѝ бликнаха потоци сълзи и веднага се успокои. Но майката вече се беше запътила със същата крачка към „Рекияр“: беше изпратила сина си, сега се връщаше да чака дъщеря си.

Изминаха още три дни. Спасителните работи бяха подновени сред нечувани трудности. За щастие съобщителните галерии не бяха срутени от избухването на гризу; само че въздухът пареше, беше толкова тежък и развален, че трябваше да поставят и други вентилатори. Миньорите се сменяваха на всеки двадесет минути. Напредваха, само два метра ги разделяха от другарите. Но сега те работеха с болка в сърцата, копаеха само за отмъщение; защото отвъд шума беше престанал, зовът не се чуваше вече така ясно. Беше дванадесетият ден, откакто работеха, петнадесетият ден от катастрофата; от сутринта беше настъпила гробна тишина.

Новата злополука удвои любопитството в Монсу, буржоата организираха екскурзии така масово, че и Грегоарови се решиха да последват другите. Подготвиха разходката, уговориха се те да отидат до „Ненаситната“ със своята кола, а пък госпожа Енбо да доведе с нейната Люси и Жана. Деньолен щеше да им покаже участъка си, после щяха да минат през „Рекияр“, където да научат от Негрел докъде точно са стигнали прокопаните галерии и дали още се надява. И накрая щяха да вечерят всички заедно.

Когато към три часа Грегоарови и дъщеря им Сесил слязоха пред потъналата мина, намериха там госпожа Енбо, пристигнала първа, в морскосин тоалет и с чадър, с който се предпазваше от бледото

февруарско слънце. От ясното небе се излъчваше пролетна топлина. Тук също така беше и господин Енбо заедно с Деньолен; и тя разсеяно слушаше обясненията на последния за усилията, които трябваше да се положат, за да преградят канала. Жана, както винаги с папка, се беше заела да скицира с молив, вдъхновена от ужаса на сюжета; а Люси седеше до нея върху един разрушен вагон, издаваше също възторжени възклицания, като намираше, че това е „прекрасно“. Недовършената дига пропускаше множество струи вода, която пенливо шумеше и падаше като водопад в огромната яма, погълнала мината. И въпреки това кратерът оставаше празен, водата, попивана от пластове, спадаше и разкриваше страхотната каша на дъното. Под нежния лазур на хубавия ден ямата зееше като клоака, погълнала развалините на един срутен и потънал в калта град.

— И толкова безпокойство, за да се види това! — извика разочаровано господин Грегоар.

Сесил, поруменяла от здраве и щастлива на чистия въздух, се веселеше и се шегуваше, а госпожа Енбо нравеше гримаса от отвращение, мърморейки:

— Наистина, тук няма нищо интересно.

Двамата инженери се разсмяха. Те се стараеха да заинтересоват посетителите, като ги развеждаха навред и им обясняваха действието на помпите и работата с чука за набиване на коловете. Но дамите започнаха да се безпокоят. Те изтръпнаха, когато узнаха, че помпите ще работят с години, може би шест-седем, докато бъде изчерпана всичката вода, за да бъде възстановена мината. Не, те предпочитаха да мислят за друго нещо, тези разрушения можеха да предизвикат само отвратителни сънища.

— Да си вървим — каза госпожа Енбо, като се запъти към колата си.

Жана и Люси се развикаха. Как, толкова бързо! Ами рисунката, която не беше завършена! Те искаха да останат, баща им щял да ги вземе довечера за вечерята.

Само господин Енбо седна при жена си в каляската, защото и той искаше да разпита Негрел.

— Добре, вървете напред — каза господин Грегоар. — Сега идваме, трябва през това време за пет минути да се отбием в

миньорското селище... Вървете, вървете, ще стигнем в „Рекияр“ едновременно.

Той седна зад госпожа Грегора и Сесил; и докато другата кола се носеше край канала, тяхната започна бавно да изкачва склона.

Едно благотворително дело трябваше да допълни екскурзията. Смъртта на Захари ги беше изпълнила със състрадание към нещастното семейство Майови, за което говореха в целия край. Те не съжеляваха бащата, този разбойник, този убиец на войници, който трябваше да бъде застрелян като вълк. Съчувстваха само на майката, горката жена, която беше загубила син и мъж и чиято дъщеря може би вече беше труп под земята; освен това се споменаваха и немощният свекър, момчето, окуцяло при едно срутване, малката дъщеря, умряла от глад по време на стачката. Макар че това семейство беше заслужило в известна степен нещастията си заради своите омразни разбирания, те бяха решили да проявят широтата на своето милосърдие, желанието си да забравят и да се помирят, като лично занесат подаяние. Два грижливо увити пакета бяха пъхнати под седалката на колата.

Една стара жена показва на кочияша къщата на Майови — номер 16 във втория корпус. Но слезли от колата с пакетите, Грегорови напразно чукаха; най-сетне заудряха с юмруци по вратата, но пак не получиха отговор, къщата ехтеше зловещо като опразнено от траур жилище, студено и мрачно, изоставено от дълго време.

— Няма никой — разочаровано каза Сесил. — Колко неприятно! Какво ще правим с всичко това?

Внезапно се отвори съседната врата и се появи Леваковица:

— О, хиляди извинения, господине и госпожо! Извинете ме, госпожице!... Съседката ли търсите? Няма я, тя е в „Рекияр“...

И леейки поток от думи, тя им разказа историята, повтаряше им, че хората трябва да си помагат, че тя гледала Ленор и Анри, за да даде възможност на майката да ходи и да чака там. Очите ѝ бяха приковани в пакетите, тя започна да говори за нещастната си овдовяла дъщеря, после разкри и собствената си мизерия с блеснали от алчност очи. Най-сетне, като се подвоуми, прошепна:

— Ключът е у мене. Ако господинът и госпожата непременно желаят... Вътре е дядото.

Грегорови я гледаха изумени. Как така дядото е вътре, а никой не отговаря! Спи ли? И когато Леваковица реши да отвори вратата, те

останаха на прага, поразени от гледката.

Неумирация беше сам, с широко отворени и втренчени очи, вдървен на един стол пред студената печка. Около него стаята изглеждаше по-голяма, останала без стенния часовник и без мебелите от лакиран чам, които някога я оживяваха; на грубите зеленикави стени висяха само портретите на императора и императрицата, чиито розови устни се усмихваха с официална благосклонност. Старецът не мърдаше, не мигаше от нахлулата през вратата светлина, а видът му беше тъп, сякаш дори не беше видял влизането на всички тези хора. В краката му имаше съд с пепел, какъвто поставят на котките за изпращанията им.

— Не му обръщайте внимание, ако не е учтив — каза угоднически Леваковица. — Изглежда, че се е умопобъркал. От две седмици нищо не говори.

Нов пристъп на кашлица разтърси Неумирация, дълбок хрип се надигна сякаш от стомаха му; и той изплю в съда гъста черна храчка. Пепелта се измокри, превърна се в кал от въглища — въглища от мината, които излизаха от гърдите му. Той пак се вдърви. Размърдваше се само от време на време, колкото да се храчи.

Смутени и отвратени, Грегоарови все пак се стараеха да намерят няколко дружелюбни и насърчителни думи.

— Е, драги — каза бащата, — простудили сте се, а?

Старецът, загледан в стената, не обърна глава. И отново настъпи тягостно мълчание.

— Би трябвало да ви направят малко чай — прибави майката.

Той запази нямата си вдървеност.

— Виж какво, татко — прошепна Сесил, — нали ни разказаха, че нищо не може сам да прави; само че след това съвсем забравихме...

Тя замълча твърде объркана. След като постави на масата варено месо и две бутилки вино, тя разтвори втория пакет и извади чифт огромни обувки. Това беше определеният за дядото подарък, тя държеше по една обувка във всяка ръка, озадачена и загледана в подутите крака на нещастния човек, който никога вече нямаше да може да върви.

— Ех, малко късно идват, нали, драги? — подзе господин Грегоар, за да повиши настроението. — Но нищо, все ще послужат.

Неумирация не чу, не отвърна нищо — лицето му беше страшно, студено и твърдо като камък.

Тогава Сесил предпазливо сложи обувката до стената. Но въпреки старанието ѝ пироните издрънчаха; и огромните обувки останаха да стърчат не лошо наред стаята.

— Хайде, оставете го, той няма да ви благодари! — извика Леваковица, която беше хвърлила много завистлив поглед към обувката. — Все едно да дадете очила на паток, с извинение.

Тя продължи, мъчеше се да отведе Грегорови в дома си, като се надяваше да ги омилостиви. Най-сетне измисли повода — похвали им Анри и Ленор, които били много мили и много сладки деца, и при това толкова умни, че отговаряли като ангелчета на въпросите, които им задавали. Те щели да кажат всичко, което господинът и госпожата желаят да узнаят.

— Ще дойдеш ли за миг, момичето ми? — попита бащата, щастлив, че най-накрая ще се измъкнат оттук.

— Да, идвам след малко — отвърна тя.

Сесил остана сама с Неумирация. Една мисъл я задържаше тук разтреперана и скована — че познава този старец: къде впрочем беше срещала това четвъртито лице, мъртвешки бледо и татуирано от въглицата? И изведнъж тя си припомни, видя се сред потока от крещящ народ и почувства студените ръце, които стискаха шията ѝ. Беше той, тя отново срещаше този човек и гледаше поставените на коленете му ръце, ръце на съсипан работник, цялата сила на когото е само в китките, още силни въпреки възрастта му. Неумирация сякаш бавно се пробуждаше, забеляза я и също започна да я разглежда със зяпнала уста. Червенина обливаше бузите му, нервна тръпка разтегляше устата му, от която течеше тънка струйка черна лига. Привлечени, двамата стояха един срещу друг — тя цъфтяща, пълничка и свежа от постоянния мързел и охолния живот на сития си род, а той подут от воднянка, отвратително грозен като изпосталял звяр, измъчван от поколение на поколение цели сто години от труд и глад.

След десет минути, когато Грегорови, изненадани, че Сесил не идва при тях, се върнаха в къщата на Майови, те извикаха ужасени. На земята беше просната дъщеря им, с посиняло лице, удушена. По шията ѝ личаха червени отпечатъци от гигантски пръсти. Неумирация, олюлял се върху безжизнените си крака, беше паднал до нея, без да

може да се вдигне. Ръцете му бяха още свити, той гледаше тъпо, с широко отворени очи. При падането си беше счупил съда, пепелта се беше разпръснала, калта от черните храчки беше опръскала стаята; но чифтът големи обуца се мъдреше здрав и читав до стената.

Никога не можаха да установят какво точно е станало. Защо Сесил се беше приближила, как Неумирация, прикован на стола си, е можал да достигне гърлото ѝ? Очевидно, след като я хванал, той така се е ожесточил, че я е стискал непрекъснато, задушил е виковете ѝ, строполил се е с нея при последния ѝ хрип. Никакъв шум, никакъв стон не беше проникнал през тънката стена на съседната къща. Трябваше да се допусне някакъв внезапен пристъп на лудост, някакво необяснимо желание за убийство пред тази бяла моминска шия. Такава жестокост беше поразителна за този немощен старец, който беше живял като честен човек, като покорно животно, противно на новите идеи. Каква ли непозната и за самия него злоба, която бавно го е тровила, е изплувала в главата му? Ужасът доведе всички до заключението, че му е липсвало съзнание — престъплението беше дело на идиот.

Но Грегоарови на колене ридаеха и се задушаваха от скръб. Обожаваната им дъщеря, която толкова дълго бяха желали, а после бяха обсипали с всичко възможно, дъщерята, която на пръсти ходеха да гледат как спи и все им се струваше недостатъчно хранена, недостатъчно пълна! Това беше край и на техния живот, за какво да живеят сега, без нея? Леваковица изумена крещеше:

— Ах, какво е направил този дъртак! Кой да очаква такова нещо!... А пък Майовица ще се върне чак довечера! Кажете, да изтичам ли да я повикам?

Съкрушени, бащата и майката не отговаряха.

— Е? По-добре ще бъде... Отивам.

Но преди да излезе, Леваковица съгледа обуцата. Цялото село се вълнуваше, една тълпа вече напираше. Може би щяха да ги откраднат. Пък и у Майови нямаше мъж, който да ги носи. Тя незабелязано ги задигна. Щяха да прилегнат точно на краката на Бутлу.

В „Рекияр“ господин и госпожа Енбо заедно с Негрел дълго време чакаха Грегоарови. Излязъл от мината, инженерът разказваше подробности: все още се надявали тази вечер да достигнат до пленниците, но навярно щели да извадят само трупове, защото

гробното мълчание продължавало. Седнала на една гредка зад Негрел, Майовица слушаше съвсем преbledняла, когато пристигна Леваковица, за да ѝ разкаже какво бе извършил нейният старец. Тя само махна с ръка от нетърпение и гняв. Но все пак тръгна след нея.

Госпожа Енбо припадна. Какво злодеяние! Горката Сесил, толкова беше весела днес, толкова жизнена само преди един час! Господин Енбо трябваше да заведе за малко жена си в къщурката на дядо Мук. С несръчните си ръце той я разкопчаваше, развълнуван от миризмата на мускус, която лъхаше от разтворения корсаж. И тъй като тя, обляна в сълзи, прегръщаше Негрел, слисан от тази смърт, която слагаше край на женитбата, съпругът ги изгледа как се вайкат заедно, освободили се от едно безпокойство. Това нещастие уреждаше всичко — пред вероятността да се стигне до кочияша той предпочиташе да запази племенника си.

V.

Долу, в шахтата, изоставените нещастници крещяха от ужас. Водата стигаше вече до пояс. Шумът на пороя ги оглушаваше, последното срутване на обшивката ги караше да мислят, че светът се е сгромолясал; а най-много ги влудяваше цвиленето на затворените в конюшната коне — предсмъртен, страхотен и незабравим вик на животно, което колят.

Мук беше изпуснал Боеца. Старият кон беше тук, разтреперан, с разширени очи, втренчени във водата, която непрекъснато се покачваше. Товарището бързо се изпълваше и под червеникавата светлина на трите лампи, които още горяха под свода, се виждаше как расте прииждащата зеленикава водна маса. И внезапно, когато почувства този хлад да мокри козината му, конят препусна в гневен галоп, устреми се и потъна в една от извозните галерии.

Тогава всички се спуснаха да се спасяват кой както може, хората хукнаха подир животното!

— Няма какво повече да стоим тук! — викаше Мук.

— Трябва да се опитаме през „Рекияр“.

Мисълта, че биха могли да излязат през старата съседна мина, ако достигнат там, преди пътят да бъде прекъснат, сега ги понесе напред с все сила. Двадесетте души се заблъскаха един след друг, повдигнали нагоре лампите си, за да не ги изгаси водата. За щастие галерията се издигаше със слаб наклон и те, борейки се с прииждащата вода, преминаха двеста метра, без да затънат повече. Забравени суеверия се пробуждаха в тези отчаяни души и те призоваваха на помощ земята, която си отмъщаваше, като изпускаше така кръвта на каменовъгления пласт, защото бяха прерязали някоя нейна артерия. Един старец шепнеше забравени молитви, като извиваше палци навън, за да омилостиви злите духове на мината.

Но още на първото кръстовище избухна разногласие. Конярят настояваше да тръгнат наляво, други се кълняха, че ще съкратят пътя, ако завият надясно. Една минута беше загубена.

— Хайде, оставете кожите си там, хич не ме интересува! — извика грубо Шавал. — Аз съм тук.

Той пое надясно, двама другари го последваха. Другите продължиха да тичат след дядо Мук, който беше израснал в „Рекияр“. Все пак и той се двоумеше, не беше сигурен накъде да завие. Всички се бяха объркали, старите миньори вече не можеха да познаят пътеходните галерии, сякаш мрежата им се беше оплела пред тях. При всяко разклонение някаква неувереност ги спираше за малко и трябваше да решават.

Етиен тичаше последен, забавян от Катрин, скована от умора и от страх. Той би тръгнал надясно заедно с Шавал, защото смяташе, че това е вероятният път; но се отказа, като предпочете да остане на дъното. Впрочем разпръскването продължаваше, някои другари се бяха отделили в друга посока, само седем души следваха дядо Мук!

— Хвани се за врата ми, аз ще те нося — каза Етиен на младото момиче, когато видя, че то отслабва.

— Не, остави ме — прошепна тя, — не мога повече, предпочитам веднага да умра.

Те изостанаха петдесет метра назад и той я взе на ръце въпреки нейната съпротива, когато изведнъж галерията се задръсти: срути се огромен блок и ги раздели от другите. Наводнението вече размекваше скалите и навсякъде ставаха срутвания. Трябваше да се върнат назад. После вече изгубиха всякакъв ориентир. Така че трябваше да се откажат от мисълта да излязат през „Рекияр“. Единствената им надежда беше да достигнат горните забои, където може би щяха да дойдат да ги спасят, ако водите спаднат.

Най-сетне Етиен позна пласта „Гийом“.

— Добре — каза той. — Знам къде се намираме. Дявол да го вземе, ние сме били на прав път; но накъде по дяволите сега!... Слушай, да вървим направо, ще се изкачим по комина.

Водата стигаше до гърдите им, те вървяха съвсем бавно. Докато имаха светлина, оставаше им и някаква надежда: и те изгасиха едната от лампите, за да пестят маслото, като мислеха да го прелеят после в другата. Достигнаха до комина, когато някакъв шум зад тях ги накара да се обърнат. Дали не бяха другарите, които, откъснати като тях, се връщаха? Някакво фучене долиташе отдалече, не можеха да си обяснят каква е тази буря, която се приближаваше с пенливи пръски.

Те извикаха, когато видяха една огромна белезникава маса да изниква из мрака, мъчейки се да достигне до тях през много нагъсто поставените подпори, откъдето не можеше да се провре.

Беше Боеца. Побягнал от товарището, той беше препускал лудо из тъмните галерии. Изглежда, познаваше своя път в този подземен град, в който живееше вече единадесет години; и очите му виждаха ясно във вечната нощ, с която бе свикнал. И той препускаше с наведена глава, свиваше крака, промъквайки се през тесните проходи, които изпълваше с огромното си тяло. Галериите следваха една след друга, разклоняваха се, но той не се двоумеше. Накъде ли отиваше? Може би към видението от своята младост, към воденицата, където беше роден, към брега на Скарп, към смътния спомен за слънцето, греещо в небето като огромна лампа. Искаше да живее, неговата животинска памет се пробуждаше, желанието да диша отново въздуха на полето го тласкаше право напред, докато намери дупката, изхода към топлото небе, към светлината. Той се бунтуваше срещу някогашното си примирение — тази мина го убиваше, след като го беше ослепила.

Водата го преследваше, шибаше хълбоците му, хапеше задницата му. Но колкото повече напредваше, толкова по-тесни ставаха галериите, сводовете им се снижаваха, стените се събираха. Въпреки това той продължаваше да препуска, дереше се и оставяше по гредите късове кожа. Навсякъде мината като че ли се свиваше около него, за да го притисне и задуши.

Когато приближи до тях, Катрин и Етиен забелязаха как се задушава между скалите. Беше се препънал, двата му предни крака бяха пречупени. С последни сили той се влачи няколко метра, но повече не можеше да се провира и остана така притиснат, пленен от земята. И окървавената му глава се протегна и пак потърси някаква пролука с големите си тревожни очи. Водата бързо го заливаше, той започна да цвили — продължителен и ужасен хрип, с който другите коне вече бяха умрели в конюшнията. Беше страшна агония — това старо животно, разбито и притиснато, се мъчеше да се освободи тук, дълбоко под земята, далеч от дневната светлина. Неговият вик на отчаяние не преставаше, водата заливаше гривата му и той продължаваше да цвили още по-дрезгаво с протегната и широко

разтворена уста. Чу се последно бълбукане, глух шум като от препълваща се бъчва. После настъпи дълбока тишина.

— Ах, Боже мой, отведи ме! — ридаеше Катрин. — Боже мой, страх ме е, не искам да умра!... Отведи ме, отведи ме!

Тя бе видяла смъртта. Нито рухналата шахта, нито наводнената мина — нищо не беше я накарало да изтръпне така от ужас, както викът на агонизиращия Боец. И продължаваше да го чува, ушите ѝ бучаха, цялото ѝ тяло трепереше.

— Отведи ме! Отведи ме!

Етиен я вдигна и я понесе. Всъщност нямаше време за губене, те започнаха да се изкачват в комина, когато водата достигна до раменете им. Той трябваше да ѝ помага, защото тя нямаше сили да се залавя за гредите. Три пъти му се стори, че я изпуска, че тя потъва в дълбокото море, чийто прилив бучеше зад тях. Все пак можаха да си отдъхнат няколко минути, когато достигнаха до първата подетажна галерия, която все още не беше наводнена. Но водата пак се появи и отново трябваше да се катерят. И това изкачване продължи с часове — прииждането на водата ги гонеше от проход в проход, принуждаваше ги да вървят все по-нагоре. На шестата подетажна галерия едно затишие ги изпълни с надежда, стори им се, че равнището на водата не се покачва. Но приливът се засили още повече и трябваше да се изкачат на седмата, а после и на осмата. Оставаше само още една и когато стигнаха и там, изпълнени с ужас, се вторачиха в сантиметрите суша, които водата завладяваше. Ако не спреше, щяха да умрат като стария кон, притиснати към свода, залени от водата!

Срутвания ехтяха всеки миг. Цялата мина с нейните тесни и дълги галерии беше разтърсена, разрушена от огромната водна маса, която я изпълваше. Изтласканият въздух се събираше в дъното на галериите, сгъстяваше се и предизвикваше страхотни взривове в разпуканите скали и рухналите земни пластове. Това беше ужасяващият трясък на вътрешни катаклизми, напомнящ малко някогашната битка, когато потопите са преобръщали земята, напъхвали са планините под равнините.

И Катрин, сломена и замаяна от тези непрекъснати срутвания, кършеше ръце и шепнеше безспир едно и също.

— Не искам да умра... Не искам да умра...

За да я успокои, Етиен ѝ се кълнеше, че водата вече не се надига. Лутането им из мината продължавало цели шест часа, отвън ще дойдат, за да им помогнат. Той казваше шест часа, без да е уверен, защото нямаха вече точна представа за времето. Всъщност беше изминал цял ден, откакто се изкачваха през пласта „Гийом“.

Седнаха, мокри и треперещи от студ. Тя се разсъблече без свян, за да изстиска дрехите си; после отново облече панталоните и куртката си, които доизсъхнаха върху нея. Беше боса и той я накара да обуе неговите дървени обуца. Сега можеха да чакат търпеливо, бяха намалили фитила на лампата, за да им свети слабо като кандилце. Но спазми раздраха стомасите им и двамата разбраха, че умират от глад. Сякаш бяха забравили, че са живи. До момента на катастрофата не бяха закусили и намериха филиите си набъбнали от водата, превърнати в каша. Тя трябваше да се разсърди, за да приеме и той своя дял. Веднага след като яде, тя заспа от умора върху студената земя. Пламнал от безсъние, той бдеше над нея с втренчен поглед, подпрял чело на ръцете си.

Колко часа минаха така? Той не би могъл да каже. Знаеше само, че пред него, в дупката на комина, беше зърнал черната и подвижна маса, звяра, чийто гръб непрекъснато се издуваше, за да ги настигне. Отначало беше някаква тънка линия, някаква гъвкава змия, която се разтягаше; после се разшири като пъплец, пълзящ гръбнак; и скоро водата ги настигна и заля краката на младото момиче. Разтревожен, той се двоумеше дали да я събуди. Не беше ли жестоко да я изтръгва от този покой, от притъпеното ѝ съзнание, което може би я люлееше в мечта за чист въздух и за живот под слънцето? Впрочем накъде да бягат? И той мислеше. Спомни си, че наклонът, прокаран в тази част на въглищния пласт, се свързваше с наклона към горното товарище. Това беше един изход.

Той я остави да спи още, колкото се може по-дълго време, като гледаше как водата се покачва и чакаше да достигне до тях. Най-сетне я вдигна внимателно, но тя силно потръпна.

— Ах, Боже мой, истина е!... Пак започва, Боже мой! — Тя си припомняше и викаше, че смъртта приближава.

— Не, успокой се — прошепна той. — Можем да преминем, кълна ти се.

За да стигнат до наклона, те трябваше да вървят превити одве и отново да газят до раменете. И пак започна изкачване, още по-опасно в тази дупка, дълга стотина метра, изцяло укрепена с подпори. Отначало поискаха да изтеглят стоманеното въже, за да закрепят долу една от количките, защото ако другата се плъзнеше по време на тяхното изкачване, щеше да ги смаже. Но не можаха да го помръднат, някакво препятствие беше повредило механизма. Осмелиха се да тръгнат, без да използват това стоманено въже, което всъщност сега им пречеше, като чупеха ноктите си в гладките греди. Той беше зад нея, подпираше я с глава, когато тя се подхлъзваше с окървавени ръце. Внезапно се сблъскаха със счупени греди, които преграждаха наклона. Сринала се бе земя, срутването им препречваше пътя. За щастие на това място зееше някакъв отвор и те излязоха през него в една галерия.

Светлината на една лампа пред тях ги изненада. Някакъв човек бясно крещеше насреща им:

— Ето и други хитреци, глупави като мене!

Те познаха Шавал, заприщан от срутването земя, която изпълваше наклона; а двамата другари, тръгнали с него, бяха останали по пътя със смазани глави. Ранен в лакътя, той бе имал куража да пропълзи на колене до тях, за да вземе техните лампи и ги претърси, за да намери филиите им. Когато се измъквал, ново срутване зад гърба му задръстило галерията.

Той веднага се зарече да не дели храната си с тези хора, изникнали из земята. Би ги убил. После и той ги позна, гневът му премина и започна да се смее злорадо:

— Ах, ти ли си, Катрин? Загазила си и сега искаш да се върнеш при мъжа си. Добре, добре, ще се оправим някак.

Той се преструваше, че не вижда Етиен. А последният, разстроен от тази среща, протегна ръка, за да защити извозвачката, която се притискаше към него. Въпреки това трябваше да се примири с положението. И несприлюдено попита Шавал, сякаш се бяха разделили преди един час като добри приятели:

— Погледна ли долу? Не може ли да се мине през забоите?

Шавал продължаваше да се киска.

— Ами, през забоите! И те са срутени, ние сме между две стени като в капан за мишки... Но ти можеш да се върнеш през наклона, ако си добър плувец.

Наистина водата се покачваше, чуваше се как клокочи. Пътят за връщане назад вече беше отрязан. Той имаше право, това беше капан за мишки, един отрязък от галерия, заприщан отпред и отзад от безкрайни срутвания. Нямахме никакъв изход, тримата бяха зазидани.

— Значи оставаш? — добави Шавал подигравателно. — Добре, това е най-хубавото, което ще направиш, и ако ме оставиш на мира, аз дори няма да ти говоря. Тук все още има място за двама мъже... Скоро ще видим кой ще пукне пръв, освен ако не дойдат, което ми се струва малко вероятно.

Младият човек каза:

— Ако чукаме, може би ще ни чуят.

— Капнах от чукане... Ето, опитай и ти с този камък.

Етиен взе парчето пясъчник, което другият беше откъртил, и заудря по възглицния пласт сигнала на миньорите — продължителното чукане, с което работниците в опасност съобщават, че са живи. После долепи ухото си, за да чуе. Двадесет пъти повтори упорито. Не долови никакъв отговор.

В това време Шавал с престорено хладнокръвие подреждаше нещата си. Най-напред постави трите си лампи до стената: само една от тях гореше, другите щяха да послужат по-късно. После сложи върху едно парче от греда двете филии хляб, които още пазеше. Това бяха запасите му, щеше да изкара с тях два дни, ако проявеше благоразумие. Той се обърна и каза:

— Знаеш ли, Катрин, половината е за тебе, когато огладнееш.

Младото момиче мълчеше. Отново между тези двама мъже — имаше ли по-голямо нещастие?

И животът затече ужасно мъчително. Шавал и Етиен мълчаха, седнали на крачка един от друг. Единият се обади и другият угаси лампата си — излишен лукс от светлина; после отново изпаднаха в мълчание. Катрин се беше излегнала до Етиен, обезпокоена от погледите, които ѝ хвърляше нейният бивш любовник. Часовете течаха, чуваше се само тихото клокочене на непрекъснато надигащата се вода; освен това от време на време дълбоки трусове, далечни тътнежи известяваха за нови срутвания в мината. Когато лампата се изпразни и трябваше да отворят друга, за да я запалят, за миг ги обзе страх от гризу; но предпочитаха да загинат веднага, вместо да стоят в

мрака; но не избухна нищо, гризу нямаше. Отново се изтегнаха и часовете продължиха да текат.

Някакъв шум сепна Етиен и Катрин, които повдигнаха глави. Шавал беше започнал да яде: той дъвчеше бавно половината от една филия, за да не се изкуши да я изяде цялата. Те го гледаха, измъчвани от глада.

— Наистина ли се отказваш? — каза той на извозвачката със свойствения си предизвикателен тон. — Грещиш.

Тя беше навела очи, страхувайки се да не се поддаде; стомахът ѝ се раздираше от такива спазми, че сълзи пълнеха очите ѝ. Но разбираше какво иска той; още сутринта беше почувствала горещия му дъх във врата си; пак беше го обзело неговото някогашно бясно желание, когато я виждаше близо до другия. Погледите, с които я зовеше, бяха изпълнени с пламък, който тя добре познаваше, пламъка на неговите пристъпи на ревност, когато се нахвърляше с юмруци върху нея, обвинявайки я, че живее с наемателя на майка си. И тя не желаше, трепереше при мисълта, че ако се върне при него, ще хвърли двамата мъже един срещу друг в тази тясна дупка, където агонизираха. Боже мой, нима не можеха да умрат като приятели!

Етиен би предпочел по-скоро да умре от изтощение, отколкото да помоли Шавал за залък хляб. Мълчанието тегнеше, минутите течаха една след друга без надежда и изглеждаха цяла вечност. Беше минал вече един ден, откакто стояха така затворени заедно. Втората лампа вече едва мъждукаше, запалиха третата. Шавал раздели на две другата си филия и изръмжа:

— Хайде, ела, глупачко!

Катрин изтръпна. За да не я смуцава, Етиен се беше извърнал. После, тъй като тя не помръдна, той ѝ каза с тих глас:

— Иди, детето ми.

Тогава сълзите, които едва задържаше, рухнаха. Тя дълго плака, без да намери сили дори да стане, без да знае вече дали е гладна, страдайки от болка, която обхващаше цялото ѝ тяло. Той беше станал, ходеше насам-натам, като чукаше напразно сигнала на миньорите, вбесен, че е принуден да прекара тук остатъка от живота си заедно със своя съперник, от когото се отвращаваше. Нямаше дори достатъчно място, за да умрат далече един от друг. Направеше ли само десет крачки, трябваше да се върне и да се сблъска с този човек. И тя,

нещастното момиче, което си оспорваха дори тук, под земята! Тя щеше да принадлежи на този, който остане жив, този човек пак ще му я открадне, ако той загине пръв. Всичко това нямаше край, часовете се нижеха един след друг, непоносимото съжителство ставаше все по-тежко, понеже въздухът се отравяше от дишането им и мръсотииите от ходенето им по нужда. Два пъти той се нахвърли върху скалите, сякаш за да ги разтвори с юмруците си.

Още един ден се изнизваше. Шавал беше седнал до Катрин, разделил с нея последната си половинка филия. Тя мъчително дъвчеше залците, а той я караше да му ги заплаща с ласки, защото в своята упорита ревност не искаше да умре, преди да я има отново пред очите на другия. Изтощена, тя не се съпротивяваше. Но когато той поиска да я обладае, тя изстена:

— Остави ме, ще ми счупиш костите!

Разтреперан, Етиен беше опрял чело на подпорите, за да не гледа. Изведнъж се обърна обезумял.

— Остави я, дявол да те вземе!

— Какво те засяга това? — каза Шавал. — Тя е моя жена и майче ми принадлежи!

И той отново я хвана, притисна я предизвикателно, долепи до устата ѝ своите червеникави мустаци и продължи:

— Я ни остави на мира! Направи ни удоволствието да погледаш дали не сме ей там.

Но Етиен изкрещя с побелели устни:

— Ако не я пуснеш, ще те удуша!

Другият бързо се изправи, защото по съскането на гласа беше разбрал, че Етиен ще го убие. Струваше им се, че смъртта настъпва много бавно, трябваше още сега единият от двамата да загине. Старата борба започваше отново тук, под земята, където скоро щяха да почиват един до друг; а мястото беше толкова тясно, че не можеха да размахат юмруци, без да ги одерат.

— Пази се — изръмжа Шавал. — Този път ще те смажа.

В този миг Етиен обезумя. Пред очите му падна червена мъгла. Гърлото му се задави от прилив на кръв. Нуждата да убива го завладяваше неудържимо, една физическа нужда като кръвната възбуда на слизестата ципа, която предизвиква силен пристъп на кашлица. Тя се надигна, избухна въпреки волята му под натиска на наследствения

недъг. Той сграбчи, разклати и откъсна от стената една голяма и много тежка шистова плоча. После с две ръце я стовари с огромна сила върху главата на Шавал.

Шавал нямаше време да отскочи назад. Падна с премазано лице и разбит череп. Мозъкът му опръска свода на галерията, пурпурна струя потече от раната като бликаща от извор вода. Веднага се образува локва, в която се отрази димящата звезда на лампата. Мракът завладяваше тази зазидана гробница, на земята трупът изглеждаше като купчина въглища.

Наведен, Етиен гледаше с широко отворени очи. Значи свършено, беше убил. Смътно си припомняше всички свои борби, тази безполезна битка с отровата, която дремеше в мускулите му — алкохола, който бавно бе натрупван от рода му. А при това беше пиян само от глад, но някогашното пиянство на родителите беше достатъчно. Косите му настръхнаха от ужаса на това убийство и въпреки че възпитанието му се бунтуваше, някаква радост караше сърцето му да тупти — животинската радост, че най-сетне жаждата му е удовлетворена. После изпита и гордост, гордостта на по-силния. Пред очите му се появи дребният войник със забит в гърлото нож, убит от едно дете. Той също беше убил.

Но Катрин се изправи и нададе силен вик:

— Господи, той е мъртъв!

— Съжеляваш ли го? — попита свирепо Етиен.

Тя се задъхваше, заекваше. После, залитайки, се хвърли в ръцете му.

— Убий и мене! Да умрем и двамата!

Тя го прегърна, притискаше се към раменете му, прегръщаше я и той и на двамата им се струваше, че ще умрат. Но смъртта не бързаше, те отпуснаха ръце. После, докато тя закриваше очите си, той извлече нещастника и го замъкна до наклона, за да освободи малкото пространство, в което трябваше още да живеят. Животът щеше да бъде невъзможен с този труп в краката им. Но се ужасиха, когато го чуха как изплува сред пръски от пяна. Значи водата бе изпълнила вече и тази дупка? Видяха, че нахлува в галерията.

Тогава започна нова битка. Бяха запалили последната лампа, но тя гаснеше, осветявайки прииждането на водата, чието равнище постоянно и упорито се качваше. Тя достигна до глезените им, после и

до коленете. Коминът се издигаше още нагоре и те намериха убежище в дъното му, където можеха да си отдъхнат няколко часа. Но приливът ги настигна и заля чак до кръста. Изправени и притиснати, опрели гръб на скалата, те гледаха как водата все повече и повече се надига. Когато стигне до устата им, всичко ще свърши. Лампата, която бяха окачили, багреше в жълто малките вълни, които бързо се гонеха; но после отслабна и те различаваха вече само един постоянно стесняващ се полукръг, изяждан от мрака, който сякаш се увеличаваше заедно с прилива на водата; и изведнъж тъмнината ги обгърна, лампата угасна, след като изплю последната си капка масло. Настъпи пълна, безкрайна нощ, нощта на земята, в която те ще заспят, без никога да отворят очи за слънчева светлина.

— Дявол да го вземе! — изруга глухо Етиен.

Катрин, почувствала, че мракът сякаш я сграбчва, се притисна към него. С тих глас повтаряше думите на миньорите:

— Смъртта духа лампата.

Пред тази опасност инстинктът им продължаваше да се бори, жаждата за живот им вдъхваше сили. Той яростно закърти шистовия пласт с куката на лампата, а тя му помагаше с нокти. Така издълбаха нещо като висока пейка, покачиха се там и седнаха с висящи крака и с превити гърбове, защото сводът ги принуждаваше да сведат глава. Водата смразяваше само петите им; но продължаваше да се покачва неудържимо, неотклонно и скоро почувстваха как студът прерязва глезените, прасците и коленете им. Неравната пейка овлажняваше и ставаше така лепкава, че трябваше да се държат здраво, за да не се подхлъзнат. Настъпваше краят, колко ли време щяха да чакат свити в тази ниша, където не смееха да мръднат — изтощени, гладни, останали без хляб и светлина. Най-много ги мъчеше тъмнината, която им пречеше да видят как идва смъртта. Царуваше гробно мълчание, нищо не помръдваше вече в залятата с вода мина. Сега под себе си те чувстваха само това море, надигнало от дъното на галериите своя безмълвен прилив.

Часовете се нижеха един след друг, всички еднакво черни, и те не знаеха колко са изминали, защото все повече губеха представа за времето. Мъките им, които би трябвало да удължават минутите, ги отнасяха бързо. Смятаха, че са затворени от два дни и една нощ, а всъщност свършваше третият ден. Отлетяла беше всяка надежда за

помощ, никой не знаеше, че са тук, никой не можеше да слезе при тях, а гладът щеше да ги довърши, ако наводнението ги пощади. За последен път им хрумна мисълта да чукат сигнала; но камъкът беше останал под водата. Впрочем кой ли щеше да ги чуе?

Примирена, Катрин беше облегла на въглищния пласт отмалялата си глава, когато някакво потропване я сепна.

— Слушай! — каза тя.

Отначало той помисли, че говори за слабия шум на непрекъснато покачващата се вода. Излъга, поиска да я успокои:

— Мене чуваш, аз мърдам краката си.

— Не, не това... Там слушай!

И тя долепи ухото си на въглищата. Той разбра и направи като нея. Няколко минути чакаха с притаен дъх. После чуха три удара, много далечни, много слаби и на големи промеждутъци. Но все още не бяха сигурни, ушите им бучаха, може би това беше шум от пращане в пласта. А и не знаеха с какво да чукат, за да отговорят. Етиен се досети:

— Ти си с дървени обуца. Събуй ги и удрай с токовете.

И тя заудря, започна да чука сигнала на миньорите; после се вслушаха и отново доловиха трите далечни удара. Двадесет пъти повториха, двадесет пъти ударите отговориха. Заплакаха, запрегръщаха се, с риск да загубят равновесие. Другарите бяха тук, идваха най-сетне. Настъпи изблик на радост и любов, който отнасяше мъките на чакането, яростта от дългите и безполезни сигнали, сякаш спасителите можеха просто да пробият скалата с пръст, за да ги избавят.

— Ех! — извика тя весело. — Какъв късмет, че бях облегла глава!

— О, ти имаш много добър слух! — заговори ѝ той. — Аз не чувах нищо.

От този момент започнаха да се сменят, един от тях постоянно се ослушваше, готов да отвърне и на най-малкия сигнал. Скоро доловиха удари на кирка: бяха започнали да копаят, за да се приближат до тях, прокарваха галерия. Не им убягваше нито един шум. Но радостта им отлетя. Напразно се смееха, за да се залъгват един друг, отчаянието бавно ги обземаше. Отначало се впуснаха в предположения: навярно ще дойдат откъм „Рекияр“, галерията се спускаше във въглищния

пласт, може би ще направят няколко отвора, тъй като копаеха трима души. После започнаха да говорят по-малко и накрая млъкнаха, защото бяха изчислили огромната маса, която ги отделяше от другарите. Смълчани, те продължаваха да размишляват, пресмятаха за колко дни един работник може да прокопае един такъв блок. Нямаше да успеят да ги достигнат навреме, те щяха да умрат двадесет пъти дотогава. И помрачнели, не смееха да разменят нито дума повече в тази нараснала тревога, отвръщаха на повикванията с удари на дървените обувки, без да имат някаква надежда, а само от машинална нужда да кажат на другарите, че още са живи.

Изминаха ден, два. Шести ден вече бяха долу.

Водата стигаше до коленете им и нито се покачваше, нито спадаше; краката им сякаш се стопяваха от тази ледена баня. Можеха да ги държат по един час навън, но тогава положението им ставаше толкова неудобно, изпитваха такива страшни болки, че пак трябваше да ги отпуснат надолу. На всеки десет минути се наместваха върху плъзгавата скала. Издатините на въглищния пласт се забиваха в гърбовете им, чувстваха непрекъсната и силна болка в тила, защото стояха постоянно наведени, за да не разбият главите си. А задухата се увеличаваше, изтласканият от водата въздух се съгъстваше в тази подобна на похлупак дупка, в която бяха затворени. Гласовете им глъхнеха, сякаш идваха отдалече. Ушите им бучаха, чуваха бясно биене на камбана, тропот на стадо под пороя на нестихваща градушка.

Първа Катрин започна да се измъчва страшно от глад. Тя стискаше гърлото си със своите жалки сгърчени ръце, въздишаше дълбоко, стенеше непрекъснато и сърцераздирателно, сякаш клещи бяха изтръгнали стомаха ѝ. Измъчван от същата болка, Етиен опипваше трескаво в тъмнината, когато съвсем близо до него пръстите му докоснаха едно полуизгнило дърво и той започна да го раздробява с нокти. После даде на извозвачката една шепа от тези трохи, които тя лакомо изгълта. В продължение на два дни те живяха с това проядено от червеи дърво, изядоха го цялото и се отчаяха, че са го свършили; след това раздираха ръцете си да чоплят други, още здрави дървета, които не можеха да разчепкат. Мъката им се увеличаваше, вбесяваха се, че не могат да сдъвчат плата на дрехите си. Един кожен колан, който стягаше кръста на Етиен, уталожи малко глада им. Той късаше дребни парченца със зъбите си, а тя ги дъвчеше и настървено ги

гълташе. Това залъгваше челюстите им, създаваше им илюзията, че ядат. А после, когато привършиха колана, се заловиха с плата на дрехите си, смучеха ги в продължение на часове.

Скоро тези остри кризи стихнаха, гладът остана като една дълбока и тъпа болка, подобна на бавното им и постепенно отмаляване. Навярно не биха издържали, ако нямаха вода колкото си искат. Те просто се навеждаха и пиеха с шепи; и правеха това непрекъснато, защото изгаряха от такава жажда, че всичката тази вода не можеше да я утоли.

На седмия ден, когато се наведе да пие, Катрин докосна с ръка някакъв плуващ пред нея предмет.

— Я виж, погледни... Какво ли е това?

Етиен посегна в мрака.

— Не мога да разбера, може би завесата на някой вентилационен отвор.

Тя пи, но когато посегна да гребне втора глътка, нещо пак се удари в ръката ѝ. Тя нададе страшен вик.

— Той е, Господи!

— Кой?

— Той, много добре знаеш!... Напипах мустаците му.

Беше трупът на Шавал, издигнат по наклона и изтласкан от течението на водата. Етиен протегна ръка и веднага пипна мустаците и смазания нос; тръпка на отвращение и страх го разтърси. Обзета от ужасно гадене, Катрин изплю водата, останала в устата ѝ. Струваше ѝ се, че беше пила кръв, че всичката тази дълбока вода пред нея сега беше кръвта на този човек.

— Чакай — прошепна Етиен, — пак ще го избутам.

Той ритна трупа, който се отдалечи. Но скоро отново почувстваха, че се блъска в краката им.

— Дявол да те вземе, махай се де!

На третия път Етиен трябваше да го остави. Някакво течение непрекъснато го връщаше. Шавал не искаше да си отиде, искаше да бъде с тях, против тях. Той беше страшен спътник, който напълно отрови въздуха. През целия този ден те не пиха вода, измъчваха се, предпочитаха да умрат, но на другия ден страданието ги принуди да се решат: отстраняваха трупа за всяка глътка и въпреки всичко пиеха. Сега нямаше нужда да му чупи главата, за да не се вмъкна повече

между нея и него с упоритата си ревност. Той щеше да остане тук докрай, макар и мъртъв, за да им пречи да бъдат заедно.

Още един ден, после още един. При всяко вълнение на водата Етиен биваше потупван леко от човека, когото беше убил — едно обикновено потупване на съсед, който напомняше за присъствието си. И всеки път той изтръпваше. Непрекъснато го виждаше подут, позеленял, с червеникави мустаци на размазаното лице. После не си спомняше вече нищо, не беше го убил, другият плуваше и се мъчеше да го ухапе. Сега Катрин плачеше, разтърсваха я дълги и безкрайни ридания, от които отпадале. Най-сетне тя изпадна в непреодолимо сънно състояние. Той я разбуждаше, тя измърморваше нещо и веднага отново заспиваше, без дори да вдигне клепачи; и от страх да не се удави, той беше я прихванал с ръка през кръста. Сега единствен той отговаряше на другарите. Ударите на кирката се приближаваха, той ги чуваше зад гърба си. Но и неговите сили намаляваха. Беше загубил желание да чука. Знаеха, че са тук, защо трябваше още да се изморява? Не се интересуваха вече, че могат да дойдат. Затъпял от очакването, в продължение на часове забравяше какво чака.

После почувстваха някакво облекчение и малко се ободриха. Водата спадна, трупът на Шавал се отдалечи. От девет дни работеха за тяхното спасяване и за първи път те направиха няколко крачки из галерията, когато страшен трус ги повали на земята. Те се потърсиха и се прегърнаха обезумели, без да могат да разберат какво става, мислейки, че катастрофата започва отново. Всичко стихна, шумът от кирките беше престанал.

В ъгъла, където бяха седнали един до друг, Катрин леко се засмя.
— Трябва да е хубаво навън... Хайде да излезем оттук.

Отначало Етиен се бореше срещу това умопомрачение. Но и неговата силна глава се размъти, той загуби точната представа за действителността. Всичките им сетива се разстроиха, най-вече на Катрин, разтърсена от треска и измъчвана сега от някаква нужда да говори и да ръкомаха. Бученето в ушите им се беше превърнало в ромол на течаща вода, в птичи песни; и тя усещаше силен аромат от смачкани треви и ясно виждаше как летят пред очите ѝ големи жълти петна, толкова широки, сякаш се намираше навън, край канала, в нивята, в хубав слънчев ден.

— Е, нали е топло?... Вземи ме де, искам да бъдем заедно, завинаги, завинаги!

Той я притискаше, тя му се галеше, без да престава да бърбори като щастливо момиче.

— Глупави сме били да чакаме толкова дълго време! Аз те пожелах веднага, но ти не разбра и се сърдеше... А после у нас, спомняш ли си нощите, когато не спяхме, широко разтворили очи, и слушахме дишането ни, обзети от силно желание един към друг?

Нейната веселост го зарази и той се пошегува със спомените на тяхната няма нежност.

— Ти ме наби веднъж, да, да, с плесници по двете бузи!

— Защото те обичах — прошепна тя. — Нали се мъчех да не мисля за тебе, казвах си, че всичко е свършено; а всъщност знаех, че един ден ще се съберем... Трябваше само да се появи случай, някаква щастлива възможност, нали?

Студена тръпка го разтърси, той пожела да се освободи от тази мечта, после бавно повтори:

— Нищо не е загубено, трябва ни малко късмет, за да започне всичко отново.

— Значи сега вече ще бъда твоя, нищо не ни пречи?

И премалаяла, тя се отпусна. Беше толкова слаба, че тихият ѝ глас заглъхна. Изплашен, той я притисна към сърцето си.

— Лошо ли ти е?

— Не, съвсем не... Защо?

Но този въпрос я изтръгна от мечтата ѝ. Тя отчаяно се вгледа в мрака и закърши ръце в нов пристъп на ридание.

— Боже мой, Боже мой, колко е тъмно!

Нямаше ги вече нито нивята, нито аромата на тревите, нито песента на чучулигите, нито голямото жълто слънце; бяха пак в срутената и наводнена мина, сред вонящата нощ и злоещата влага на тази подземна гробница, в която се душеха от толкова дни. Разстроените ѝ нерви сега увеличаваха ужаса, тя отново беше обзета от суеверията на своето детство, видя черния човек, стария умрял миньор, който се връща в мината, за да стисне за гушата покварените момичета.

— Слушай! Не чу ли?

— Не, нищо! Нищо не чувам.

— Да. Човекът — нали го знаеш?... Ето го, тук е... Земята е изпуснала всичката кръв на въглищния пласт, за да си отмъсти, загдето са ѝ прерязали една артерия; и той е тук, ето го, погледни — по-черен е от нощта!... Ох, страх ме е! Ох, страх ме е! — Тя млькна разтреперана. После съвсем тихо продължи:

— Не, пак е другият.

— Кой другият?

— Оня с нас, оня мъртвият.

Образът на Шавал я преследваше и тя говореше за него объркано, разказваше за кучешкия им живот, за единствения ден, когато бил нежен към нея в „Жан-Барт“, за обидите и плесниците през другите дни, когато я смазвал с ласките си, след като я пребивал от бой.

— Казвам ти, че идва, че пак ще ни попречи да бъдем заедно!... Прихваща го отново ревността му... Махни го! Вземи ме, цялата ме вземи!

С порив тя увисна на шията му, потърси устата му и страстно прилепи устните си. Мракът се разпръсна, тя отново видя слънцето и възвърна своя спокоен смях на влюбено момиче. Разтреперан, че я чувства до плътта си така полугола под разкъсаната куртка и панталони, той я сграбчи силно възбуден. И най-сетне настъпи тяхната брачна нощ в този гроб, върху това легло от кал, изпълнени с желание да не умрат, преди да изпитат щастието, с упоритото желание да живеят, да се насладят на живота за последен път. В пълно отчаяние, пред смъртта, те се отдадоха един на друг.

После всичко свърши. Етиен седеше на земята пак в същия ъгъл и държеше на колене Катрин, просната неподвижно. Изтекоха много часове. Дълго време той мислеше, че тя спи; после я пипна — беше много студена, беше мъртва. Въпреки това не помръдна от страх да не я събуди. Мисълта, че пръв я облада като жена и че тя можеше да забременее, го разнежваше. И други мисли — желанието да замине с нея, радостно предвкушване на това, което по-късно двамата щяха да правят — го обземаха от време на време, но бяха съвсем смътни, като насън. Той отпаднаше все повече, имаше сили само за някакъв малък жест, за едно бавно движение на ръката, за да се увери, че тя наистина е тук като заспало дете в ледената си неподвижност. Всичко се губеше, дори самата нощ бе изчезнала, той не беше никъде — нито в

пространството, нито във времето. Нещо наистина чукаше близо до главата му, силата на ударите нарастваше, но отначало го домързя да отговори, вцепенен от умора; а пък вече нищо не разбираше, само бленуваше, че тя върви пред него и той чува лекото тропане на дървените ѝ обувки. Два дни изминаха, тя не беше се помръднала, той я докосваше с машинален жест, успокоен, че я чувства така спокойна.

Етиен отново усети някакво разтърсване. Гласове ечаха, камъни се търкаляха чак до краката му. И той заплака, когато видя една лампа. Мигащите му очи се устремиха към светлината, той не се уморяваше да я гледа, изпаднал в екстаз пред тази червеникава точка, която едва пробиваше мрака. Но другари го понесоха, той ги остави да пъхат между стиснатите му зъби лъжици с бульон. Едва в галерията на „Рекияр“ позна един от тях, инженер Негрел, застанал прав пред него; и тези двама мъже, които се ненавиждаха — разбунтувалият се работник и скептичният началник, се хвърлиха на шиите си, заридяха силно, дълбоко развълнувани от всичките човешки чувства, които таяха в душите си. Това беше една безкрайна мъка, мизерията на цели поколения, върхът на страданието, до който може да стигне животът.

Горе, просната до мъртвата Катрин, Майовица нададе вик, после втори, после трети — силни, провлачени, безкрайни вопли. Бяха вече изнесли и наредили на земята няколко трупа: Шавал, когото сметнаха за убит при срутване, един чирак и двама копачи, също смазани, с разбити черепи, без мозък, с подути от вода кореми. Някои жени от тълпата, загубили разсъдък, разкъсваха полите си, деряха лицата си.

Когато най-сетне го изведоха навън, след като го оставиха да привикне със светлината на лампите и го нахраниха малко, Етиен се появи измършавял и със съвсем побеляла коса; и всички се отдръпваха, изтръпнали от ужас, пред този старец. Майовица престана да пищи, за да го изгледа смаяно с големите си вторачени очи.

VI.

Беше четири часът сутринта. Свежата априлска нощ се затопляше с приближаването на деня. Звездите трептяха по ясното небе, а светлината на изгрева багреше с пурпурна червенина изтока. Заспалата още черна равнина тръпнеше в този глух шум, който предшества пробуждането.

Етиен вървеше с големи крачки по пътя за Вандам. Беше прекарал шест седмици на легло в болницата на Монсу. Макар още жълт и много слаб, той беше почувствал сили да тръгне и сега си отиваше. Компанията, която продължаваше да се страхува за мините си и непрекъснато уволняваше, го беше предупредила, че не ще може да го задържи. Впрочем тя му предлагаше помощ от сто франка и бащински го съветваше да се откаже от работата в мините, която отсега нататък щяла да бъде много тежка за него. Но той беше отказал стоте франка. Беше получил писмо от Плюшар — с писмо, в което имаше пари за път, той го викаше в Париж. Неговата стара мечта се осъществяваше. Снощи, след като излезе от болницата, преспа в „Добрият веселяк“ у вдовицата Дезир. Беше станал много рано сутринта с единственото желание да каже сбогом на другарите си, преди да се качи на влака в осем часа от Маршиен.

За миг Етиен се спря на пътя, който започваше да розовее. Колко хубаво се дишаше този толкова чист въздух на ранната пролет. Утрото обещаващо да бъде прекрасно. Денят настъпваше бавно, животът на земята се пробуждаше заедно със слънцето. Той отново закричи, като чукаше силно с дряновата си тояга и гледаше надалече как равнината изскача от изпаренията на нощта. Никого не беше видял, Майовица идва само веднъж в болницата, а после навярно не бе имала време. Но знаеше, че цялото миньорско селище Двеста и четиридесетте сега слиза в „Жан-Барт“ и че самата тя бе започнала да работи.

Постепенно безлюдните пътища оживяваха, край Етиен непрекъснато минаваха бледи и мълчаливи въглекопачи. Разказваха, че компанията злоупотребявала с победата си. След два месеца и половина стачка, след като, сразени от глада, се върнаха в мините,

миньорите трябваше да приемат тарифата за крепенето — това прикрито намаление на надниците, още по-отвратително сега, когато беше напоено с кръвта на другарите. Крадяха по един час от труда им, заставяха ги да изменят на клетвата си, че няма да се подчинят, и това принудително клетвонарушение засядаше като горчилка в гърлата им. Работата беше подновена навред — в „Миру“, в „Мадлен“, в „Сърцеядката“, в „Победа“. Навсякъде в утринната мъгла, по още потъналите в мрак пътища, стадото трополеше, върволици хора бързаха с наведени глави като добитък, подкаран към кланицата. Те възнеха под тънките си памучни дрехи, с притиснати към гърдите ръце, клатушкаха се, свиваха рамене и изглеждаха гърбави от тухличките, пъхнати между ризата и куртката. И в това масово завръщане, в тези неми сенки, съвсем черни, намръщени, непоглеждащи встрани, се чувстваше, че зъбите са стиснати от гняв, че сърцата са изпълнени с омраза и че примирението е само поради необходимостта да се яде.

Колкото повече Етиен се приближаваше до мината, толкова повече се увеличаваха те. Почти всички вървяха поотделно, а тези, които идваха на групи, крачеха един след друг, уморени вече, отегчени от другите и от самите себе си. Мярна му се един много стар миньор, чиито очи блестяха като въглени под посинялото чело. А друг един, младеж, дишаше с притаен дъх като пред буря. Мнозина държаха дървените си обуца в ръка; и поради това по земята едва се чуваше мекият шум от дебелите им вълнени чорапи. Това беше безкраен поток, един разгром, един принудителен поход на разбита армия, която продължава да крачи с наведена глава, изпълнена с няма ярост от нуждата да поднови борбата и да си отмъсти.

Когато Етиен пристигна, „Жан-Барт“ започваше да се появява от мрака, окачените по скелите фенери още светеха в раждащото се утро. Над тъмните сгради се вдигаше пара като някакво бяло сияние, леко обагрено с кармин. Той мина по стълбите на сортировъчната, за да отиде в приемната.

Започваше спускането, работниците излизаха от бараката. За миг той остана неподвижен сред врявата и оживлението. Вагонетките разтърсваха стоманените плочи, барабаните се въртяха и развиваха стоманените въжета сред виковете по разговорната тръба, звъntenето на звънците, ударите на чука по сигналната плоча; и той отново

виждаше как чудовището гълта дажбата си от човешка плът, как клетките изплуват, как потъват и завличат неспирно в бездната товари от хора с лекота на ненаситен великан. След злополуката, която беше преживял, той изпитваше нервен ужас от мината. От тези клетки, които потъваха, коремът му се свиваше. Трябваше да извърне глава, шахтата късаше нервите му.

Но в още тъмното просторно помещение, смътно осветено от мъждукащите фенери, той не можеше да види нито едно приятелско лице. Миньорите, които чакаха тук боси и с лампа в ръка, вторачваха в него големите си загрижени очи, а после навеждаха глави и се отдръпваха засрамени. Навярно го познаваха, но вече не бяха озлобени срещу него, а напротив, сякаш се бояха, червяха се при мисълта, че ги укорява, загдето са страхливци. Това тяхно поведение го измъчваше, той забравяше, че тези нещастници го бяха замервали с камъни, и отново започваше да мечтае да ги превърне в герои, да ръководи народа — тази природна сила, която се самоизяжда.

Една клетка отнесе хора, навалицата изчезна и тъй като пристигнаха други, той видя най-сетне един от помощниците си в стачката, един храбрец, който се беше клел да умре.

— И ти ли? — прошепна той съкрушен.

Другият пребледня с разтреперани устни; после каза с жест на извинение:

— Какво да правя? Имам жена.

Сега той познаваше всички в новия поток, който се изля от бараката.

— И ти ли? И ти? И ти?

И всички трепереха, мънкаха със сподавен глас:

— Имам майка... Имам деца... Трябва хляб.

Клетката се бавеше, те я чакаха мрачни и толкова измъчени от поражението си, че упорито втренчените им в шахтата погледи отбягваха да се срещат.

— А Майовица? — попита Етиен.

Те не отвърнаха. Един направи знак, че щяла да дойде. Други, разтреперани от състрадание, вдигнаха ръце: ах, клетката жена, какво нещастие! Мълчанието продължаваше и когато той им подаде ръка, за да се сбогува, всички я стиснаха здраво, всички вложиха в това мълчаливо ръкостискане гнева от отстъплението и пламенната

надежда за отплата. Клетката дойде, те се качиха и потънаха, погълнати от бездната.

Пиерон се появи с надзирателска карбидна лампа, закачена на кожената му шапка. От осем дни той беше началник на група в товарището; работниците се отдръпнаха, защото се беше възгордял от честта, с която го бяха удостоили. Присъствието на Етиен му беше неприятно, но все пак се приближи и се успокои, когато младият човек му съобщи, че заминава. Поговориха. Сега жена му държала кафене „Напредък“ благодарение подкрепата на господата, които били толкова любезни към нея. Но той изведнъж прекъсна и се нахвърли върху дядо Мук, когото обвиняваше, че не бил извадил тора на конете в определеното време. Старият го слушаше и свиваше рамене. После, преди да слезе, силно разстроен от това мъмрене, и той подаде ръка на Етиен и я стисна като другите продължително, горещо, с потиснат гняв и предчувствие за бъдещите бунтове. И тази старческа ръка, която трепереше в неговата, този старец, който му прощаваше за мъртвите си деца, толкова много го развълнува, че той остана загледан, без да каже дума.

— Майовица няма ли да дойде тази сутрин? — попита Етиен след малко.

Отначало Пиерон се престори, че не е разбрал, защото нещастиято винаги го преследваше, дори само като заговореше за нея. След това, като се отдалечаваше под предлог, че ще дава някакво нареждане, най-сетне каза:

— Майовица ли?... Ето я.

Наистина Майовица идваше от бараката с лампата си, облечена в панталони и куртка, със стегната в малка шапчица глава. Трогната от съдбата на тази така жестоко пострадала нещастница, компанията направи милостиво изключение, като благоволи да я остави на работа в мината, макар че беше четиридесетгодишна; и тъй като беше трудно да я върнат отново в извоза, поставиха я да върти един малък вентилатор, който наскоро бяха инсталирали в северната галерия — в онзи адски участък под Тартаре, където нямаше проветряване. По цели десет часа, капнала от умора, тя въртеше колелото в дъното на един нажежен проход и тялото ѝ се печеше при четиридесетградусовата жега. Тя изкарваше тридесет су.

Когато я забеляза така жалка в мъжките дрехи, с гърди и корем, сякаш още по-подути от влагата на забоите, Етиен измънка нещо от силно вълнение — не можеше да намери думи, за да ѝ обясни, че заминава и че иска да се сбогуват.

Тя го гледаше, без да го слуша, и най-сетне каза, като му заговори на „ти“:

— Е, учудваш ли се, че ме виждаш?... Вярно е, че заплашвах да удуша първия от моите хора, който слезе отново в мината; а ето че аз самата слизам отново и би трябвало себе си да удуша, нали така?... Така и щеше да стане, ако не бяха старият и малките вкъщи!

И тя продължи със своя тих и уморен глас. Не се извиняваше, разказваше нещата просто — щели да измрат от глад и се решила, за да не ги изгонят от селището.

— Как е старият? — попита Етиен.

— Той е все така кротък и доста чист... Но съвсем е изкуфял... Не го съдиха за онази работа, знаеш ли? Мислеха да го турят при лудите, аз не се съгласих, навярно щяха да му видят сметката, като му сипят нещо в чорбата... Все пак неговата история ни причини много беди, защото никога няма да получи пенсията си; един от господата ми каза, че щяло да бъде неморално, ако му я дадат.

— Жанлен работи ли?

— Да, господата му намериха работа на открито. Изкарва двайсет су... О, аз не се оплаквам, началниците се показаха много добри, както самите те ми обясниха... Двайсетте су на момчето и моите трийсет правят петдесет. Ако не бяхме шестима, щяхме да имаме какво да ядем. Сега и Естел е по-лакома и най-лошото е, че ще трябва да чакаме пет-шест години, докато Ленор и Анри станат на възраст да работят в мината.

Етиен не можа да не махне с ръка от мъка.

— И те ли?

Червенина изби по бледите бузи на Майовица, а очите ѝ пламнаха. Но раменете ѝ се отпуснаха, сякаш бяха смазани от съдбата.

— Какво да се прави? И те след другите... Всички оставиха кожата си, техен ред е.

Тя млъкна, пречеа им маневристите, които тикаха вагонетките. През големите прашни прозорци нахлуваше утрото и давеше фенерите с дрезгава светлина; машината се раздвижваше всеки три минути,

стоманените въжета се развиваха, клетките продължаваха да поглъщат хора.

— Хайде, безделници, побързайте! — извика Пиерон. — Качвайте се, че никога няма да свършим днес.

Майовица, която той гледаше, не помръдна. Беше пропуснала вече три клетки; тя каза, сякаш се пробуждаше и си спомняше първите думи на Етиен:

— Значи заминаваш?

— Да, тази сутрин.

— Имаш право, по-добре е човек да отиде другаде, щом може... Приятно ми е, че те видях, защото поне ще знаеш, че не тая нищо в сърцето си против тебе. По едно време, след онова клане, щях да те убия. Но трябва да се разсъждава, нали, за да се разбере в края на краищата, че никой не е виновен... Не, не, това не е твоя грешка, а грешка на всички.

Сега тя вече говореше без вълнение за своите покойници — за мъжа си, за Захари, за Катрин; и сълзи се появиха в очите ѝ само когато спомена името на Алзир. Тя беше възвърнала спокойствието си на разумна жена и съдеше мъдро за нещата. Нищо добро нямаше да сполети буржоата, за гдето бяха избили толкова бедняци. Разбира се, те щели да бъдат наказани един ден, защото всичко се плащало. Нямало нужда дори да се намесват, всичкото им имане щяло да хвъркне във въздуха, войниците щели да стрелят срещу господарите, както бяха стреляли срещу работниците. И в нейното вековно примирение, в тази наследствена дисциплина, която отново я караше да превива гръб, се беше вмъкнало нещо ново — увереността, че несправедливостта не може да продължава вечно и че ако няма вече Бог, ще се роди друг, за да отмъсти за нещастниците.

Тя говореше тихо, като се оглеждаше предпазливо.

И тъй като Пиерон се беше приближил, добави на висок глас:

— Е добре, щом заминаваш, трябва да си вземеш от нас нещата... Останали са две ризи, три кърпи, едни стари панталони...

Етиен се отказа с жест от тези дрипи, изплъзнали се от вехтошарите.

— Не, не си заслужава труда, нека останат за децата... В Париж ще се наредя.

Още две клетки бяха се спуснали и Пиерон се реши да се обърне направо към Майовица:

— Ей, ти там, тебе чакат! Няма ли най-сетне да свърши този разговор?

Но тя обърна гръб. Какво се престарава този продажник? Слизането не е негова работа. Достатъчно го мразеха вече хората в товарището. И тя се инатеше да стои с лампа в ръка, измръзнала на течението, макар че времето беше топло. Нито Етиен, нито тя намираха вече думи. Стояха един срещу друг и толкова им беше тежко на душите, че искаха да си кажат още нещо.

Най-сетне тя заговори колкото да не мълчи.

— Леваковица е бременна. Левак е още в затвора, но Бутлу го замества.

— А, да, Бутлу!

— И знаеш ли, не съм ли ти казала?... Филомен замина.

— Как така замина?

— Да, замина с един миньор от Па дьо Кале. Страхувах се, че ще си остави двете дечица. Но не, взе си ги... Ех, каква жена е тя, щом храни кръв и с единия крак е в гроба?

Тя се замисли за миг, после продължи с провлачен глас:

— Какво ли не приказвах за мене!... Спомняш ли си — казваха, че съм спяла с тебе. Господи! След смъртта на мъжа ми това наистина можеше да стане, ако бях по-млада, нали? Но сега съм доволна, че не е станало, защото сигурно щяхме да съжаляваме.

— Да, щяхме да съжаляваме — повтори Етиен просто.

Това беше всичко, повече не говориха. Една клетка чакаше, повикаха я гневно, заплашиха я с глоба. Тогава тя се реши да тръгне и стисна ръката му. Силно развълнуван, той продължаваше да я гледа — тя беше толкова измъчена и съсипана, с бледо лице, с безцветните си, изскочили от синята шапчица коси, с това тяло на много плодовито животно, съвсем обезформена под панталоните и платнената куртка. И в това последно ръкостискане той пак почувства десницата на другарите — продължителното и безмълвно стискане, с което му определяха среща за деня, в който отново ще започнат. Той отлично я разбра — дълбоко в очите се таеше спокойната ѝ вяра. До скоро виждане, когато ще нанесем решителния удар.

— Каква мързелива жена, дявол да я вземе! — извика Пиерон.

Тласкана и блъскана, Майовица се настани в дъното на една клетка заедно с четирима другари. Дръпнаха сигналното въже със сигнала „за месо“, клетката тръгна и потъна в мрака; остана само бързият полет на стоманеното въже.

Етиен излезе от мината. Долу, под хангара на сортировъчната, забеляза едно седнало на земята същество, простряло краката си сред дебел слой въглища. Беше Жанлен, поставен тук да почиства едрите въглища. Той беше сложил голяма буца между бедрата си и с чук я почистваше от плаката; забулваше го такъв облак от прах, че младият човек никога не би го познал, ако момчето не бе вдигнало маймунската си мутра с увиснали уши и малки зеленикави очи. То му се усмихна закачливо, разчупи буцата с последен удар и изчезна в черния прах, който се вдигна.

Вече навън, Етиен вървя някое време по пътя вгълбен в себе си. Най-различни мисли бръмчаха в главата му. Но почувствал чистия въздух и свободното небе, той задиша с пълни гърди. Слънцето изгряваше тържествено на хоризонта, настъпваше весело пробуждане в цялото поле. Златен поток струеше от изток към запад над огромната равнина. Тази живителна топлина растеше и се разстиляше като тръпка на младостта, сред която трептяха въздишките на земята, песните на птиците, всичките шумове на водите и горите. Хубаво беше да се живее, старият свят искаше да живее още една пролет.

И обзет от тази надежда, Етиен забави хода си, зареял поглед надясно и наляво — в тази веселост на пролетта. Той мислеше за себе си, чувстваше се силен, възмъжал от суровия опит в дъното на мината. Неговото обучение беше завършено, той заминаваше, въоръжен като съзнателен войник на революцията, обявил война на обществото такова, каквото го виждаше, и такова, каквото го осъждаше. Радостта, че отива при Плюшар, че ще бъде влиятелен водач като Плюшар, му нашепваше речи, чиито фрази подреждаше. Мечтаеше да разшири програмата си — буржоазната изтънченост, която го беше издигнала над неговата класа, го караше да мрази още по-силно буржоазията. Изпитваше желание да прослави тези работници, чиято миризма на мизерия сега го измъчваше — ще ги покаже като единствено велики, единствено свършени, като единствено благородна класа и единствена сила, която ще обнови човечеството. Вече се виждаше на трибуната тържествуващ с народа, ако народът не го погуби.

Песен на чучулига отвисоко го накара да погледне небето. Малки червеникави облачета, последните изпарения на нощта, се разтапяха в прозрачната синевина; и смътните образи на Суварин и Расенбор му се мярнаха. Наистина нищо не става, когато всеки дърпа властта към себе си. Така този прочут Интернационал, призван да обнови света, се бе оказал безсилен, видял бе огромната си армия да се разделя, да се раздробява от вътрешни разпри. Нима Дарвин беше прав, че светът ще стане полесражение, където силните ще изядат слабите заради красотата и продължението на вида? Този въпрос го затрудняваше, макар че веднъж вече го бе решил като човек, уверен в своите знания. Но една мисъл разпръсна съмненията му и го опияни — отново да обясни своята някогашна теория още в първата си реч. Ако трябва някоя класа да бъде унищожена, народът, още жизнен и млад, предстои да унищожи прогнилата буржоазия? Нова кръв ще създаде новото общество. И в очакване на това нашествие на варварите, което ще обнови старите грохнали нации, отново се възвръщаше непоколебимата му вяра в близката революция, истинската революция на работниците, чийто пожар ще озари края на века с пурпура на това изгряващо слънце, което сега обливаше в кръв небето пред него.

Той продължаваше да върви замечтан и удряше с дрянвия си бастун камъните по пътя; и когато хвърляше погледи около себе си, виждаше познати места. Спомни си, че тъкмо тук, на Волските рога, беше поел командването на тълпата сутринта, когато разрушаваха мините. Днес скотският, убийственият и зле платен труд започваше отново. Струваше му се, че чува тъпи, равномерни и непрестанни удари там, на седемстотин метра под земята: това бяха другарите, които току-що беше видял да слизат, черните другари, които копаеха в безмълвната си ярост. Без съмнение те бяха победени, бяха загубили пари и хора; но Париж нямаше да забрави пушечните изстрели на „Ненаситната“, кръвта на империята също ще потече през тази неизлечима рана; и макар че индустриалната криза беше към своя край, макар че фабриките се отваряха една след друга, положението на война си оставаше все така обявено и отсега мирът не бе възможен. Въглекопачите се бяха преборили, бяха опитали силата си и бяха разтърсили със своя вик за справедливост работниците от цяла Франция. И затова тяхното поражение не успокояваше никого — буржоата от Монсу, обзети след победата си от смътно безпокойство за

утрешния ден, поглеждаха зад себе си, за да видят дали все пак в това голямо затишие не се криеше неизбежният им край. Те разбираха, че революцията ще избухва непрекъснато, може би утре, с генерална стачка, с обединяването на всички работници, които имат спомагателни каси и могат да издържат в продължение на месеци, като ядат само хляб. Този път бяха успели да нанесат само един удар с рамо по прогнилото общество и бяха чули пукот под краката си, почувстваха, че следват и други трусове, все нови и нови, докато старата разклатена сграда се срути и потъне в бездната като „Ненаситната“.

Етиен тръгна вляво по пътя за Жоазел. Той си спомни как беше попречил на тълпата да се нахвърли върху „Гастон-Мари“. Далече в светлото небе виждаше кулите на няколко мини — „Миру“ вдясно, „Мадлен“ и „Сърцеядката“ една до друга. Трудът ечеше навред — кирките, които му се струваше, че долавя от дън земята, сега удряха от единия до другия край на равнината. Удар, още един, непрекъснато удар след удар под нивята, пътищата, селата, които се усмихваха на светлината; целият черен труд на подземната каторга, така притисната от огромната скална маса, че трябваше да знаеш къде точно се намира долу, за да можеш да доловиш голямата болезнена въздишка. И сега той си мислеше, че насиетието може би не ускорява нещата. Прерязани стоманени въжета, извадени релси, счупени лампи — колко безполезен труд. Струваше ли това три хиляди души да тичат като опустошаваща банда! Той смътно съзнаваше, че един ден легалната борба може да стане по-страшна. Той ставаше по-благоразумен, беше изживял своята злоба. Да, Майовица го беше казала добре със своя здрав разум, че решителният удар ще бъде друг: да се организират спокойно, да се опознаят, да се обединят в синдикати, от законните, а после, в деня, когато се почувстват единни и се съберат милиони трудеци се срещу няколко хиляди негодници, да вземат властта и да станат господари. Ах, какво пробуждане на истината и справедливостта! В същия миг ще пукне ситото и клекнало божество, чудовищният идол, скрит в дъното на своя далечен и непознат храм, където нещастниците го хранеха с плътта си, без някога да са го виждали.

Но свърнал от пътя за Вандам, Етиен тръгна по паважа. Вдясно виждаше Монсу, който бавно чезнеше. Срещу него бяха развалините на „Ненаситната“, зловещата яма, от която три помпи неспирно

извличаха водата. После на хоризонта се появиха другите мини — „Победа“, „Свети Тома“, „Фьотри-Кантел“; а пък на север в прозрачния утринен въздух димяха високите пещи и коксовите батерии. Ако искаше да не пропусне влака в осем часа, трябваше да бърза, защото му оставаха още шест километра.

И под краката му продължаваха да ечат дълбоките удари, упоритите удари на кирките. Другарите бяха всички тук, той ги чуваше как го следват при всяка крачка. Не превиваше ли гръбнак под тази цвеклова нива Майовица, чието дихание долиташе дрезгаво заедно с бръмченето на вентилатора? Вляво, вдясно и още по-надалеч му се струваше, че разпознава други под житата, живите плетища и младите дръвчета. Сега високо в небето априлското слънце сияеше с целия си блясък и топлеше раждащата земя. От майчината утроба бликаше животът, пъпките се разпукваха в зелени листа, полята тръпнеха от никненето на тревите. Навред семената набъбваха, кълняха, пробиваха равнината, жадуващи за топлина и светлина. Обилен сок струеше с шепнещи гласове — шумоленето на кълновете се сливаше в една голяма целувка. И пак, и пак, все по-ясно, сякаш се бяха приближили до повърхността, другарите копаеха. Полето сякаш беше бременно с този шум под пламтящите лъчи на слънцето, в това младо утро. Растяха хора, една черна армия отмъстителка, която кълнеше бавно в браздите, за да израсне за жътвите на бъдещия век, и нейните кълнове скоро щяха да разпукат земята.

Издание:

Емил Зола. Жерминал

Преводач: Никола Шивачев

ИГ „Вестникарска група България“, София, 2009 г.

Printed and bound by Grafica Veneta S.p.A., Trebaseleghe (PD) —

Italy

ISBN: 978-954-9976-23-6

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.